

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TARİXİ

SALMAN MÜMTAZ

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TARİXİ

AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATININ QAYNAQLARI

BAKİ 2006

*Bu kitab "Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları"
(Bakı, Yazıçı, 1986) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərtib edən və
ön sözün müəllifi:

Rasim Tağıyev

Redaktoru:

Məmməd Adilov

894.36109-dc22

AZE

Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı,
"Avrasiya press", 2006, 440 səh.

Milli ədəbiyyatımızın qaynaqlarının öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği baxımından Salman Mümtazın ötən əsrin birinci onilliklərində gördüyü iş ağırlaşmaz dərəcədə möhtəşəmdir. O, çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın özülünü qoyanlar arasında müqayisəolunmaz dərəcədə geniş fəaliyyət diapazonuna malik bir şəxs olmuşdur. Ədəbiyyat tariximizin qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirən, müxtəlif dövrlərdə yaşamış ədiblərimizin həyat və yaradıcılıqları haqda ilkin bilgiler verən tədqiqatçı alimin bu kitabı təkrar nəşr olunmaqla mütəxəssisləri və geniş oxucu kütləsini bir daha sevindirəcəkdir.

Bu kitabda klassik ədəbiyyatın spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq apostrof işarəsini saxlamağı məqsəduyğun hesab etdik.

ISBN10 9952-421-54-9

ISBN13 978-9952-421-54-5

©AVRASIYA PRESS, 2006

GÖRKƏMLİ TƏDQIQATÇI-ƏDƏBİYYATŞÜNAS

Xalq üçün yaşayanları xalq həmişə əziz tutur. Xalqa xidmət edənləri xalq yaşadır, əbədiləşdirir. Yaradıcılığını bir hissəsini toplu halında oxuculara təqdim etdiyimiz, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi, ədəbi-bədii nümunələrin və əlyazmaların toplanması, zəngin folklor xəzinəmizin tədqiqi sahəsində böyük xidmətləri olan Salman Mümtaz da belə görkəmli ədəbiyyatşünaslardandır.

Əlli dörd illik ömrünün otuz ildən çoxunu ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsinə həsr etmiş S.Mümtaz şair və alim-mətnşünas kimi şöhrət qazanmışdır.

S.Mümtazın bir sıra əsərləri öz şəxsi həyatı ilə bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərov (Mümtaz) 1883-cü ildə Şəki şəhərində tacir ailəsində dünyaya gəlmişdir. Kiçik yaşlarından, 1887-ci ildə atasının vəfatından sonra Orta Asiyada (Aşqabad şəhərində) dayısının himayəsində yaşamış, ibtidai təhsilini də orada xalxallı Mirzə Əsədullanın məktəbində almışdır. Uşaqılıqdan böyük bir ailənin qayğısını çəkməyə məcbur olan S.Mümtaz müntəzəm təhsil ala bilməmişdir.

Onun bir ədəbiyyatşünas kimi yetişməsində istedadı, ədəbiyyata böyük həvəsi və çox qüvvətli hafizəsi mühüm rol oynamışdır. Orta Asiyada S.Mümtaz müəllimi Mirzə Əsədulladan ərəb və fars dillərini, habelə Hindistanda geniş yayılmış urdu dilini öyrənmişdir. Şərqi dillərinə bələd olması onda ümumiyyətlə ədəbi nümunələri toplamaq, nəşr etmək, onların izahı və şərhini ilə məşğul olmaq, məşhur şairlərin əsərlərini oxuculara çatdırmaq meylini qüvvətləndirmiş və onu mətbuat aləmi ilə bağlamışdır.

S.Mümtaz "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəal əməkdaşlarından biri idi. Onun Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Məmməd Səid Ordubadi, Firidun bəy Köçərli, Ömər Faiq Nəmanzadə, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi, Seyid Hüseyn, Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, Məmmədqazım Ələkbərli, Rzaqulu Nəcəfov ilə möhkəm dostluğu olmuşdur.

S.Mümtaz özünün Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda 24 nömrəli arxivində saxlanılan "Əliqulu Qəmküsar" məqaləsində "Molla Nəsrəddin" jurnalına yüksək qiymət verərək yazır: "Molla Nəsrəddin" yurdumuzun bütün müqtədir ədib, şair, mühərrir və müəllifləri tərəfindən rəngarəng əşar, günəgün məqalələr ilə bəzədilib zینətləndirilirdi". Mütərəqqi Azərbaycan ziyalıları və maarifpərvərləri "Molla Nəsrəddin" in nəşrini böyük sevinc və fərəh hissi ilə qarşıladılar. Onlar jurnalın növbəti nömrələrini səbirsizliklə gözləyirdilər.

O zaman S.Mümtaz da Aşqabadda jurnalı geniş yaymaqda əlindən gələni əsirgəməirdi.

Yaradıcılığa Şərq şeirinə təsiri altında başlayan, uşaqlıqdan Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına çox böyük maraq göstərən, Nizami, Füzuli, Firdovsi, Sədi və Hafiz kimi klassiklərin əsərlərini mütaliə edən S.Mümtaz Aşqabadda Məmmədli Manafzadə, Mirfətah Musəvi, Zülfüqar Cəfərov, Cəfər Tahirov, Rza Səmədov, Mirəhməd Mirdadaşzadə, Məhəmməd Səid Dağıstanlı kimi qabaqcıl ziyalılarla yaxından tanış olur, ədəbi məclis təşkil edir, klassik şeir üslubunda əsərlər yazır. “İqbal” qəzetinin 27 dekabr 1913-cü il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi “Müxtəsər bir cavab” məqaləsində o, ədəbi tənqid haqqında maraqlı mülahizələr söyləyərək, S.Hüscynin, Y.V.Çəmənzəminlinin bu sahədəki xidmətlərini qiymətləndirdikdən sonra sonuncunun “İqbal”ın 1913-cü il 494-495-ci nömrələrində dərc olunmuş “Əcmilik möhürü və onunla mübarizə” məqaləsində irəli sürdüyü “nəsr şeirdən üstün olmalıdır” fikrinə etiraz edir.

S.Mümtazın 1908-09-cu illərdən etibarən Azərbaycan dövrü mətbuatı səhifələrində dərc etdirdiyi satirik şeirləri və mənzum felyetonları maraqlıdır. O, “Molla Nəsrəddin”, “Zənbür”, “Kəlniyət”, “Tuti”, “Qardaş köməyi” jurnallarının, “Səda”, “Günəş”, “Tərəqqi”, “İqbal”, “Yeni İqbal”, “Açıq söz” və s. qəzetlərinin səhifələrində dərc olunmuş satirik şeir və felyetonlarında vətənpərvər şair-vətəndaş olaraq öz məsləkini, həyatda və yaradıcılıqda izlədiyi başlıca qayəni izah edirdi. Şeirləri və felyetonları ilə S.Mümtaz göstərdi ki, vətəni sevmək və vətənə bağlanmaqla yanaşı, vətənin kəmərlənməsinə və xalqın işinə yaramaq, faydalı əməli fəaliyyət göstərmək lazımdır.

Osmanlıpərəst mətbuatla mübarizə aparən S.Mümtaz “İqbal” qəzetindəki “Şələlə” məqaləsində türk mühərriri Xəlil Xürəm Səbribəyzadəni və Bakı milyonçusu İsa bəy Aşurbəyovu kəskin tənqid edərək göstərir ki, X.X.Səbribəyzadə tərəfindən nəşr edilən jurnal Azərbaycan xalqının milli istiqlaliyyətini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını, doğma ana dilini inkar edir və Azərbaycan dilini osmanlı dilinin “Qafqaz şivəsi” adlandırır. S.Mümtaz bu cür yanlış fikirlərə qarşı etirazını bildirir və öz satirik şeirlərində belə meyilləri tənqid edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaxın dostu olan S.Mümtaz “Molla Nəsrəddin”in Türkiyədə yayılması və ona yardım edilməsində müstəsna rol oynamışdır. O, C.Məmmədquluzadənin ölməz “Ölümlər”inin Orta Asiyada tamaşaya qoyulması üçün çalışmışdır. “Ölümlər”in Bakıdakı tamaşasından sonra Aşqabada getməyi qərara alan C.Məmmədquluzadə orada yaşayan dostu S.Mümtaza xəbər göndərir. C.Məmmədquluzadənin Aşqabada gəlməsi xəbərini Aşqabad ziyalıları rəğbətlə qarşılamışdılar. Lakin şəhər polis idarəsi “Ölümlər”in tamaşasına icazə verməmişdi.

C.Məmmədquluzadə 1916-cı ildə çap etdirdiyi “Nigarançılıq” hekayələr kitabının üz qabığında “Molla Nəsrəddin”in həqiqi dostu Salman Mümtaz Əsgərov naminə yadigarıdır” sözlərini yazması onların ən səmimi dost olduqlarına yaxşı bir sübutdur.

1911-1915-ci illərdə böyük şairimiz M.Ə.Sabirin əsərlərinin nəşrində və onun ailəsi üçün vəsait toplanması işinin təşkilində S.Mümtaz fəal iştirak et-

mişdir. Bu nəciş iş üçün Abbas Səhhət "İqbal" qəzetinin 1912-ci il 25 dekabr nömrəsində S.Mümtaz təşəkkürünü bildirmişdir.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının 26 iyun 1913-cü il tarixli 18-ci nömrəsində Sabirin əsərlərini çap etmək üçün S.Mümtaz vasitəsilə Aşqabadda yığılmış ianənin siyahısı verilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafı tarixində böyük xidmətləri olan S.Mümtaz M.Ə.Sabir və A.Səhhətə dostluq etmişdir. O, böyük şair M.Ə.Sabirin vəfatının 25 illiyi münasibəti ilə yazdığı xatirələrdə bu dostluğun tarixi yolunu qələmə almış, maraqlı məlumat vermişdir. Hazırda əlyazması saxlanılan "Sabir haqqında xatirələrim"dən məlum olur ki, S.Mümtaz ilk dəfə M.Ə.Sabirlə 1893-cü ildə Aşqabadda tanış olmuşdur. 1906-cı ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalı səhifələrində "Hophop" imzası ilə dərc olunan şeirlər S.Mümtazın diqqətini cəlb etmişdir. Çünki oradakı şeirlərin mövzusu, üslubu o zamankı şairlərin heç birinin üslubuna bənzəmirdi. S.Mümtaz yazırdı: "Mən o şeirləri sevvə-sevvə oxuyarkən yiyəsini, sahibini də tanımaq istəyirdim... Nəhayət, nigarançılıqdan qurtarmaq üçün idarədən yazıb soruşmaq istəyirdim ki, şamaxılı şair Hacı Kazım bəy Qabil Aşqabada gəldi. Sabirin dostu olan Qabil mənim sualına cavab olaraq "Hophop" imzası ilə çap olan şeirlərin hamısı Sabirin olduğunu söylədi və mənə də bu sirri gizli saxlamağımı tövsiyə etdi. Mən də artıq şəkənd çıxaraq böyük Sabirimizi tanıdım".

Ümumiyyətlə, M.Ə.Sabirin S.Mümtaza böyük təsiri olmuşdur. Onun "Molla Nəsrəddin" jurnalına göndərdiyi xırda xəbər, məqalə, məktublar, habelə bəzi imzasız şeirlərin əksəriyyəti M.Ə.Sabirin bilavasitə təsiri altında yazılmışdı.

1910-cu ilin iyun ayında o, Aşqabaddan Bakıya gəlir. "İslamiyyə" mehmanxanasında təsadüfən Sabirlə rastlaşır. S.Mümtaz M.Ə.Sabirin "İslamiyyə" mehmanxanasında yaşadığını və Haşım bəy Vəzirovun redaktə etdiyi "Səda" qəzetində müsəhhih işlədiyini öyrənir. O, Sabirlə mehmanxanada bir otaqda qalır. S.Mümtaz yazır: "Sabir mənim "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində seyrək-seyrək yazmağımın səbəbini soruşdu. Mən də bacarıqsızlığımı və vaxtımın az olduğunu söylədim. O "bunlar bəhanədir", – dedi"...

İki həftə Bakıda qaldıqdan sonra Tiflisə gedərkən Sabir ona "Mürəcə xadimlərim, ha indi xidmət vaxtıdır" mətə' ilə başlayan şeirini verərək, Cəlil Məmmədquluzadəyə çatdırmasını xahiş etmişdir. Həmin şeir "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1910-cu il 26-cı nömrəsində çıxmışdır.

S.Mümtazla yaxın dostluq edən A. Səhhət M.Ə.Sabirin vəfatını ona teleqramla xəbər vermişdi. Xəstə yatağında bu acı xəbərdən qəlbi ağrıyan S.Mümtaz həmin gün "Böyük Sabirə" adlı şeirini yazmışdır.

M.Ə.Sabiri müasirləri, həcvü, satira yazan şairlər – türkiyəli Əşrəf bəy və iranlı Əşrəflə müqayisə edən S.Mümtaz belə bir qənaətə gəlir ki, "Sabir onların hər ikisindən də qat-qat yüksək və böyükdür". O, sözüne davam edərək yazır: "Əşrəf bəyi bilmirəm, Seyid Əşrəf böyük Sabirin otuza qədər şeirini farscaya tərcümə edərək, "Nəsimi-şimal"da dərc etdirmişdir. O şeirlərin biri "Fəhlə", biri "Xanbacı", biri də "Babı"dır".

A.Səhhət 1913-cü ildə Volqa səyahətində olanda Samaradan “Molla Nəsrəddin” jurnalı redaksiyasına məktub yazıb S.Mümtazın Tiflisdə onu gözləməsini xahiş etmişdir. Şair dostunun bu xahişini yerinə yetirən S.Mümtaz A.Səhhətlə görüşü haqqında yazır: “Tiflisdə Səhhətlə etdiyimiz söhbətlərin biri, həm də ən ümdəsi Sabirin “Divan”ının çap olunmaq məsələsi idi. Lakin bir məsələdə sözümlə düz gəlmirdi. O da Sabirin Səhhətə vermiş olduğu qeyri-mətbu şeirlərinin “Divan”a salınmaq məsələsi idi. Sabir vəfatından bir gün əvvəl Səhhətə ağzı bağlı paket içində bir neçə şeir verərək, lakin vəfatından yalnız on il sonra açılıb nəşr edilməsini tapşırırdı və ona andlar verərək vəsiyyətinə əməl edəcəyinə söz almışdı. Mən nə qədər şey etdimsə, Səhhət sözündən dönmədi, “bu mənim tərəfimdən Sabirə qarşı xəyanət olar”, – dedi. 1913-cü ildən sonra daha Səhhətlə görüşə bilmədim. O şeirlər Səhhətdə qaldı”.

Daha sonra S.Mümtaz A.Səhhətin indiyədək məlum olmayan əsərləri barədə qiymətli məlumat verir: “Səhhətin qeyri-mətbu əsərləri “Səyavuş”, “Volqa səyahətnaməsi”, “Əli və Aişə” romanı, “Demon”un tərcüməsi və sair-dən ibarətdir. Güman edirəm ki, bu əsərlər Səhhətin Şamaxıdakı evində və yəni Qalabazardakı qohumlarında qalmışdır. Xülasə, Səhhətin əsərləri harada isə, Sabirin qeyri-mətbu şeri də orada olmalıdır. Bunları axtarmaq və axtarmaq lazımdır”.

S.Mümtazın qeyd etdiyi bu faktlar çox maraqlıdır. Təəssüf ki, bu materiallar indiyədək tapılmayıb. Onları axtarıb meydana çıxarmaq vacibdir. Akademiyanın müxbir üzvü Abbas Zamanovun qeyd etdiyi kimi, heç şübhəsiz ki, bu maraqlı xatirə sabirsünaslığın və səhhətsünaslığın bəzi qaranlıq və mübahisəli məsələlərinin işıqlandırılmasına kömək edəcəkdir.

S.Mümtaz XX əsr ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi, ədəbiyyat tariximizdə öz mövqeyi olan Abbas Səhhət haqqında da xüsusi tədqiqat aparmışdır. Mətbuatdan məlum olan bir sıra faktlar göstərir ki, o, A.Səhhətin olyazmalarını, şeirlərini, poemalarını, hekayələrini, məqalələrini, pyeslərini, reseenziyalarını, məktublarını, tərcümə əsərlərini toplayırdı. Bu baxımdan Əbdülqafar Mahmudovun “Azərbaycan” jurnalının 1963-cü il tarixli 11-ci nömrəsində dərc olunmuş “Mən Səhhəti tanıyırdım” xatirəsində söylədiyi fikirlər diqqəti cəlb edir. O yazır: “1918-ci ilin sonu idi. Bakıda – idarədə oturmuşdum. İsmayıl Həqqi gəldi. Yanında bir nəfər də vardı. İsmayıl Həqqi bizi tanış elədi. Bu şair Salman Mümtaz idi. İş günü qurtarmışdı. Bərabər küçəyə çıxdıq. Salman Mümtaz bizi evimizə getməyə qoymadı. Fayton çağırdı, bizi əyləşdirib öz evinə apardı və qonaq elədi, sonra da söhbətə başlayaraq dedi: “Mən Abbas Səhhətlə qardaşlıq idim. Hər dəfə Bakıya gələndə mənimlə görüşər, qonaq olar və can-dildən söhbət edərdik. Səhhət sizin də dostluğunuz və məktublaşmanız haqqında mənə danışardı. Demək, qiyabi olaraq Səhhət məni sizinlə tanış etmişdi. İndi mən qardaşım Səhhət haqqında bir kitab yazmışam. Çox arzu edərdim ki, bu kitabda sizin də məktublarınızdan istifadə edim. Mümkün olsa, o məktubları mənə verin, istifadə etdikdən sonra minnətdarlıqla özünü qayta-

raram". Müəllimim haqqında kitab yazmaq məsələsi məni o qədər sevindirdi ki, elə ertəsi günü bütün məktubları topladım və gətirib Salman Mümtaza verdim".

Təəssüf ki, S.Mümtazın A.Səhhət haqqındakı yuxarıda qeyd edilən kitabı hələ indiyədək tapılmamışdır. Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda S.Mümtazın mühafizə edilən arxivindəki cümlərdən birində A.Səhhət haqqında onun kiçik bir xatirəsi qalmışdır. S.Mümtaz həmin xatirədə A.Səhhətin həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılığı, habelə Parisdə olması haqqında maraqlı məlumat verir¹.

Görkəmli yazıçı-alim Y.V.Çəmənşəminli hələ vaxtilə Kiyevdə təhsil aldığı illərdə Aşqabaddan "Kiyev müsəlman tələbələri cəmiyyəti"nə ianə göndərdiyi üçün S.Mümtaza dəfələrlə təşəkkürünü bildirmişdir. O, "Student Yusif Vəzirov" imzası ilə "İqbal" qəzetinin 24 fevral 1913-cü il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi "Təşəkkür"ündə yazırdı: "Studentlərin nəşriyyat həyatına maddi və mənəvi yardımında bulunan mözkür əxslardan artıq-artıq dərəcədə razılıq edib və ümid bağlayırıq ki, böylə lazımlı adamlar millətimiz arasında daha da artar və onların hümməti sayəsində də studentlərin nəşriyyat işi vüsət tapıb camaatımıza mənfəət gətirər".

Mətbuatda fəaliyyətə başlamaq S.Mümtazın ədəbiyyat və tədqiqat işlərinə marağını getdikcə daha da artırır. Onun kiçik jurnal və qəzet məqalələri ilə yanaşı, ayrı-ayrı şairlərin irsini toplayıb nəşrə hazırladığı kitablardan birincisi – "Seyid Əhməd Hatif İsfahaninin tərcibəndi və tərcümeyi-halı" Tiflisdə "Şərq" mətbəəsində çap olunmuşdur.

XX əsr Azərbaycan tənqidinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Seyid Hüseyn "Kazımoğlu" imzası ilə "İqbal" qəzetinin 15 avqust 1913-cü il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi məqalədə yazırdı ki, başqa milli ədəbiyyatların nümayəndələrini öyrənmək, onların əsərlərini toplayıb nəşr etmək faydalıdır, bizim öz şairlərimiz və qələm sahiblərimiz dünyanın görkəmli sənətkarlarının təcrübəsindən bəhrələnməlidir.

Kitabın ümumi tərtibindən, üzərindəki qeydlərdən və müqəddimə hissəsindən məlum olur ki, S.Mümtaz hələ o zaman Şərq ədəbiyyatı nümunələrini toplamaq və xüsusi bir seriya şəklində nəşr etmək istəyirmiş. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, Şərq ədəbiyyatından hansı ölkə və ya xalqın hansı şairini seçmək və əsərlərindən nümunələr çap etmək məsələsi S.Mümtazda bir qədər subyektiv xarakter daşmışdır. O öz arzusu ilə hərəkət edib istədiyi və əsərlərinə bələd olduğu hər hansı bir şairi tədqiqat üçün obyekt götürür, həmin şairin əsərlərindən də nümunələr çap edirdi. Ancaq burada belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, S.Mümtaz öyrəndiyi, tədqiq və ya nəşr etdirdiyi şairlərin yaradıcılığına şəxsi zövqü ilə yanaşsa da, yenə həmin şairlərin yaşadığı dövrə, ümumi ədəbi və mədəni inkişafa, geniş xalq kütlələrinə yaxın olub-olmadıqlarına diqqət yetirirdi.

¹ Bax: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, fond 24, s/v 492.

Klassiklərimizin əsərlərini toplamaqda, onları geniş oxucu kütləsinə tanıtmada S.Mümtazın fəaliyyəti xüsusilə qiymətlidir. Bu yolda o, ilk dəfə Seyid Hüseynin redaktorluğu ilə çıxmış “Qurtuluş” jurnalının 1-ci və 2-ci nömrələrində dərc etdirdiyi “Mirzə Şəfi” və “Ədəbiyyatımız tarixindən: Zövqi”, “Füqərə füyuzatı” jurnalı səhifələrində Azərbaycan şairlərindən Nəşə Təbrizi və Həbibini haqqında dərc etdirdiyi məqalələrində maraqlı məlumat vermiş, Vaqiflə Rudəki yaradıcılığında oxşar cəhətləri tədqiq etmişdir.

Şəxsiyyəti və poetik irsi iyirminci illərdə hələ geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan Mirzə Şəfi Vazeh haqqında ilk məlumatı məhz S.Mümtaz vermişdir. Şairin həyatı və yaradıcılığı kimi müşkül, həm də mühüm problemi öyrənməkdə “Qurtuluş” jurnalı redaksiyasının xahişi ilə jurnalın 1920-ci il 1-ci nömrəsində dərc etdirdiyi “Mirzə Şəfi” adlı qiymətli məqaləsində S.Mümtaz jurnalın nəşrini alqışlayaraq onun oxucularına “Azərbaycanımızın filosofu mərhum Mirzə Şəfinin hələ gənc ikən məşuqəsinə yazmış olduğu aşiqanə bir qəzəli haqqında məlumat vermişdir.

Həcmə kiçik, lakin mənaca böyük məqaləsində müəllif əsərləri Almaniyada dönə-dönə çap olunmuş M.Ş.Vazehin alman, o cümlədən İrandan gəlmə bir fars olduğu iddiasında olanların fikirlərini təkzib edərək yazmışdır: “Cənnətməkan filosof Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan ədəbiyyatı səltnətinin ləyaqətli, möhtəşəm tacdarlarından. Böyük filosofumuzun namları “Şəfi”, validi-macidlərinin ismi “Sadıq” və şeirdə istemal buyurduqları təxəllüs dəxi “Vazeh”dir. Vaxtilə Bədenştadt adlı durbin bir nemsə alimi tərəfindən möhtərəm filosofumuzun divanı-qəzəliyyatı Almanyanın Leypsiq şəhərinə götürülüb “Qəzəliyyatı-Mirzə Şəfi” ünvanı ilə özəl mətni, sonralar dəfəatilə tərcüməsi dəxi təb və nəşr edilmişdir. Biz... böyük filosofumuzun bir sətir yazısını və heç olmasa tək bir beytini böylə bilmədiyimiz və görmədiyimiz bir halda, təqribən bir əsr yarımındır ki, alman ədəb və şairləri mərhumun o asarı-laymətünü oxuyaraq olduqca nəfərdar olurlar... Mərhum Mirzə Şəfi Vazeh Məhsətilər, Əbülülələr, Nizamilər, Kəfəilər ərsəci-vücadə gətirən “Gəncə” gəncinci-ədid və hünərindən yetişmiş bir dürri-şahvardır. Onun şərəfəti, ümumiyyətlə bütün türk millətinə və xüsusən biz azəri türklərinə aiddir. Artıq şəkk etməməliyiz ki, nəcib filosofumuzun məşqətürresə Gəncə şəhəri və kəndisi də irqən xalis türk oğlu türkdür”¹.

S.Mümtaz “Ədəbiyyatımız tarixindən: Zövqi” məqaləsində XIX əsrdə yaşamış, tərcümeyi-halı “qayət dərəcədə tuhaf və olduqca qəmli və qüssəli” Əhməd Zövqinin “Könlüm səni istər!..” şerini “Qurtuluş”un oxucularına təqdim etməklə yanaşı, şair haqqında qısa məlumatda verir. Məqalədən məlum olur ki, Şəki şəhərinin iyirmi beş çağırılığında olan mənərəli, abi-havası ilə şöhrət tapmış Baş Göynükdə yaşamış Əhməd Zövqi “Azərbaycanda misli

¹ “Qurtuluş” jurnalı, 1920-ci il, №1, səh. 7.

nadir olan füzoladan” idi. O, A.Bakıxanovla, purpöləng İbrahim bəy ilə və Qüfran Pənah Kərim ağa Fatehlə “həməsr, hətta səmimi bir dost idi”.¹

İran və Hindistan ədibləri, alimləri arasında şöhrət qazanan və iki min beytlik “Divan”ın müəllifi olan Nəşə Təbrizinin Qaraqoyunlular nəslindən Cahan şahın nəvələrindən biri, Əbdürrəzzaqın oğlu Mirzə Zeynalabdin olduğunu ilk dəfə bizə S.Mümtaz xəbər vermişdir. Mirzə Zeynalabdin Əbdürrəzzaq Nəşə Təbrizinin (1280 hicri) məşhur riyaziyyatçı və qüdrətli şair olduğunu qeyd edən S.Mümtaz şairin həyatı və yaradıcılığı barədə, Təbrizdən İsfahana getməsi, İranın digər şəhərlərini səyahət etməsi haqqında maraqlı elmi və dəqiq məlumatlar vermişdir. Təbrizdə ikən müasiri, görkəmli türk şairi Şəhbəndə ilə müşairəsini qələmə alıb, şeirlərindən nümunələr göstərmişdir. O, Nəşənin Azərbaycan dilində çoxlu şeirlər yazdığını sübuta yetirmiş və şairin qezəllərindən jurnalda nümunələr dərc etdirmişdir. Nəhayət, S.Mümtaz Təbrizli Nəşəni belə səciyyələndirir: “Nəşə az yazan, ancaq gözəl yazan şairlərdən olmuşdur. Bu həmişə Nizami Gəncəvinin “Az danış, ancaq danışanda dür saç” nəsihətinə əməl edib: kəmiyyət etibarını ilə ədəbi mirası az olsa da, keyfiyyətə çox zəngin və qiymətli dir”.

S.Mümtaz Nəşənin ən yaxın dostu olan Lütfəli bəy Azər Beqdelidən söhbət açır, onların dostluğu və yaradıcılığı haqqında mülahizə söyləyir. Ümmiyyətlə, S.Mümtaz bu qiymətli məqaləsində Təbrizli Nəşənin həyat və yaradıcılıq yollarını işıqlandırır, onun barəsində bir növ tədqiqat aparır, əsərləri, dövrü, mühiti və müasirləri haqqında yığcam və dəyərli mülahizələr söyləyir. Sonra da şairin ana dilində qələmə aldığı aşağıdakı qezəlini nümunə olaraq nəşr edir:

Dəgil qəm, gər tənəzzül etmişəm zahirdə rüf'ətdən,
Yerə düşsə hüma gör övdən, düşməz səadətdən.
Əgər ülfət görə səyyaddən, seyd eyləməz vəhşət,
Könül etməz cüdalıq, gər məhəbbət görsə möhnətdən.
Könül mir'atını qıl cilvəgahi-şahidi-mə'ni,
Gözüm, üz görmə, yeydir hüsni-məni hüsni-surətdən.
Cəhanda talibi-ixsir olan cahil kimi mən də
Məşəqqət hasil etdim aqibət təhsili-rahətdən.
Mənimlən və'deyi-vəsl eyləmə, etsən vəfa eylə,
Nə hacət lələgun olsun üzün daği-xəcalətdən?
Əqiqin, Nəş'o, olmaz təşnələb sirab suyundan,
Yetişməz feyzi-əskik kimsəyəərbabi-dövlətdən.

“Füqərə füzuyatı” jurnalının 1920-ci il 2-ci nömrəsində S.Mümtaz “Rudəki və Molla Pənah Vaqif” adlı məqaləsini çap etdirmiş, burada 1100 il bundan əvvəl yaşayıb-yaradan məşhur fars-tacik şairi Əbdülhəsən Cəfər ibn

¹ “Qurtuluş” jurnalı, 1920-ci il, № 2, səh. 13.

Məhəmməd Rudəki ilə görkəmli Azərbaycan şairi M.P.Vaqif yaradıcılıqlarında forma və məzmunca oxşar bir sıra cəhətləri və ədəbi əlaqələri aşkara çıxarıb, müqayisəli şəkildə aydınlaşdırmağa çalışmışdır..

Rudəki və Vaqif haqqındakı məqalədə müxtəlif zamanlarda və müxtəlif ölkələrdə yaşamış bu şairlərin taleyindən, onların ictimai hadisələrə münasibətindən, nüfuz dairələrindən danışılır. Müəllif hər iki şairin yaradıcılığını müqayisə edərək göstərir ki, Rudəki də, Vaqif də böyük sənətkarlardır.

Qədim məxəzlərə əsaslanan müəllif bildirir ki, Samanilər dövləti hökmdarlarından Nəsr ibn Əhməd şair Rudəkinin pərəstişkarı imiş. Nəsr ibn Əhməd bir dəfə Buxaranı tərk edib, Herat şəhərinə getmiş və oranın iqlimini xoşladığı üçün paytaxta dönmək istəməmişdir. Dövlət məmurları Rudəkiyə müraciət edərək padşahı Buxaraya qaytarmaq üçün bir şeir yazmasını xahiş etmişlər. Şair hökmdarın məclisində:

Buye-çuyə-Muliyan ayəd həmi,
Yadə-yarə-mehriban ayəd həmi...
(Muliyan çayının ötri gəlir,
Mehriban yarını xatırladır)

misraları ilə başlayan məşhur şeirini oxuyur. Nəsr ibn Əhməd bu şeir o qədər xoş gəlir və təsir edir ki, tezliklə Buxaraya yola düşür, bununla da qoşun səfər əzabından qurtarır.

Vaqifə gəldikdə, S.Müməz Qarabağlı Mirzə Yusifə istinadən yazır ki, belə bir oxşar hadisə onun da biqrafiyasında baş vermişdir. İbrahim xan Cavanşir səfərlərinin birində müəyyən mülahizəyə görə bir müddət qoşunu ilə Kür qırağında dayanıb oturaq edir. Qoşun əhli uzun sürən bu oturaqdan tənə gəlir, nəhayət, Vaqifdən xahiş edirlər ki, İbrahim xan Cavanşirin geri dönüşü üçün ona təsir edə bilən bir şeir yazsın. M.P.Vaqif aşağıdakı şeiri yazır:

Siyah tel görmədim Kür qırağında,
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə?
Tərən könlüm yenə uçar dağlara,
Havalanıb hərəgiz qonmaz bu yerdə.

Bu diyarda kələğay yox, kotan yox,
Sənəm yotən müjgan oxun atan yox,
Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç sövdəgər fayda bulmaz bu yerdə.

Bəzək bilməz bu diyarın göyçəyi,
Tanımaz al çarqad zərrin ləçəyi,
Ağ buxaq altından həlqə birçöyi
Tər mənə üstündən salmaz bu yerdə.

Desələr, Vaqif, nə oldu sənə,
Rəngi-ruyun dönüb heyvayə yenə,
Əlin tər məmədən üzən kimsənə,
Sarıban niyə solmaz bu yerdə.

Xanəndələr bu şciri İbrahim xanın məclisində oxuyurlar. Lakin şeir xana o dərəcədə təsir eləmir və gözələnən nəticə hasil olmur. Bunu görəndən M.P.Vaqif həmin məclisdə bədahətən məşhur qoşmasını yazıb xanəndələrə verir ki, ycnidən xanın hüzurunda oxusunlar:

Kür qırağının ocəb seyrəngəhi var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!
Ucu tər cığalı siyah tellərin
Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur!..

Bu tərəvətli şeir İbrahim xana elə dərin təsir edir ki, elə o gün qoşununa köçmək, geri qayıtmaq əmrini verir. Bununla da uzun sürən səfər başa çatır.

Bu iki şairin müqayisəsi, oxşar cəhətləri barədə S.Mümtazın öz sözləri daha tutarlı və mənalıdır. O yazır: "Bizcə, hər iki şair böyükdür, klassikdir, kəlamları lətifdir, öyrədicidir. Ustad Rudəkinin şeirində bir oynaqlıq, bir parlaqlıq vardır. Amma Molla Pənəh Vaqifin dördlüklərinə gəldikdə, məsələ ayrı bir əhəmiyyət alır. Şair Kür qırağını tam bir rəssam kimi təsvir etmişdir. Biz əgər bu mənzuməni bir mahir rəssama təqdim edəsək, o, şeirlərin məzmununa əsasən öz inco rəssam qələmi ilə rəngarəng olaraq bir təsvir yarada bilər. Gözəl bir tablo meydana çıxar bilər".

S.Mümtaz Azərbaycan poeziyasının fəxri olan M.P.Vaqifin dövlət işlərində İbrahim xana güclü təsir göstərdiyini qeyd edir və yazır ki, Rudəki şair olmaqdan əlavə, həm də fəzil və alim idisə, Vaqif də alim-şair və diplomat idi.

Orijinal bədii üslub xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan şeiri tarixində əhəmiyyətli yer tutan, XV əsrin axırı və XVI əsrin əvvəllərində yaşamış Həbibinin həyatı və ədəbi mövqeyi haqqında Azərbaycan oxucularına ilk məlumatı 1921-ci ildə S.Mümtaz vermişdir. O, ilk məxəzlərdən istifadə edərək şair haqqında "Sultanüş-şüəra Həbibini" adlı məqaləsini yazır.¹ Məqalədə göstərilir ki, Həbibinin tərcümeyi-halına aid ilk və əhəmiyyətli məxəzlər Sam mirzənin "Töhfeyi-Sami" təzkirəsi, Şəmsəddin bəy Saminin "Qamusül-e'lam"ının 3-cü cildi və Övliya Çələbinin "Səyahotnamə"sidir. Həbibinin tərcümeyi-halına aid Sam mirzənin verdiyi maraqlı təfsilatı S.Mümtaz Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və Həbibinin istedadlı, sənətkar şair olmasına ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir.

Həbibinin şəxsiyyətini araşdırmaq üçün müxtəlif ölkələrin kitabxanalarını gəzən, divanları, təzkirə və cümləri araşdıran S.Mümtaz nəhayət, müəyyən etmişdir ki, Həbibini Göyçayın Bərgüşad kəndindəndir. Azərbaycan hökmdar-

¹ "Füqərə füyuzatı" jurnalı, 18 aprel 1921-ci il, №3, səh. 12-15.

larından Ağqoyunlu Sultan Yaqub Həbibidəki istedadı görərək onu öz sarayma gətirmişdir. Sultan Yaqubun ölümündən sonra Şah İsmayıl Səfəvi onu mülüküş-şüəra təyin etmiş, Həbibiyə Gürzəddin bəy adını da Şah İsmayıl vermişdir.

S.Mümtaz Həbibinin məşhur “Gər sənincün qılmayam çak, ey bütinazikbədən” misrası ilə başlayan qəzəlini və Füzulinin ona yazdığı toxmisi də şair haqqında məqalə ilə birlikdə nəşr etdirmişdir.

1923-cü ildə “Kommunist” qəzeti (№259) S.Mümtazın bu xidmətini – Həbibinin şəxsiyyətinin təyin edilməsi, onun türbəsinin tapılması və əsərlərinin aşkara çıxarılması yolunda çəkilən zəhmətini əsl qəhrəmanlıq adlandırmışdır.

S.Mümtazın məqalələri ədəbiyyatşünaslarımız üçün qiymətli məxəz idi və indi də belə bir məxəz olaraq qalır. Bu materiallar əsrlərlə bundan əvvəl yaşayıb-yaratmış, adı, bəlkə, ancaq təzkirə və cümlələrdə ilişib qalmış şairlərimizi oxuculara tanıdır, onların barəsində məlumat verirdi.

S.Mümtaz dərin tədqiqat nəticəsində meydana çıxarılan və orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, eləcə də ictimai fikir tariximizdə yeni bir dövrün başlanmasını xəbər verən Nizami irsinin öyrənilməsinə əlamətdar hadisə hesab edir, onun yenidən tədqiq olunmasına haqq qazandırır. “Kommunist” qəzetində dərc etdirdiyi “Şeyx Nizami”¹ məqaləsində S.Mümtaz göstərirdi ki, bəşəri ideyaların carçısı olan Nizami Azərbaycan həudlarını aşaraq Yaxın və Orta Şərqlərlərdə tanınmış, Qərbin bir çox ədəbiyyatşünaslarının diqqətini cəlb etmişdir.¹

S.Mümtazın qızı Şəhla Mümtazadə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetindəki (30 noyabr 1974-cü il) “Xatirə”sində yazır: “Yaxşı yadımdadır. İkinci sinfə keçmişdim. Sevincək atamın iş otağına girib qiymət cədvəlini ona göstərdim. O, çox məşğul idi. Çoxlu qovluq yazı masasının yanına üst-üstə yığılmışdı. O, qovluqları mənə göstərib dedi ki, qızım, bax bunlar Nizami babının əsərləridir. Bunları kitab halında buraxacağam, sən də oxuyacaqsan”.

Təəssüf ki, S.Mümtazın hələ 1925-ci ildə “Kommunist” qəzetindəki məqaləsində və qızı Şəhla Mümtazadənin “Xatirə”sində göstərilən Nizami Gəncəvinin əsərləri indiyədək əldə edilə bilməmişdir.

S.Mümtazın rus dilində öz dəst-xəttilə yazdığı, hazırda Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin arxivində (arxiv 19-1937) saxlanılan şəxsi iş qovluğundakı “Avtobiografiya”sında göstərdiyi kimi, o, müxtəlif illərdə “Füqərə füyuzatı” (1920-1921), “Kommunist” (1923-1926), “Maarif və mədəniyyət” (1923-1927), “İnqilab və mədəniyyət” (1928-1934), “Azərbaycan öyrənmə yolu” (1930) və s. qəzet və jurnallarında əməkdaşlıq etmiş, 1927-1936-cı illərdə “Azərənşr”də klassik irs şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Dövlət Muzeyində, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun, AzFAN-ın dil, ədəbiyyat və sənət institutunda baş elmi işçi, kapitalizm dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı bölməsinin rəhbəri, klassik irs

¹ Bax: “Kommunist” qəzeti, 28 iyul 1925-ci il, səh. 5.

şöbəsinin müdiri, elmi işçi və birinci dərəcəli elmi işçi vəzifələrində çalışmaqla yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatına, folkloruna aid tədqiqatını ardıcıl və səmərəli şəkildə davam etdirirdi.

Böyük kitabşünas-bibliofil alim S.Mümtaz bu illərdə xalqımızın mədəni sərvəti olan nadir incilər xəzinəsinin – bədii söz ustalarının, alimlərinin əsərlərini itib-batmaqdan, məhv olmaqdan xilas etməyi özünün müqəddəs borcu bilmişdir. S.Mümtaz yalnız Azərbaycanda deyil, qonşu ölkələri də dolaşmış, ev-ev gəzib əlyazmalar axtarmışdır. Alimin axtarıb topladığı xəzinə isə xalqın malı, mənəvi sərvəti olmuşdur.

S.Mümtaz bu mənəvi sərvəti necə qazanmışdır? O özü bu xüsusda yazır: “Mütəxəssis olmadığım halda, iyirmi beş ildən beri etdiyim səmimi tətəbbüat və tədqiqat sayəsində az-çox müvəffəqiyyətim olmuşdur... Başqa millətlərdə hər hansı mövzularda olursa-olsun, bir kiçik əsər yazmaq həvəsinə düşən müəlliflər üçün minlərcə məxəzlər, qəzetə və jurnallar tapılır. Amma mən yaxşı-yaman qaraladığım bu cızmaqaranı heçdən meydana qoyuram. Məxəzlərim mürğənlər, güvələr ağzlarından, siçanlar və kəsəyənlər boğazlarından artıq qalmış cırıq-mırıq yarpaqlar və darmadağın cümlələr və bəyazlardır. Qaynaq, mənbə - istəcniklərim isə uçuq, yığıq qəbir daşları ilə səqfi çökmüş məscid tağları olmuşdur. İstifadə etdiyim qəzetə və jurnallar da qoca kişilərin və çox yaşamış qadınların hafizələri və hövsələləridir, məndən qabaq gələn mühərrirlərdən bu yolda bir hazırlıq görün olsa idi, şöksüz, mən bir bu qədər də çətinliyə uğramazdım. Tarixi-ədəbiyyatımızı meydana çıxarmaq imkan xaricində olduğu üçündür ki, bu günə kimi yaxşı-yaman bir əsər belə araya çıxmamışdır. Atalar “Varın verən utanmaz” demişlər. Odur ki, mən də bu günə kimi toplaya bildiyim əlyazmalarını “Azərbaycan ədəbiyyatı” adı ilə hələlik kiçik kitablar şəklində təb və nəşr etməyə qərar verdim”.¹

Bu sözlər göstərir ki, S.Mümtaz xalqına, onun ədəbiyyatına və mədəniyyətinə xidmət etmək üçün hər növ zəhmətə qatlaşmış, heç bir fədakarlıqdan çəkinməmişdir.

S.Mümtazın 1923-1937-ci illərdə müxtəlif qəzet və jurnallarda çoxlu məqaləsi, ədəbi məlumat və mülahizələri çap edilmişdir.

Zəngin ədəbi irsə malik olan, məsləki uğrunda ölümü ilə ölməzlik qazanan dahi şair İmadəddin Nəsimi əsərləri dünyada çox yayılan, sevilən şairlərimizdendir. Nəsiminin Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazdığı misilsiz şeirləri yalnız Azərbaycanda deyil, Orta Asiyada və habelə Hindistan, İran, Əfqanıstan, Türkiyə, Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində ədəbi hərəkata böyük təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyatşünaslığımız tarixində xüsusi mövqeyə, qüdrətli axtarıcı qabiliyyətinə malik olan, geniş oxucu kütləsini klassiklərimizin əsərləri ilə tanış edən məşhur mətnşünas alim S.Mümtaz Nəsimi ədəbi irsi üzərində uzun

¹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 1. Ağa Məsih Şirvani, XII əsri-hicri, Bakı, “Kommunist” qəzeti nəşriyyatı, 1925, səh. 4.

illər gərgin, səmərəli tədqiqat işi aparmış, nəhayət, 1923-cü ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1-ci nömrəsində “Azərbaycan şairlərindən: Nəsimi” adlı məqaləsini dərc etdirmişdir.

“Azərbaycan” jurnalının sələfi “Maarif və mədəniyyət” jurnalının nəşrə başladığını ürəkdən alqışlayan, onun səhifələrində özünün tədqiqat əsərləri ilə fəal iştirak edəcəyini bildiren S.Mümtaz həmin məqaləsində yazırdı: “Ədəbi bir məcmuənin nəşrini çoxdan gözləyirdik. Bərəkət versin ki, böylə bir məcmuəni görməyə müvəffəq olduq. Daha bundan sonra mühərrir arkadaşlarımız istədikləri kimi bizim əsil və yeni ədəbiyyatımızdan ətraflı olaraq bəhs etməyə imkan bulacaqlar... Biz də onların qələmindən çıxan bir çox yeni nəşənidə nəşidələr, bakir və parlaq mövzular və sonotkarənə şeirlər oxumaqla zövqiyab olacaq və sırası gəldikcə arəbir fürsətdən istifadə edərək bir qəç sətirlər qaralamaq cəsərətində bulunacağız. Hələlik məcmuəmizin ilk sayısında Azərbaycanın ən əski, ən möhtəşəm şairlərindən olan Nəsimini təqdim edərək Həbibidən məmnun qalan ərbabi-mərifətin nəzər-diqqətlərini Nəsimi də cəlb edəcəyini ümid edirəm”.

S.Mümtaz Nəsimi haqqında məlumat verərkən böyük şairin şəxsiyyətidən, hürufiliyin onun yaradıcılığına olan təsirindən, Fəzlullahın Şamaxıya gəlməsi və şairin onunla birləşməsindən, qardaşı Şah Xəndanın Nəsimini şəriət qanunlarına zidd şeirlər yazmaqdan çəkəndirmək istəməsindən, ən nəhayət, şairin faciəli ölümündən geniş bəhs etmişdir. Müəllif Nəsimi poeziyasının klassik cığatay, türk və Azərbaycan ədəbiyyatına olan təsirindən, türkmən şairi Məxtumqulunun Xivəli Durdi Şeyx ilə müşairəsindən danışır və şairin guya Bağdadın Nəsimi nahiyəsində anadan olduğu haqqında yayılmış səhv fikri təkzib edir, onun Şamaxıda doğulduğunu bir çox yeni və qiymətli sənədlərlə əsaslandırır və məqaləsinin sonunda yazır: “Nəsiminin divanının Azərbaycan Xəlf Maarif Komissarlığı tərəfindən təb və nəşrini tövsiyə edirəm”.

S.Mümtazın Nəsimi haqqında “Maarif və mədəniyyət” jurnalında dərc etdirdiyi məqaləsi o zaman Azərbaycan maarifsevərləri, ədibləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Bu haqda redaksiyaya məktublar, rəylər gəlirdi. Jurnal belə məktub və rəylərdən birini dərc etmişdi. Bu mədəniyyətimiz tarixində görkəmli maarif xadimi, yazıçı, bir sıra dərslük və lüğətlərin müəllifi kimi tanıdığımız Sultanməcid Qənizadənin “Maarif və mədəniyyət” jurnalının redaktoru, yazıçı Tağı Şahbazi Simurqa 1923-cü il 22 fevral tarixli məktubudur. S.Qənizadə yazırdı: “Məqalələr cümləsində xüsusi olaraq möhtərəm arkadaşımız Salman Mümtazın oxuculara bəxş etdiyi “Nəsimi” məqaləsi həqiqətən milli ədəbiyyatımız xəzinəsinin ziqiymət bir gövhəridir. İndiyə qədər Nəsimi özü qeyri-məruf bir zat deyil idi. Nəsimi ümumən Şərqlə ədəbiyyatı içərisində dəfələrlə zikr olunurdu. Lakin dər dər burasında idi ki... Nəsimi kimi möhtəşəm, müəzzəm bir zat avazəsi qırıq-qırıq bəndlər ahəngində... eşidildikdə həqiqət halı düşünmək olmayırdı... İndi Salman Mümtaz yoldaşımız doğma şairimizi arayıb kim olduğunu təhqiq etmiş və buna kifayət etməyərək onun acı sərgüzəştini “Maarif və mədəniyyət” çırağının işığında

doğru vəsiqələrlə bizə göstərmişdir... Mümtazın məqaləsi əcibə “nəqs-nüma” kimi yeni tapılmış şairimizi rəngarəng tərkiblərdə göstərir: Nəsimi – şair, Nəsimi – filosof, Nəsimi – aşiq, Nəsimi – sufi, Nəsimi – hürufi!.. Bu fəqərələr hər birisi... ayrı-ayrı bir məqaləyə mündəric ola bilərlər”.¹

1926-cı ildə o, Nəsiminin “Divan”ını geniş müqəddimə ilə Bakıda nəfis şəkildə nəşr etdirir. Bu Nəsiminin öyrənilməsi tarixində irəliləyişə doğru çox əhəmiyyətli addım idi.

S.Mümtaz bu “Divan”ın tərtibi zamanı Türkiyə nəşrlərindən geniş istifadə etsə də, onlarla kifayətlənməmişdir. O, xeyli yeni mənbə meydana çıxarmış, təzkirə, cümg və məcmuələrdə olan bir çox Nəsimi şcirini toplayıb “Divan”a daxil etmişdir. Bu nəşrin elmi-tekstoloji üstünlüklərindən biri də odur ki, S.Mümtaz burada 10-a qədər fraqment vermiş və bəzi qiymətli əlyazma nümunələrini çap etdirmişdir.

S.Mümtaz “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsində “Azərbaycan şairləri” silsilə məqalələrini çap etdirmişdir. O, məqalələrinin birində Azərbaycan ədəbiyyatında milli pöcziyə somasında parlayan beş şairimizi beşguşəli ulduza bənzətmişdir: Həsənoğlu, Qazi Bühranəddin, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və Xətəini bu parlaq ulduzun nur saçan guşələri kimi təqdim edən S.Mümtaz onları şeir bəhədirləri adlandırmışdır.

S.Mümtaz gözəl tədqiqatçı, məşhur ədib olmaqla yanaşı, eyni zamanda gözəl tarixçidir. Çünki o öz araşdırmalarında tarixi məsələləri və məxəzləri də nəzərdən qaçırmamış, əksinə, onlara diqqət yetirmiş və maraqlı elmi nəticələr çıxarmışdır. Xətəi haqqında S.Mümtazın “Maarif və mədəniyyət” jurnalındakı “Şah Xətəi” məqaləsində şairin həyatı, ədəbi fəaliyyətindən söhbət açılır, “Nəsihətnamə” və “Dəhnamə”sindən ətraflı bəhs olunur.

S.Mümtaz 600 il bundan əvvəl yaşamış, Həsənoğlu və Yunis İmrənin müasiri olmuş Molla Qasım Şirvani haqqında ilk dəfə Azərbaycan oxucularına məlumat vermiş, şairin qədim bəyaz və cünglərdən iki tənisini və bir şeirini tapıb birini “El şairləri” kitabının birinci cildində (səh. 204), ikisini isə ikinci cildində (səh. 118-119) vermişdir. S.Mümtaz “Molla Qasım və Yunis İmrə” məqaləsində klassik türk şairi Yunis İmrənin Molla Qasım Şirvaninin “Məqəbirdən güzər etdim” mətə’li şeirinə nəzirə yazdığını qeyd edir: “Hər iki şeiri yan-yanaşa tutub, diqqətlə oxuduqda apaçığı görünür ki, Yunis İmrənin şeiri mövzu, şəkil, rədif, toxunuş və quruluş etibarı ilə Molla Qasımın şeirinə nəzirə olaraq söylənmiş bir şeirdir”.² O, hər iki şairin şeirlərindən oxşar bəndləri misal gətirərək bclə bir qənaətə gəlir ki, “demək, Sultan Vələd, Yunis İmrə və Həsənoğlu ilə müasir bir də bir Şirvanlı Molla Qasım var imiş ki, Yunis İmrə kimi böyük türk sufisinə pişvalıq və ustadlıq etmişdir. Bizcə, Molla Qasımın şeirlərini o əsrlərdə və ya bir az sonra yazılmış cünglərdə axtarmaqdır. Divanı və yaxud digər bəzi parçaları əldə edilərsə, Yunis İmrə üzərindəki təsiri daha aydın görünə biləcəkdir”.

¹ “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, 1923-cü il, №2, səh. 29.

² “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1929-cu il, № 1, səh. 44.

Salman Mümtaz M.Füzulinin vəfatının 400 illiyi münasibəti ilə "Kommunist" qəzetində (18 may 1925-ci il) dərc etdirdiyi "Könüllər fatehi" məqaləsində böyük şairi nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Şərqdə qəzəl ədəbiyyatının ən böyük ustası saymışdır. O göstərirdi ki, qəzəl ədəbiyyatını Füzulisiz düşünmək çətindi, çünki bu ədəbiyyat özünün ən yüksək poetik ifadəsini Füzuli yaradıcılığında tapmışdır. Buna görədir ki, Füzulidən sonra yaranan qəzəl ədəbiyyatında Füzuli ruhu hakim olmuş, bu ədəbiyyat uzun müddət ona nəzirçilik etmişdir.

Bu məqalədə S.Mümtaz Füzulinin yüksək düha və zəkası, istedadı barədə söhbət açaraq böyük şairi dünyanın ən məşhur ədəbi simaları ilə yanaşı tutur: "Qərribə sirdir ki, qocaman təbiətin mürşidi-əzəmi, piri-möhtəşəmi nədənsə öz övladını başdan-başa müsavi olaraq bir əndazədə, bir ölçüdə təltif etmir, o ancaq sevib-bəyəndiklərinə, xoşladığı simalara iltifat göstərərək onları başıuca edir... Təbiətin piri-rövşənzəmiri öz təltif əli ilə gahdan-bir uzaqda əski yunan ölkəsində Omirusi, İran məmləkətində Firdovsini, Fransada Molyeri, İngiltərədə Şekspiri, Türküstanda Nəvaini, Azərbaycanda Füzulini, böyük şair ünvanı-cəlili ilə təltif edir". S.Mümtaz daha sonra təbiətin ecəzkarlıqlarından danışaraq davam edir: "Təbiətin o cəhənbəhə rütbələrini, nişan və mənəblərini heç bir vasitə və vəsilə ilə ələ gətirmək mümkün olmaz. O, dövlətə, qüvvətə, sərvətə, əsalətə, nəcabətə baxmaz. Kəndlini, şəhərini nəzərdə tutmaz. İrəq və milliyət gözləməz. O gah Tus qəsəbəsinin ayaqları çarlıq, patavah bir kəndlisini hökim Əbülqasım Firdovsi edərək, onun dühası ilə ölmüş bir qövmi dirildər, gah qəssab oğlu Şekspiri ərsevüçədə gətirərək, İngiltərənin sönük ədəbiyyatını, onun dəmi ilə yenidən alovlandırır, gah yorğançı oğlu Molyeri Qərb səhnələrindən gülümsündürərək, fransızları ağ günlərə çıxarar, gah adı bir dəftərdar olan Əlişiri cığatay... ədəbiyyatının pişvası edər, gah da Azərbaycanın heç də məruf olmayan Molla Məhəmməd Bağırını sultanuş-şüərə Füzuli rütbeyi-alisi ilə ərzi-cəmal etdirərək, onun izgü dühası ilə azəri türklərinin varlığını bütün dünyaya yaydırar, başlarını göylərə qaldırar".

S.Mümtaz Füzulinin aşağıdakı rübaisini nümunə göstərərək, şairin öz xalqına, öz ana dilinə və mədəniyyətinə nə qədər sıx bağlı olduğunu göstərir:

Ey feyzrəsani-ərəbü türkü əcəm,
Qıldın ərəbi əfsəhi-əhli-aləm.
Etdin füsəhayı-əcəmi İsa dəm,
Bən türkbəbandan iltifat eyləmə kəm.

S.Mümtaz Molla Pənəh Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov, İsmayıl bəy Qutqaşını və başqaları haqqında qiymətli məqalələr yazmaqla yanaşı, onların osərlərini və Azərbaycan folkloru nümunələrini toplamaqda və oxuculara çatdırmaqda çox

iş görmüşdür. Bu işdə S.Mümtaz “Kommunist” nəşriyyatı və Azərənşr yaxından kömək etmişdir. Məhz bu köməyin sayəsində 1925-ci ildən “Kommunist” qəzeti redaksiyasında ştatlı əməkdaş kimi fəaliyyət göstərən S.Mümtaz həmin ildən başlayaraq “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasından “Ağa Məsih Şirvani” (1925), “Molla Pənah Vaqif” (1925), “Nişat Şirvani” (1925), “Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq” (1925), “Qövsi” (1925), “Kərbəlayi Allahi Arif” (1925), “Nitqi Şirvani” (1925), “Qasım bəy Zakir” (1925), “Mirzə Şəfi Vazeh” (1926), Seyid İmadəddin Nəsimi” (1926), 1927-ci ildən isə Azərənşrdə “Klassik irs” şöbəsinin müdiri işlərkən “Baba bəy Şakir” (1927), “El şairləri” (iki cildə, 1927, 1928, 1936), “Aşıq Abdulla” (1927), “Mehdi bəy Şəqaqi” (1928), “Ağa Bağır Şirvani” (1928), “Mirzə Nəsrulla bəy Didə” (1928) kitablarını müqəddimə və izahatlarla nəfis şəkildə çap etdirmişdir. Həmin kitablarda ayrıca “Lügət” verən S.Mümtaz hələ 1923-cü ildə “Beş min söz” adlı kitab tərtib etmiş, müqəddimə və izahatlarla ayrı-ayrı kitablar halında hazırlamışdır. Təəssüf ki, həmin əsər çap olunmamış və əlyazması hələlik tapılmamışdır. Lakin “Kommunist” qəzetinin 9 noyabr 1923-cü il (№253, səh. 7) tarixli nömrəsindən başlayaraq 29 noyabr 1923-cü il (№270, səh. 5) tarixli nömrəsinədək onun “Dilmac” adı ilə çap etdirdiyi lügət dilşünaslarımızı maraqlandırmalıdır.

Mirzə Fətəli Axundovu yeni ədəbi məktəbin banisi hesab edən S.Mümtaz böyük mütəfəkkirin yetişməsində ictimai və ədəbi mühiti əsas amil sayırdı. O belə bir qənaətə gəlirdi ki, M. F. Axundovun yetişməsində mütərəqqi rus ədəbiyyatının böyük xidməti olmuşdur.

Mirzə Fətəli Axundov irsini tədqiq etməyin əhəmiyyəti onda idi ki, bu iş XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında tam təsəvvür yaradır, qonşu xalqlarla ədəbi əlaqələrimizin öyrənilməsinə zəmin hazırlayırdı.

S.Mümtaz yazırdı: “Azərbaycanın şirin dilli şairi Hacı Seyid Əzimün şeiri, tərcümei-halı tozlu bucaqlardan çıxarılib mətbuat aləminə qoyuldu... Əbülqasım Nəbati, Vaqifin tərcümei-halları, şeir parçaları... Vaqif ilə Vidadi haqqında qazaxlı Kazım ağa Salikin yazdığı mənzumələr... Vaqif ilə Zakirin cərgələdiyi “Durnalar” gerek mətbuatda, gerek məktəblərdə oxundu... Ağa Məsih Şirvaninin pərişan və ölmüş mənzumələri dirildi”.

S.Mümtaz “Şərqi qadını” jurnalının 1924-cü il 1-ci nömrəsində “Azərbaycan şairləri” bölməsində “Ağa Məsih” adlı birinci məqaləsini dərc etdirmişdir. O yazırdı: “Əsrlərdən bəri Vaqif ilə Nəsimi arasında sənətkarlar əlləri ilə işlənib uzadılan o zərif, nazik şeir silsiləsinin artıq həlqəsi həlqəsindən ayrılmış və büsbütün qırılmışdır. O silsiləni qurmaq və o qırılan ədəbi zənciri gözəl bir surətdə bir-birinə bitirdirmək üçün iki alın cəhdə də çalışmalıdır, yeni Vaqifdən başlayaraq Nəsimiyə tərəf irəliləməli və eyni zamanda Nəsimidə də dayanmayaraq ondan qabaq gəlmiş və bizim üçün azərbaycanca yadigarlar buraxıb gedən ustaları tapmalı və tanımalıyıq”.

S.Mümtaz məqaləsində Ağa Məsih Şirvani haqqında yazır ki, hicri “XII əsrdə yaşayan ən fəsahtli, bələğətli şairlərimizin biri də Ağa Məsihdir.

Ağa Məsih azərbaycanlılar üçün Şiraz mənzələsində bulunan Şamaxı şəhərindədir”.

Bu dövrdə Qasım bəy Zakir yaradıcılığının öyrənilməsinə həvəs daha çox olmuşdur. Zakir irsinin üzə çıxarılması eyni zamanda satirik şeirimizin inkişaf tarixini, satiranın mahiyyətini tədqiq etmək demək idi. S.Mümtaz Zakirin ədəbiyyatımızdakı mövqeyindən bəhs edir, şairin satiralarından nümunələri ardıcıl çap etdirirdi.

S.Mümtaz “Unudulmuş yarpaqlar” adlı məqaləsində (“Kommunist” qəzeti, 19, 26 oktyabr 1923-cü il) yazırdı ki, Zakir “doğma yurdunun və elinin dərdinə yanıb-yaxılan qəhrəman şairlərimizin biri olmuşdur”.

S.Mümtaz 1925-ci ildə “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasının səkkizinci kitabını Qasım bəy Zakirə həsr etmişdi. 374 səhifədən ibarət kitabda XIX əsr ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Qasım bəy Zakirin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verilmişdir.

S.Mümtaz bayatların ilk toplayıcısı və tədqiqatçısı olmuşdur. Bu baxımdan onun “Aşıq Abdulla” adlı kitabı diqqəti cəlb edir. 1927-ci ildə nəşr etdiyi bu kitabdakı müqəddimədə S.Mümtaz bayatların yaranması haqqında maraqlı məlumat və izahatlar vermişdir.

Kitabda bayatı söyləyən məşhur şairlərdən Həsərinin, Qurbaninin, Razinin, Müştəqinin, Aşıqın və Əzizin həyat və yaradıcılığından söhbət açılır, onların bayatlarından nümunələr verilir. Kitabda Aşıq Abdullanın həyatı və yaradıcılığı, bayatlarının xüsusiyyətləri barədə geniş məlumat var (“Aşıq Abdulla” kitabı bir qədər də təkmilləşdirilib 1936-cı ildə “Sarı Aşıq” adı ilə çap edilmişdir)...

...Cəfər Cabbarlı ilə yaxın dost olan S.Mümtaz ədibin vəfatı münasibəti ilə yazdığı “Ölməyən şair” məqaləsində bu böyük itkini belə xatırladır: “Ölü var bir rayonu, bir qəzanı, ölü var bir şəhəri, bir məmləkəti yandırır. Cəfərin ölümü isə bütün şuralar ölkəsini matəmə batırmışdır. Əlim titrəyə-titrəyə bu sətirləri qaralarkən inana bilmirəm ki, Cəfər ölmüşdür. Əqidəmcə, Cəfər ölməmiş və ölməyəcəkdir... və əbədi yaşadacaqdır” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 2 yanvar 1935-ci il).

S.Mümtaz nəcib insan, istedadlı tədqiqatçı idi. Görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtazın toplayıb nəşr etdirmiş olduğu əsərlər ədəbiyyat tariximizə, o cümlədən Azərbaycan tarixinə dair faktların öyrənilməsi baxımından indi də maraqlıdır və öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycan yazıçıları və ədəbiyyatşünasları, oxucular Salman Mümtazı daim axtaran bir insan, ədəbiyyat tariximizi dərinləndirən bilən ədəbiyyatşünas-alim kimi sevir və unutmurlar.

Rasim Tağıyev

AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI

BAŞLANGIÇ

Azərbaycan ədəbiyyatının bütün nöqtələri qaranlıqda qaldığı kimi, XII və XIII əsrlərdə¹ də min dürlü əmək və məşəqqətlərlə əmələ gətirilmiş ədəbiyyatımız, demək olar ki, tamamilə qara dumanlar altında qalmışdır. Məndən qabaq gələn yazıçılarımız ədəbiyyatımız üçün az-çox feyzli olan o qanlı əsrlərin mürəssillərindən, yarı-yarımqıq da olsa, yalnız bizə Vaqif ilə Vidadini göstərə bilməmişlər. Halbuki istər onlardan qabaq, istər onlar ilə bir əsrdə yaşayaraq, doğma ədəbiyyatımızı çiçəkləndirən bir çox adlı-sanlı başqa şairlərimiz olmuşdur ki, Azərbaycan məhfəli-ədəbiyyəsində onların da özlərinə görə bir mövqei-məxsusları vardır. Bununla bərabər, Vaqif ilə Vidadini XII deyil, XII əsr hicrinin sonu ilə XIII əsrin əvvəllərini dərk etmiş şairlərimizdir. Onları mütləq XII əsrin şairləri saymaq doğru deyildir. Məhəmməd bəy Cavanşirin buyruğu ilə başı öz doğma və istəkli oğlu Əli ağanın başı ilə bir yerdə kəsilən bədbəxt Molla Pənah Vaqifin tarixi-qətli 1212-də olduğu kimi, Vidadinin tarixi-vəfatı da ondan çox-çox sonradır.² VIII və IX əsri-hicridə ədəbiyyatımızın yaradılması üçün könüldən çalışaraq, azərbaycanlıların adını göylərə qədər yüksəldən və onların varlığını dünyanın hər bir guşəsinə yetişdirən Nəsimi, Həbib, Xətai və Füzulilərin mürur ilə hər hankı səbəblərdən dolayı isə unudulmuş giranbəha şeirlərini səhnci-mətbuatımıza çıxardığımız bir zamanda XII və XIII əsrlərdən də bəhs etməyim lazım, həm də vacibdir. Çünki Vaqif ilə Füzuli, Xətai, Həbib, Nəsimi və Nəsimidən daha neçə əsr qabaqca gəlmiş şairlərimizin aralarında sənətkar əlləri ilə işlənib, uzadılan o silsileyi-şerin zərif və zərrin həlqələri artıq bir-birilərdən ayrılmış və daha doğrusu, qırılıb tökülmüşdür. O silsiləni qurmaq və o qırılan ədəbi zəncirləri gözəl bir surətdə bir-birilərinə bitişdirmək üçün iki alın cəbhədə də çalışmalıyam. Yeni XIII əsrdən XII-yə, XII-dən də VIII-yə qədər geri çəkilməliyəm. Eyni zamanda Nəsimi əsri olan VIII əsrdə də dayanmayaraq,

¹ Hicri tarixi nəzərdə tutulur (red.).

² Şıxlı Molla Vəli Vidadinin vəfatı tarixi-hicri 1224-də vaqə olmuşdur.

bizim üçün türkcə, farsca yadigarlar, ərmoğanlar buraxıb gedən böyük və ulu Azərbaycan qam (filosof) və bilgə (həkim)lərinin özləri ilə bərabər, şahkar əsərlərini də tapıb meydana çıxarmalıyam. Çünki onlar tapılmayıb və əsərləri müəyyən edilmədikcə Azərbaycan tarixi-ədəbiyyatı könlümüzün istədiyi kimi araya çıxmayacaqdır ki, bu da ədəbiyyatımız üçün olduqca böyük bir nöqsan və açıqlıq təşkil edəcəkdir. Mütəxəssis olmadığım halda,¹ iyirmi beş ildən bəri etdiyim səmimi tətəbbüat və tədqiqat sayəsində az-çox müvəffəqiyyətim olmuşdur və hala gələcək müvəffəqiyyətlərimdən də bir o qədər naümid deyiləm. Söz yox ki, qaraladığım sətirlərdə hörmətli oxucularımı qane etməyəcək bəzi nöqtələr də olacaqdır. Onlar bu qüsuru məndən yox, talayimizdən görməlidirlər. Başqa millətlərdə, hər hansı mövzularda olursa olsun, bir kiçik əsər yazmaq həvəsinə düşən müəlliflər üçün minlərcə məxəzlər, qəzetə və jurnallar tapılır. Amma mən yaxşı-yaman qaraladığım bu cızma-qaranı heçdən meydana qoyuram. Məxəzlərim mürgənələr, güvələr ağızlarından, siçanlar və kəsəyənlər boğazlarından artıq qalmış cırıq-mırıq yarpaqlar və darmadağın cümlələr və bəyazlardır. Qaynaq, mənbə istoçniklərim isə uçuq-yıxıq qəbir daşları ilə səqfi çökmüş məscid tağları olmuşdur. İstifadə etdiyim qəzetə və jurnallar da qoca kişilərin və çox yaşamış qadınların hafizələri və hövsələləridir. Məndən qabaq gələn mühərrirlərdən bu yolda bir hazırlıq görənlər olsa idi, şəksiz, mən bir bu qədər də çətinliyə uğramazdım. Tarixi-ədəbiyyatımızı meydana çıxarmaq imkan xaricində olduğu üçündür ki, bu günə kimi yaxşı-yaman bir əsər belə araya çıxmamışdır. Atalar “Varın verən utanmaz” demişlər. Odur ki, mən də bu günə kimi toplaya bildiyim əlyazmalarını “Azərbaycan ədəbiyyatı” adı ilə hələlik kiçik kitablar şəklində təb və nəşr etməyə qərar verdim. Zənnimcə, hiss edilən açıqlıq, tamamilə olmasa da, qismən doldurulmuş olacaqdır. Bu kiçik kitablar ilə ədəbiyyat maraqlılarına olan mənəvi borcumun cüzi bir qismini ödə edə bilərsəm, özümü bəxtiyar hesab edəcəyəm.

Bakı, 20 mart 1925-ci il

¹ Bütün ömrümü ticarətə sərf etmişəm.

AĞA MƏSİH ŞİRVANI

Sədaq oxu kimi kəci-tobələr tutmuş nəzor gahi,
Olar kim, doğrudur, əgri qılınc tək yanda qalmışdır.

XII əsr-i hicridə, yeni miladi XVIII əsrdə yaşayan bərgüzidə şairlərimizin biri də Ağa Məsihdir. Ağa Məsih azərbaycanlılar üçün Şiraz mənzələsində bulunan Şamaxı şəhərindəndir. “Soltan Dədə Günəş”¹ sülaləsinə mənsub olan bu adlı-sanlı şairimizin adı Məsih, atasının adı Məhəmməd, təxəllüsü də həman adından əxz olunmuş Məsihdir ki, xalq arasında Ağa Məsih adı ilə məruf və məşhur idi. Məhəmməd Kaşan və İsfahan şəhərlərindən tirmə, əbrə və sair arşın malı gətirib satdığı üçün əhali arasında Sövdagər Məhəmməd ləqəbi ilə tanınmış idi.

Ağa Məsihin hansı tarixdə dünyaya gəldiyi məlum deyilsə də, Nadir şah ilə müasir olduğu müəyyən edilmişdir. 1155 son-e-hicriyyəsində Şahzadə Nəsrullah mirzə Şirvan və Ağsu² qalasını Nadir şahın əmri ilə alıb, şamaxılıları Ağsuya köçürdüyü zaman Ağa Məsihin gənclik zamanı idi. Həyatı-xüsusiyyətlərindən tamamilə bixəbər olduğum bu gözəl şairimiz Möhtəşəm Kaşani və Raci Təbrizi kimi ticarət, həm də ədəbiyyat ilə məşğul olurdu. Ticarəti isə həman atası Sövdagər Məhəmmədin peşəsi olan sövdəgərlik, arşınçılıq idi. Bununla belə, Ağa Məsih siyasət ilə maraqlanan, hökumətə yaxın və xatiri ricalı-hökumət yanında əziz tutulan bir zat idi. Ağa Məsih öz həmsəhərilərindən Nişat və Zülali ilə müasir, həm də dost idi. Hələ Nişatı özünə ustad intixab etdiyindən, ilk yazdığı şeirlərində də əvvəl Füzuliyə və sonra ona peyrəvilik etmişdir. Təəssüf olsun ki, Nişat, Məsih və Zülali aralarında vaqə olan müşairələrdən bu gün əlimizdə yalnız bircə

¹ Soltan Dədə Günəş Şamaxı şəhərinin doqquz verstliyində dörd ətrafi qalın paldı ağacları ilə əhatə olunmuş səfəli bir kəndin təpəsində mədfun və əlyövün məqbərəsi də mövcuddur. Buqurt qalası yaxınlığında olan bu kəndin adı da Dədə Günəşdən alınmışdır.

² Zülalinin: Qürbətə deyirdin ki, Zülali, vətənim var,
Ensin gözüne qarə su, Ağsu vətən oldu –
beyti bu fəqərəyə şahiddir.

məclis qala bilmişdir ki, bundan və digər bir təxmindən Nişatın pişva və Məsih ilə Zülalinin ona peyru olmaları gözo çarpmadadır:

Nişat:

Şuri-cünun aşiqin başına rifət verir,
Hər kəsə dünyada Həqq əqlicə dövlət verir.
Qanım içərkən bular çeşmənin eyni sofa,
Elə ki, meyxarələr bəzminə zinət verir.
Harda görürsən, könül, yar, dolan başına,
Sanma ki, dövrən sənə bir dəxi fürsət verir.
Surəti-halın demək aşiqə lazım deyil,
Üz verə iqbāl əgər, bəxt özü surət verir.
Gövhəri-nəzmin, Nişat, eyləmə hər yerdo sərf,
Bir belə bazaridə kim sənə qiymət verir.

Ağa Məsih:

Aşiqə təlimi, – yar feyzi-bəşarət verir,
Hər necə gül bülbülə dərsi-fosahət verir.
Ol səhi qədpüstə ləb gülşənə olsa rəvan,
Qönçəni dilxun edər, sərvo xəcalət verir.
Duzəx odu, söylənir, şiddəti məşhurdir,
Canda fəraq atəşi özgə hərarət verir.
Çərxə vəfa bağlama, eys edo gör vəqt ikən,
Və'də irişsə əcəl, sanma ki, möhlət verir.
Əmməyo mümkün ola gör ləbi-dildaridən,
Çeşməi-heyvan kimi gör necə ləzzət verir.
Gövhəri-nəzmin, Nişat, düşsə Məsih əlinə,
Rayici-bazar edib, aləmə şöhret verir.

Zülali:

Şərmi-ərəq gül üzə özgə lotafət verir,
Hüsni-gülüstaninə abi-nəzakət verir.
Vüsləti-mehrulərin mümkün olurdu, nədim,
Kövkəbi-ıqbalıma bəxti-nühusət verir.

Qətlinə eşq əhlinin qaşları haşa deyir,
Gözünə qarşı durub, qəmzə şəhadət verir.
Zahidi-rüstayi-vəş şiddəti eşqin görüb,
Xof düşüb canına, xəlqə nəsihət verir.
Aşiqi-bidil, sənə yar verə zəhr əgər,
Al onu mərdanə iç, gör necə ləzzət verir.
Eşqdə hər bülhəvəs lafi-gəzaf etməsin,
Canını cananına əhli-dəyanət verir.
Nəzmi-Nişatü Məsih düşsə, Zülali, ələ,
Feyzi-həyati-əbəd eyşi-məsərrət verir.

Ağa Məsih Nişatın ayrı bir qəzəlini də təxmis etmişdir ki, eynən aşağıya köçürürəm:

Ağa Məsih:

Sevmişəm ta səni, ey müğbəçə, xəndan degiləm,
Yüzü gül kimi açıq çəki-giriban degiləm.
Lalə tək dağəm əgər var nüməyan degiləm.

Nişat:

Qeyri-səndən dəxi bir özgəyə heyran degiləm,
Mayili-sərvü gülü bağı-güllüstan degiləm.

Ağa Məsih:

Küfr zülfünə bu imanımı nəzir eyləmişəm,
Qəddinə ömri-firavanımı nəzir eyləmişəm.
Payinə didəi-giryanımı nəzir eyləmişəm.

Nişat:

Rahi-eşqində dilü canımı nəzir eyləmişəm,
Hər cəfa eylər isən, eylə, peşiman degiləm.

Ağa Məsih:

Salma gözdən mən-hicranzədəni yad eylə gah,
Bəd günündə qulunu yadə salar rəhmli şah.
Səni, tari, necə fəryad qılıb etməyim ah?

Nişat:

Aşna, sən yetəni məndən edirsən ikrah,
Səna mən qurban olum, mən məgər insan degiləm?

Ağa Məsih:

Mən ki öz aşiqinəm, dövr edirəm ta gəndən,
Qeyrilər məhrəmi-bəzmin dəxi pırahəndən.
Necə dad etməyim, ey dilbəri-kafər, səndən?

Nişat:

Ki müsəlman bilibən, nifrət edirsən məndən,
Səna aşiq olalı mən də müsəlman degiləm.

Ağa Məsih:

Məsihim, olsa əgər üzr-günahım bihədd,
Var ümidim kərəmindən ki, xuda qılmaya rədd.
Sirri-eşqin demənəm hər yetənə tabe əbəd.

Nişat:

Dili pürqüssə Nişatəm, yüz əgər olsam bəd,
Sən kimi zalimi-bimürvət, biman¹ degiləm.

Ağa Məsih çox nəzahətli və lətafətli bir şairdir. Təəssüf olsun ki, zamanının müsəidsizliyindən vaxtını bir çoxlarının xoşuna getməyən aşiqanə şeirlərə sərf edə bilməmişdir. Könlü istədiyi mövzularda, səbklərdə hər nə yazmışsa, onları da Nadir şahın və Şahsevən Əhməd xanın Şirvan üzərinə etdikləri məşhur yürüşlərindən əvvəl yazmışdır. Ağa Məsih bədahətən şeir söyləmədə də mahir imiş. Bir gün göy paltarlı bir gözəl qız istinin təsirindən köksünün düymələrini çözərək, bulaq başında durmuş ikən birdən-birə Ağa Məsihin bədahətən söylədiyi bu beytinə məruz qalır:

¹ “Biiman” deməkdir.

Kəbudi-camə geymiş əgninə, köksünü çək etmiş,
Açıqdır gög qapusu, mətləb istərsən, dua eylə.

Ağa Məsih Nadir şah faciəsindən sonra müluki-təvayif, yaxud “xan-xan oyunu” təbirinə layiq olan xanları və xanlıqları öz gözü ilə görmüş və ətraflı da seyr edə bilmişdir. Bu da bəs deyilmiş ki, bir də tarixi-hicri 1162-də, yəni Nadir şahın qətlindən iki il keçmiş Şahsevən Əhməd xanın on iki min Muğan və Şahsevən atlıları ilə Şirvan üstünə hücumunun şahidi olmuşdur. Ağa Məsih o faciəni nəzmə çəkərək, tariximiz üçün bir mənzumei-əbədi-zində yaratmışdır. Sənətcə bir o qədər əhəmiyyəti olmayan o mənzumənin tarix və ictimaiyyət nöqtəyi-nəzərindən böyük bir dəyəri və qiyməti vardır.

Eşidin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın,
Xahişi-nəfsini ol zalimi-biimanın.
Yox imiş zərrəcə şə'nində mürvət anın,
Qıldığı aləmə cövrü sitəmin dünyanın,
Nə qədər olsa, olur baisi-nahəq qanın¹ –

sətirləri o mənzumənin başlanğıcı və mətlədidir ki, içində böylə dəhşətli bəndlər:

Tale'i şumdir anın ki, belə işləri var,
Şəhri-Dərbənddə çıxmaq yeddi yüz göz izhar,
Qətli ol Qahi-Muğan, Cisrdə² həm kəllə minar –

vardır ki, yeri gəldikcə tamamilə gözdən keçirəcəksiniz. Bu son misralardan məlum olur ki, Şahsevən Əhməd xan hələ Şirvana gəlməmişkən Dərbənd şəhərində yeddi yüz göz çıxartdırmış və Muğan ölkəsində qətli-am etdirərək Cavadda da insan kəllələ-rindən minarə qurdurmuş imiş. Təbii, bu vəhşilikləri öz gözü ilə seyr edən bədbəxt Ağa Məsih aşiqanə şeirlər söyləyə bilməz idi. Odur ki, tarixi-hicri 1155-ə kimi aşiqanə şeirlər yazaraq, layəmut lövhələr təsvir edən Ağa Məsih bu tarixdən etibarən kiçik-kiçik tarixi

¹ Ağa Məsih bu mənzuməni öz “Şahnamə”sindən əvvəl söyləmişdir.

² C i s r – Cavad körpüsünə işarədir.

menzumələr nəzmə çəkərək, nəhayət, “Şahnamə” yazmağa başlayır. “Şahnamə”də şair öz gözü ilə gördüyü hadisələri tamamilə türkçə olaraq canlandırır. Artıq mehtabı, şəfəqi buraxaraq, topdan, tufəngdən, çərxəçidən, zənburəkdən bəhsə girişir.

Təqarüb vəznində rışteyi-nəzmə çəkilmiş o “Şahnamə”nin bir və bəlkə də, yeganə nüsxəsini Şamaxı mütəəxxirin üləmasından mərhum Mir Mehdi ağa tapıb, mənə göndərmişdi. Nə fayda ki, iki ərşdən bəri güvələr, mürgənələr ağızlarından çıxmış və illərcə yağışlar altında qalmış o kitabdan min məşəqqətlə yalnız bir beyt oxuya bildim ki, o da tarixlərdə Quba, Bakı, Dərbənd, Şirvan və Salyan xam olan Fətəli xanın haqqındadır. Ağa Məsih “Şahnamə”sini o xanın adına ithaf edərkən bir də bir müqəddimə yazmışdır ki, bu bir beyt “Şahnamə”yə yazılan müqəddimədən çıxarıla bilmişdir:

O şahdən ki, şahim mənim kəm deyil,
Yazam “Şahname”i, mənə qəm deyil.

Bu qədər. Ağa Məsih burada nə Fətəli xanı Sultan Mahmuddan və nə özünü Firdovsidən aşağı görməyir. Odur ki, “Şahnamə” yazmasını da artıq bir qəm hesab etmir. Firdovsinin “Şahnamə”sindən azərbaycanlılar üçün min qat dəyərli olan bu kitabın digər bir nüsxəsi də tapılıb əlimizə keçərsə, tariximiz üçün gözəl bir hadisə təşkil edəcəkdir. Ağa Məsih XII əsri-hicrinin yarısına kimi rübabilirik bir şairdir. Ondan bu yana isə artıq “Şahnamə”nəvis və hail-onəvisdir. Bu münasibətlə şairin bu gün əlimdə olan şeirlərini birbirinə qatmayaraq, iki hissəyə böldüm və bundan sonra da fəzlə nə taparsam, o tapdığım parçanı da mənsub olduğu hissəyə izafə edəcəyəm ki, hörmətli oxucularım Ağa Məsihi tədqiq edərkən çətinlik çəkməsinlər. Ağa Məsihin ədəbiyyatımıza böyük xidməti olmuşdur. Özünəməxsus məktəbi vardır ki, şairlərimizdən Möhsün, Səlamı, Valeh, Şahid, Qərib, Abdulla, Zakir, Vaqif, Nəvvab, Sabir və s. o məktəbin təsirində olmuşlar. Ağa Məsihin vəfatı təxminən tarixi-hicri 1180 radələrində vəqə olaraq, Fit dağında dəfn olunmuşdur. Ömrünün son çağlarında yazdığı şeir “Dila, etmə tövəqqə rastguluq qandə qalmışdır” mətləi ilə başlanan müxəmməs olduğu kimi, ən son yazdığı şeir də tərçibənd səkkindəki “Tövbənamə”si zənn olu-

nur. Ağa Məsihin şərhlərində bir nəzahət və bir abi-tab vardır ki, fəqət o xüsusiyyət və məziyyət şairin özünə məxsusdur. Ondan sonra gələnlərdə, nədənsə, o məziyyət gözə ilişməyir...

Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 1. Ağa Məsih Şirvani, XII əsri-hicri. Bakı, "Kommunist" qəzeti nəşriyyatı, 1925, s. 3-10.

MOLLA PƏNAH VAQİF

Çün muradi-xatirimdir lə'li-ləbdən sudi-eşq,
Eylərəm hərdəm qara bağırımı xunaludi-eşq,
Ərşə başımdan çıxar tük başına min dudi-eşq,
Hər rəkimdir abi-sevdadən dolu bir rudi-eşq,
Haliya mülki-mələhətdə mənəm məhmudi-eşq,
Var ümidim kim, olam mən müqtədai-cudi-eşq,
Həq mənə etmiş müsəlləm çünki hər mövcudi-eşq.
Vaqifəm, saldı mənə atəşlərə Nəmrudi-eşq,
Qalmışam hicrində, gülzari-vüsəlin istərəm!

Azərbaycan türklərinin saf bir özəyini təşkil edən kəndlilərdən ərsei-vücuda gəlmiş və bütün ellər tərəfindən "hər oxuyan Molla Pənah olmaz" ünvanı-cəlilinə məzhər olmuş bu böyük və qiymətli şairimizə dair ilk məlumatı biz o tarixlərdə yazılan Hacı Əliqulu xan Valeh Dağıstaninin təlif etdiyi "Riyazülüş-şüora" adlı təzkirəsindən və yaxud İbrahim xan Cavanşir ilə sıx bir rabitədə olan Təbriz bəylərbəyi əmirül-ümərası Hacı Əbdürrozzaq xan Dünbilinin "Nigaristan"ından öyrənəcəkdik ki, məəttəəssüf, birincisini görmədiyimiz kimi, ikincisində də heç bir məlumata təsadüf etmədik və yenə uzun müddət Qarabağda yaşayan Bəhmən mirzə Qacar Nəsrəddin şah Qacarı atası olan Məhəmməd şah Qacarı adına yazdığı "Təzkirei-Məhəmmədşahi"sində¹ tam mənası ilə sükut ixtiyar edərək Vaqif haqqında tək bir cümlə də olsun işlətməmişdir. A.P.Berje də Azərbaycan şairlərinə dair Almaniyanın Leypsiq

¹ Bəhmən mirzə bu əsəri tamamilə "Nigaristan"dan iqtibas etmişdir.

şəhərində çap etdirdiyi məcmuəsində Vaqifin tərcümei-halından bəhs edən bir sətir də yazmamışdır. Vaqif barəsində bizə dəyərli yardımında olan ərəbi-qələmin birincisi İbrahim xan Cavanşir vüzərəsindən həm də azərbaycanca yazdığı məşhur “Asari-Camal”¹ adlı tarixi ilə qaranlıqda qalmış tariximizin bir hissəsini aydınladan Mirzə Camal, ikincisi erməni ədiblərindən, türk, fars və ərəb dillərinə bir əndazəyə qədər dara olan Mirzə Yusif Nersesov Qarabaği, üçüncü azərbaycanca “Qarabağnamə” tarixini yazan Mirzə Adıgözəl bəy olmuşdur. Əvvəlki ilə bu sonku müvərtix olduqlarından dolayı ancaq Vaqif ilə əlaqədar olan hadisəni müxtəsər qeyd edərək keçmişlər. Amma Mirzə Yusif isə Vaqifin icmalən farsca tərcümei-halını yazmaqla bərabər, bir neçə şeirlərini də bir araya toplamaqla ədəbiyyatımıza dəyərli xidmətdə olmuşdur. Bu çox dəyərli, qiymətli şairimizin adı Pənah,² atasının adı Mehdi ağa, təxəllüsü də Vaqifdir. “Vaqif” kəlməsi iki mənani – “xəbərkar” və “vəqf edən” havi olduğu üçün şair bu təxəllüsü qəbul edərək şeirlərində də işlətməmişdir. Vaqifin Molla Vəli Vidadi ilə etdiyi müşairələrinin birindən anasının adı Ağqız olduğu da anlaşılmışdır:

Ağqız oğluyam, əhli-dərdəm mən,
Tayım-bərabərim yoxdur, mərdəm mən,
Əlinin quluyam, cavanmərdəm mən,
Ancaq sən yassarsan, xissət eylərsən.

Molla olduğunu da yenə özü Şəkili Məhəmmədhüseyn xan Müştəq təxəllüsün sovuqatı-ərməğan təriqi ilə göndərdiyi kürkdən dolayı nəzmə çəkdiyi müxəmməs ilə öz gəlininə xitabən söylədiyi digər bir mürəbbesində apaçığ göstərmişdir:

Qış günü çünki döner şol cənnətül-məvayə kürk,
Ol səbəbdən layiq olmuş firqeyi-mollayə kürk,
Görünür ədna əgərçi himməti-valayə kürk,
Eylə ki, püşak olur fəstli-şita əzayə kürk,
Tə'n edor yüz faxiri-məlbusei-dibayə kürk!

¹ “Asari-Camal” – azərbaycanca yazılmış sohib və mötəbər bir Qarabağ tarixidir.

² Vaqifin adını Əlipənah yazanlar da vardır.

Və yenə:

Bir qədəm bas ki, toy öz toyundur,
Töylar yaraştığı sənın boyundur,
Mollalar məskəni səri-guyundur,
Əl çək bu nazü-qəmzədən, gəlin!

Molla Vəli Vidadinin də Vaqifə qarşı yazdığı şuxyanə şeirlərinin bir bəndindən Vaqifin axund olması görünür:

Sarı Çoban oğlu gəlsin yanına,
Axund deyib, camn qatsın camna,
Onun şövkətinə, sənın şanına,
O, yaxşı müxəmməs düzər, ağlarsan.

Qasım bəy Zakir də Cəfərqulu xan Cavanşirə kürk üçün yazdığı bir qəsidəsində Vaqifin molla olmasına işarə edərək böylə bir təlmih yazır:

Görmədinmi necə ol şirinü şəkkər xəndənin
Eylədi yanında acı binəva mollanı kürk!

Vaqifin məşqətürrəsi, yəni anadan olan yeri haqqında da ixtilaf vardır. Bəziləri Balakən, Həsənsu, Qarabağ, Qazax şəhər və kəndlərini Vaqifin anadan olan yeri hesab edirlər. Amma ehtiyatkar mühərrirlər isə bu nöqtəni üstüörtülü buraxaraq, Qazax elindəndir, deyirlər. Bu ehtiyatkarların birincisi Mirzə Yusif Nersesovdur. Bizcə, Vaqifin dünyaya gəldiyi yer bu göstərilən yerlərin heç birisi deyildir. Onun doğma yurdu Qazax şəhərinin yanındakı Salahlı kəndidir¹. Çünki bunu Vaqif özü aydın və aşkar bir surətdə meydana qoymaqdadır. Aşağıya köçürdüyüm iki beyt buna böyük, həm də çox mötəbər bir sənəddir:

Vətən xoşdur deyə, Vaqif, bizi çəkdiñ Səlahlıya,
Səlah bilməm nədir, yanında yarı-canfəza yoxdur.

¹ Qazax qəzasında Salahlı adında üç kənd vardır: Yuxarı, Orta və Aşağı. Vaqifin anadan olan yeri, məşqətürrəsi hansı olduğu anlaşılmalıdır.

Şəkər ləblər olurlarmış əzəldən Sarıqamışda,
Gəlib şimdi sorağın sordum, onlardan səda yoxdur.

Çox ola bilər ki, Vaqifin Qazax şəhərində söylədiyi bu bir mü-
rəbbədə Qazax kəlməsi işləndiyi üçün bu söz bəzi yazıçılarımızı
çaşdırmışdır:

Bir bölük yaşılbaş sonalar kimi,
Yığılıb gəlibdir Qazağa qızlar.
Ayna qabağında qara qaş ucun
Endirib gətirmiş qulağa qızlar.

Mola Pənah Vaqifin əvəil halından tamamilə bixəbərəm. Kim-
dən və harada təhsil etdiyini də dürüst bilmirəm. O qaranlıq nöqtə-
ləri bu gün əlimizdə tənvir edəcək, aydınladacaq heç bir vəsiqə
yoxdur. Bu barədə “Riyazül-əşiqin” sahibi ilə “Təzkireyi-Nəvvab”
müəllifləri də sükut ilə keçmişlər. Bunların verdiyi məlumat da
eyni ilə Mirzə Yusif Nersesov məlumatının icmalən xülasəsidir.
Mirzə Yusifin yazdığına görə, Vaqif İbrahim xan Cavanşir taxta
oturar-oturmaz tarixi-hicri 1172-də, yəni Nadir şah Əfşarın qətlin-
dən on iki il sonra Qarabağa gəlmişdir. Vaqifin əsl məram və məq-
sədi yeni cülus etmiş xan ilə sıxı bir rəhbərə girişərək ona müqə-
rəb və vəzir olmaq imiş ki, nəhayət, müvəffəq olmuşdur. Əvvəlcə
sünni məzhəbində olan Vaqif sonra, yəni Qarabağa gələrkən və
yaxud gəlməmişdən bir qədər irəli məzhəbini dəyişərək səmimi
bir surətdə şiəliyi qəbul etmişdir. Kim bilir, bəlkə də, zəmanəmiz-
də tam mənası ilə qiymət və əhəmiyyətini itirən bu fəqərə Vaqifi
Qazax tərəflərindən hicrət etməyə məcbur etmişdir. Çünki o za-
manlar bu kimi məsələlər əhəmiyyətli məsələlərdən ədd olunurdu.
Bunun üstündə qan su yerinə axırdı. Məzhəb aktyorları rollarını
müvəffəqiyyətlə oynamağa çalışırdılar. “İbrahim xan Cavanşirə çox
yaxın olmaq üçün qəsdən məzhəbinə təğyir vermişdir”, – deyənlər,
bizcə, yanılırlar. Çünki Vaqifin mərsiyə və məşhur zikrləri səmimi
şiə olduğunu göstərir ki, burası bəhsimiz xaricindədir. Hər halda
Vaqifin sünnülükdən dönüb şiəliyi qəbul etməsi bir əmri-vaqedir.
Bunu həm Vaqifin, həm də müasiri və dostu Şıxlı Molla Vəli Vida-
dinin şeirlərindən də öyrənmək olar:

İsna əşərə çakəri-kəmtər ola Vaqif,
Sərdaridir o'la,
Xaki-dəri-övladi-peyəmbər ola Vaqif,
Neylər dəxi dünya?
Ol gündə ki, həngamei-mohşər ola Vaqif,
Tut daməni-mövla,
Fəryadrəsin heydəri-səfdər ola Vaqif,
Xof cüləmə əsla!
Sən qərqsən hərçənd ki, dəryayi-vəbalə,
Tövfiq bulan sən.

Və yenə:

Ey xoş anlar kim, Məhəmməd Mustafanı sevdilər,
Oldular aşiq, Əliyyül-Mürtəzani sevdilər,
Sıdqu iklas ilə pənc alü abanı sevdilər,
Çardəh mə'sum tək müşkülğüşanı sevdilər,
Dəxi anlardan gözəl yaxşı cəmaət görmədim.

Vaqif özü şiə məzhəbini qəbul etdikdən sonra səmimi dostu olan Molla Vəli Vidadini¹ dəxi bir an təbliğdən geri qalmamış və bir çox şeirlərində də Vidadini şiə olmağa dəvət etmişdir. Biz bu təbliğatı zarafat deyil, ciddi sanırıq.

Vaqif:

Vəqtken dəli olma, gəl çit məndən,
Gəzmə, yalvar-yapış onlara gəndən,
Amma qorxun olsun Əbülhəsəndən,
Səni əzim-əzim əzər, ağlarsan.

Qıl körpüdən çünki sürşər ayağın,
Cəhənnəm xovfindən yarılır yağın,
Qorxma, yenə Əli olur dayağın,
Əgər anıb həştü çahar ağlarsan.

¹ Vidadi tarixi-hicri 1224-də vəfat edərək Şıxlı qəbiristanlığının Gəmi qayası mövqeyində mədfundur. Qəbrinin daşı üzərində bu beyt yazılmışdır:

Kim Vidadi xəstənin qəbrin görüb etsə dua,
Edə Həq rəhmət, şəfi ola Məhəmməd Mustafa.

Əqlin olsun, on iki imama inan,
Fayda verməz sonra olmaq peşiman,
Yəqin bil ki, qurulacaqdır mizan,
Əməlin qarşında durar, ağlarsan.

Həştü çahar çün halını duyarlar,
Sanma səni öz kefinə qoyarlar,
Əvvəl onlar səni diri soyarlar,
Sümüyünü ta gömərlər, ağlarsan.

Vaqif, gərçi əzabı var dünyanın,
Tutubsan ətəyin Şahi-mərdanın,
Sən neçün xovfini çəkərsən anın,
O gülər – gülərsən, ağlar – ağlarsan.

Və yenə başqa bir şeirində Vidadiyə xitabən:

Cavanşir xəlqilə ol qohum-qardaş,
Qazağın sözünü heç eyləmə faş,
Demirəm, dinini elə qızılbaş,
Əqlin olsa, özün, əlbət, eylərsən.

Vidadi:

Mələklər ki, gələr sahib izzətdən,
Ayra mömini asi millətdən,
Görər ki, deyilsən əhli-sünnətdən,
Səni yolum-yolum yolar, ağlarsan.

O zaman ki, məhşər xalqı durarlar,
Divan olub sorğu-sual sorarlar,
Əgər səni bu məzhəbdə görərlər,
Yerboyer budayıb əzər, ağlarsan.

Allahın ki, heç çəkməzsən minnətin,
Tərk edibsən peyğəmbərin sünnətin,
Nə görərsən mə'sumların hörmətin,
Əgər ağlamazsan, əgər ağlarsan.

Şiə xalqı tamam dolar duzəxə,
Qalartlar duzəxdə od yaxa-yaxa,
Mahaldır ki, biri duzəxdən çıxa,
Cümlə olur zirü zəbər, ağlarsan.

Əhli-sünnət vəl-cəmaət peyvostə,
Gedərlər cənnətə dəstəbədəstə,
O gündə şad olur Vidadi xəstə,
Səni yanlış görüb gülər, ağlarsan.

Vaqif Salahlı kəndindən köçərkən ilk əvvəl Qarabağa deyil, Qarabağın indi də məruf kəndlərindən sayılan Veysəlli kəndinə gəlmiş və orada Salahlıdakı peşəsi olan məktəbdarlığına davam etmişdir. O zaman artıq dərəcədə sıxıntı və fəqri faqə ilə güzəran edən Vaqifin əhvalını novruz bayramı ərəfəsində söylədiyi bu mən-zuməsindən azacıq təəmmül ilə öyrənmək olar:

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ ha tükənmiş lap çoxdan,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.

Allaha bizmişik nəşükür bəndə,
Bir söz desəm, dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıb noğulə, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahibcamalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kəmalımız var,
Allaha şükür ki, kəmal da yoxdur.

Molla Pənah Vaqif bir an əvvəl məqsədinə nail olmaq üçün Veysəlli kəndindən köçərək Qarabağa gəlir və şəhərin Saatlı məhəlləsində bir məktəb açaraq məktəbdarlığa başlayır. Əvvəldən xəyalında tutduğu kimi, İbrahim xan Cavanşirə müqərrəb olmaq istəyir. Tam bu çağlardadır ki, Vaqif fəxriyyəmanənd bir qəzəl inşa edərək bir beytində də “ali-Cavanşir”i istəməyə-istəməyə boğazdan yuxarı bir qədər mədh edir:

Qarabağ içrə bir şair kəlimüllah Musadır,
Cavanşir içrə bir mövzun bayati¹ dəsti-beyzadır.

Qələm qədrin əsayi-əjdəhəpeykərcə bilməkdə
Bəni-İsrailə ali-Cavanşir yəni həmtədir.

Dili-rövşən gərək nədan içində sorf edən ömrün,
Çırağın səltənətgahi səvadi-şamı-yeldədir.

Ümidim vardır kim, bu qara gün getməyə başa,
Dönər bir özgə rəng ilə, bu axır çərxi-xəzradır.

Məkan tutdisə Vaqif, yox ocaq, bu Şişə daşında,
Məkani-lə'li-gülrəngin miyani-səngi-xaradır.

Doğrudan da, Vaqifin qəzəli çox da təsirsiz qalmayı. Az keçmədən Vaqif İbrahim xan Cavanşirin eşik ağası və daha sonra nədimi-hüzur və müşaviri-məxsus olur. Demək:

Ümidim vardır kim, bu qara gün getmiyə başa,
Dönər bir özgə rəng ilə bu axır çərx xəzradır –

beyti öz yerini tutur. Nəhayət, öz istedad və doğruluğu sayəsində o qədər izzətü etibar qazanır ki, xan hər bir işini Vaqifin məsləhət və səvabədidi ilə gördüyü kimi, səfərə çıxdıqda da Vaqifi öz yanınca götürürdü. Mirzə Yusif Qarabağının yazdığına görə, İbrahim xan səfərlərinin birində bəzi mülahizələrə görə böyük bir qüvvə ilə Kür qırağında dayanmış imiş. Qoşun böyükləri bu tuli-mukənnətdən tənqə gələrək Molla Pənah Vaqifdən rica edirlər ki, Qarabağa dönmək üçün bir əlac taparaq və hər nə tövr olur-olsun, İbrahim xana icrayi-nüfuz etsin. Vaqif isə aşağıdakı mürəbbəyi yazaraq xanəndələrə verir ki, məqamında İbrahim xanın hüzurunda təğənni etsinlər:

Siyah tel görmədim Kür qırağında,
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə?
Tərhan könlüm yenə uca dağlara,
Havalamb hərgiz qonmaz bu yerdə.

¹ Ehtimal ki, Vaqif də dahi şairimiz Füzuli kimi Bayat elindədir. Tədqiq edilməli nöqtədir.

Bu diyarda kəlağay yox, kətan yox,
Sinəm yotan müjgan oxun atan yox,
Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç sövdəgər fayda bulmaz bu yerdə.

Bəzək bilməz bu diyarın göyçəyi.
Tanımaz al çarqad zərrin ləçəyi,
Ağ buxaq altından həlqə birçəyi,
Tər mənə üstündən salmaz bu yerdə.

Desələr, Vaqif, nə oldu sənə,
Rəngi ruyin dönüb heyvayə yənə,
Əlin tər mənədən üzən kimsənə,
Saralıban niyə solmaz bu yerdə?

Nədənsə xanəndələr bu mürəbbəi xanın məclisində oxurkən istənilən noticə hasil olmur. Bunu eşidən Vaqif həman dəm bədəhətən bu rəqsan və olduqca dilbər mənzuməni inşad edərək xanəndələrə verir ki, təkrar oxusunlar:

Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonast, hayıf ki, yoxdur!
Ucu tər cığalı siyah tellərin
Hərdəm tamaşası, hayıf ki, yoxdur!

Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,
Gözüdür Aranın, cümlə cahanın,
Belə gözəl yerin, gözəl məkanın,
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur!

Çoxdur ağ bədənlə, büllur buxaqlı,
Lələ zənəxdanlı, qönçə dodaqlı,
Amma şirin dillə, açıq qabaqlı,
Könül aşınası, hayıf ki, yoxdur!

Elə gözəl var bunların içində,
Ələ düşməz hərgiz Çinü Maçində,
Söyləgən, oynayan, dürüst biçimdə,
Bəzəyi-libası, hayıf ki, yoxdur!

Havasının, torpağının, yerinin,
Dad verməz dəhanı, ləbi-şirinin,
Pəri çoxdur, nə fayda, heç birinin
Adamlıq ədası, hayıf ki, yoxdur!

İçi əsrəfili, bulud kimi saç,
Dal gərdəndə hər hörüyü bir qulac,
Kəlağayı gülgez, qəsabə qıyğac,
Altından cunası, hayıf ki, yoxdur!

Zər haşiyə al nimtənə üstündə,
Xallar üz yanında, çənə üstündə,
Buxağın altında, sinə üstündə,
Zülfün burulması, hayıf ki, yoxdur!

Güzgü tutub hərdəm cəmal görməsi,
Zülfə, zənəxdana sığal verməsi,
Səhər ala gözün siyah sürməsi,
Əlinin hənəsi, hayıf ki, yoxdur!

Çünki yorğunuyam mən bu yolların,
Bilirəm tərzini hər üsulların,
Qızıl qolbaqlı bəyaz qolların
Sarı köhrəbası, hayıf ki, yoxdur!

Vaqif həqdən diler lütfü korəmlər,
Belə yerdə duran, vallah, vərəmlər,
Yenə yada düşdü bizim sənəmlər,
Getməyin binası, hayıf ki, yoxdur!

Bu mənzumə oxunarkən İbrahim xan Cavanşirə elə təsir edir ki, qoşuna filfövr köçmək əmrini verərək, özü də ordu ilə bərabər Qarabağa özimət edir¹.

Vaqif, ehtimal ki, iki hökumət arasında həll olunması lazım gələn işlərin həll və tövsiyəsi üçün İbrahim xan Cavanşir hökuməti

¹ Yola düşür (*red.*)

adından o zamanlar Gürcüstan valisi olan II İraklinin yanına göndərilmişdir. Vali ilə Vaqifin o gün görüşmələrini təsvir edəcək lövhə və vəsiqələrin bu gün əldə olmaması bizə o rəsmi ziyarət və görüşün rəsmi qəbul və tərz-i-üsulunu öyrənməyə və öyrətməyə mane olur. Vali özü şəxsən Vaqifin bazdidinə gəlmirsə də, amma öz oğlu Eulon xanı öz əvəzindən Vaqifin ziyarətinə göndərir. Məhz bu müxəmməs Vaqif tərəfindən o görüşün münasibəti ilə Tiflis şəhərində söylənilən tarixi bir şeirdir:

Valinin çeşmi-çırağı, vəh, nə türfə can imiş,
Küllü-Gürcüstanın üzrə saye-i-sübhan imiş,
Düşməni pənal edən sərdari-valaşan imiş,
Aləmin sərdəftəriymiş, adı Eulon xan¹ imiş,
Saxlasın allah pənalında, əcəb oğlan imiş.

Heç yoxdur nisbəti, özgə diyarın xanına,
Bir cavandır kim, yaraşır padşahlıq şanına,
Dəyməsin afət yeli, yarob, güli-xəndanına,
Sərbəsər aləm gərəkdir baş əyə fərmanına,
Taqi-əbruyi-lətifi qiblei-iman imiş.

Xoş tamaşa cələdim, gördüm tamam ətvarını,
Çox bəyəndim özünü, həm ləhcei-göftarını,
Maşaallah, zahir etmiş ululuq asarını,
Belə sandım kim, mələkdir əvvəla didarını,
Xeyli çağdan sonra bildim kim, gözəl insan imiş.

Sayir oğlundan xanın gər olmadıq biz ruşinas,
Manei yox, anları həm cələdik bundan qiyas,
Bu çırağ elə çırağdır, eyləmiş nur iqtibas,
Vaqifa, sən qıl xudayə hər zaman şükrü sipas,
Valinin ocağı böylə gün kimi taban imiş².

Qarabağın şairanə və fərəhəfza mənzərələrindən ayrıca bir ləz-zət alan Vaqif pərilər məkanı olan Gürcüstandan da xüsusi bir zövq

¹ Nüsxədə Elyon xandır.

² Müxəmməs adətən beş bənd olur. Bundan artıq da ola bilər, amma əskik ola bilməz. Oylə isə bu müxəmməsin bir bəndi naqisdir.

almışdır. Azərbaycan gözəllərini gerçək və təbii cümlələrlə oxşayan bu şirin dilli şairimiz Gürcüstan pərilərini də gözəl-gözəl öymüş və özünəməxsus bir məharətlə də Tiflis şəhərini, sularını, hamamlarını olduğu kimi mübaliğəsiz nəzmə çəkmişdir. Bu iki müxəmməs o zaman Tiflisdə söylənilmiş şeirlərdəndir:

I

Voh, bu bağı nə əcəb sərvi dilaraları var,
Hər tərəf tazə açılmış güli-rənaları var,
Açılıb tazəvü tər lalei-həmraları var,
Yeni Tiflisin əcəb dilbəri-zibaları var,
Ey könül, seyr elə kim, türfə tamaşaları var.

Mərhəba, Tiflis imiş cənnəti dünya yerinin,
Yığılıbdır ona cəmiyyəti huri-pərinin,
Mən bu şəhrin nə deyim vəsfini dilbərlərinin,
Filməsəl, şəkli şəmayildə, bəli, hər birinin
Məhi-tabano bərabər sərvi simaları var.

Ol qədərdir büti-nazikbədəni incəmiyan,
Eyləmək olmaz onun vəsfini mə'lumi-əyan,
Hər biri nazü nəzakət belə min afəti-can,
Cümlə bir cəlvədə, bir şivədə, xoş sərvi-rəvan,
Məst tavus kimi gərdəni minaları var.

Üzləri pərtövi-məhri-cahanara kimidir,
Səfhei-sinələri şimi-müsəffa kimidir,
Ləzzəti-ləhcələri nitqi-məsiha kimidir,
Əlləri möcüzəi-hövrəti-Musa kimidir,
Dilrübaliqda əcayib yədi-beyzaları var.

Ala gözlər süzülüb nərgisi-sirabə dönüb,
Ağ qabaqda xəmi-əbruləri mehrabə dönüb,
Lə'l tək ləblərinin rəngi meyü nabə dönüb,
Tökülüb gərdənə saçlar ucu qüllabə dönüb,
Sona çıxması kimi zülfi-mütərraları var.

Nə qədər varsa buxaqü zənəxdanü yanaq,
Tazə gül yarpağı tək qırmızıdır nazikü ağ,
Bir-birindən götürüb şö'losini misli-çıraq,
Görməyib kimsə belə qaşu gözü dişü dodaq,
Özgə bəbət sifəti surəti-ə'zaları var.

Baği-rizvanda əgər huriyü qılman çoxdur,
Bu gözəllər kimi məqbulu müzəyyon yoxdur,
Nəsl-bər-nəsl gözəllik bulara buyruqdur,
Mən görənələr ki, mələkdən, pəridən artıqdur,
Hələ derlər ki, bulardan dəxi o'laları var.

Qalmışam valehü matü mütəhəyyir, dili lal,
Ey xudavəndi-cahan, gizli deyildir sənə hal,
Bu necə sibi-zənəxdən, bu necə zibi-cəmal
Ki, veribsən bunlara sən bu qədər izzü kəmal,
Necə kim, var cəhan, surəti-ə'zaları var.

Bədəni-pak çakib abi-rəvan tək sulara,
Ağarıb tazəvü tər cümlə dönübdür qulara,
Abi-Kür nəsb edib boylarını qarğulara,
Neçə şeydən belə zahir ki, xudanın bulara
Nəzəri-mərhəməti, lütfi-hüveydaları var.

Biri həmmam ki, qüdrətdən olub bəzlü bərat,
Biri Kür suyi ki, hər cür'əsidir abi-həyat,
Biri bu xubluğu göyçəkliyi pakizə sifət,
Biri oldur ki, nəcib, əslidə ali-dərəcəat,
Aləmin sərvəri vali kimi ağaları var!

Yeddi həmmamı, nə həmmamı ki, sərmənzili-hur,
Həşt cənnət kimi hər guşəsi bir mətə'i-nur,
Bir əcəb abi'-rəvani-gərm qılıb onda zühur,
Şükr təqdirinə, ey qadirü qəyyumü qəfur,
Lütfünün bəndələrə nə'məim-üzmaları var.

Mənbəi-cudü kərəmdən açılıbdır xoşab,
Basəfa hövza dəmadəm tökülür misli-gülab,
Görsə bir kərrə onu mən kimi bir xanəxərab,
Getməz andan dəxi bir canibə manəndi-hübab,
Getmə də badəbaşı, mənzili-mə'vaları var.

Gərçi, ey Xızr, bulubsan şərəfi-feyzi-əzəl,
Verməyibdir könlü asayişi amma sənə əl,
İstəsən əmri-dübarə görəsən türfə gözəl,
Bircə təşrif gətir Tiflisin həmmaminə sən,
Gör necə rahatı-canbəxşi-tənasaları var.

¹ Tiflis hamamlarının təbii isti sularına işarədir.

Bu ocaq böylə ocaqdır ki, işıq ayə salır,
Gün kimi şö'ləsini cümlei-dünyayə salır,
Tez tutar xainü bədxahları vayə salır,
Hər kimin başına kim, mərhəmətü sayə salır,
Elə bilsin onların dinlə dünyaları var.

Vaqifa, səndə ki, yoxdur, bilirəm, zöhdü riya,
Şerti-ixlas gərək eyliyəsən şimdi əda,
Eylə bu valiyə, oğlanlarına xeyrü dua,
Saxlasın anları öz hifzi-pənahında xuda,
Hasil etsin nə qədər dildə təmənnaları var.

II

Naz ilə ta ol büti-ziba kəlisadan çıxar,
Sərgəşü xəndanü bipərva kəlisadan çıxar,
Şahdır guya, geyib diba, kəlisadan çıxar,
Açıban təl'ət günəşasa, kəlisadan çıxar,
Şö'lə salmış aləmə kim, ta kəlisadan çıxar.

Şanovəş seyğəl verib zülfi-bənəfşə nisbətə,
Pərdə mütləq tutmayıb simavü sədrü surətə,
Qıl tamaşa gərdənə, seyr eylə qəddü qamətə,
Qaşü göz, qəmzə, məazollah, dönübdür afətə,
Etməyə din mülkünü yəğma, kəlisadan çıxar.

Ləhzə-ləhzə eylədikcə mahrüxsarı zühur,
Ləm'ə-ləm'ə ziri-bərqədən düşər dünyayə nur,
Onu bir kərrə görən dindon olur, əlbəttə, dur,
Necə kim, cənnət sarayından çıxar qılmanü hur,

O şəkil bu düxtəri-tərsa kəlisadan çıxar.
Gül kimi nərmiş ilə nazik pirəhəndə ağ bədən –
Bilmənəm kim, şö'lədir, ya xərməni-bərgi-səmən,
Dişləri qəltan sədəf, çün ağzıdır lə'li-Yəmən,
Ağ qabaqda bir gəz¹ onun taqi-əbrusun görən
Meyli-məscid eyləməz, haşa, kəlisadan çıxar.

¹ Gəz – dəfə, yol mənasındadır.

Vaqifəm, ta ki gözüm onun sataşdı qaşına,
İstədi mehrabü mənəbdən xəyalım daşına,
İndi bildim ki, nə gəlmiş Şeyx Sənan başına,
Ya budur kim, Tiflisi qərq eylərəm göz yaşına,
Ol sənəm vəsli mənimçün ya kəlisadan çıxar.

Vaqif Veysəllidə söylədiyi mənzuməsinin bir bəndi vardır ki, o bənddə söz götürən bir misra olduğundan onu burada bir qədər şərh etməliyəm. Vaqif deyir:

Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahibcamalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kəmalımız var,
Allaha şükür ki, kəmal da yoxdur.

Biz bu bənddən Vaqifin o zamanlar dünya malından əliboş olduğunu öyrənmiş oluruq ki, bu çox doğrudur. Və son iki misradan da şikəstənəfslik etdiyini görürük ki, bu da təvazö qəbilindən olan şərqlilərə məxsus bir sifətdir.

Nə də evdə sahibcamalımız var –

misrası ilə nə demək istəndiyini bir dürlü anlamırıq. Bizcə bu misranın mövzusu bir qədər üstüörtülü və mübhəmdir. İlk əvvəl Vaqifin ya o çağa kimi evlənmədiyi,¹ və yaxud rəfiqəsinin “sahibcamal” olmayaraq çirkin olduğu xəyalə gəlir. Bu nöqtəni tənvir etmək üçün əldə vəsiqəmiz olmalıdır ki, məəttəəssüf, hələlik yoxdur. Hər halda çox keçmədən biz Vaqifin Mədinə adlı bir qadına məhəbbət yetirdiyini görürük. Vaqif onu almaq və hərəm etmək istəyir. İndi oxuyacağınız şeirlər Mədinə üçün söylənilmiş şeirlərdir:

I

Bir gözəl qamətli yarı-lalərəngi sevmişəm,
Yarı-istiğnası şirin, şuxü şəngi sevmişəm,
Qaşı yay, kirpikləri türfə xədəngi sevmişəm,
Ox atan, qanlar tökən türkanə cəngi sevmişəm,
Halə rəhmi gəlməyən bir bağırsəngi sevmişəm.

¹ Vaqifin böyük oğlu var idi ki, özü ilə bərabər öldürüldü.

Naz ilə sərxoş gedəndə ol gözəllər sərveri,
İki yandan mövc vurur zərrin kəlağay ucləri,
Bir mələkdir, sanasan, uçmağa¹ açmış şəhpəri,
Rövzei-kuyi Mədinə, qaşı Kə'bə minbəri,
Arizi üzrə həcər torhində səngi sevmişəm.

Bad əsib, üzdən niqabı açılarda gahi-gah,
Şö'ləsindən gün olur göydə xəcəl, şərməndə mah,
Gərdəni, qəddi tamam göyçək, rüxü sün'i-ilah,
Sərbəsər əndamı ağ, qaşı, gözü, saçı siyah,
Al hənadən lələrəng gülgünə çəngi² sevmişəm.

Hər zaman ki, ol sənəm gedir qabağımdan mənim,
Başadək bir od düşər, yanır ayağımdan mənim,
Göy dəyir bir-birinə ahi-fərağımdan mənim,
Kəsmə mina qülqülün, saqi, qulağımdan mənim,
Xəndei-canənə bənzər mən bu həngi sevmişəm.

Vaqifəm, hərdəm dilimdə əzbərim dost adıdır,
Qəddi xoş, roftarı könlüm bağının şümşadıdır,
Gözlərindən ələmən kim, canımın cəlladıdır,
Mən sevən dilbər Məhəmmədin gözəl övladıdır,
Sanmayın, Sənan kimi azıb firəngi sevmişəm.

II

Ey Kə'bəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hər zaman kuyinə ziyarətimdir.
Qiblə deyib, qaşlarına baş əymək
Gecə-gündüz mənim ibadətimdir.

Hər nə desəm, sən incimə sözümdən,
Sərxoşunam, yox xəbərim özümdən,
Şol qamətin yayınanda gözümdən,
Sanasan ki, həşrə qiyamətimdir.

Bağışlamışam din-imanı zülfünə,
Mənim kimi heyran hanı zülfünə,
Tapşırıb gedirəm canı zülfünə,
Yaxşı saxla, səndə əmanətimdir.

¹Uçmaq – cənnət, behişt mənasındadır. Burada cinas olaraq işlənilmişdir.

²Çəng – pəncə mənasındadır.

Sənsən mənim ayım, günüm, hilalım,
Dövlətim, iqbalım, cahım, cəlalım,
Xəyalın fikrimə gözəl xəyalım,
Sözün dildə şirin həkayətimdir.

Sonalar xəcildir siyah telindən,
Tutilər lal olur şirin dilindən,
Şikəstə Vaqifəm, sənin əlindən
Hər kimə ki, yetsəm, şikayətimdir.

III

Yenə məni yanar-yanar odlara
Dağılmış ayrılıq saldı, sevdiyim!
Mən ha oldum həsrət ilə, dərd ilə,
Can sənin yanında qaldı, sevdiyim!

Siyah zülfün buxaq altda qayrılır,
Ala gözlər can almağa sayrılır,¹
Canandan ayrılan candan ayrılır,
Xalq içində bir məs'əldi, sevdiyim!

Sərv qəddin sənubərə tən deyil,
Tamam sənin tək gülbədən deyil,
Dəxi əzəlki tək sən görəndə deyil,
İndi halım yaman haldı, sevdiyim!

Ol Xədicə haqqı, Səkinə haqqı,
Xeyrənnisə haqqı, Əminə haqqı,
Kə'bə, Məkkə haqqı, Mədinə haqqı,
Dərdin bu Vaqifi aldı, sevdiyim!

IV

Ey Məkkəni, Mədinəni yaradan,
Bir fikir çək əhvalına Vaqifin.
Ol qaşı qibləyə üz sürtmək istər,
Mədəd eylə iqbalına Vaqifin.

¹Sayrı – bimar, məriz deməkdir.

Mənim yarım deyil ol Kə'bədən kəm,
Xali-həcəril-əsvəd, dəhanı zəm-zəm,
Bir zaman ki, olsam onunla həmdəm,
Xət çəkilər vəbalına Vaqifin.

Yüz zülfü pərişan hinduxal olsa,
Yüz göftarı şəkər, ləbi bal olsa,
Yüz türfə qəzal, yüz maral olsa,
Yetə bilməz maralına Vaqifin.

V

Gülsən, sənə yoxdur bu nəzakətdə qərinə,
Kuyin çəmənə tənə vurur xüldi-bərinə,
Sünbül anı görcək özünü saldı qəminə,
Pəh-pəh, nə əcəb, şükr xudanın kərəminə,
Olmaz belə qamət, belə gərdən, belə sinə.

Yoxdur gülzarında tamaşası bu zülfün,
Hifzində, görüm, saxlaya mövlası bu zülfün,
Düşdü xütən əmlakına qovğası bu zülfün,
Ta düşdü mənim başıma sevdası bu zülfün,
Zəncir ilə divaneləri çəkdi səfinə.

Zülfün qoxusun, çox dilərəm, canıma gəlməz,
Rəhmi məgər ol hali-pərişanıma gəlməz,
Bir gecə qulaq asmağa ofğanıma gəlməz,
Bilməm nə olub, sevgili yar yanıma gəlməz,
Can çıxdı, xudaya, nə deyim mən bu gəlinə?

Bilməm, nə deyib dilbərə əda yenə məndən,
Kəsmiş nəzərin, ahü vaveyla, yenə məndən,
Ün yetməz onun səminə əsla yenə məndən,
Döndərdi üzün ol güli-rəna yenə məndən,
Eyb olmaya, söysəm belə iqbalmı içinə.

İman gətirir çün hərəm olmağına Vaqif,
Sürtər üzünü qapının torpağına Vaqif,
Gah zülfün öpər, gah düşər ayağına Vaqif,
Hərdəm baş əyər qaşlarının tağına Vaqif,
Sənsən mənə həm qibləvü həm Məkkə, Mədinə.

Molla Pənah Vaqif, Vidadi, Hali, Aşıq Əli, Fəzli, Müştəq, Rafe və Alim ilə müasir, həm də dost idi. Hələ sonku Vaqifin öz doğma oğlu idi. Kəlibərli Aşıq Əli Qaradağdan öz Səkinə adlı məşuqəsilə köçüb Qarabağa gəldikdə Vaqifə bir şeir yazaraq varid olduğunu bildirir. Bu şeirdən biz Aşıq Əlinin Vaqifə olan nəzərini bilməklə bərabər, Vaqifin rəfiqəsinin adı Mədinə olduğunu da qəti surətdə müəyyən edirik:

Bu gövhər sözlərin, ey alicənab,
Tamam aşıqlərin səminə gəlmiş,
Fəsahtədə, bəlağətdə sənin tək,
İnanma ki, ruyi-zəminə gəlmiş.

Bu əsrdə şairlərin xanı sən,
Müdərrisə bərabərsən yəni sən,
Elmin mə'dənisən, gövhərkanı sən,
Eşidənlər sözüün dəminə gəlmiş.

Aşıq oldum bir qaməti rə'nayə,
Onu sevdim, canım düşdü bəlayə,
Vallah-billah, sən düşdüyün sövdayə
Artıq mən fəqirin sərinə gəlmiş.

Əli çəkər gecə-gündüz ahü zar,
Kəsildi müdava, getdi ixtiyar,
Vaqif olsun bu mə'nadan xəbərdar,
Mədinə kuyinə Səkinə gəlmiş.

Vaqif qonşu xanlıqlara və yaxud qəzalara getdikdə bir gözəl tufəngə ehtiyac hiss etmişdir. Bunu Şirvana gedərkən öz səmimi dostu, Şəki və Şirvan bəylərbəyisi olan Şəkili Məhəmmədhüseyn xan Müştəqə söyləmiş, həm dostundan bir əla tufəng istəmişdir. Hər nədənsə Müştəq etdiyi vədini unudaraq tufəngi göndərməmişdir. O münasibətlə Molla Pənah Vaqif bu müxəmməsi yazaraq müasirlərindən Kəlibərli Rafe təxəllüs şair ilə Müştəqın hüzuruna göndərərək şuxyanə gilayədə bulunmuşdur:

Dəhrdə oldu mənə dildarü dilbər bir tufəng,
Xoş qədi ayinei-simü səmənber bir tufəng,
Çəkdi dudi-ahimi ta çərxi-çənber bir tufəng,
Canıma atəş salıb, yaxdı sərəsər bir tufəng,
Yanə-yanə qaldım, olmadı müyəssər bir tufəng.

Qıvrılır könlüm tüfəngdən dəm vuranda, mar tək,
Od çıxır ağızımdan ol dud ilə çaxmaqbar tək,
Gülləsi əşkim əsər çeşmim şərari nar tək,
Müşki barut ətrilə həm türrei-tərrar tək,
Etmədi dimağımı mütləq müəttər bir tüfəng.

Bu Qarabağ içrə çox çıxdım tələb meydanına,
Müşkül oldu çünki yol bulmaq onun imkanına,
Eylədim bu müşkülü izhar Şirvan xanına,
Göstörüb lütfü kərəm mən bondei-fərmanına,
Etdi və'də ol şahinşahi-dilavər bir tüfəng.

Bavər etdim və'dəyə, mən gəldim, o da həm gələ,
Gəlmədi amma, gözüüm yollarda qalmışdır hələ,
Nalişimdən hər zaman düşdü zəminə zəlzələ,
Derlər, ol bəylərbəyi həm axtarır, düşməz olə,
Qəhətə çıxmışdır mөгər, Allahü əkbər, bir tüfəng?

Hər kim istər kim, vücudi mə'rəkə ara gərək,
Kəndi zatından silahü əsləhə ə'la gərək,
Gülləsilə xuni-əda tökməyə sevda gərək,
Gər tüfəng olsa bizə, mümtazü bihəmta gərək,
Vaqifa, yoxsa deyil məqbulumuz hər bir tüfəng?

Şair Rafe Vaqifin şerini Məhəmmədhüseyn xan Müştəğa təqdim edən kimi Müştəq filfövr üstü qızıl suyu ilə yazılmış kamil cövhərli bir tüfəngin verilməsi üçün əmr verərək və bu müxəmməsi də Vaqifə cavabən inşad edir:

Gəlmiş ol alicənabın qasidi,¹ istər tüfəng,
Ey gözüüm, nəzzarə qıl, bax hər yana, axtar tüfəng,
Eyləsin tap kim, görənlər söyləsin behtər tüfəng,
Kamil olmuş cövhəri üstündə nəqşi-zər tüfəng,
Neylir, aya, bilmənəm, yarəb o şuxü şər tüfəng.

Yox ikən zati cəhanda qıldı Əflatun anı,
Gör nələr saldı xələiq içrə, tutsun xun anı,
Hər gələnlər ixtira qıldılar əfzun anı,
Eyləmişlər qətli-nəfs üçün homişə çün anı,
Anın üçün növhə salmış aləmə ağlar tüfəng.

¹Qasid – şair Rafeyə işarədir.

Yayı təşbeh etdilər xubruların əbrusuna,
Tiri-müjganə dönüm ey, gözlərin cadusuna,
Xəncər ilə nizə kimdir düşələr qayğusuna,
Çərxə də dəysə başı, dəyməz anın pabusuna,
Hansı bir əndamı simin üzvinə bənzər tufəng?

Sən Qarabağ içrə qurmuşsan tələb meydanını,
Tutmusan dildə olan və'dü vəfa mizanını,
Görməyibsən əsbi-çhsanın məgər cövlanını,
Bir tufəngin bu qədor sən çəkmisən hicranını,
Eylədim təslimi-Rafe çeşm pabərsər tufəng.

Şeirinə əhsən¹ ki, yetməz heç bir əşar ona,
Hər kimin var isə həddi, söyləsin göftar ona,
Kimsə ləb tərətəməsin kim gəlməz istifsar ona,
Eybdır Müştəqidən bu sözləri izhar ona,
Tutmasın nəzmi rəkakət, var isə kəmtər tufəng.

Vaqifi fəvqələdə bir səmimiyyətlə sevən və ona ürəkdən ixlas və iradə tətirən Məhəmməd Hüseyin xan Müştəq Vaqifə vəd etdiyi tufəngi ədə etdikdən başqa, bir də bir xoş cövlan at bağışladığını da xəbər verir ki, müxəmməsin son bəndi bu sözü müzə də dəlidir:

Sən Qarabağ içrə qurmuşsan tələb meydanını,
Tutmusan dildə olan və'dü vəfa mizanını,
Görməyibsən əsbi-çhsanın məgər cövlanını,
Bir tufəngin bu qədor sən çəkmisən hicranını,
Eylədim təslimi-Rafe çeşm pabərsər tufəng.

Məhəmməd Hüseyin xan Müştəq öz dostu Vaqifə tufəngdən, atdan başqa, bir də bir kürk göndərmiş imiş ki, Vaqifin bu gözəl müxəmməsi ilə o nöqtə də aydınlaşmış olur:

Qış günü çünki dönər şol cənnətül-mə'vayə kürk,
Ol səbəbdən layiq olmuş firqei-mollaya kürk,
Görünür ədna əgərçi himməti-valayə kürk,
Eylə ki, puşak olur fəsl-i-şita ət-zayə kürk,
Tə'n edər yüz faxiri-məlbusei-dibayə kürk!

¹Nüsxədə: təhsin

Kürk olan yerdə cahanın rəxti-əlvan nədir?
Eşməkü zərdabə, bəkrəs çuxa, baranı nədir?
Pəri-qunun döşəyi, yastığı, yorğanı nədir?
Gərmü nerm adamların qucağı, ya yanı nədir?
Rövzei-rizvanda bənzər hillei-hurayə kürk!

Gün bu gündən belə istər hiç təfvir etməsin,
Badü bərfin istəsə, təbdilü təğyir etməsin,
Yazadək kimsə mənə otaq tə'mir etməsin,
Sovuğun hər nə əlindən gəlsə, təqsir etməsin,
Odlu bu coşən xədəngi-şiddəti-sərmayə kürk.

Pusitini-bərrə ki, büzğalə bəxti filməsəl,
Eydi-növrüzi əyan etməkdədir bürci-Həməl,
Daxi sən lazım deyilsən, ey bahari-xoşəməl,
İstəsən şimdən geri xahi gəlmə, xahi gəl,
Artırıbdır yə'ni asayiş qədü bəlayə kürk.

Vaqifa, çox lütf qılmış həzrəti-sübhan sənə,
Kürk irsal eyləmiş ol sahibi-Şirvan sənə,
Xanei-ehsanı abadan ki, vermiş can sənə,
Tutma kəm kim, çox kərəmdir həm əzimiş-şan sənə,
Fəxr qıl kim, padişahlardan gəlir, paşayə kürk.

Vaqif Müştəqdan başqa öz müasir və yaxın dostu olan Şıxlı kənd sakini Molla Vəli Vidadi təxəllüs ilə də müşairədə olmuşdur ki, onlardan bu gün əlimizdə olanlar bunlardır:

Vidadi:

Qatar-qatar olub qalxıb havaya.
Nə çıxıbsız asimana, durnalar!
Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötersiz,
Üz tutubsuz nə məkana, durnalar?

Təsbeh kimi qatarınız düzərsiz,
Havalanıb göy üzündə süzərsiz,
Gah olur ki, danə-çinə¹ güzərsiz,
Siz düşərsiz pərişana, durnalar!

¹ Gəzmək, aramaq mənasında işlədilmişdir.

Ərz eyləyim, bu sözümün sağıdır,
Yollarınız həramıdır, yağıdır,
Şahin-şonqar sıranızı dağıdır,
Boyanarsız qızıl qana, durnalar!

Əzəl başdan Bəsrə, Bağdad-cliniz,
Bəylər üçün ərmağandır teliniz,
Oxuduqca şirin-şirin diliniz,
Bağrım olur şana-şana, durnalar.

Bir baş çəkin dərmdəndin halına,
Ərzə yazsın, qələm alsın əlinə,
Vidadi xəstədən Bağdad elinə
Siz yetirin bir nişana, durnalar!

Vaqif:

Bir zaman havada qanad saxlayın,
Sözüm vardır mənəm sizə, durnalar!
Qatarlaşıb nə diyardan gəlersiz?
Bir xəbər versəniz bizə, durnalar!

Sizə müştəq olub Bağdad elləri,
Gözləyə-gözləyə qalıb yolları,
Ahəstə qanad çalm, qafil telləri,
Heyifdir, salarsız düzə, durnalar!

Xeyli vaxtdır, yarın fərağındayam,
Pərvanə tək hüsnün çıraqındayam,
Bir ala gözlünün soracağındayam,
Görünürmü, görün, gözə durnalar!

Mən sevmişəm alagözün sürməsin,
Bədnəzər kəsibən, ziyan verməsin,
Saqın gözün, laçın gözü görməsin,
Qorxuram səfnizi poza, durnalar!

Nazənin-nazənin edərsiz avaz,
Ruhlar tazələnilir, olur sərəfraz,
Vaqifin də könlü çox edər pərvaz,
Hərdəm sizin ilə gəzə, durnalar!

Bu mürəbbəin birincisi Vidadinin, ikincisi isə ona nəzirə olaraq Vaqifindir. Və yenə Vaqif ilə Vidadi arasında ayrı-ayrı müşairələr olmuşdur. Əz cümlə:

V a q i f:

Ey Vidadi, sənin bu puç dünyada
Nə dərdin var ki, zar-zar ağlarsan?
Ağlamalı günün axiretdədir,
Hələ indi səndə nə var, ağlarsan?

V i d a d i:

Vaqif, nə çox yan, baş-ayaq atırsan,
Mənə dersen, nə bu qədər ağlarsan?
Sənin də başında məhəbbət beyni
Əgər olsa, eylər əsər, ağlarsan! –

mətlə'li başlanan mürəbbelər də o cümlədəndir. Bunların tulani olduqlarından dolayı mətlələrini yazmaqla kifayətləndik. Bundan əlavə, bu iki şairin bir-biriləri ilə ayrı bir müfəssəl müşairələri də olmuşdur ki, onların da başbəndlərini göstərməyə səy edərək sonra digər müşairələrini tamamilə nişan verəcəyik:

V i d a d i:

Vaqif, nə tez sənəmlərdən usandı,
Birin bir inəkdən qiymət eylərsən?
Hələ sonra keçiyə də enərsən,
Alsa, müştəriyə minnət eylərsən.

V a q i f:

Ey Vidadi, genə xan qulluğunda
Qaim olub, nə qiyamət eylərsən?
Yaman gözdən Allah özü saxlasın,
İxlas ilə yaxşı xidmət eylərsən.

Vaqif:

Kim ki, sevdayi-səri-zülf-pərişanə düşər,
Gah zindanə, gahi çahi-zənəxdanə düşər.

Afəti-dəhr dəyər ol kəsə kim, kamildir,
Mah hər gün ki, kəmalə yetə, nöqsanə düşər.

Mərd igidlər özünə məhbəsi meydan sanır,
Sanma hər nakəsü namərd bu meydanə düşər.

Eybdən pak çıxar, safi-mübərra görünür,
Hər tələ kim, küreyi-atəşi-suzanə düşər.

Piçü tabə düşənin işi, bəli, üzde olur,
Zülf bu vəchlə rüxsarei-cananə düşər.

Hər yaman yer ki, ola – yaxşılarnın mənzilidir,
Lə'l daş içrə, xozinə dəxi viranə düşər.

Şami-qəm şadlıq əyyamına xoş ziyvədir,
Necə kim, xali-siyəh arizi-cananə düşər.

Ey Vidadi, qəmi-hicranə giriftar olmaq,
Bir sənə, bir mənə, bir Yusifi-Kən'anə düşər.

Eşqə düşmək sənə düşməz, qocalıbsan belə dur,
Belə işlər yenə Vaqif kimi oğlanə düşər.

Vidadi:

Hər səhər bad əsər, arizi-cananə dəyər,
Toxunur sərve gəhi, gah gülüstanə dəyər.

Olmasa qabil əgər, dəhr, cəfa verməz ar,
Tə'm biləzzət olanda necə dəndanə dəyər.

Şəm, gər yansa savadi-şəb üçün heyf olmaz,
Şö'losi çünki onun arizi-cananə dəyər.

Söhbəti-nakəsü namərd həmin söhbət imiş,
Tut ki, bir mərd ətəyi dövləti-xaqanə dəyər.

Mən ki, meydani-bəla içrə sərım top edərəm,
Ta düşər əldən-ələ, axırı çövkənə dəyər.

Nə qədər olsa qoca gərçi Vidadi xəstə,
Yenə Vaqif kimi, əlbəttə, yüz oğlanə dəyər.

Və yenə

Vaqif:

Vidadidən gələn kağız mənı fərxəndəhal etdi,
Bu halı gördü qəm, filhal məndən intiqal etdi.

Uçub könlüm quşu pərvaz qılsa övci-ə'layə,
Əcəb yox kim, bu məktubu özünə pərrü bal etdi.

Ziyai-şəms tək yetdi, mənı bədr eylədi hala,
Əgərçi qəddimi dövrani-filmazi hifal etdi.

Sövadi-namən, ey dil, məgər zülmati-heyvandır
Ki, ruhum Xıız tək andan bəsa kəsbi-kamal etdi.

Xəyal etmişdi Vaqif kim, rəvan bir xoş qəzəl yazsın,
Rəvan olmuşdu qasid kimi, bunu ancaq xəyal etdi.

Vaqif öz doğma oğlu olan Əli ağa Alim təxəllüs ilə də müşairədə bulunmuşdur. Nəmtənə haqqında rıştei-nəzmə çəkılən bu müəşşəri-müstəzadların birincisi Vaqif tərəfindən inşad edilərək, ikincisi isə Alim tərəfindən cavab olaraq söylənilmişdir:

Vaqif:

Bir nımtənə kim, ta ola zərbəftü nikuter.

Diba ona möhtac.

Mətnində tamam rabitə mövzunu sərəsər,

Tək haşiyə qıyqac.

Üstündə onun aşiqü mə'suq müsəvvər,

Dil şövqünə minhac.

Ulduza şəbəkə nəqşi, yeri göy kimi օxzər,
Nəzzarəsi behhac.
Tiri-nəzəri-əhli-təmaşayə müqərrər,
Hər butəsi amac.
İçində onun şö'lə verə tələti-dilbər,
Ta bəndei-vəhhac.
Görən deyə bu mahdır, ol çərxi-pürəxtər,
Ya bəhri-pürəmvac.
Kə'bə evinin ördüyünə duta bərabər
Simasını hüccac.
Gör düşsə ətəyi ələ, əlbəttə, tez eylər,
Bizdən qəmi ixrac.
Əndişə nə itdir, çıxı bir də çəkə ləşkər,
Könlü edə tarac.
Şani-şərəfi xələti-şahanədən artıq,
Piraycyi-şövkot.
Fərri-fərəhi-zibi-ərusanədən artıq,
Sərdəftəri-ziynət.
Təmə tərebi-nəşei-peymanədən artıq,
Zövqi-meyi-cənnət.
Zər düymə giribanına dürdanədən artıq,
Mənzum ola, əlbət.
Əqli gedə, sərxoş gəzə divanədən artıq,
Anı geyən övrət
Dönə ərinin başına pərvanədən artıq,
İşlər tapa su'rət.
Zülfə bu dönüm sarmaşa əl şanədən artıq,
Candan çıxı həsrət.
Oxuna bucaqlarda kütubxanədən artıq,
Ehkami-şəriət.
Tərifü düşə dillərə əfsanədən artıq,
Ta rızı-qiyamət.
Cəm ola əgər bir yerə yüz caməyi-əkber,
Cümləsinə sərtac.

An vaxt ki, şod hazirü mövcudü mühəyya,
İn rəxti-dəlaviz.
Bayəd ki, fərstadə şövəd zud baina
Əz peyk səbükxiz.
Əz bəhri-hüsuləş binişin, fikri bifərma
Kon çareyi-təcviz.

Nələyn-bə-papuş zc-ahən bəkəf əmma
Dərgir əsa niz.
Ziri-qədəm əfkən həmə məxluq sərəpa
Ba nikü bəd amiz.
Mipors zi-hər millətü hər cins, xüsusan
Əz mərdümi-Təbriz.
Ruz-hümməti-imruz məkeş əz peyi-fərda,
Ey puri-dilaviz!
Nə güssə zi pəs xor və nə əz piş qəm əsla
Bi pərdəvü pəhriz.
Tən deh bəqəza baş peyapey peyi-sevda
Minkür bəd gər ciz.
Ta anki bizayi pəsəri ey Əbu-Cəfər,
Çün düxtəri-sərrac.
Zahir ki, mənə tənü təərrüz yetən eylər,
Yəni ki, flani.
Şimdən geri arayışı-əsbabi-zən eylər
Tövri-Süfəhani.
Bu bidəti nə lözgivü nə Şahseven eylər
Nə kürdi-Kolani.
Dərlərdi ki, külfətlərinə pırəhən eylər
Girbasü kətani.
O böylə deyildi, göresən ki, nədən eylər,
Kim azdırıb anı?
Seyrani-gülüstanə məgər ki, gələn eylər
Təğyir həvanı?
Özün ki, qocalmış kimi xoy dəysirən eylər
Oğlani-zəmanı.
Rişxənd edibsən daxi neçin çöp dərən eylər
Hatəmxan ağanı.
Neylim, tutaram mən qələt anı deyən eylər
Fərmani-xudanı.
Belə buyurubdur ər edə övrətə zivər
Ol xalıqi-əzvac.

Vaqif ər olan övrətə heyran necə olmaz,
Çağ etsə damağın?
Heyran ki, olur bəndei-fərman, necə olmaz
Sözün sö'lə sağın?
Sevməzmi, nə sözdür, vəli suzan necə olmaz,
Pərvanə çirağın?

Dönməzmi hübabə, evi viran necə olmaz
Yıxmazmı otağın?
Həmdəmsiz igid çəki-giriban necə olmaz,
Açmaz yaxa bağın?
Al qana boyar, qərqei-tufan necə olmaz
Göz qarasın, ağın?
Qönçə dəhənin görməsa, giryan necə olmaz
Xəndan dodağın?
Ol xanəxərabın ciyəri qan necə olmaz,
Boş görse qucağın?
Peşkoş belə yoldaşına baş, can necə olmaz?
Anın ki, ayağın
Götürmüş ola çiyinə peyğəmbəri-sərvər,
Ol sahibi-me'rac.

Alim:

Ey xahiş edən nimtənə pürzivəri-zinət,
Qıldın bizə fərman.
Axır gərək, əlbəttə, bu nimtənəyə nisbət
Bir məhvəşi-dövrən.
Yəni ki, ola belə libası geyən övrət
Sərdəftəri-xuban.
Əyninə anın eylə yaraşa yeni xəbət,
Görən ola heyran.
Bir vəqt çəkib nazilə sərvə-səhi-qamət,
Olanda xuraman,
Kim görse deyə kim nə acayib, nə qiyamət,
Olum ona qurban!
Hər ləhzə qədəm yerə basanda qoya minnət,
Ta kim, edə cövlan.
Eylə ki, qabaqda otura, eyləyə söhbət,
Vələh ola insan.
Sözü bütün ola, edə hər əhdinə biət,
Sındırmaya payman.
Hər əhlinə öylə gözəli eyliyə qismət,
Ol qadiri-sübhan.

Başdan ayağa geydiyi əyninə yaraşa,
Ziybalma hərdəm.
Əlvan bəzənib naz ilə şal sarıya başa,
Bağlıya belə həm.
Əsbabi-mütəllasına göz baxsa, qamaşa,
Heyran ola adəm.
Hər ziynət edəndə girə bir tərz qumaşa,
Dibaçədən ə'zəm.
Hər bir görəni öylə sala dağ ilə daşa,
Məcnun ola ol dəm.
Ol Leylisifət baxmaya bu gözdəki yaşa,
Rəhm etməyə bir dəm.
Zülfi-siyəhi gərdənə sarmaşa, dolaşa,
Zənxirlənə möhkəm.
Gər olmasa, özgəsi ilə gedə savaşa,
Ondan ola dərhem.
Bir seyl kimi öylə ki, girdab ola daşa,
Gözdən gedə çün nəm.
Düşə o zaman çünki ələ gəştiyi-nüsret,
Tufan ola tufan.

Peyda şevəd ər¹ misli-çənin dilbəri-məhru.
Andəm şevəd əhsən.
Ba ziynətü ba surətü ba ruyi-səmənbu,
Məhbubi-müzəyyən.
Ba şövkətü ba izzətü ba xələtü niyku,
Ba zibü müəyyən.
Yarəb bə ki, qismət şodə in şuxi-mələkxu,
Zahirkon əbr mən.
Xoş başəd əbr hali-kəsi ki, şəbi ba u,
Ta sübh dəmidən.
Mixabəd əbr bəstəri-pür gəştə zi pərqu,
Mibaşədü yektən.
Peyda nəşövəd gər bətəvain gəmzeyi-cadu,
Ey arifi-pürfən,
Bayəd berəvi bəhri hisuləş to behərsu
Ba əclü dəvidən,
Migir zi hər şəhriü zi hər mənzilü hər ku,
Gər beşnəvi əz mən.

¹ Vəzn düz olmayanda mənanı bitirmək üçün gah bir hərflər artırıb, gah əksildərlər. Burada əgər – “ər”, bir – “əbr” kimi yazılmışdır.

Məqdur şevəd bəlkə to ra in məhi-tələt,
Əz şəfqəti-yəzdan.
Hər kimin əlinə düşə bu vəsfdə dilbər,
Sala bir otağa.
Bir ləhzə onunla otura, yə'ni bərabər,
Qabaq-qabağa.
Ondan dəxi dolanıb onun başma yeksər,
Duruban ayağa,
Necə dolanır hər gecə ta sübhə müqərrər,
Pərvanə çirağa.
Göysünə basıb, eyləyə sədrinə müsəddər,
Alıb qucağa.
Hərdəm gələ şövqə, qoya həm ol ləbi-kövsər,
Dodaq-dodağa.
Ol al ruxündən ala həm busə mükərrər,
Gög düşə yanağa.
Bir dəm görəsən naz qalıb oldu mükəddər,
İrişdi demiğa.
Tərh eyləyibən aləmə həm ol pəri peykər,
Üz tuta qırağa.
Yalvarıban ona edəsən çox yenə minnət,
Ta kim, ola xəndan.
Alim, bu söz ilə elədim fəhmimi izhar,
Qıldım çü hesabı.
Bilsin bu xəlayiq, deyirəm mən dəxi əş'ar,
Həm böylə cavabı.
Ol Vaqifin, əlbəttə, bu sözdən mənə zinhar
Tutmasın itabı.
Anın sözüne qarşı deməyə nə həddim var,
Açmam bu hicabı.
Odur bu cahanda, bəli, hər elmə xəbərdar,
Yoxdur dəxi babı.
Mən həm bilirəm, oxumuşam dərs ilə təkrar
Qur'ani kitabı.
Kəs ataya söz qaytara, məhşər günü qəhhar
Çox verər əzabı.
Bu nöqtəni məqbul dürr eylədim izhar,
Həmrahi-səvabı.
Xanın ki, əgər lütfü ola bəndəyə bir bar,
Dildən açə babı.
Gəncineyi-dildən saçılır gövhəri-hikmət,
Məmlu olu hər yan.

Vidadinin Vaqifə yazdığı şuxyanə şeirlərinin iki bəndindən Vaqifin bir neçə arvadı olması meydana çıxır. Əgər o şeirlər zarafat deyil, ciddi yazılmışlarsa, o zaman ciddi hesab edirəm. Hər halda Vaqifin iki arvadı olmasını bir çox vəsiqələrlə müəyyən etmişəm. Onların birincisi Mədinə, ikincisi Qızxanımdır. Vidadi deyir:

Şeytan ki, dünyada aldadır kimi,
Xoşa gəlir o kəsə dünyanın dəmi,
Çox yığma başına hurü sənəmi,
Qafil, özgülərə gedər, ağlarsan.

Çün sevməzsən atı, qoyunu, malı,
İstəməzsən hərgiz bu qalmağalı,
Bəs nədir yığıbsan neçə əyalı,
Doğamaz şad olur, doğar, ağlarsan.

Vaqifin Mədinəyə xitabən yazdığı bir müxəmməsdə də hərəm kəlməsi işlədilmişdir ki, bu mətləbə dair bir işarədir. Hər halda bu gün əlimizdə möhkəm tutarğamız olmadığından oxucularımızı yanıltmaq istəmirik. Bu da xəyala gələ bilər ki, Mədinə öləndən və yaxud boşanandan sonra Vaqif Qızxanımı almışdır.

Vaqif deyir:

İman gətirir çün hərəm olmağına Vaqif,
Sürtər üzünü qapının torpağına Vaqif,
Gəh zülfün öpər, gəh düşər ayağına Vaqif,
Hərdəm baş əyər qaşlarının tağına Vaqif,
Sənsən mənə həm qibləvü həm Məkkə, Mədinə.

Mədinə Molla Pənah Vaqifin ilk və Qızxanım isə son qadını olmağı mühəqqəqdır. Qızxanım Cinlu Dərbənd bəyin qızıdır ki, hüsnü cəməli ilə öz vaxtının ən məşhur gözəli hesab olunurdu. Onu istəyənlər çox olsa da, Dərbənd bəy həmişəlik münasibətilə Vaqifə verilməsini məsləhət bilmişdi. Vaqif fəvqəladə gözəlliyə malik olan bu xanım üçün də bir çox şeirlər söyləmişdir ki, onlardan bir neçəsini göz önündən keçirək:

I

Əyibdir qəddimi, dəlib bağırımı
Bir kirpiyi oxlu, qaşu kamanlı,
Gözləri can alan cəlladi-sərməst,
Baxışı hərami, qənzəsi qanlı.

Bir nazik kamallı, bir nazik işli,
Şirin kələcəkli,¹ şəkər gülüşlü,²
Bir mərcan dodaqlı, dürdanə dişli,
Bir cəvahir sözlü, sədəf dəhanlı.

Bir sərxoş gəzişli, gizli imalı,
Bir Kəbə ziyarətli, qiblə nüməli,
Bir mələk şəkilli, huri simalı,
Bir cənnət eşikli, ə'la məkanlı.

Bir durna avazlı, bülbül nəvalı,
Bir İsa nəfəsli, Loğman dəvalı,
Bir bənəfşə iyli, ərbər həvalı,
Bir tazə çəmənli, tər gülüstanlı.

Vaqifəm, sevmişəm bir şux dilbəri,
Gözləri sərdarı, xublar sərvəri,
Ağızlar tə'rifi, dillər əzbəri,
Vilayət içində həm adlı-sanlı³.

II

Dəhanın sədəfidir, dişlərin inci,
Sanasan ağızın püstədir, a qız!
Xumar gözlərini sevdəndən bəri
Dərdə düşüb canım, xəstədir, a qız!

Sərasər əndamın təzə qar kimi,
Zülfün gərdənində şahimar kimi,
Rəngi bəyaz, özü xırda nar kimi,
Qoynundakı əcəb nəstədir, a qız!

¹ Kələcə – “cavab” deməkdir. “Hərçayi sözün mərcayı da kələcəsi olar”.

² Gülüş – söz gəlişi

³ Dərbənd bəy çox zəngin bir mülkədar idi. Mülklərinin qalan hissəsi Yevlaxda idi ki, son zamanlar Hacı Zeynalabdin Tağıyev almış idi.

Niqab çəkib məndən yaşınma, zalım,
Pərişan olubdur mənim əhvalım,
Əqlü huşum mənim, fikrü xəyalım
Şux gözdə, qənzədə bəstədir, a qız!

Cəmalın günəşdir, qəmərdir üzün,
Şəkərdir dəhanın, şirindir sözün,
Yağıdır müjganın, cadudur gözün,
Cəllad kimi qənzən qəsdədir, a qız!

Vaqifəm, mən Məcnun, sən mənim Leylim,
Baxdıqca, gözümdən tökürəm seylim,
Mən sənə mailəm, səndədir meylim,
Demə, səndən qeyri kəsdədir, a qız!

Vaqif, nəhayət, Qızxanımı alır və toyu üçün də bu mürəbbi inşad edir:

Düyük¹ oldu, bütün xublar yığıldı,
Gəlmədi bir bizim gülbədən gəlin.
Sən gəlmədin deyə, yasa batmışam,
Gələ gör, ey zülfü yasəmən gəlin!

Bir qədəm bas ki, toy öz toyundur,
Toylar yaraşığı sənənin boyundur,
Mollalar məskəni səri-guyundur,
Əl çək bu nazü qənzədən, gəlin!

Saz tutulub yüz min sənəm oynasa,
Cəm olub rumü əcəm oynasa,
Göydə mələk, yerdə adəm oynasa,
Hezzim olmaz hərgiz özgedən, gəlin!

Gəl oyna, əlinə kələğay dola,²
Buyur, şabaş versin, Vaqif tək qula!
Heyran qalıb desinlər, kimin ola
Kəklük kimi səkib, bu süzən gəlin!

¹ Düyük – “oqd” mənasındadır. “Toy” ilə qarışdırılmamalıdır. Toy başqa, düyük də başqadır.

² Ələ kələğayı dolayaraq oynamaq rəqsin bir növüdür.

Tarixi-hicri 1210-da Ağa Məhəmməd şah Qacar böyük bir qüvvə ilə Şuşa qalasının üstünə hücum etdi. 33 gün qala həvalisində şiddətli surətdə dava edən Ağa Məhəmməd şah bütün mövcudiyətilə Şuşa qalasını müdafiə edən İbrahim xan Cavanşiri təhdid etmək üçün Ürfi Şirazinin bu beytini oxun ucuna bağladaraq qalının içərisinə atdırdı:

Zi mənəniqi-fələk səngi-fitnə mibarəd,
To əbləhanə nəmudi miyani şişə həsar.¹

Bu beytin cavabını İbrahim xan Cavanşir filfövr Molla Pənah Vaqifə inşad etdirərək, yenə ox vasitəsilə Ağa Məhəmməd şahın ordusuna atdırdı:

Gər nigəhdari-mən anəst ki, mən midanəm,
Şişəra dor bəğəli-səng nigəh midarəd.²

Otuz üç gün edilən bu müharibənin, nəhayət, müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndiyini görən Ağa Məhəmməd şah Qarabağdan Tiflisə dönərək, intiqamını biçərə Tiflis əhalisindən aldı. Şikəstə Şirinin o tarixi faciəni təsvir edən bu mənzuməsi heç olmayan və layəmut bir əsərdir:

Ay ağalar tarixlərdə görən var,
Çox olubdur qalmaqalı Tiflisin.
Neçə-neçə şahlar gəlib-gedibdir,
Heç olmamış belə halı Tiflisin.

Kimse qınamasın İrakli xana,
Qoşun yetişdi, baxdı hər yana,
Adam gərək o ləşkərdə dayana,
Dolmuş idi dağı, dalı Tiflisin.

Qızılbaş qoşunu döyüşün açdı,
Namərd Baştaçiq³ daıdaya keçdi,
Topxanasın vali tullayıb qaçdı,
Hər yerdən üzüldü əli Tiflisin.

¹Mövlana Ürfinin 184 beytdən ibarət olan məşhur qesidəsində "Mən əbləhanə nəmudəm deranginə həsar" ibarəsi yazılmışdır.

Tərcüməsi: Fələyin mancanağından fitnə daşları yağır,
Sən axmaqcasına şişə içərisində dayanmısan.

²Tərcüməsi: Məni qoruyan mənim tanıdığımdırsa,
Şişəni daş ətəyində salamat saxlayar.

³Baştaçiq - Gürcüstanda bir tayfa adıdır.

Düşmən doldu şəhərə, cvlər çökülür,
Göyçək oğlan, gözəl qızlar seçilir,
Qaçmaq olmaz mægər göyə uçulur,
Heyf ola yox idi bali Tiflisin.

Bir od idi Tiflis üstə tökdülər,
Qızıl, gümüş, cəvahirin çəkdilər,
Damı, daşı, künc-bucağı sökdülər,
Qalmadı bir danə lə'li Tiflisin.

Odladılar dükan, bazar, saraylar,
Apardılar qumaş, parça, dəraylar,
Çək çəkdir arvad, kişi haraylar,
Hanı, derlər, tirmə şalı Tiflisin?

Can şirindir heç görünməz gözə,
Ağlıya-ağlıya, yaş süzə-süzə,
Anası uşağın atırdı düzə,
Yandırdı qəlbi halı Tiflisin.

Erməni, gürcünün qırx kilsəsin,
Hesabı yox malın, söyləyim nəsin,
Zalım düşmən çıxartcağın gur¹ səsin,
Meydana töküldü malı Tiflisin.

Keşiş, mahraso, qarı və qoca,
Qırdılar o ki var gündüz və gecə,
Qan bazardan axdı, küçədən necə,
Nisbət yağmuru seli Tiflisin.

Qızıl, gümüş xaçlar, İncili-kitab,
Namaz pərəhlərinə heç gəlməz hesab,
Xudaya, sən etdin nə idi, yarəb,
Heç belə gəlməmişdi ili Tiflisin.

Ey Şikəstə Şirin, düşmən o günü
Deyirdi, Tiflis görməmişdi bu günü,
Heç kəsdən getməz dağı, dügünü,
İntiqamın alır vali Tiflisin.

¹ Gur – “dəhşətli” mənasında işlənmişdir.

Bu tarixdən bir il keçməmiş, tarixi-hicri 1211-də Ağa Məhəmməd şah ikinci dəfə olaraq Şuşa qalasını almaq üçün qəflətən Araz çayını keçdi. Bu xəbəri eşidən İbrahim xan Cavanşirə qaçmaqdan özgə çarə qalmamışdı. Çünki üç ilin müddətində peydərpey olan müharibələr nəticəsində xalq əkin əkməmiş və mövcud olan yeyinti-ərzağı da tamamilə sərf etmişdi. Qəhətlikdən əhali meşələrdəki palıd qaqalarını yığıb yeyirdi. Odur ki, İbrahim xan ricali-hökuməti ilə bərabər, ailəsini də götürərək, qayınatası Humay xanın yanına getdi və Carın yaxınlığındakı Balakən adlı yerdə sakin oldu. Molla Pənah Vaqif nədənsə xanla gedə bilməyib Kolanı tayfasının içində qaldı və Ağa Məhəmməd şah mümaniot-siz, dəvasız Şuşa qalasına daxil olaraq Məhəmmədhəsən ağanın evində iqamət etdi. Bədxahlar Vaqifin gizləndiyi yeri Ağa Məhəmməd şah xəbər verdilər. Zilhiccül-həram ayının iyirmi birinci günü gün batmağa yarım saat qalmış Vaqif Sofi oğlu Əliməhəmməd ağa ilə bərabər, qolları bağlı olaraq Ağa Məhəmməd şah oturan imarətin qabağına gətirildi. Dustaqları görmədən Ağa Məhəmməd şah Əliməhəmməd ağanın öldürülməsinə, Molla Pənah Vaqifin isə sabaha qədər saxlanılmasına əmr verdi. Birincisi öldürülərək, ikincisi də həbs edildi. Vaqifin sabaha saxlanılmasında Ağa Məhəmməd şahın¹ iki məqsədi var idi. Biri, əski düşməni olan Vaqifi işgəncə ilə öldürmək, biri də şiddətli əzablar təzyiqi ilə İbrahim xan Cavanşirin gizli sirlərini və qayınatasının yanına, Dağıstana nə məqsədlə getdiyini öyrənmək idi ki, buna da bir qədər vaxt lazım idi. Təsadüfən o gecə, yeni zilhüccül-həram ayının 21-də, şənbə gecəsi dan yeri yeni işıqlandığı zaman Ağa Məhəmməd şah yatağında yatarkən başı öz nöqərləri tərəfindən kəsildi. Bu xəbər şəhərə yayılan kimi dustaqxanadakı dustaqlarla bərabər, Vaqif də azad olundu. Molla Pənah Vaqif bu ibrətamiz hadisəni öz qədim dostu Molla Vəli Vidadiyə aşağıdakı şeirlərlə xəbər verir:

Ey Vidadi, gərđiđi-dövrani-kəcrəftərə bax!²
Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdərə bax!

¹ Ağa Məhəmməd şahın ləqəbi "Axta"dır. Hələ çocuq ikən Nadir şahın qardaşı oğlu Adil şah Əfşar tərəfindən axtalanmışdı.

² Bu qəzolin beş və altıncı beytləri nə Berje və nə Mirzə Yusif Nərsesovun məcmuələrinə düşməmişdir.

Əhli-zülmü necə bərhad eylədi bir ləhzədə,
Hökmü adil padşahi-qadirü qəhharə bax!

Sübh söndü şəb ki, xəlqə qible idi bir çıraq,
Gecəki iqbali gör, gündüzdəki idbarə bax!

Taci-zördən ta ki, ayrıldı dimaği-pürqürur,
Paymal oldu təpiklərdə, səri-sərdarə bax!

Mən fəqirə əmr qılmışdı siyasət etməyə,
Saxlayan məzlumu zalimdən o dəm qəffarə bax!

Qurtaran əndişədən ahəngəri-biçarəni,
Döndərən bir anda mədmarı sən mismarə bax!

İbrət et Ağa Məhəmməd xandan, ey kəmtər gəda,
Ta həyatın var ikən nə şahə, nə xunxarə bax!

Baş götür bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç,
Nə qıza, nə oğula, nə dusta, nə yarə bax!

Vaqifa, göz yum, cahanın baxma xubü ziştinə,
Üz çevir ali-abayə, əhmədi-muxtarə bax!

Ağa Məhəmməd şahın əmir və sərkərdələri hər biri bir nəhv ilə şahın qızıl, gümüş və cəvahiratından oğurlayıb qaçırdılar. Bu hadisədən xəbərdar olan Mehrelibəyoğlu Məhəmməd bəy¹ Cavanşir aparılan malların bir qəderini qaytararaq onlarla Ağa Məhəmməd şahın yerdə qalan xəzinə cəvahirat və təcəmmülatına da malik oldu. Əzəldən xanlıq eşqinə düşən Məhəmməd bəy bu andan etibarən özünü tam mənası ilə müstəqil bir hökmdar hiss etdi. Demək, Qarabağa Məhəmməd şah yox, Məhəmməd bəy hökmran oldu. Molla Pənah Vaqifin ən qatı düşməni, yağısı olan bu yeni xan biçarə Vaqifin canından başqa, arvadına da göz dikmişdi. Böylə ki, Vaqifin rəfiqci-həyatı olan Qızxanıma əl altından elçi göndərərək, mənə gəlsin, deyə təklifdə olmuş və dünyalarca da var-dövləti, cəvahiratı

¹ Firudin bəy Köçərlinski "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" adı ilə miladi 1903 tarixli rusca yazdığı kitabçasında Məhəmməd bəyi Mehrrabbəyov deyə qeyd edir. Bu isə doğru deyildir. Səhihi Mehreli, zəbanzədi Mehr.

olduğunu da ayrıca andırtmışdı. Altuna, cəvahirata susamış Qızxanım isə nə qədər Vaqif sağdır gələ bilmərəm¹, – deyə cavab vermişdi. Vəzi-hal böylə ikən Məhəmməd bəy hər iki arzusuna birdən nail olmaq üçün bir hiylə arayırdı. Odur ki, göz boyamaq, həm də qəflət etməmək üçün Molla Pənah Vaqifi öz evinə dəvət edərək dürlü-dürlü andlar içməsilə Vaqifin vəzir olmasını xahiş etdi. Bədbəxt Vaqif isə, məsələnin güninə vaqif ola-ola, vəzir olmağa məcbur oldu. O əsnada idi ki, həmişə şeyda (sindəvac) bülbül kimi sair əyan və bütün ömründə heç kimsəni mədh etməyə tənəzzül etməyən Vaqif hissi-qəbləlvüqu və ya şaşqıntılıq nəticəsi olaraq başına gələcək bəlanı sovmaq niyyəti ilə Məhəmməd bəy adına cülusiyyə mənənd, qayət soyuq, sönük və bir qədər də təməllüqamız bu mənzuməni yazdı:

Bir cavan tazədən gəlib ərşəyə,
Əcayib oğlandır, adı Məhəmməd.
Zahirən özü tək pak imiş əsli,
Ola bilməz heç övladı-Məhəmməd.

Yeni gəlib xətti tər bənəfşə tək,
Qası, gözü gözəl, surəti göyçək,
Danəndə, fəhmiddə qabil və zirək,
Sahibkəmal, söz ustadı Məhəmməd.

Sərxoş oturanda əlində sazı,
Bənd edir quşları göydə avazı,
Yeni yetən igidlərin şahbazı,
Sanasan ki, bir sonadı Məhəmməd.

¹ Bu nüktəni “Qarabağnamə” müəllifi Mirzə Adıgözəl bəy böylə yazır: “Hekayəti-əhvalat bu ki, Molla Pənah axund mərhum İbrahim xanın yanında sahibi-ixtiyar və müdəbbirkar idi. O vaxtlərdə Məhəmməd bəy ona çox hörmətlər edərdi ki, onun tədəbbüratı səbəbinə İbrahim xana ziyadə yaxın ola və bir para mətləb və muradını xandan, bəlkə, onun vasitəsilə dürüst edib məqzülməram ola. Amma Məhəmməd bəyin düşmənləri çox idi. Tamam əmizadələri və xanın övlad, əqrəbaları və müqərrəbləri, hamı ona hasid və müənid idilər. O cümlədən Molla Pənahın bir yaxşı, gözəl övrəti var idi ki, çox şöhrətli idi və Məhəmməd bəy dəxi onun tərifi eşidib ona əlaqə bağlamışdı. Övrət cahilə və cavan idi. Axund qoca pir və natəvan idi və əlavə Məhəmməd bəyin ruşadət və şücaəti xoşəndam, kəmalü fərasəti və padişah xəzinəsi əlində olmağı ona ziyadə əlaqə bağlatmışdı. Övrət Məhəmməd bəyə demişdi ki, Molla Pənah ölməyib, hali-həyatda olsa, mən şər’ən sənə gedə bilmənəm” (“Qarabağnamə”, fəsil 13).

Qələmdə, qılıncda, sazda, sədədə,
Bərabəri yoxdur dari-fənədə.
Mehri məhəbbəti həddən ziyadə,
Göstərir çox e'tiqadı Məhəmməd.

Məhşər hekayəti müşkül hekayət,
Ya həzrəti-rəsul, eylə inayət,
Vaqifəm – qulami-şahi-vilayət,
Eylə mənə bir imdadı, Məhəmməd.¹

Vaqifin ən yaxın dostları, hətta həmişə yaxşılıq eylədiyi kimsələr belə zahirdə Məhəmməd bəy Cavanşir ilə Vaqifin uyuşduğunu görərkən gizli-gizli şcytənətə, səəyəyə başladılar. Məhəmməd bəy tərəfindən biçərə Vaqif üçün hazırlanmaqda olan faciei-dilxəraşın bir an tez oynanması üçün gecə-gündüz çalışıb çabaladılar. Səəyət edənlərin əllərindəki dəstəviz Vaqifin fəvqəladə aqıl, sadıq və siyasi bir şəxs olması idi. Onlar Məhəmməd bəyə deyirdilər ki, gec-tez İbrahim xan Qarabağa gələcək, o zaman vəziriniz olan Vaqif ya sizi öldürəcək və yainki tutub İbrahim xana təslim edəcəkdir. Yaxşısı budur ki, Vaqifi fürsət var ikən öldürüb və gözəllikdə məleykei-afaq olan arvadını da alarsınız. Səəyət edənlər ilə Məhəmməd bəyin² fikri bir çıxdı. Üç ildən bəri cürbəcür fəlakətlər və dürlü-dürlü, növbənöv hadisələr və faciələrin şahidi-möhtəşəmi olan Vaqif ən yaxın rəfiq və əhbabını, hətta rəfiqi-həyatını böylə bivəfa və xain görərkən üstüörtülü olaraq bu son şeirini söylədi. Artıq Vaqif hər bir şeydən, hətta həyatından belə məyus idi:

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadən lacərəm təhsili-hacət görmədim.

Xah sultan, xah dərvişü gəda bilittifaq,
Özlərin qılmış giriftari-qəmü dərdü fəraq,
Gifei-dünyayədir hər ehtiyacü iştiyaq,
Munca kim, etdim tamaşa, sözlərə asdım qulaq,
Kizbü böhtandan sovayı, bir hekayət görmədim.

¹ Bu mənzuməni Məhəmməd bəy Cavanşirin öz əlilə yazdığı bir bəyazdan götürdüm.

² El arasında Məhəmməd bəyin ləqəbi "Batmanqılınc"dır.

Xəlqi-ələm bir əcəb düstur¹ tutmuş hər zaman,
Hansı qəmli könlü kim, sən edərsən şadiman,
O sonə, olbətto ki, bədguluq eylər, bigüman,
Hər kəsə hər kəs ki, etsə yaxşılıq, olur yaman,
Bulmadım bir dost ki, ondan bir ədavət görmədim.

Alimü cahil, müridü mürşidü şagirdü pir
Nəfsi-əmmarə əlində sərbəsər olmuş əsir,
Həqqi batil cüləmişlər, işləyir cürmi-kəbir,
Şeyxlər, şayyadü abidlər abusən qəmtörir,
Heç kəsde həqqə layiq bir ibadət görmədim.

Eyləyən viranə Cəmşidi-Cəmin eyvanını,
Yola salmış, bil ki, bəzmi-işrətin çandanını,
Kim qalıbdır ki, onun qəm tökməyibdir qanını,
Dönə-dönə imtahan etdim fələk dövrənini,
Onda mən bər'əkslikdən özgə adət görmədim.

Hər kişi hər şey ki, sevdi onu behtər istədi,
Kimi xətti, kimi taci, kimi əfsər istədi,
Padşahlar dəmbədəm təsxiri-kişvər istədi,
Eşqə də çox kimsə düşdü, vəsli-dilbər istədi,
Heç birində aqibət bir zövqü rahət görmədim.

Gün kimi bir şoxsə gündə xeyr versən səd həzar,
Zərrəcə etməz ədayi-şükri-ne'mət aşikar,
Qalmayıbdır qeyroti şərmü həya, namusü ar,
Dedilər ki, e'tibarü e'tiqad ələmdə var,
Ondan ötrü mən də çox gəzdim, nəhayət, görmədim.

Mən özüm çox kuzəkarı kimyagər cülədim,
Sikkələndirdim qübari-tirəni zər eylədim,
Qara daşı döndərüb yaquti-əhmər eylədim,
Danci-xərmöhrəni dürre bərabər eylədim,
Qədrü qiymət istəyib, qeyr əz xəsarət görmədim.

Müxtəsər kim, belə dünyadən görək etmək həzər,
Ondan ötrü kim, deyildir öz yerində xeyrü şər,
Alilər xaki-məzəllətdə, donilər mö'təbər,
Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər,
İşlənen işlərdə ehkamü löyaqət görmədim.

¹Dəstur – qanun-qayda

Dövlətü iğbalü malın axırın gördüm tamam,
Həşmətü cahü-cəlalın axırın gördüm tamam,
Zülfü ruyü, xəttü xalın axırın gördüm tamam,
Həmdəmi¹-sahibcəmalın axırın gördüm tamam,
Başədək bir hüsnü surət, qəddü qamət görmədim.

Ey xoş onlar kim, Məhəmməd Mustafanı sevdilər,
Oldular aşiq, Əliyyül-Mürtezamı sevdilər,
Sidqü ixlas ilə pənc ali-abanı sevdilər,
Çardəh mə'sum tək müşkülğüşanı sevdilər,
Dəxi onlardan gözəl yaxşı cəmaət görmədim.

Ya imaməl-cin vəl-ins və şahənşahi-ümur,
Getdi din əldən, bu gündən belə sən eylə zühur,
Qoyma kim, şeytani-mə'ün eyləyə imanə zur,
Şö'leyi-hüsnünlə bəxş et tazədən dünyaya nur
Kim, şəriət məş'əlində istiqamət görmədim.

Göz ağardı, ruzigarım oldu gün-gündən siyah,
Etmədim, səd heyf kim, bir mahir rüxsarə nikah,
Qədr bilməz həmdəm² ilə ömrümü etdim təbah,
Vaqifə, ya rəbbəna, öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədən lütfü inayət görmədim.

Əzəl gündən bəri Molla Pənah Vaqifə ürəyində böyük bir kin və ədavət bəsləyən Məhəmməd bəy Cavanşirərbabi-qərəzin məşvərət və məsləhətini bəyəndi. Öz fikri ilə müdəbbirlərinin fikrində birlik hasil oldu. Odur ki, bir an əvvəl lazım olan tədbir və iqdamatı etdi. Nəticədə bir axşam çağı binəva Vaqifi oğlu Əli ağa³ ilə bərabər tutdurub Cıdır düzü deyilən yerə göndərtdi və sonra özü də dalısınca gedib o abidei-ədəbiyyat olan böyük şairimizi oğlu ilə birgə qətlə yetirdi. İbrahim xan Cavanşir vüzərasından Mirzə Camal mərhumun böyük oğlu Rzaqulu bəy tarixi-hicri 1282-də Zaqafqaziya şeyxülislamı Axund Molla Əhməd Salyaniyə Vaqif barəsində yazdığı məktubunun sonunda bu sətirləri yazır ki, eynən buraya köçürürəm: "Hərçənd axundi-mərhum o zalımlara yalvarır

¹ Qadınına işarədir.

² Qadınına işarədir.

³ Qasım ağa

ki, mənı öldürün, amma bu binəva nakamı öldürməyin. Görür əlac yoxdur, təvəqqe edir ki, əvvəl mənı öldürün, bəri bunun ölümünü görməyim. O birəhmlər baxmayıb əvvəl Əli ağanı öldürürlər və sonra axundi-mərhumu öldürüb həman yerdə öz oğlu ilə dəfn edirlər. Belə ki, indi mədfun olan yerdə künbədi vardır. Həman gecə Məhəmməd bəy axundun evini qarət edib övrətini öz evinə aparıb alır”.

Vaqif Qarabağda Cıdır düzü deyilən yerdə Mir Fəsih məqbərəsinin yaxınlığında mədfundur. Tarixi-qətli hələ mənə dürüst məlum deyildir. Bu faciənin Ağa Məhəmməd şah Qacarın qətindən iki ay keçmiş oynanıldığını nəzərə alsaq, o halda səfər ayının axırlarında tarixi-hicri 1212-də vəqə olmuş olur. Bu müxtəsər tərcümehalı qaralarkən bir çox övraq və əlyazıları stolunun üzərində deyildi. Odur ki, Vaqifin həyati-ədəbiyyəsindən bəhs etməyərk o məsələdən hələlik vaz keçdim, əlimdə tərtib etməkdə olduğum “Vaqif Divanı”nı yaxın zamanda təb edərək müfəssəl tərcümehalı ilə bərabər həyati-ədəbiyyəsindən də bildiyim qədər məlumat verəcəyəm. Ərəbcə, farsca dərin bir məlumat və fəvqəladə bir istedadla malik olan bu nadir sima vəzir olduğu halda, yenə elə xalqa yanaşmış və şeirlərini də tamamilə öz doğma ləhcəmizdə söyləmişdir. Cavanşir sarayı Vaqifi deyil, bərəks, Vaqif sarayı mənimsəmiş və dilimizə, ədəbiyyatımıza da çox böyük xidmətlər göstərmişdir. “Lisani-rəsmi”si farsca olan İbrahim xan Cavanşir xanlığının rəsmi dili ilə daim mübarizədə olaraq o dilə və o ədəbiyyata öz əsrində fayiq gələn böyük Vaqifin şeirləri o qədər rəvan, sadə və o qədər şitindir ki, insan oxumaqla doymur, bütün kitabı birdən götürüb başına çökmək və içmək istəyir. Vaqif tam mənası ilə el şairi olaraq, həm də mücəddəddir. Bu münasibətlə də nəzərimizdə Vaqifin qayət böyük dəyəri vardır.

Məhəmməd bəy Cavanşir tərəfindən evi tarac edilərkən “Divan” və yaxud “Divan”ları arada itib-batan bu nadirci-əsrin, bildiyimə görə, əldə olan şeirləri üç dəfə təb və nəşr edilmişdir. Birinci yol bu gözəl işə iqdamat edən Mirzə Yusif Qarabaği, ikinci dəfə Adolf Petroviç Berje, üçüncü kərə isə Haşım bəy Vəzirovdur. Haşım bəy nəşr etdiyi məcmuənin tarixi-ədəbiyyatımız üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Çünki o məcmuə başdan-başa Mirzə Yusif və Berje məcmuələrinin kopyası və surətidir. Haşım bəy o məcmuəyə öz səyi ilə birçə yetim beyt də olsun tapıb əlavə edə

bilməmişdir. Hələ məcmuədə Mirzə Yusif ilə Berje adlarının çəkil-məməsi təshihə qabil olmayan xətalardandır. Qaraladığım bu sətirlər isə Vaqifin tərcümei-halından Mirzə Yusif və Berje məcmuələrindən alınma parçalar istisna olmaq şərtlə min möşəqqət və əziyyətlərlə toplanılmış şeirlərdir ki, bu günə kimi heç bir yerdə təb və nəşr olmadığı kimi, Mirzə Yusif və Berje məcmuələrində də basılmamışdır. Bunları taparaq meydana çıxarmaq xoşbəxtliyi mənə mü-yəssər və nəsib olmuşdur ki, məndən ötrü çox böyük səadətdir...

Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 2. Molla Pənah Vaqif, XII əsri-hicri, Bakı, "Kom-munist" nəşriyyatı, 1925, səh. 3-47.

NİŞAT ŞİRVANİ

*Sənin fərşin ki, zahid, buriyadır,
Həqiqət mənzilində bu riyadır.*

Nişat

Nişatın tərcümei-halına dair heç bir məlumatım yoxdur. Bu gün o nöqtələri aydınladacaq bir vəsiqəyə belə malik deyiləm. Aşağıdakı sətirləri də Nişat ilə müasirlərinin əlimdə olan şeirlərindən istixrac edərək yazıram. Adını belə bilmədiyim bu qüdrətli, bacarıqlı şairimiz Ağa Məsih və Zülali ilə olduğu kimi, Şirvanlı Rəşid və Raci ilə də həməsrdir. Raci ilə Rəşid: Nişatın gənc çağlarını, Ağa Məsih ilə Zülali isə son vaxtlarını dərk edə bilməmişlər. Nişatın haqqında özünün Raciyə yazdığı bir qəzəl ilə digər bəzi beytləri, az da olsa, bizə bir qədər məlumat verir. Əz-cümlə:

Qəzəl

Ötən ay gəlmiş idim şəhrə, ey Raci hilalasa,
Məni üryanü lağər görcəyin el baxmadı əsla.

Şamaxı torpağından ta ki, mən qət, olmuşam ney tək,
Qəmişdən ev tikib Səlyan mülkin tutmuşam mə'va.

Zibəs ki, xanci-viranəm, xiyalım dəxi viranədir,
Yığılmaz bir yerə fikrim ki, bir beyt eyləyim inşa.

Danışsam halü mazidən, o bir şərhi-mütəvvəldir,
Bir özgə nəhv ilə ovqatımı sərf etmişəm bica.

Nişatəm, bir şeyim yoxdur ki, beytül-malıma qalsın,
Dürri-nəzmimdən özgə əhli-Rum eylər nim yəğma.

Başqa nöqtələrə əl vurmada, əvvəl şairin anadan olan yerini müəyyən edərək nişan verməliyəm. Nişat Şirvan məmləkətinin paytaxtı olan Şamaxı şəhərindəndir. Bu bərdə heç bir ixtilaf və yanlışlıq da yoxdur. Əskidən qalma bütün cümlələr və bəyazlarda da Nişatı “Nişat Şirvani” deyər qeyd etmişlər ki, biz də kitabımızın başına heç bir dəyişiklik vermədən həmin adı qondardıq. Çünki Şamaxılı Nişat ilə Şirvanlı Nişatın hər ikisi də bir şəxsdir. Nişat şamaxılı olduğu halda şirvanlı, şirvanlı olduğu halda Şamaxılıdır. Şirvanlı demək, osmanlı, iranlı, turanlı, əfqanlı demək kimidir. Bir əfqanlı nə qədər əfqanlılıq ilə məşhur olsa, yenə də onun bir məs-qətürresi, anadan olan yeri Əfqanıstanın Kabil, Qəndəhar və yaxud digər bir şəhər və ya qəsəbəsidir. Nişat da böylə məşhur bir ölkənin bəlli və məruf bir şəhəri olan Şamaxıdır. Nişat şamaxılı olduğunu öz şeirlərində açıqca söyləmişdir:

Ötən ay gəlmiş idim şöhre, ey Raci hilalasa.
Əzizim, istər isən şöhrəi-şəhr olmayasan.
Yoxumdur şəhrdə bir mərdi-süxəndan axır.
Şamaxı torpağından ta ki mən qət, olmuşam ney tək –

misraları mötəbər dəlil və sənəddirlər. Bu sətirlərdə işlənən şəhər kəlmələri adi şəhər və bəldə mənasında olmayıb, yalnız Şamaxı şəhərinə verilən sifətdir. Şirvan əhalisinin çoxu bugünkü danışqlarında yenə Şamaxı bəldəsinə cılğa “şəhər” deməkdədirlər. Şamaxıya müsafirət edən bir şirvanlı digər bir şirvanlı ilə görüşürkən Şamaxıya deyil, şəhərə getmişdim, – deyir. Bu işə Nişatın şeirlərində işlənən “şəhər” sözünün eynidir. Hələ “Şamaxı torpağından ta ki, mən qət’ olmuşam ney tək” misrasındakı “Şamaxı” kəlməsi ilə dostluq və aşinalıq etdiyi müasirlərinin də şirvanlı olmaları Nişatın

Bu şeirlərdə işlənən “nəhv”, “sərf”, “bəyan”, “inşa”, “hal”, “mazi”, şərh-i-mütəvvəl və beyt kəlmələri fəqət ərəbcə təhsil etmiş və o dilin sərf, nəhv və qəvaidinə bələd olan bir şəxs tərəfindən işləne bilər. Ərəbiyyəti olmayan bir şairin yazılarında bu sözlər işlənsə də, yenə öz yerində işlənməz. Amma Nişatda böylə deyildir. Sözlər yerində və düz işlənməşdir.

Danışsam halü mazidən, o bir şərh-i-mütəvvəldir,
Bir özgə nəhv ilə ovqatımı sərf etmişəm bica... –

deyərək şeirlərini Sə'di-pəsəndanə söyləyir:

Təb,i-tora ta həvəsi-nəhv şodd,
Surəti-oql əzsərma məhv şodd.
Ey dili-üşşaq bədam tovseyd,
Ma bc to məşğul to ba ömürü Zeyd.

Nişat hal və mazidən danışmasını Əllamei-Təftazaninin “Şərh-i-mütəvvəl” adlı kitabının şərh-i kimi tulani hesab edir və əbəs yerə əziz ömürlərini “sərf və nəhv” elmlərinə sərf edənlər tək o da bica olaraq ovqatını özgə nəhv ilə sərf etdiyini etirafı bəyani-təəssüf edir:

Danışsam halü mazidən, o bir şərh-i-mütəvvəldir,
Bir özgə nəhv ilə ovqatımı sərf etmişəm bica...

Nişatın ruhani, daha doğrusu, molla və xalq tərəfindən idarə olunması da nəzərə gəlmək istəyir. Buna da, əgər yanılmayırsam, yenə öz şeirlərində bezi üstüörtülü nişanelər vardır. Əzgülə:

Nişatın qəlbini incitmə, ey şux,
Sənə nifrın edər əhli-duadır.

Sənin fərşin ki, zahid buriyadır,
Həqiqət mənzilində bu riyadır.
Əmmək dilər dodağını bu binəva Nişat,
Yaxşı duadır, eyləmişəm, olsa müstəcəb.

Riyadır zahidin gərçə nəmazi,
Vəleykən xəlq içində xoş ə'ladur.

Nişat məzhəbcə də şiadır:

Müşküldə qalıbdur, bu Nişatın, tut əlindən,
Ya şahı-vilayət səni mürvətli deyürlər.

Ya əmirül-möminin heydəri-şəhimordan həray,
Hər kimin çəkdim cəfasın, bir vəfasın görmədim.

Nişat birdən-birə, özü demişkən, bir özgə həvaya düşərək ya siyasətə qarışmış və ya əvamın əqli çatmayan bir söz söyləmiş olmalıdır ki, artıq Şamaxı şəhərini tərk ilə Səlyanə köçməyə məcbur olmuşdur və nəticədə bir dəmdə tikdiyi evini yıxmış və yola da düşmüşdür. Çox ola bilər ki, Nişat nəhl bir gözələ təəşşüq yetirərək rüsvay olmuşdur. Hər halda bu bir qaranlıq və mübhəm məsələ olduğundan, həm də bunu tonvir etmək üçün bu gün əlimdə dəyərli və möhkəm bir sənəd olmadığından bu hicrətin nədən dolayı baş verdiyini açıq və qəti söyləyə bilmirəm.

Gər misli-hübab özgə həva başıma düşdü,
Bir dəmdə cvim tikdim və yıxdım yola düşdüm.

Üz görmədim əzbəs ki, Nişat əhli-vətəndən,
Bu vəchlədür, baş alıba yad elə düşdüm.

Xali-siyəh etmiş məni avərə vətəndən,
Bir danə üçün quş kimi eldən-elə düşdüm.

Şamaxı torpağından da ki, mən qət' olmuşam ney tək,
Qəmişdən ev tikib Səlyan mülkin tutmuşam mə'va.

Ey paki-zəmir, ayinei-ərsei-dövrən,
Şairliyə üz qoyma, edər kim səni heyvan.

Qürbətdə gərək gün keçirə mərdi-süxəndan,
Kəm qiymət olur suda ikən gövhəri-qəltan.

Yə'ni hünər avare qılar əhli-kəmalı... –

səirləri Nişatın doğma yurdu olan Şamaxıdan istəməyə-istəməyə köçmə və yaxud köçürülməsini apaçıq göstərir. Həm də mühitindən narazılıq izhar edərək gövhəri-qəltanın əla inci və mirvarinin öz məxzəni olan suda kəmqiymət olduğunu şahid göstərir ki:

Gövhəri-nəzmin, Nişat, eyləmə hər yerdə sərf,
Bir belə bazaridə kim, sənə qiymət verir .

məqtəi də sözüümüzo təqviyə verir. Hər halda Şamaxıda az-çox istirahət ilə yaşayan Nişat xanei-bərduş olaraq, Səlyan mülkinə köçmüş və orada qamışdan tikili və yaxud özü tikdiyi evdə də qayət üsrət və sıxıntı ilə də yaşamışdır. Nəhayət, bir aralıq Şamaxıya dönərək dost və aşnaya, xüsusən eldən, əhalidən yardım umduğu halda heç bir kəsdən hüsni-təvəccöh görməyərək geri dönmüşdür. Üsrət ilə yaşamasına və Şamaxıya gələrək elin, əhalinin Nişata görüm-baxım etməməsinə Raci Şirvaniyə yazdığı qəzəli ilə bu beytlər aydın sənədlərdir:

Ötən ay gəlmiş idim şəhrə cy Raci hilalasa,
Məni üryanü lağər görcəyin el baxmadı əsla.

Zibəs ki, xanei-viranəm, xəyalım dəxi viranədir,
Yığılmaz bir yerə fikrim ki, bir beyt eyləyim inşa.

Üz görmədim əzbəs ki, Nişat, əhli-vətəndən,
Bu vəchlədur, baş ahban yad elə düşdüm.

Hər təbibə söylədim dərdim, dəvasın görmədim,
Möhnətü dərdü qəmin heç intəhasın görmədim,

Bu cəhanın bir həqiqət aşinasın görmədim,
Hər kimin çəkdim cəfasın, bir vəfasın görmədim.

Xülasə, Nişat hər nədənsə Şamaxıdan Səlyana köçmüş və orada da qamışdan tikilmiş evlər içərisində pərişanlıq ilə keçinmişdir. Bütün ömrünü oradamı yaşamış, oradamı vəfat etmiş və yainki bir başqa yerəmi getmiş sualları hələlik cavabsız qalır. Raciyyə yazdığı qəzəlin məqtəi ki:

Nişatəm, bir şeyim yoxdur ki, beytül-malıma qalsın,
Dürri-nəzmimdən özgə əhli-Rum eylər nim yəğma –

beyti ilə itmamə yetir, bu beyt daha böyük və qanlı bir tarixin sandığı və yaxud evidir ki, o barədə müxtəsər olsa da, bir qədər izahat verməyim lazımdır. X əsri-hicri axırlarında Türkiyə ilə İran hökumətləri arasında şiddətli bir dava qopduğundan o “hayilei-kübra”nın bir neçə pərdələri də o zaman İran nikahında bulunan Gəncə, Zəyəm, Şamaxı, Şirvan, Təbriz, Tiflis, Bakı və s. şəhərlərin səhnələrində oynanılmalı idi. Facionin baş rollarını sultan tərəfindən Özdəmiroğlu Osman paşa, şah tərəfindən də Övrəs xan¹ ifa edəcək idi. Nəhayət, oyun başlanmış iranlılarca iyirmi, türklərcə altı min Kırım tatar əsgərləri də Osman paşa irz və istidası mövcubincə Osman paşa bilmədən belə, Şirvan üzərinə yönəlmiş idi. 986 rəməzan ayının on, on bir və on ikinci günləri Şirvan hayiləsinin qızğın günləri idi. Türk ordusuna Osman Paşa şəxsən özü komandanlıq edirdi.

Artıq hər iki komandan üz-üzə gəlmiş idi. Rəməzan ayının on ikisi, yəni davanın üçüncü günündə tərəfin hər ikisi də qayət yorğun və fəvqəladə düşkün idi. Kimsədə qılınc və nizə oynatmağa hal və tab və təvana qalmamışdı. Müharibə isə ox və güllə ilə davam etmədə idi ki, o halda birdən-birə tatar əsgərləri Adil, Qazi, Səadət və Mübarək Gəraylar rəfaqətləri ilə Kırımdan Şirvana yetişərək bir an belə durmadan ayağı tozlu davaya girişmişdi. Nəticədə maddi və mənəvi qüvvələri ilə ruhlanan Osman paşa ordusu qalib, Övrəs xan loşkəri isə xanları əsir edildiyindən məğlub çıxdı. Övrəs xanın atı ox ilə vurulduğundan əvvəlcə əsir alınaraq, sonra qətlə yetirildi. Bu arada idi ki, müzəffəriyyə nəşəsi ilə nəşələnən türk və tatar əsgərləri Şirvan və ətrafı əhalisini yəğma və qarət etməyə başlamışdı.

¹ Osmanlı tarixlərində bu adı Ərus xan yazırlar ki, bu yanlışdır. Övrəs əski şivəmizdə “zindan” deməkdir ki, bu gün mətruktur.

Çapaul bir əndazəyə yetmişdi ki, bu neçə qanların tökülmə və tatar əsgərlərinin Şirvan üzərinə yürüdülməsinə bais olan və Şirvan, Zəyəm, Gəncə, Bakı, Təbriz və s. qənimətlərindən başqa, xalqın evlərinin belə qapı-pəncərələrinin, çərçivə şüşələrini çıxartdırıb Sultaniyyə¹ bağçasında “Qəsri-hümayun” tikdirən Osman paşa belə axırda insafə gələndə tatar əsgərlərinə öyüd və nəsihətlər verməyə başlamışdı. Nədənsə qeyri-səmimi olan o nəsihət tatarlara əsər etməmiş, şair Asəfi demişkən:

Dedilər, tatar üçün yağma görək,
Bunlar aram etməyə dünya görək –

rədd cavabını almışdı. Buna da kifayət edilməyərək, Ərus xanın baş qərargahı və bütün xəzain, hətta ailəsinin saxlanılan yeri olan Səlyana Osman paşanın əmri mövcubincə Adil Gəray tatar əsgərlərini saldıraraq, Ərus xanın bəqiyyətül-ceyşi olan bir topar İran ləşkərini pərişan və xani-məqtulun bütün xəzinələrini,² arvadını və cəmal sahibi olan yetişmiş qızlarını və neçə gözəl cariyələrini də qənimət etdi. Xülasə, tatar əsgərləri Səlyandan o qədər qənimət almışdılar ki, onları götürməyə nə özlərinin və nə də heyvanlarının gücü yetmişdi. Şirvan ilə Səlyan faciələri rəməzan ayında, birincisi, ayın əvvəllərində, ikincisi isə axırlarında oynanılmışdı.

¹ Sultaniyyə bağçası Benqozum cənub tərəfində və ləbi-doryadadır. Baycizidülü binası bir bağı-cinani misali-gülüstandır. Bunda öylə sərvlər vardır ki, kəhkəşan asimane sər çəkmişdir. Murad Salis əsrində Özdəmizadə Osman paşa Gəncə, Şirvan, Şamaxı, Təbriz tərəflərini qarot etdikdə oralarda gördüyü bir qəsri-ibretnümanın qübbəsi və pəncərəsi camələrini, bəm nəkinini, pəncərə-qapaqlarını, bilcümle, hüzüri-paşaşiyyə təqdim etmişdir. O da zayə olmasın fikri ilə bu Sultaniyyə bağçası sahosında ləbi-doryado bir “Qəsri-hümayun” inşa etmişdilər ki, ilə yövmına haza baqi olub, görünləri müstəğorqi-heyrət etməkdədir (Övliya Çələbi. “Səyahətnamə”, I c., səh. 165).

² Ərus xan ləşkərinin bəqiyyətüsüyufi Şamaxıdan fərar və Ərtoğdu Sultan komandası ilə müqəddimən qərargah ittixaz etdikləri Səlyanda qərar edib xəndək və süporləri təmir ilə kəndlərinə filcümle çəki düzen vermişdilər və Ərus xanın bütün xəzaini və övlad və əyalı orada idi. Özlərinə Adil Gəray məmur qılındı və həman gədi bu cəmiyyəti düçari-inhizam və bilcümle xəzaini və xani-məqtulun zövcəsini və sahibətül-cemalə yetişmiş qızlarını və neçə hüsna cariyələrini avardei-dəst igtinam cələdi. Tatar əsgərləri o qədər qənimət aldı ki, həml nəqlinə kəndləri və heyvanları təhəmmül edəmiyordu (“Tarixi-Osmani əncüməni” məcmuəsi, səh. 1266).

Nişatın kimlərdən mütəəssir olduğunu bu gün malik olduğumuz parçalar ilə söyləmək mümkündür. Yalnız:

Tazodən düşdü yenə başıma sevda, sevda,
Eşq odu qıldı məni aləmə rüsva, rüsva –

mətlə`li qəzəlini Səfiqulu xanın aşağıdakı qəzəlinin təsirində söyləmişdir:

Üz qoyub könlümə qəm ləşkəri hamun-hamun,
Qarə baydaqlu ələmlər ucu gülgun-gülgun.

Çağırardım uca avaz ilə Leyla-Leyla,
Dağ səs verdi cavabında ki, Məcnun-Məcnun.

Gözlərimdən genə od parladı duzəx-duzəx,
Cigərimdən genə qan qaynadı Ceyhun-Ceyhun.

Yığmışam hasili-qəm yanıma xərmən-xərmən,
Yetə bilməz mənim imkanına Qarun-Qarun.

Bu nə viranə könüldür, Səfi, ey vay-ey vay,
Sərvlər var belə bu bağda mövzun-mövzun.

Nişatın qəzəlləri əksərən nəsihətamiz və raiqanədir. Gözə sadə görünən bu kəlamlar qayət ustalıq və məharət ilə söylənilmişdir. Hələ bəzi beytləri səhli-mümtənə qəbilindən saymaq olar. Məsələn, öz nəfsinə xitabən yazdığı qəzəlin mətləi:

Sənin fərşin ki, zahid, buriyadır,
Həqiqət mənzilində bu riyadır.

Nə qədər gözəl, sadə və layəmətdir. Bu qəzəli tənzir edənlərdən heç birinin müvəffəq olmadığı da iddiamıza dəlildir. Hər halda başı bir çox bəlalər çəkmiş şairimiz öz əsrinin qüdrətli şairlərindən və öz zamanının mahir ustadlarından. Əsrimizdək gəlib-gedən ən görkəmli müqtədir şairlərimiz Nişata peyrəvilik edərək ondan mütəəssir olmuşlar. Ağa Məsih, Zülali, Hali, Müştəq, Vaqif, Zakir,

Xaliqi, Şəkili Zakir, Fikri, Asi, Hacı Seyid Əzim, Nakam, Saraci, Şuxi, Növrəs, Məxfi, Hadi, Kəminə, Aşiq, Sadiq, İsgəndər, Aşiq, Katib və Sabir hətə Nişatın təsirindədirlər. Vəfatı təxminən 1140 və ya 1150-də zənn olunur. Hansı yerdə vəfat etdiyi və harada dəfn olunduğu hələ mənə məlum deyildir.

Bakı, 15 may 1925-ci il.

Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 3. Nişat Şirvani, XII əsri-hicri. Bakı, "Kommunist" nəşriyyatı, 1925, səh. 3-11.

MƏHƏMMƏD HÜSEYN XAN MÜŞTAQ

*Əz ali-Həsən kəsi ki, həmnəm Hüseyin,
Urasti-rəva hökuməti mali-nigin.
Dər fəzli kəmal rifəti-cahü cəlal,
Nadidə zəmanə hiç fərzəndi-çənin.*

Zari

*Noldu gər ol sərvəri-dövrən, əmiri-möhtaşəm,
Mənbəi-cudü səxavət, mədəni-lütfü kərəm,
Mərdi-meydan, əhli-ürfan, sahibi-seyfü qələm,
Ərsei-rifətdə guya kim, tikilmiş bir ələm,
Hakimi-Şirvan-Şəki, yəni Hüseyin xanə bax.*

*Şiri-dil bir mərd idi, həm şövkəti şani əzim,
Səşəkən, ə dafikən, şəmşirzən, bixovfü bim,
Xoşnüma, xəndanliqa, şirin süxən, təb'i həlim,
Sərvəri-sahibhəşəm, ətbai çox, mülki qədim,
Neylədi, gəl gör, müqəddər hikməti-yəzdanə bax.*

Vidadi

Məhəmməd Hüseyin xan Müştəq Azərbaycan xanlarının abruyını olan Şəkili Hacı Çələbi xanın nəvəsi və Həsən Ağanın oğludur.

Tariximizin bu qaranlıq, dumanlı səhifələrini mümkün qədər tənzir etmək üçün ilk əvvəl Hacı Çələbi xan ilə oğlu Ağakəşi bəydən, azacıq da olsa, söhbət etməliyəm. Hacı Çələbi xan Şəkili Əlican oğullarından kəndxuda Qurbanın oğlu və Hacı Şıxəlinin əmisi oğludur. Çələbi adlı-sanlı, məşhur bir ailədən ərsei-vücuda gəlmiş eldar, xalqçı və el arasında sözü ötkün, təmkinli, vüqarlı bir şəxs idi. Tarixlərin göstərməyinə görə, o zaman İran məmləkətinin hökmdar və padşahı Nadir şah və Şəki vilayəti də digər xanlıqlarımız kimi İranın təbəyyətində idi. Nadir şah qanununca hər ölkəyə bir məlik təyin edirdi, məmləkəti də onlar idarə edirdi. Hacı Çələbi xanın əhdində isə Şəkinin məliyi Nadir şah tərəfindən təyin olunmuş Məlik Nəcəf adlı bir şəxs idi. Şiə məzhəbində olan bu məlik, Qazi Əbdüllətif əfəndinin yazmağına görə¹, ögey-doğmalığ gözləyərək Nadir şah tərəfindən verilən əmrlər və buyurulan buyuruqların azını şiələrə, çoxunu isə sünnilərə gördürürdü. Bundan narazı qalan sünni camaatı Nadir şah ərizə verərək Məlik Nəcəfdən şikayətdə bulunmuşlardı. Sünni-şiəliyi birikdirərək nifaqı aradan götürmək istəyən Nadir şah sünnilərin arzusuna hüsn-təvəccöh göstərmişdi. Nadir şahın müsaidesinə binaən sünni camaatı inandıqları bir mötəbər şəxs intixab edərək vəkil sifətilə Nadir şah hüzuruna göndərməli, Nadir şah da onu buyuruq – fərman ilə Məlik Nəcəf üzərinə vəkil təyin etməli idi ki, o, razılıq vermədən sünni camaatına Məlik Nəcəf heç bir iş gördürə bilməsin.

O vaxt Nadir şahın müsaidesi ilə Kədxuda Qurbanın oğlu Çələbi Şəki məmləkətində yaşayan sünni camaatı tərəfindən vəkil seçilərək Nadir şah hüzuruna göndərilmiş və az zaman içərisində Vəkil Çələbi namı ilə əlində fərmanı-Nadiri olaraq Şəkiyə dönmüşdü. Elo həmin o andan etibarən Çələbi Şəki məmləkətində Vəkil Çələbi adı ilə məruf və məşhur olmuşdu. Nədənsə çox keçmədən Vəkil Çələbi ilə Məlik Nəcəf aralarında nifaq və küdurət əmələ gəlmiş və nəticədə də Vəkil Çələbi bu işin arğacı Məlik Nəcəfdən keçdiyini hiss ilə Məlik Nəcəf yəqin ki, Nadir şahla mənədən siayət etmiş deyə, hüzurə getməmişdi və həman gecə sünni camaatının pişvalarını dəvət edərək bir gizli müşavirə etmiş və hazırınə Nadir şah hüzuruna gedərsə, şübhəsiz, öldürüləcəyini də

¹ Qazi Əbdüllətif tarixi, səh. 7.

onlara ayrıca anlatmışdı. Nəhayət, bu məsələnin hardan nəşət etdiyini və əlacının nə olduğunu da açıq söyləyərək, məclisdə olanları da öz fikrinə şərik etməyə müvəffəq olmuşdu. Odur ki, dan yeri yeni işıqlanarkən Vəkil Çələbi öz hampaları ilə bərabər məliyin evin basaraq, Məlik Nəcəfi bütün övladı ilə bərabər qətlə yetirmiş və Şəki hökumətini də tamamilə öz əlinə almışdı. Əmri-vaqə qarşısında qalan əhali tarixi-hicri 1156-da Vəkil Çələbini əksəriyyətə ilə Çələbi xan adlandıraraq Şəki məmləkətinə hakim etmişdilər.

Çələbi xan isə hər bir ehtimala qarşı şəhərdə yaşayan bütün əhalini yığıb “Gələsən, görəsən”¹ qalasına aparmış və orada qayət möhkəm bir sığınacaq düzəldərək dəvayə hazırlanmışdı.

Bu hadisəni eşidən Nadir şah bir miqdar qoşun ilə Çələbi xan üzərinə gələrək Daşbulaq adlı kənd yaxınlığında enmiş və ümürasına da Çələbi xan qoşunu ilə dəvə edilməsi üçün əmrilər vermişdir. Kotandüzü adlı yerdə Nadir şah qoşunu ilə Çələbi xan qoşunu arasında şiddətli vuruşmalar olmuş, nəhayət, Çələbi xanın tikdirdiyi sığınacaq mətin və möhkəm olduğundan zəfər çalмайıb geri dönmüşdülər.

Bundan başqa, Nadir şah yenə iki il peydərpey Çələbi xan üzərinə yürümüş və heç bir şey əldə edə bilməyərək qayıtmışdır. Son gəlişində Nadir şah Şəkinin görkəmli evlərini, gözə gələn dükanlarını yandırmış və ətrafda olan bir neçə para kəndlərin əhalisinə də əsir sifətilə İrana sürgün etdirmişdi. Çələbi xan aparılan əsirlərin dalınca böyük oğlu Həsən ağanı Nadir şah hüzuruna göndərərək əsirləri geri istəmişdi.

Həsən ağa hüzura qəbul edilərkən arada aşağıdakı mükəlimə olmuş və nəticədə də Çələbi xan yenə məqsuduna nail olmuşdu.

Nadir şah: – Ey bədzat, neçün sən atan məndən rugərdan olub itaət etmədi?

Həsən ağa: – Sənə fəda olum, mənim o həddim yoxdur ki, sənə cavab verəm və nə o həddim yoxdur ki, atama bir söz deyə bilim. Mən qulluğuna ölməyə gəlmişəm, ya məni də öldür və ya izn ver, əsirləri aparım.

Həsən ağanın böylə cəsüranə danışmağı Nadir şahın xoşuna gəldiyindən əsirləri azad edərək Həsən ağanı da mürəxxəs etmişdi. Təsədüfən o il, tarixi-hicri 1160-da Nadir şah qətl olunmuş və bu-

¹ “Gələsən, görəsən” qalasının banisi məlum deyildir.

nunla əlaqədar olaraq İranda bir çox iğtişaşlar olmuşdu. Çələbi xan da bu fürsətdən istifadə edərək İrana saldırmış və bir çox yerlər də almışdı. Nəhayət, Təbrizi də öz təhti-təsərrüfünə keçirdərək Sədrəddin əfəndi adlı bir fazil və alim kimsəni də oraya naib təyin etmişdi.

Nadir şahın qətlindən bir az sonra Əmiraslan sərdar adlı bir şəxs Çələbi xan üzərinə gəlmiş, nəhayət, bu da bir iş bacarmayaraq, dönüb getmişdi. Bu davada Çələbi xanın itirdiyi bir şey varsa, o da böyük oğlu Həsən ağanın qətl olunması idi. Çələbi xan tərəfindən peydərpey əldə edilən bu parlaq müzəffəriyyətlər Gürcüstan valisi İrakli ilə digər xanları qorxuya salaraq düşünməyə məcbur etmişdi.

Odur ki, vali də iki dəfə Çələbi xan meydanına getmiş, hər ikisində də məğlub olaraq qaçmışdı. Qorxuya, dəhşətə düşmüş qonşu xanlar valinin basıldığını görərək daha ziyadə təşvişə düşmüşdülər. Odur ki, Qarabağlı Pənah xanın tədbiri ilə Qaradağlı Kazım xan, Naxçıvanlı Heydərqulu xan və Gəncəli Şahverdi xan bir məclis düzəldərək Gürcüstan valisi İrakli xana xəbər vermişdilər ki, beş xan birdən və biryerdə olaraq Çələbi xana hücum etsinlər. İrakli razı olmuş və səfərə də çıxmış və nəticədə də tar-mar edilmişdi.

Qarabağ xanı Pənah xanın tədbiri ilə təhiyyə edilən bu səfərin təfəsilatını “Qarabağnamə” müəllifi Mirzə Adıgözəl bəyin əsərindən alaraq eyni imlası ilə aşağıya köçürürəm. Mirzə Adıgözəl yazır: “Həman il Pənah xan və Qaradağlı Kazım xan və Naxçıvanlı Heydərqulu xan və Gəncəli Şahverdi xan dördü məclisi-arəstə qıldılar və məsləhətlər edib belə səlah gördülər ki, Hacı Çələbi ki, cəmi Şəki və Şirvanatə hakimi-məbsut əlid və sahibi-ixtiyari-müəyyiddir, bizlərə iltifat etməz və təriqi-müvafiqətə iqdām edib, bizimlə yol getməz, gərəkdir ki, ona ittifaq ilə bir tənbeh və tədbir edəlim. Pəs məknun zəmilərini mürasilə məzmunu ilə valiyi-Gürcüstan İrakli xanə hali etdilər və valiyi-məzbur dəxi bu əmrdə özünü onlara həmdəm və həmqudəm olmağını izhar edib, işar etdi ki, çox təcil ilə buraya hərəkət edəsiniz ki, fürsət fəvt olmaya. Pəs məzkur olan xanlar təhiyyə və tədarüki-cəmiyyəti və ləşkər götürüb bilittifaq raiyyəti-əzimatəti-əfraştə edib getdilər və ta Gəncə şəhərindən yuxarı Qızılqaya adlı məkənə yetdilər və orada xeymə

və xərgah ovci-mehri-mahə yetirdilər və valiyi-məzbur dəxi o mənzilə ki, varid olub həman dəm bu xanların dördün də tutub giriftar və müqəyyədi-kəmənd əsarət etdi. Pəs həman dəmdə bir nəfər nöker Şahverdi¹ nam bir mürəkkəb rahi-nəvərdə səvar olub özimi-fərar qıldı və şol vəqtdə Hacı Çələbi dəxi ictimai-əsakiri-Şirvanat üçün hökmlər yazıb cəmiyyəti-şayan və istedadı-bipayanla gəlib Mingoçevir məbərində rəhl iqamət salıb və müntəzir-müqatilə olub əglənmişdi. Bu əsnadə Kürün bu tərəfdən bir nəfər səvarə müqabildə peyda olub, Hacı Çələbi: “Onu gəmi ilə Kürdən keçirin”, – dedi və o əmr ilə keçirilib Hacıdan hüzuruna gəldi. Filfövr ərz eylədi ki, qoca baba xanları vali tutdu. Hacı Çələbi cavab verdi ki, qoca baban, inşaallah, onları xilas edər. Həman vəqtdə üzünü öz müqərrəban həzrətinə və ərkani-dövlətinə tutub dedi ki, necə məsləhət bilirsiniz, bu əmrdə neyləmək? Bu müşavirədən qərəz onları mafizemirlərin bilmək imiş. Pəs onlar, ümər-i-Şirvan və Şəki dedilər ki, bəli, məsləhət edək görək səlah vəqət olurmu? Hacı buyurdu ki, məsləhəti necə görsəniz, gərək Kür keçidi içində olsun. Onlar ki, Hacıdan bu kəlaməti istəmə etdilər, dəxi məsləhət və məşvərət məqamına gəlməyib qayıtdılar və Hacı Çələbinin hüzuruna gəldilər. Hacı buyurdu, pəs nə səbəbə təmhidi-məsələh etmədiniz və məsləhət məclisini fərahəm edib etmədiniz? Onlar ərz eylədilər ki, bizlər məcalisi-tutiyyə və təmhid onun üçün arastə qılırdıq ki, Kür keçmək içində olmasın. Çünki siz buyurursunuz, olsun. Dəxi nə məsləhət var, buyurun, qoşun atlansın gedək. Hacı Çələbinin o sözü məsəl olub şimdiyədək xalq arasında məzkurül-hisandır. Pəs Hacı Çələbi əmr etdi; qoşunu səvar olub təcil tamamilə Kürdən keçib valinin dalınca köç bər köç teyyimərahil qıldılar. Elə ki, vali bu əhvalı eşidib və bu vəqəni istəmə etdi, çox xofnak və hərasan oldu. Zira ki, keçən zamanda bir kərə Hacı Çələbinin qoşununun zərbi-dəstini görmüşdü. Naçar əzmi-müqabilə edib, cənab Şeyx Nizami əleyhir-rəhmənin mərqədi-məzhərinin yanında təqarüb fetin vəqə olub dəvayi əzim oldu. Gürciyə qoşunu şikəstfahəş tapıb və dəxi valiyə öz ordusuna qayıtmaq firsəti məqdur olmayıb fərari qərarə ixtiyar edib tamamən xeymə və xərgahları və maiərifı cabəca qaldı və xanlar dəxi xey-

¹ Bəzi müvərrixlər bu adı Şahmar yazmışlar.

mələrdə Qızılqayada tamamilən qaldılar və Hacı Çələbi Sınıqdan üç ağac yuxarıyadək dallarınca ilqar edib və Tiflisin beş ağaclığına yetişib və fərar edən gürcüyə qoşununun Şəmsəddində və Şəmkində qabaqların kəsib çox adamlar tələf etdilər. Hacı Çələbi Baydar torpağında səngər qayırib öz oğlu Ağakışı bəyi Tiflisdən bəri olan müsəlmanlara hakim və hökmran qıldı və xanları xilas edib otaqlarına rəvan etdi və özü dəxi müraciət edib Şirvana gəldi və Ağakışı bəy həmin Nəvahidə üç il hakimlik etdi”.¹

Hacı Çələbi xan adı ilə daha ziyadə məşhur olan bu zat öz yurdunu qorumaqla bərabər, qonşuluq haqqını gözləyərək digər xanlıqlara da müavinət edirdi. Əzcümlə Şahsevən Əhməd xan on iki min Şahsevən və Muğan atlıları ilə Şirvana hücum edərkən o davaya fəvqəladə sevdii, istədiyi oğlu Ağakışı bəyi göndərdikdən başqa, bir də şəxsən özü iştirak etmişdi. Bunu da öz vaxtının məşahir şüərasından olan Ağa Məsih Şirvani Əhməd xan faciəsinə həsr etdiyi dastanında aydın bir surətdə göstərə bilmişdir:

Gəldi Hacı Çələbi xan, Cavanşir dəxi zud.

Yenə:

Biri Hacı Çələbi hənzeyi-dövrən cəhan.

Yenə:

Dəxi Hacı Çələbi oğlu həm Ağakışı bəy,
Xalqı da, ordusu da biri-birindən yekrəg,
Ara qarışdığı dəm Çərxəçiyə getdi kömək
Ki, nə mümkündür, anın döyüşünü dildə demək,
Yoxdur namxuda tayı o bihəmtanın.

Aşağıdakı müxəmməs Hacı Çələbi xanın tərcümei-halını bir qədər də aydınladaraq və dürlü-dürlü məxəzlərdən buraya neql etdiyim sətirlərin də doğruluğunu təsbit edir. Müxəmməsin qaili olan Şəkili Nəbi təməllüqsüz bir şairdir ki, bir neçə mənzumələri ilə Şeki tarix və ədəbiyyatına dəyərli xidmətlər göstərmişdir. Nəbinin müxəmməsini eyni imlası ilə yazaraq, bir kəlməsinə belə əl vurmada dərəc edirəm:

¹ Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. VII fəsil.

Ey bəyim¹, rəngin otağın bəzmi-ürfandır bu gün,
Nəmətin nuşi-müsafir qutı-mehmandır bu gün.
Gövti-guyi-rifətin bihəddi-payandır bu gün;
Səmə olgil söyləyim mən, gör nə dastandır bu gün.
Şükri Həqq etmək gərəkdir, yaxşı dövrandır bugün.

Şahi-Nadir çün gətirdi üstünə yüz min səvar,
Sən bərabər cəngə durdun, kimdə var bu ixtiyar?
Döndü getdi xiclətindən axır oldu şərmüsar,
Rəhnümadır əbnayi-nüsrət verən pərvərdigar,
Dəstgirin şahmərdan şiri-yəzdandır bu gün.

Valilər² cəngin yarağın qıldılar tədbir ilən,
Dər zaman saldın səvaşi kafiri-bipir ilən,
Gör nə bərbad oldu bidin hökumət təqdir ilən,
Kimin tutdun diri, kəsdin kimin şəmşir ilən,
Zəxmədarı-seyf müsəlləm kafiristandır bu gün.

Doğrudur çün e'tiqadın, ol xudadur rəhnümün,
Bu səfa keyfiyyətin fəhm edə bilməz hər cünun,
Sən özün kani-şucaət, dövlətin həddən bürün,
Oldu təqdiri-qəzadan günbəgün qədrin füzun,
Əzmgahi-paytaxtın səqfi-keyvandır bu gün.

Həsidi³ bədxahi-düşmən baş ikən pay oldular,
Dördi-möhnot həmnişini-fikrə həmtay oldular,
Bəxti pəmal eyləyib, idbar ilən bay oldular,
Hər biri qəddin əyib, təzim üçün yay oldular,
Canü dildən xidmət eylər bəndə formandır bu gün.

Çün xərab olmuş məhəllər oldu abadın sənin,
Sərbəsər tutdu cahanı ədli ilən adın sənin,
Düşmənin yarı-aşna oldu tamam yadın sənin,
Afərin Ağakişi dilbəndi-övladın sənin,
Pəhləvanlar sərfərazı, mərdi-meydandır bugün.

¹ Yəni "Hacı Çələbi xan bəyim" deyə xitab etməsi Hacı Çələbi xanın tərif, tövsif sevməməyinə dəlil ola bilər.

² Vali – Gürcüstan valisi İrakliyə işarədir.

³ Bu bənd tamamilə Qarabağlı Pənah, Qaradağlı Kazım, Naxçıvanlı Heydərqulu və Gəncəli Şahverdi xanlara xitabdır "Dər əfv ləzzət ist ki, dər intiqam nist" misra-sınca Hacı Çələbi xan onları əfv etdikdən Nəbi də şərində onların adlarını höqarətlə aparmağa cəsarət etməmişdir.

Atı yelpa, zərbi heydər, yaş ilən bir nocəvan,
Tiği-qate soti-yekrək, cəng içində kardan,
Gövtiguyi-bibədəldir xəlqü xabi binişan,
Azimi-dəccali-bidin Mehdi Sahibzəman,
Məzhəra mənü ədalət, əhdü peymandır bu gün.

Çünki Sədrəddin əfəndi¹ cəmküsar oldu sənə,
Bəhri-əlmü mərifət tədbirə yar oldu sənə,
Sidqü dildən həmdəmi-leylü nəhar oldu sənə,
Baisi-minqadi-ələm hər nə var oldu sənə,
Mürşidi-ustadi-kamil piri-Şirvandır bu gün.

Qasimi-mirzayi əzəmdir vəzirinu nam,
Katibi-mişkinrəqəm, kani-fəsaḥət xoşkəlam.
Pərdəpuşi-eyib miskin iftixar xasü am,
Sərvəri-dəsturi-ələm mənşəi aliməqam.
Hər sözü bir dürrü gövhər lə'lü mərcandır bugün.

Yusif oğlu qulluğunda nazirindir bimisal,
Məsləhət bənu-xələyiq nüktədanü xoşməqal.
Gəlməmiş ruyi-zəminə belə mərdi-pürkəmal,
Ani lütfündən yaratmışdır xudayi-layəzal.
Sahibi-gövtari-xəlvət sirri-pünhandır bu gün.

Layiq öz halıdır, Həqq dönə dövlət verməyə,
Bu əmanət sətvesi layiq deyil hər bir kəsə,
Əhli-ürfandır bunu hər kim ki, idrak eyləyə,
Çün tamam oldu əzəl həmmami məscidü mədrəsə.
Vəqti-divari-müzəyyən nəqşi eyvandır bu gün.

Mən Nəbiyəm, bəxti-duney lütfü əhsan mədəni,
Namurad olmaz cəhanda kim sever candan səni,
Dövri-dərgah etmə, məhrum eyləyib bu bəndəni,
Bəxş qıl təqsirü üzrəm, salma gözdən gəl məni,
Xatirim dövrən əlindən xeyli virandır bu gün.

Bu müxəmməs on mübhəm və qaranlıq nöqtələri aydınlaşdırır.
Birinci, ilk dəfə bizə Hacı Çələbi xanın rəngin evləri, otaqları
varlığını və onların bir ləhvü ləəb, eyşü işrət yeri deyil, bir bəzmi-
irfan olduğunu bildirir.

¹ Sədrəddin Əfəndi – yəqin ki, Hacı Çələbi xanın Təbriz şəhərinə təyin etdiyi
naibdir.

İkinci, həqiqətən Nadir şah kimi möhtəşəm və dəhşətli bir padşahın yüz min atlı ilə Şəki üzərinə gəldiyini və Hacı Çələbi xanın da öylə qüdrətli və qüvvətli bir hökmdar ilə üz-üzə müharibə edərək qalib gəlməsini təsdiq edir.

Üçüncü, Gürcüstan valisi İrakfinin Hacı Çələbi xan haqqında gizli-gizli tədbirlər etməsini və Qarabağ, Naxçıvan, Qaradağ, Gəncə xanları ilə bərabər, məxfi surətdə silahlanaraq birdən Hacı Çələbi xan üzərinə gəlmələrini və Hacı Çələbi xan vali qoşununun bozisini diri-diri tutaraq, bəzisini də qılıncdan keçirdiyini nişan verir.

Dördüncü, bədxah və hasid Qarabağ, Qaradağ, Naxçıvan və Gəncə xanlarının Hacı Çələbi xan üçün gen qazdıqları quyuya özlərinin düşmələrini və dünən döşlərini görürək meydan oxuyan o xanların bir gün sonra xəcalətlərindən Hacı Çələbi xan hüzurunda yay kimi əyilərək təzim etmələrini və az-çox bir abruyə malik olduqları halda büxlü həsədləri üzündən özləri-özlərini böylə zillətə saldıqlarını göstərir və ər kişi olan Hacı Çələbi xanın:

Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir,
Yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir –

şəri məzmununca onlara güldən ağır bir söz belə demədən azad etməsi meydana çıxır.

Beşinci, Hacı Çələbi xanın kardan, mərdi-meydan və pəhləvanlar sərəfrazı olan Ağakəşi bəy adlı oğlunun olduğunu göstərir.

Altıncı, elm və mərifət dəryası olan Sədrəddin əfəndi kimi bir fəzilətli zatın daim Hacı Çələbi xan tədbirlərinə yar və onun mürşidi-kamil və piri-Şirvan olmasını andırır.

Yeddinci, Hacı Çələbi xanın Qasım mirzə adlı birinin nam, mişkini-rəqəm, kani-fəsaət olan bir vəziri olmasını bildirir.

Səkkizinci, Hacı Çələbi xanın Yusifoğlu adlı pürkəmal, nüktədan, xoşməqal, gizli danışığı, pünhan sirlər sahibi olan bir bimisal nazirinin olduğundan xəbər verir.

Doqquzuncu, Hacı Çələbi xan tərəfindən Şəkiddə bir hamam, bir məscid, bir də mədrəsə tikildiyini meydana çıxarır.

Onuncu, müzəyyən divar ilə nəqşli eyvanın da artıq sırası gəldiyini yada gətirir ki, bunlar tariximiz üçün daha əhəmiyyətli-dirlər.

Hacı Çələbi xan tarixi-hicri 1168-də öz əcəli ilə vəfat etmişdir. Özündən sonra yerinə öz doğma oğlu Ağakışi bəy cülus edərək, o da fəqət beşcə il xanlıq edə bilməmişdi. Ağakışi bəy Qazi qumuq xanı Ləzgi Məhəmməd xanın damadı (kürəkəni) idi. Qəlbində Hacı Çələbi xan ailəsinə böyük bir kin və ədavət bəsləyən Məhəmməd xan madam ki, Hacı Çələbi xan hal-həyatda idi, heç bir ədavət izhar edə bilməmişdi. Nəhayət, tarixi-hicri 1172-də bir fürsət taparaq öz kürəkəni olan Ağakışi bəyi görüşmək adı ilə Ərəş mahalına dəvət edərək və orada Məlik Əli müavinət və rəfaqəti ilə öldürmüşdü. Şəkili Nəbinin aşağıdakı şeiri bu münasibətlə rısteyi-nəzmə çəkilmiş tarixi bir şeirdir.

Cavanlar sərvəri məqtul olubdur xasü am ağlar.
Kəmalî-cür,ətin yad eyləyib əhli-kəlam ağlar,
Ədanilər gülər gahi, əalilər müdam ağlar,
Həsudi şad olur hərdəm, mühibbi sübhü şam ağlar
Təəssübdən yanar canı, bilən namusü nam ağlar.

Müsəlləm oldu çün elmi şücaət lütfü mövladən,
Sədai-hilm xoşnudi bülənd oldu məsihadən,
İmaret qıldı məscidlər dönüb kafir kəlisadən,
Əcəb kani-ədələt, ey dirığa, getdi dünyadən,
Anınçün ol Məhəmməd Mehdi Sahibnizam ağlar.

Bilib məhrəm gətirdilər kumuq xanını Şirvanə,
Vəli iblisi-məl'un tək fosadı saldı hər yanə,
Ləvəndlik heyzü bidinlik bir ad oldu Dağıstane,
Şəhid oldu gözəl canlar, xəlayiq düşdü əfğanə,
Yanar göy dudi-ahimdən, çəkər həsrət tamam, ağlar.

Dəxi ol pürdil, ey canlar, fəna xabından ayrılmaz,
Rəyasət gülşəni içrə anın tək bir gül açılmaz,
Bu mə'nanı qanıb dərək eyləməz, hər bir yetən bilməz,
Mələlət bə'zi ehyayə nədəndir kim, əsər qılmaz?
Məzaristani-ələmdə qəmim olmuş əzam ağlar.

Xoş o günlər anın döründə xəlq andan aman oldu,
Vəli mərhum olandan sonra vəhşi tək rəman oldu,
Yetən füsqu fəsadə meyl edib, işlər yaman oldu,
Nişani-ruzi-məhşər faş olub axırzaman oldu,
İbadətxanələr yalqız qalib, beytül-həram ağlar.

Əmiri-sahibi-tədbir müridi-nadiri-dövrən
Olurmu bir vilayətdə anın tək sərver-i-meydan,
Nəşib etsin xuda cənnət içində ne'məti-əlvan,
Arizin ruhuna hərdəm bağışlar oxuyub qur'an,
Duai-xeyr edər dildən bəni, kəmtər qulam ağlar.

Ləzgi Məhəmməd xan öz kürəkəni Ağakəşi bəyi öldürdükdən sonra qoşunu ilə Şəki şəhərinə daxil olaraq əhalini qırx gün qətl və qarət, xanlıqın isə bütün təcəmmülat və xəzinələrini talan və yağma etmişdi.

O zaman şəhərin başbilənləri hər bir ehtimala qarşı olaraq kiçik Məhəmməd Hüseyni Şirvana qaçırtmışdılar. Çünki Ləzgi Məhəmməd xanın fikri Hacı Çələbi xanın nəslini qırıb bitirmək idi. Bunu hiss edən xalqın artıq səbr kasası daşaraq və canları boğazlarına yığıldığından olmalıdır ki, hamısı birdən dönüklük edərək Ləzgi Məhəmməd xanı Şəkiddən çıxarıb qovmuşlar. Bu nagehan bəlanı məmləkətin başından min zəhmətlə sovan əhali fürsəti əldən qaçırmayaraq, Şirvana qaçırdıqları Məhəmməd Hüseyni təcili surətdə Şəkiyə qaytararaq, hamı birağızdan xan etmişdilər. O tarixdən etibarən Məhəmməd Hüseyn "Məhəmməd Hüseyn xan" adı ilə məşhur və şair olduğu üçün də "Müştaq" təxəllüsü ilə məruf olmuşdu.

Mən də zəmanəmizə qədər əski şairlərimiz cərgəsində Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq adı ilə şöhrətlənən bu şeirdust və maarifpərvər şairimizin ünvanını təhrif etmədən öylə yazdım.

Məhəmməd Hüseyn xan Müştəqın cülus etdiyi günə kimi keçirdiyi həyatı mənə tamamilə qaranlıqdır və kimdən təhsil etdiyindən də bəsbütün bixəbərəm. Yalnız cülusundan bir neçə il sonra Şəkiddə bir gözəl imarət ilə bir də böyük məscid tikdirdiyinə sənəd olaraq əlimdə iki mənzum vəsiqələr vardır ki, onlar Ağcayazılı Hacı Məhəmməd Çələbi əfəndi Zari təxəllüs tərəfindən inşad olunmuşdur. Zari bu şeirlərini imarət ilə məsciddə madde-i-tarix olmaq üçün rüştei-nəzmə çəkmişdir. Birincisi imarət, ikincisi isə məscid üçündür:

Hüseyn xan mə'dələti-ayın,
Təxtü bəxt hökumətə mənsub.

Rifətü cahi üzrə qaim ola,
İzzü dövlətdən olmaya məşub.

Bir müzəyyən imarət etdi bina,
Qəsri-Firdövs tək bəsi-mərgüb.

Bu binai-lətif tarixin,
İstədim bu idi mənə mətlub.

Gəldi piri-xürd dedi tarix
Fərəhəfza binai-mənzili-xub.¹

Tərif olunan bu qəsrdən bu gün fəqət bir gözəl salon qala bil-
mişdir ki, bugünkü nəsil deyil, gələcək nəsil üçün də belə qiymətli
sanılacaq bir abidei-sənət və məcməi-nəfasətdir.

İkinci şeir isə məscid üçün deyilmiş tarixdir.¹

Əz ali-Həsən kəs ki, həmnəm Hüscyn,
Övrəsti-rəva hökuməti mali-nigin.

Dər fəzlü kəmal rif'ətü cahü cəlal,
Nadidə zəmanə hiç fərzəndi-çənin.

Kərdəd bəhəmə cəhaniyan fərmani-dəh,
Nüsrət bəri-kabü dövlətəş badi-qərin.

Ba həşəmətü cahü gürvü təmkin elmi,
Əfraştə bər fəraz gördünü zizəmin.

Dərbəqci xas xıştən gərdibina,
Yek came, binəzir an məzhəri-din.

Əz bəhri-xial sali-tarixəş ra,
Be nişəstəmü fikr gərdə gəmginü həzin.

Bərguşi-mən in sədai-ğeybi bərəsid,
Kin kari-to nist hiç bica münşin.

Tə'lim bigir xiz ziustadi-xürd,
Səbqət zədə u bər həmə pəşinü pəsin.

¹ Əbcəd hesabı ilə – hicri 1179-cu il.

Əz piri-xüird sual gərdəm kofta,
Tarixi-bərü misal Firdövs bərin.¹

Bu məscidin digər bir maddei-tarixi də “Riyazül-üləma”dır ki, o da hesab edildikdə 1183 çıxır. Xanlığı ilə o qədər alış-verişimiz olmayan Məhəmməd Hüseyn xan Müştəqın babasından, omisindən, atasından bəhs etməyimiz şairimizin yaşadığı mühit ilə məkan və zamanı göstərmək üçündür. O şərait daxilində şeir deyil, iki kəlmə belə adi söz söyləyə bilmək, məcə, böyük hünər ədd edilməlidir. Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Şəkili Nəbi, Şəkili Raci, Ağcayazılı Zari, Kəlibərli Rafe və s. ilə həməsr, həm də dost idi. Vaqifin kürk üçün söylədiyi müxəmməs Müştəqın Vaqifə bağışladığı kürkə qarşı yazılmış təşəkkürnamədir:

Qış günü çünki dönər şol cənnətül-mə’vayə kürk,
Ol səbəbdən layiq olmuş firqei-mollayə kürk,
Görünür ədna əgərçi himməti-valayə kürk,
Eylə ki, puşak olur fəsl-i-şita əzayə kürk,
Tə'n edər yüz faxiri-məlbusei-dibayə kürk!

Kürk olan yerdə cahanın rəxti-əlvanı nədir?
Eşməkü zərdabə, bəkrəs çuxa, baranı nədir?
Qu pərinin döşəyi, yastığı, yorğanı nədir?
Gərmü norm adamların qucağı, ya yanı nədir?
Rövzei-rizvanda bənzər hillei-hurayə kürk!

Gün bu gündən belə istər hiç təfvir etməsin,
Badü bərfin istəsə, təbdilü təğyir etməsin,
Yazadək kimsə mənə otaq to'mir etməsin,
Sovuğun hər nə əlindən gəlsə, təqsir etməsin,
Oldu bir cövşən xədəngi-şiddəti-sərmayə kürk.

Pusitini-bərrə ki, büzğalə bəxti filməsəl,
Eydi-növrüzi əyan etməkdədir bürci-həməl,
Daxi sən lazım deyilsən, cy bahari-xoşəməl,
İstəsən şimdən geri xahi gəlmə, xahi gəl,
Artırıbdır yəni asayışı-qədü bəlayə kürk.

¹ Əbcəd hesabı ilə – hicri 1183-cü il.

Vaqifa, çox lütf qılmış həzrəti-sübhan sənə,
Kürk irsal eyləmiş ol sahibi-Şirvan sənə,
Xanci-çsarı abadan ki, vermiş can sənə,
Tutma kəm kim, çox kərəmdir həm də əzimi-şan sənə,
Fəxr qıl kim, padişahlardan gəlir paşayə kürk.

Müştaq Molla Pənah Vaqifin valchi-məftuni və şeirlərinin aşıqi-aşüftəsi idi. Bunu hiss edən Vaqif artıq rəsmiyyəti buraxaraq hər bir dərđini, istəyini apaçıq Müştəğa söylərdi. Odur ki, qonşu xanlıqlara və yaxud qəzalara çıxarkən bir mümtaz tufəngə ehtiyac hiss edən Vaqif Şəkido dostu Müştəq ilə etdiyi müsahibələrin birində bir əla tufəng istəmiş, o da Vaqifə bir gözəl tufəng göndərəcəyini vəd etmişdi. Müştəq nəse etdiyi vədini unudaraq tufəngi göndərməmişdi. Vaqif də aşağıdakı müxəmməsi inşad edərək Kəlibərli Rafe toxəl-lüs vasitəsilə Şəkiyə göndərərək Müştəğa şuxyanə gilayə etmişdir.

Dəhrdə oldu mənə dildarü dilbər bir tufəng,
Xoş qədi ayinei-simü səmənber bir tufəng,
Çəkdi dudi-ahimi ta çərxi-çənbər bir tufəng,
Canıma atəş salıb, yaxdı sərasər bir tufəng,
Yanə-yanə qaldım, olmadı müyössər bir tufəng.

Qıvrılır könlüm tufəngdən dəm vuranda, mar tək,
Od çıxır ağızımdan ol dud ilə çaxmaqbar tək,
Gülləsi aşkim əsər çeşmim şərari nar tək,
Müşki barut ətrilə türrei-tərrar tək,
Etmədi dimağımı mütləq müəttər bir tufəng.

Bu Qarabağ içrə çox çıxdım tələb meydanına,
Müşkül oldu çünki yol bulmaq onun imkanına,
Eylədim bu müşkülü izhar Şirvan xanına,
Göstərib lütfü kərəm mən bəndei-fərmanına,
Etdi vədə ol şahənşahi-dilavər bir tufəng.

Bavər etdim və'dəyə, mən göldim, o da həm gələ,
Gəlmədi, amma, gözüm yollarda qalmışdır hələ,
Nalişimdən hər zaman düşdü zəminə zəlzələ,
Derlər, ol bəylərböyi həm axtarır, düşməz ələ,
Qəhətə çıxmışdır məgər, Allahü əkbər, bir tufəng?

Hər kim istər kim, vücudi mə'rəkə ara gərək,
Kəndi zatından silahü əsləhə əla gərək,
Gülləsilə xuni-əda tökməyə sevda gərək,
Gər tufəng olsa bizə, mümtazü bihəmta gərək,
Vaqifa, yoxsa deyil, məqbulumuz hər bir tufəng.

Şair Rafe Vaqifin şeirini Müştəğa təqdim edərkən Müştəq filfövr üstü qızıl suyu ilə yazılmış, kamil cövhərli bir tufəngin verilməsi üçün əmr verərək və bu müxəmməsi də Vaqifə cavabən inşa edir:

Gəlmiş ol alicənabın qasidi,¹ istər tufəng.
Ey gözüm, nəzzarə qıl, bax hər yana, axtar tufəng,
Eyləsin tap kim, görünlər söyləsin behtər tufəng,
Kamil olmuş cövhəri üstündə nəqşi-zər tufəng,
Neylər, aya, bilmənəm, yarəb, o şuxü şər tufəng.

Yox ikən zati cahanda, qıldı Əflatun anı,
Gör nələr saldı xəlayiq içrə, tutsun xun anı,
Hər gələnlər ixtiraən qıldılar əfzun anı,
Eyləmişlər qətli-nəfs üçün həmişə çün anı,
Anın üçün növhə salmış aləmə, ağlar tufəng.

Yayı təşbeh etdilər xubriarın əbrusuna,
Tiri-müjganə dönüm, ey gözlərin cadusuna,
Xəncər ilə nizə kimdir, düşələr qayğusuna,
Çoxə də dəysə başı, dəyməz onun pabusuna,
Hansı bir əndamı simin üzvünə bənzər tufəng.

Sən Qarabağ içrə qurmuşsan tələb meydanını,
Tutmuşan dildə olan və'dü vəfa mizanını,
Görməyibsen əsbi-çhsanın məgər cövlanını?
Bir tufəngin bu qədər sən çəkmisən hicranını,
Eylədim təsilimi-Rafe çeşmi pabərsər tufəng.

Şeirinə əhsən ki, yetməz heç bir ə'sar ana,
Hər kimin var isə həddi, söyləsin göftar ana,
Kimsə ləb tərətəməsin kim, gəlməz istifsar ana,
Eybdir Müştəqidən bu sözləri izhar ana,
Tutmasın nəzmi rəkəkət, var isə kəmtər tufəng.

¹ Qasid – şair Rafeyə işarədir.

Müştaq səmimiyyətlə sevdiyi Vaqifi daha da xoşal etmək üçün ona bir də bir xoş cövlan at bağışladığını xəbər verir ki, müxəmməsin dördüncü bəndi sözümüzə dəhildir:

Sən Qarabağ içrə qurmuşsan tələb meydanını
Tutmuşan dildə olan və'dü vəfa mizanını,
Görməyibsən əsbi-ehsanın məgər cövlanını?
Bir tüfəngin bu qədər sən çəkmisən hicranını,
Eylədim təsilimi-Rafe çeşmi pabərsər tüfəng.

Şəki vilayətini Müştəq gözəl idarə etdiyindən dolayı İran hökuməti Şirvan məmləkətinin idarə olunmasını da ona mühəvvəl etmişdi. Odur ki, İran müvərrixləri Müştəqin ləqəbini "Məhəmməd Hüseyn xan boylərbəyi-Şəki və Şirvan" ibarəsi ilə qeyd edirlər. Müştəq Şəki, həm də Şirvan əmirül-ümərası idi. Odur ki, Vaqif, Nəbi, Vidadi yeri gələrkən bunu da aydınlaşdırmışlar.

Vaqif:

Eylədim bu müşkülü izhar Şirvan xanına,
Göstərib lütfü kərəm mən bəndei-fərmanına,
Etdi və'də ol şahənşahi-dilavər bir tüfəng.

Nəbi:

Çünki xan oldu Hüseyn ümməti-Şirvanə bu gün,
Gəldi münqad oluban cümləsi fərmanə bu gün,
Oldu gülzari-İrəm mə'məri viranə bu gün,
Bülbülü qumri səda saldı gülüstənə bu gün,
Getdi əyyami-şita, fəslü bəhar oldu yenə.

Vaqif:

Vaqifa, çox lütf qılmış həzrəti-sübhan sənə,
Kürk irsal eyləmiş ol sahibi-Şirvan sənə,
Xanci-ehsanı abadan ki, vermiş can sənə,
Tutma kəm kim, çox kərəmdir həm əzmi-şan sənə,
Fəxr qıl kim, padişahlardan gəlir paşayə kürk.

Vidadi:

Noldu g r ol sərvəri-dövran əmiri-möhtəşəm,
Mənbəi-cud  səxavət, m 'dani-lütfü kərəm,
Mərdi-meydan,  hli-ürfan, sahibi-tiğü qələm,
 rsei-rif' td  guya kim, tikilm ş bir  l m,
Hakimi-Şirvan-Şəki, yəni Hüseyin xan  bax.

Bu s tirlerin cümləsi M ştağın Şəki v  Şirvan bəylərbəyisi oldu-
ğunu sübut edir. Hələ Vaqifin "Tüfəng" m nzum sindəki işlətdiyi
b yl rb yi s z  iddiamızın səhih olduğunu bir qat daha təsdiq edir:

Vaqif:

Derlər, ol b yl rb yi həm axtarır, düşməz  l ,
Qəhətə çıxmışdır m g r, Allah   kb r, bir tüfəng?

Bir müddət Şəkini buraxaraq Şirvana  zim t cd n M ştağın
qiyab tindən istifadə ilə Dostməhəmməd adlı bir qolçomaq  z ba-
şına topladığı bir topar "divani- m l cat"ı ilə  camir ovbaşa Şəki-
nin bir hiss sil  K ng t kəndini basdıraraq əhalisini də q tl  qarət
ctdirmişdi. Dostm h mm din ümdə məqsədi isə rəyasət idi. Əsl m t-
l bd n bixəbər olan Müştaq  halinin üsyan etdiyini zənn ilə
Şirvandan böyük bir qüvvə ilə birbaş K ng d  y r y r k asiləri
t dd b etmək  c n qabaqca da bir m q ddim  l-ccyş g nd r-
mişdi. Mövqelərini qorxulu hiss edən divani-əmələcatı isə ycn  bu
son dəqiqədən faydalanaraq dinc əhalini üsyançı, qarətçi adlandı-
raraq Dostməhəmməd dəstəsini m dafiy  qalxı araq məzlum n -
z r  vermişdilər. B yl  bir müşkül v  çıxılmaz vəziyyətdə qalmış
 halinin halına yalnız M ştağın atası, babası v   z  ilə sıxı bir
rabitei-sabiq si olan Şəkili şair Nəbi qoşaraq töküləcək qanın qar-
şısını bir an əvvəl almaq  c n var qüvvəsilə çalışmışdı. Şair Nəbi
Əvvəlcə bir çox iqdamatda bulunursa da, m t  ssifan  qoşun s r-
k rd l ri Nəbini tanımadıqlarından və yaxud tanıyaraq şair qədri
bilmədiklərindən məsələyə əhəmiyyət verm yirl r. N l c qalan
Nəbi, nəhayət, əhaliyə dağa-daşa qaçmağı tövsiyə ilə  z  şəxsən
M ştağın hüzuruna gedərək məsələnin  slini andırır. Şeirdust
Müştaq tək bir Nəbinin s z  ilə o məharətlə qurulan i i yatırdaraq

əsl müqəssirləri tədib və dinc əhalini əfv edir. Aşağıdakı mənzumələr o əhvalatı gözümüzün önündə canlandıran və tariximizin bir nəbzəsini tənvir edən əhəmiyyətli şeirlərdir:

I

Əzmi-cəzm etdi Hüseyn xan Şirvan Küngütə,
Yərbəyer tutdurdu rahi, getdi pünhan Küngütə,
Çəkdi malı Dostmөmməd, saldı talan Küngütə,
Yarı-qəm-xar olmadı hərgiz bir insan Küngütə,
Cövr zülm oldu cəzayi-lütfü ehsan Küngütə.

Dövləti-idbarə döndü, çün fələk yar olmadı.
Əhdü peyman tərک olundu, qədri-iqrar olmadı,
Cürm yox, düşmən qəvi, hakim həvadar olmadı,
Ədli-divan hökm olub tənbihi-bədkar olmadı,
Qeyrlər qıldı fəsadı, dəydi nöqsan Küngütə.

Mərdümi-əhli-inadın qulu olmaz üstüvar,
Məsləhət tövrini bilməz hər ləimi-nabekar,
Yüz fəsadın bəbün örtər bir həkimi-namdar,
Bir neçə müfsid Şəkini eylədi bie'tibar,
Sikkədən saldı Nuxunu, qıldı böhtan Küngütə.

Müddət idi bu arada bir məlalət yox idi,
Hər kişi həddin bilib, meyli-rəyasət yox idi,
Hakimin hökmündə bir tərki-ədələt yox idi,
Müddəilər niyyətində bu ədavət yox idi,
Saldı hərdəm fitnəni bir məkri-fəttan Küngütə.

Bə'zi kəslər bu hekayətdən xəbərdar oldular,
Rəhmü sidqiyyət mətənda səbəbkar oldular,
Qeyrəti pamal edib, bəxti nigunsar oldular,
Qonşu haqqın görməyib, hərdəm kühünkar oldular,
Xar olub xiclət çəkərlər, düşsə dövrən Küngütə.

Bəhsi-laf vurmaq qədrdən kari-hər nadan deyil,
Ta ki, Həqdən olmadan bir qövlü fe'l imkan deyil,
Belə yazılmış əzəldən, əmri-biferman deyil,
Doğru yoldan bu siyasət qüdrəti-insan deyil,
Gəldi təqdiri-qəzadan qəhri-yezdən Küngütə.

Ey Nəbi, birdəm təəssüb şəhrin abad eylədim,
Hörməti-nanü nəməkdir həqqini yad eylədim,
Ərəzi-raz edib əmirə dadü fəryad eylədim,
Çarəsiz qaldım fərari, xəlqə irşad eylədim,
Sülh olub, cəng olmayıb, ta düşməsin qan Künküt

II

*Həmdülillah, fələyin gərđişi yar oldu yenə,
Bəhsi-nuşadi də, eyşi-mədar oldu yenə,
Müddəilər ürəyi dərdi-qubar oldu yenə,
Xeyli-gümrahə siyasət nə ki var oldu yenə,
Menzili-əhli-nifaq əfzəli-nar oldu yenə.*

Bir sitəm pişodəni feli-bədədab qılıb,
Tutdu bütəxanəyə üz mə'bədi mehrab qılıb,
Qırdı nahaq bəşəri daxili-seylab qılıb,
Tutdu lə'nət yuxusu, uydu zəhərxab qılıb,
Pəstəri-xabgəhi xaki-məzar oldu yenə.

Bir hünər mə'dəni növrəstə cəvan oldu zühur,
Nəsl-i-övladi-şərəf, sahibi-idraki-şüür,
Oldu tənbehə siyasətğəri-ərbabi-fücur,
Qaldı canında həsudun ələmi ta dəmi-sur,
Düşmənin puç səri məskəni-mar oldu yenə.

Ər olan doğru gərək, bilmənəm əfsanə sözü,
Ərzi-sərdar edibən söylədim mərdanə sözü,
Xəbəri-cürətinin getdi Dağistanə sözü,
Dədi sərəkərdələrə aqilü fərzanə sözü,
Sülhü mişaq oluban qövlü qərar oldu yenə.

Çünki xan oldu Hüseyn ümməti-Şirvanə bu gün,
Gəldi minqad oluban cümləsi fərmanə bu gün,
Oldu gülzari-İrəm mə'məri-viranə bu gün,
Bülbülü qumri səda saldı gülüstanə bu gün,
Getdi oyyami-şita, fəsl-i-bəhar oldu yenə.

Gör nə məhv oldu cəhandan şəri-iblisü ləin.¹
Tabci cümlə xəcalət çəkibən oldu həzin,
Mürği-zar oldu sərəsər çəmən-i-ruyi-zəmin,
Çıxdı scyranə əcəb huriyi-firdövs bərin,
Söhbəti-məhr cəbin lələ üzər oldu yenə.

¹ Dostməhəmmədə işarədir.

Düşdü dövrani-siyasət, deməsin kimsə xilaf,
Sözümün siddiqinə şahid əsər nun ilə kaf,
Bu bəşarət açılıb, getdi xəbər qafbeqaf,
Ey dil, aşüftə bu dəm nuş edə gör badei-sax,
Mövsimi-tibü tərəb məstü-xümar oldu yenə.

Ey Nəbi, eylədi çərxin bizə dövrani vəfa,
Doğrudur, bircə küdurətdən olur iki səfa,
Ayotın mə'nisi bu təfsir edən həm Mustafa,
Baisi-rahət olub çəkdiyimiz cövrü cəfa,
Hicrü firqət oləmi vəsli-nigar oldu yenə.

İyirmi iki il hökumət edə bilən Müştəq Şəki və Şirvan məmləkətlərini gözəl idarə etdiyindən dolayı bir çox rəqib və düşmənlər qazanmışdı. Ən böyük düşməni əmisi Hacı Əbdülqadir xan idi ki, təlimatını Qarabağ xanı olan İbrahim və digərlərindən alırdı. Hacı Əbdülqadir xan tarixi-hicri 1194-də gecə Ərəş və Şəki bəyləri ilə gəlib öz dəstəsini qalanın dahnında, dağ arasında gizlətməmiş və günortada çağdı divan əmələcatı dağılarkən Məhəmməd Hüseyn xan Müştəğin otağına daxil olaraq Müştəği öldürmüş və ev-eşiyini də mənim-söyərək özünü xan elan etdirmiş idi. Bu ürəkyandırıcı hadisə bütün əhaliyə və baxüsus Müştəği yaxından tanıyanlara fəvqəladə təsir etmişdi. Ömründə kimsəni tərif, tövsif etməyən Molla Vəli Vidadi bu faciəyə dair bir tarixi şeir söyləyərək adını "Müsibətnamə" qoymuşdur ki, mənəcə, çox münasibdir. Vidadinin o şeirindən bir çox mətləblər istixrac etmək də mümkündür. "Müsibətnamə" nəzərimdə Müştəğin qiymətini daha da artırır. Çünki Vidadi tərəfindən də təqdir edilən Müştəğa artıq deyəcək söz qalmayı.

MÜSİBƏTNAMƏ

Gəl, könül, bir ibrət al, bu gərdişi-dövrənə bax,
Cami-heyrətdən dəmi məxmur olub, məstanə bax,
Tut təfəkkür damənin, bir dəm dili-heyranə bax.
Kimsəyə qılmaz vəfa bu dəhri-bipayanə bax,
Olma mə'murinə rağib, axırı viranə bax.

Bivəfadır, mülki-dünya malına aldanma çox,
İzzü cahü dövlətü iqbalına aldanma çox,
Tutma ümmid, əqlü fəhm əhvalına aldanma çox,
Qövmü qardaşü rəfiq əqvalına aldanma çox,
Hər biri bir rəmz ilə səndən olur biganə, bax.

Şərhi bimümkün gəlib-getmiş cəhanə çox hümmam,
Hər biri əsrində bir sahibhünər, aliməqam,
Şah ola, istər gəda, divanə, ya əhli-nizam,
Yetməmiş məqsudinə aləmdə heçərbabi-nam,
Cümləsin məftun edib, bu bisəri samanə bax.

Dinlə, ey tuğyani-möhnət bir rəvayət söyləyim,
Didələr giryan edib, şərhi-mələlət söyləyim,
Dərdi-bidərmanü daği-binəhayət söyləyim,
Bu sözə nisbət sənə gəl bir hekayət söyləyim,
Lütf edib, qıl bir nəzər, bu müxtəsər dəstanə bax.

Noldu gör ol sərvəri-dövrən, əmiri-möhtəşəm.
Mənboi-cudü soxavət, mə'dəni-lütfü kərəm,
Mərdi-meydan, əhli-ürfan, sahibi-tiğü qələm,
Ərsei-rif'ətdə guya kim, tikilmiş bir ələm,
Hakimi-Şirvan-Şəki, yə'ni Hüseyin xanə bax.

Şiri-dil bir mərd idi çox, şövkəti şani əzim,
Səfşikən, ə'dafikən, şəmşirzən, bixovfü bim,
Xoşnəma, xəndanliqa, şirinsüxən, təb'i həlim,
Sərvəri-sahibhəşəm, ətbai çox, mülki qədim,
Neylədim, gəl gör, müqəddər hikməti-yəzdanə bax.

Haqrəst, əhli-tovəkkül, pakdil, safi-cigər,
Baki yox heç kimsədən, cahü cəlalı bəkəder,
Bilməmiş rüşki-həsəd insanı eylər dərbəder,
Bağlamış onunla kin ə'laü ədna bixəbər,
Saldılar hər rəng ilə də'va, tutub böhtanə bax.

Hacı Əbdülqadirü Hacı Məhəmməd kinədar,
Saldılar yüz dürlü də'va, etdilər ondan fərar,
Qıldılar ol dəmdə Dar doqqazı səngər istivar,
Qoydu düşmən hər tərəf üz, oldu qovğa aşikar,
Buldular firsət, tamami girdilər meydanə, bax.

Kəndxudalar göndərib oğlilo¹ çox and eylədi,
Etmədi bir sud hərçənd əhdü peyvənd eylədi,
Hacı Əbdülqadir ol dəm gör neçə fənd eylədi,
Tutdu onların təmamin, yerbəyer bənd eylədi,
Verdi İbrahim xana, saldırdı kor zindanə, bax.

Getdi gahi Fətəli xan yanına, hicrət qılıb,
Neylədi ol mərd gör əda ikən hörmət qılıb,
Çəkdi ləşkər beləsinə neçə yol qeyrət qılıb,
Etdi məyus onu həm iqbāl, binüsət qılıb,
Neyləsin insan, əgər yar olmasa, sübhənə bax.

Gah Ağası xan² Şirvan hakimilə bir zaman,
Baş qoyub ədayə qarşı, atdılar meydanə can,
Öylə bir cəng etdilər kim, su yerinə axdı qan,
Hasili ol dərdiməndə vermədi nüsrət, inan,
Atəşin meydanlara etdi özü pərvanə, bax.

Döndü çün iqbālü dövlət gəlmədi pərva ona,
Olmadı, hər yana üz tutdusa, bir mə'va ona,
Hər nə var yarü müsahib, oldular ə'da ona,
Hər tərəfdən verdilər qətl etməyə fitva ona,
Cümlə xunxarü nəməksiz ol Şəki, Şirvanə bax.

Gör necə döndü, tamaşa qıl onun əqranına,
Aşıkara o nihan qəsd etdilər ta canına,
Duydu halı, hər tərəfdən yığdı ləşkər yanına,
Olmadı, çün çarə yox Haqdan işin imkanına,
Hər nə tədbir ilə sə'y etdi ol fərzanə, bax.

Cəm, olub qətlinə onun bir neçə əşrarlar,
Bilməyən nanü nəmək, bihörmətü biarlar,
Ölməyə-öldürməyə bərk etdilər iqrarlar,
Cümlə öz əqvamü əqranı tamam xunxarlar,
Qövmü qardaşa inan, gəl, dostə bax, əqrənə bax.

¹ Müştəq bir heyət ilə oğlu Məhəmmədhesən xanı Hacı Əbdülqadir xanın yanına göndərmişdi. Hacı Əbdülqadir xan da onları tutub İbrahim xan Cavanşirə göndərərək həbs etdirmişdi.

² Ağası xan Mustafa xan Şirvaninin atasıdır.

Bir günorta vaxtı xali buldular fürsət mögər,
Qalmamış, getmiş Dərbəndə, hiç dərbandan bəşər,
Doldular ol xabi-qəflətdə yatar kən bixəbər,
Belədir təqdir “iza cəəl-qəza o'məl-bəsər”¹
Özgə fikrinə düşmə çox, Həqdən gələn fərmanə bax.

Çıxdı ta olcaq xəbər ə'dayə qarşı bidirəng,
Bir zaman naçarü şəhr eylədi şairanə cəng,
Neyləsin, yox dəsti-bəxt, iqbalü nüsrət payı-ləng,
Yerbəyerdən üstünə yağdırdılar tiğü-tüfəng,
Aqibət məcruh olub, qər q oldu əlvən qanə, bax.

Gör nələr gəldi o dəm, Hacı Məhəmməd başına,
Tutdurub həm dəxi onu, qoydu qəl'ə daşına,
Qaldı bir il, verdi can axır əcəl pürxaşına,
Böylədir hər kim ki, xain olsa öz yoldaşına,
Getdi hər nə malü mülkü var isə məccanə, bax.

Ol Qarabağ hakimi dövlətli İbrahim xan,
Əvvəl axır onunla ta yaman idi, yaman,
Gördü fürsət gəldi, fəvt etmək deyil əqlə nişan,
Oldu Əbdülqadir ilə müttəfiq həm ol zaman,
Yığıldılar bihəddi-ləşkər, cəm, edib hər yanə, bax.

Qıldı bu səriştədə hər hal isə sə'yü əmək,
Etmədi təqsir hər dəm verdi simü zər, yemək,
Gəldilər Carü Tala xəlqi təmami əhli-cəng,
Keçdi çox cənglər aradan, tul olur şərh cüləmək,
Öldü əvvəl Hacı xan tək növcəvan mərđanə, bax.

Çəkdi Ümmay xan, Cəngətay Əhməd xan çəri,
Hər biri Dağıstan içrə külli-ləşkər sərvəri,
Beləsinə necə başçı, cümləsi meydan əri,
Bir tərəfdən göndərib topxanə verdi ləşkəri,
Arxa durdu onlara vali-Gürcüstanə bax.

Eylədi hər bir fünun gəldikcə bir dürlü savaş,
Hər tərəfdən qoydular can almağa meydana baş,
Keçdi müddət, düşdü xalqa öylə bir qəhətməaş,
Olmayıb bir böylə zillət mütləqa aləmdə faş,
Gəlməyib böylə müsibət Rusə, ya İranə, bax.

¹ Qəza gələndə göz kor olar.

Artdı qovğa üz verib hər ləhzə bir cəngü cidal,
Öylə kim, gəlməz hesaba oldu məqtulü qital,
Gördü kim ol mərdi-meydani-bəla, ol pürməlal,
Günbəgün etməkdədir dövrən onu aşüftəhal,
Dəmbədəm salmaqdadır əyyam onu nöqsənə, bax.

Etdilər sülh üzrə ol dəm bir neçə qövlü qərar,
Oldu razı, bildi yalan olduğun biixtiyar,
Saxlayıb bir həftə axır qətl edib məcruhi-zar,
“Küllü-varın etdilər taraci-yoğma, tarümar”,
Düşdü cümlə əhli-beyti növhəyə, nalənə bax.

Əl qoyub cümlə fəsada, tıkdilər şeytan evin,
Etdilər guya xərabə din evin, iman evin,
Açdılar xun babını, bağladılar ehsan evin,
Qırdı öz övladını, yıxdı anın sübhan evin,
Hacı Qadir tək cəhanın fitnəsi, şeytanə bax.

Gəl yetər, ey zülmə rəğib, səngdil, ahəncigər,
Munca xunriz olma, eylə zülmi-nahəqdən həzər,
Adına gəlməz məgər ruzi-cəza, ey bixəbər,
Nəla, Həqdən bir zaman şorm etmədin şamü səhər,
Guş edib məzlumtərdən, ol gələn əfgənə bax.

Ah kim, ta aləm olmuş, mehrü mahın mənzili,
Eyləmiş rövşən dili ahi-siyahın mənzili,
Gəh düşər nisbət gödayə padişahın mənzili,
Gəhi şiri-nər yerin eylər rubahın mənzili,
Dövri-bər,əksə nəzər qıl, çərxi-kəcgərdənə bax!

Kimşə qalmaz nikü bəd, ancaq qalır aləmdə ad,
Namurad eylər cəhani, hər kim cülərsə murad,
Bu “Müsibətnamə” tarixin bil, ey fərruxnihad,
“İki yeddi, iki qırx” olmuşdu “min yüz”dən ziyad,¹
Oldu mərhumu şəhid, ol gövhəri-yekdanə bax.

Belədir dövrən işi, hər gündə bir al eyləmiş,
Aqili nadan ilə pəjmürdəohval eyləmiş,
Üz verib namərdə hərdəm mərdi pəmal eyləmiş,
Ey Vidadi, gəl ki, bu dövrən məni lal eyləmiş,
Gör nələr qıldı fələk Müştəqi tək insanə, bax.

¹ Min yüz doxsan dörd – milədi 1779-cu il.

Vidadinin bu “Müsibətnamə”sində tariximizi tənvir edəcək bir çox nöqtələr vardır ki, bəhsimiz xaricində olduğu üçün onlara şərh və bəşət vermədik. Müştəq Hacı Əbdülqadir xan əli ilə tarixi-hicri 1194-də qətl olunaraq “Küllü - varın etdilər tərəcə yəğma, tarü-mar”, məzmunca ev-eşiyi də tərəcə edilmiş və o cümlədən məcmuei-əşsarı da arada məhv olub getmişdir. Müştəqın qəbri isə Şokidə özü tikdirdiyi Birinci Cümə Məscidinin mehrabı içərisindədir.

Bakı, 5 iyun 1925-ci il.

Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 4. Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq, XII əsri-hicri. Bakı, “Kommunist” nəşriyyatı, 1925, səh. 3-32.

QÖVSI

*Sınıq səbudə su tutmaz qərar, mey durmaz,
Şikəstə könlümə məhvəm ki, qan ilən doludur.*

Qövsü

Qövsü XI əsri-hicrinin axırlarında parlamaş əhli şairlərimizin ən birincilərindəndir. Mövzun və raiqanə şeirlərinin çoxunu türkçə söylədiyindən dolayı İran təzkirənəvisləri tərəfindən adı belə çəkilməyən bu məharətli şairimizin haqqında, təəssüf olsun ki, məxəzlərimiz hələlik dörddür. Qövsü barəsində ilk məxəzimiz olan “Ruzi-rövşən” təzkirəsi bizi ancaq aşağıdakı cümlələr ilə aşına edir: “Qövsü ərbabi-elm və fəzldən olaraq təbrizlidir. Ülumi-mütə-daviləyə İsfahan şəhərində Ağa Hüseyn Xansaridən kəsb ilə Əkbər padşahın zəmanında Hindustanə yetişərək xani-əzəmin müsahibəti ilə mümtaz oldu. Bu şeir onun əşarındandır:

Kəs nədidim be bidərdi xurşid ki, həst
Həmə tən pəncəü çaki bəğirbanəş nist”.¹

¹ “Ruzi-rövşən”, səh. 564.

İkinci məxəzimiz yenə Hindistan mühərrirlərindən Nur Həsənin “Nigaristani-süxən” adlı təzkirəsidir. Nur Həsən yazır: “Qövsü Əkbər padşah ümərəsindən Xan Gilanın xidmətində olurdu. Öz zamanında daraq, xilal və qəbil şeylər tərəş etməsində, yonmağında bimisli idi. Bu beyt ondandır:

Kari-Qövsü dərhom əz zənciri-zülfi-yar ust,
Həmçü zülfi-yar daim sədkərə dərkar ust”.¹

Üçüncü məxəzimiz İngiltərə yazıçılarında Şarl Rionun “Asami-kütüb”dür. Şarl Rio məxsusən, Britaniya Muzeyi üçün tərtib verdiyi “Kataloq”unda bu məlumatı verir: “Qövsinin əsərindən Təbrizdə yaşaması ilə, şiə olduğu anlaşılır. Füzuliyə mötəqid və onu təqlid ilə şeirlər söylədiyini də özü etiraf edir. Britaniya Muzeyində olan əlyazısı həm övvəldən, həm də axırdan naqisdir. Ancaq “rey” hərflə bitirilən qəzəllərdən başlanır.

Eylə kim, dərman sənindir, dərdi-bidərman sənindir,
Hər nə etsən, padişahım, eylə kim, fərman sənindir.

və Mirzə Tahir bağının tərifi-tövsifində bir tərəcibəndi vardır ki, natamamdır.

Zahid, dolu camimdəki ləbriz səfadır,
Dərdi-meyi-gülreng və gül abi-bəqadır.

Zahirən Mirzə Tahir şah Abbas Saninin müvərrixi və şah Süleymanın vəziri idi.²

Dördüncü məxəzimiz rus müstəşriqlərindən professor A.Krımskinin “Türkiyə və onun ədəbiyyatı tarixi” adlı rusca yazdığı kitabçadır. A.Krımski yazır: “Nəhayət, XVII əsrin axırlarında Azərbaycanın “lirik-rübabi” şairlərindən olan Təbrizli Qövsü parlayaraq rübabi şeirlərində, şəksiz, Şeyx Füzulinin qəzəllərinə təqlidən inşad etdi”.³

Bu məxəzlərin verdikləri məlumat bir-birləri ilə tətbiq edildikdə demək olar ki, yekdigərlərinə tamamilə mütabiqdirlər.

¹ “Nigaristani-süxən”, səh. 84.

² Şarl Rio kataloqu.

³ А.Крымский. История Турции и ее литературы.

Təbriz açar könlümü, Qövsü, gər açılsa,
Hərçənd ki, firdovs Sifahano yetişməz.

Qövsü gərək ki, Kə'bə deyib iqtida qıla;
Təbriz qülləsinə Sifahan dediklor. –

məqtələrini söyləyən Qövsü Azərbaycan məşahir şüərasından olaraq, təbrizlidir. Qövsü çox ola bilər ki, axundların təkfir və ya təzyiqindən digər bir çox mühacir və ya səyyah şairlərimiz kimi doğma yurdu olan Azərbaycandan ayrılaraq İsfahan şəhərinə getmişdir və Səfəviyyə dövlətinin son paytaxtı¹ olan İsfahanda fürsətdən istifadə edərək Ağa Hüseyn Xansari rəhle-i-tədrisinə davam ilə elm və fəzlini vüsətləndirməyə səy etmişdir. Aşağıdakı sətirlər Qövsünün İsfahanda yaşadığına dəlil olmaqla bərabər, məxəzlərimizin verdikləri məlumata dəxi təqviyə verirlər:

Təbriz açar könlümü, Qövsü, gər açılsa,
Hərçənd ki, firdovs Sifahano yetişməz.

Hicrü xummar mədrəsci-küncü əsirim,
Saqiü cami-səhn gülüstan, həray, hay.

Könlüm tutuldu xaki-vətəndən yəman mənim,
Ey məşhədi-qərib Xorasan, haray, hay.

Zongari-qəmi göz ayinəsini tutdu Qövsünün,
Ey xaki-sürmə xizi-Sifəhan, həray, hay.

Qövsü inşad etdiyi şeirlərində Füzuliyə peyro olması da səhihdir. Bunu o öz qəzəllərində apaçıq söyləyir:

Bu ol söz pərtovidür kim, Füzuli söyləmiş, Qövsü:
Nəçün kim, mövclənmiş suda əksi-aftab oynar.

Və ycnə:

Ol qəzəl feyzidən üz vermiş mənə, Qövsü, bu kim,
Bu imiş qismət, Füzuli, xah ağla, xah gül.

¹ Səfəviyyə dövlətinin ilk əvvəl paytaxtı Təbriz, sonra Qəzvin, nəhayət, İsfahan şəhərləri idi.

Şarl Rionun Qövsini şiə hesab etdiyi də doğrudur. Buna şeirlərində olan bəzi cümlələr ilə təbrizli olması dəlildir. Əz cümlə:

Könlüm tutuldu xaki-vətəndən yəman mənim,
Ey məşhədi-qərib Xorasan, həray, hay.

Və yenə:

Heç bundan çəkmə qəm, Qövsü, əgər bina isən,
Qəm neçün çəksin qulami-Heydər Kərrar olan.

Və yenə:

Var ümidim kim, əlimdən saqi-yi-kövsər tuta,
Hər qədr salsa əyağdan künbəndi-mina mən.

Xani-Ə'zəm ilə Xan Gilanə gəldikdə, bunların hər ikisi də bir şəxsdir. Gilan farsca olaraq "ə'zəm" mənasındadır. Azərbaycanda "kələntər" sözü mütdəvil olduğu kimi, Buxarada da "gilan" sözü məstəməldir. "Sövdəgər gilan", "adəi gilan", "qazi gilan" və i.a. Xani-ə'zəm – Əkbər şah və Cahangir rical və şüərasından idi. Kəcrat valisi hakim ikən 1034 tarixində vəfat etmişdir. Qövsinin yaşadığı əsrə gəldikdə hicri XI, miladi XVII əsrlərdir. Çünki Şah Abbas Sani, Şah Süleyman Ağa Hüseyin Xansari, Mirzə Tahir də XI əsrdə yaşamış tarixi şəxslərdir ki, onların yaşadıkları əsr barəsində heç bir ixtilaf ola bilməz. Hələ Qövsinin ustası olaraq Zülcəmaleyn ləqəbi ilə məşhur olan Ağa Hüseyin Xansarinin hicri 1077-də Şah Süleymanı niyabətən Səfəviyyə taxtına oturduğu nəzəri-etibare alsaq, Qövsinin XI əsrin nəhayətində hal-həyatda olduğunu qəbul etməyimə məcburuq. Mirzə Tahir bağını tərif və tövsif edən Qövsü, şübhəsiz hər iki hökmdarın yeni Şah Abbas Sani ilə oğlu Şah Süleymanın zamanlarını dərk edə bilmişdir. Mirzə Tahir şah Abbas Sani vəqəinəvisi olduğu kimi, Şah Süleymanın da vəziri olmuş idi. Qövsü dahi şairimiz olan Molla Məhəmməd Bağır Füzulidən mütəəssir olduğundan başqa, bir də Azərbaycan əzimi-şüərasından məşhur Vəhidin təsirindədir. Vəhid yuxarıda adı zikr olunan Mirzə Tahirin şeirdə işlətdiyi təxəllüsüdür ki, bunu Şarl Rio anlamamışdır. Mirzə Tahir Vəhid öz vaxtının əcleyi-füzəla və sərəməndən şüərasından idi. Onun şeirləri dörd, yəni türk, fars, ərəb və hind

dillərində doxsan min beytdən ibarətdir. Təməllüq və təbəbəs bil-məyən Qövsinin Mirzə Tahir Vəhid bağına nəzmən yazdığı tövsif caizə qoparmaq fikri ilə olmayıb, yalnız o böyük ustada öz səliqə-təbini göstərmək və şeirlərini ona bəyəndirmək niyyəti ilə olmuşdur. Şarl Rionun yazdığına görə, Qövsinin Britaniya Muzeyində olan əlyazısı “rey” hərfile bitirilən qəzəllərdən başlanır. Demək, Britaniya Muzeyində şairimizin yalnız “rey” hərfile xətm olunan şeirləri mövcuddur. Əgər ayrı hərflər ilə bitən qəzəllərdən də ələ keçmiş olsa idi, o zaman Kataloqda onların da nümunələri nişan verilərdi, “Rey” hərfile itməmə yetən qəzəllərin bu kiçik kitabçamıza bu gün yalnız on ikisi düşə bilmişdir. Bu sətirləri qaraladığım vaxtda Qöv-sinin Mirzə Tahir Vəhid təsirində söylədiyi şeirləri ilə bir çox digər tərkibənd, tərcibənd və qəzəlləri əlimin altında deyildi. O şeirlər-də Qövsinin Uğurlu xan ilə yaxın dostluğu görünür. Əgər hafizəm məni yanıltmırsa, bu beyt ona söylənilən tərcibəndlərin birindəndir:

Uğurlu xan Ziyad oğlu Müsahib ruzgarında
Ki, danış gövhər ilə var malamal dərya tək.

“Nigaristani-süxən”¹ müəllifi Nur Həsənin yazısından görün-düyü kimi Qövsi məharətli sənətkar imiş. Bu səbəbdən Qövsi təxəllüsünü ixtiyar etdiyi də anlaşılmış olur. Məncə gözəl kəman və ox yonduğundan təxəllüsünü Qövsi, yəni “kəmançı, yayçı” qoy-muşdur. Çünki ərəbcə yayın, kəmanın adı “qövs”dir. Bunun axırına bir də “yayı” nisbi izafə olunduqda “Qövsi” olur ki, bu da “yayçı, kəmançı” deməkdir.

Qövsi Azərbaycan şairlərinin bir neçəsi ilə müasirdir. Bunların bəziləri ilə hələ irsal-mərsul və müşairəsi də olmuşdur. Əz cümlə, Mövci təxəllüs Əlican bəy ilə aşağıdakı iki qəzəlin birincisi Mövci, ikincisi Qövsi tərəfindən söylənilmiş qəzəllərdir:

Mö v c i :

Aldı könül qulağa ycnə dilruba səsi,
Pəjmürdə gül açıldı, eşitdi səba səsi.

¹ Uğurlu xan Qarabağ və Gəncə bəylərbəyisi olan Məhəmmədqulu xanın oğlu olub, Molla Əbdürrəzzaq Kaşi şagirdlərindəndir. Bir zaman Qum və bir müddət İsfahanda ya-samışdır. Müqtədir bir şair idi.

Ta İbtida aləmə basdın qədəm həman,
Gördük gəlir qulağımıza intəha səsi.

Hatəm olan mübariz mərdin qulağına
Davud nəğməsi kimi xoşdur gəda səsi.

Qəm çəkmək ilə tapdı sınıq könlümüz fərəh,
Bitdi şikəstəmiz eşidib mumiya səsi.

Getmək gerek bir özgə diyarə bu mülkdən
Kim, günbəgün ziyadə gəlir macəra səsi.

Cismim qəmində bir pərgah oldu şövqdən,
Pərvaz edər, eşitsə əgər kəhrəba səsi.

Bir gayət eylə dərdinə xu eyləmiş könül,
Bimar olar qulağına dəgsə dəva səsi.

Eşq içrə görmüşük səri saman edənləri,
Məcnundan özgə çıxmadı bir kədxuda səsi.

Mövcü, xudadən istə bu bəhr içrə sən nicat,
Girdabə düşsə gəşti, neylər naxuda səsi?

Qövsü:

Ta övc tutdu bülbüli-dastan sora səsi,
Gahi gəlir qulağıma bir aşına səsi.

Naləm köüllər açdı və könlüm açılmadı,
Ney üqdəsin xıçın açar öz dilgüşa səsi.

Etdi məni dəlik-dəlik ol qəmzei-bixəbər,
Çıxmaz gələn zəmanda xədəngi-qoza səsi.

Hər kimsə təbil gücün eşitməz səsin könül,
Varı qulağıdır, ona yetməz səba səsi.

Lövsü-qərəzdən arınbən eylə nalə kim,
Tə'sir edər bu qapıda bimüddəa səsi.

Birdir mənə ki, kölgəsi başımdan aşmasın,
Ol navakın qijiltısı, bali-hüma səsi.

İxfai-razi-dil məni rüsvatər etdi kim,
Tə'miq ilo dil artıq ucaldı dərə səsi.

Rəhzən bu yolda Xızır libasında ün verir,
Qövsü necə təmiz bula rəhnüma səsi.

Qövsinin aşağıdakı beytindən evlənmədiyi və yaxud sonsuz olduğu da anlaşılır:

Qövsü, yaxardı nəsil qəmi cavidan məni,
Yandırmasaydı müsərrih rəngin çıraqımı.

Bu təfəsilatdan sonra yenə bu əhli şairimizin tarixi-vəfatı ilə adı bilinməmiş qaldı. Göstərdiyimiz müəlliflər çətinlikdənmi və ya nədənsə bu məsələləri üstüörtülü keçmişlər. Hər halda Qövsinin qocaman kitabları olmamış deyil. Yazıq ki, bu günə kimi təsadüf olunmadı. Qövsinin bu kiçik məcmuei-əş'arını oxuculara təqdim edərkən, bu günə kimi, yəni üç yüz ilin ərzi-müddətində heç bir yerdə təb və nəşr edilmədiyini də ayrıca ərz edəyirəm.

Bakı, 18 iyul 1925-ci il.

*Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 5.
Qövsü, XI əsri-hicri. Bakı, "Kommunist" nəşriyyatı,
1925, səh. 3-9.*

KƏRBƏLAYİ ALLAHİ ARİF

*Çəkdi nərradi-qəza qəl ei-fit üstünə du,
Mustafa müsnədinin calisi oldu Mədədo.*

Arif

Arifin adı Allahi, təxəllüsü isə Arifdir. Kərbəlayə getdiyi üçün Kərbəlayi Allahi adı ilə məşhur olan bu şairimizin anadan olan yeri Şirvanın Lahic adlı qəsəbəsidir. Arif bu beyti ilə özü-özünü:

Alica ha mənəm, cybim budu şirvanlıyam,
Yoxdu ərbabi-kəmal içrə vəzirü xaqan.

Şirvanlı ədd etsə də, səhihi yazdığım kimi, lahıclıdır. Şirvan isə məmləkətin ümumi adıdır. Arif Şirvan xanı olan Ağasıxan oğlu Mustafa xanın müasir və müsahiblərindən idi. Arif şeir söyləməkdə olduqca ötkün, hazırcavab və bədihə deməkdə də çox məşhur idi. Arifin tərcümei-halını tapmaq çox müşküldür. Şirvanda peydərpey vəqə olan zəlzələlər bizi bu nemətdən hələlik binəsib etmişdir. Arifin bir neçə beyti, azacıq da olsa, mənə yardım edir. O beytlərdən anlaşılır ki, Arifin Mustafa xan hökumətində bir xüsusi mövqei və mənəbi var imiş ki, bəzilərinin siayoti ilə müvəqqəti və yainki obodi olaraq əlindən çıxmışdır. Və bu münasibətlə Arif Mustafa xandan inci-yərək İrəvan xanı olan Hüseyn xanın sarayına getmişdir. İrəvanda qaldığı zaman Mustafa xan dilindən öz haqqında bəzi tənəli sözlər və izzəti-nəfsinə toxunan gileylər eşitmişdir ki, onları rədd etmək üçün Mustafa xana hücum edərək və bu münasibətlə daha gözəl bir qəsidə də söyləmişdir.

Ey mənə tə'nə vuran Mustafa xanı-Şirvan,
Bax, bu dibaçei-məzmunum eşit, ərzimi qan –

motlə' ilə başlanan o qəsidə içərisində çox nahəmvar və dürüst kəlmələr vardır ki, Arif onları tamən Mustafa xana və onun ricalihökumətinə qarşı söyləyərək, onunla da mədhiyyəgu saray şairi olmadığını meydana qoymuşdu. Qəsidənin bir beytindən məlum olur ki, Arif keçənlərdə bir dəfə soyahətə çıxmış və indi də Mustafa xandan dübarə cahangəşt olması üçün icazə istəyir:

Ya mənə rüsxət ver, bir də cəhəngəştə olum,
Zəhrimardır mənə bu şöhrdə bir parça nan.

Arif digər bir yetim beytində də Mustafa xanın qaçmasını və knyaz Mədədovun Şirvanı zəbt edərək xanın müsədinə cülus etdiyini andırır:

Çəkdi nərradi-qəza qəlc-i-fit üstünə du,
Mustafa müsədinin calisi oldu Mədədo.¹

¹ Knyaz Mədədova işarədir.

Bu beyt Arifin o zaman hal-höyatda olduğunu aydın bir surətdə göstərir. Arifin Mədədov fütuhətindən mütəəssir olduğunu aşağıdakı mətə'li qəzəl aydınlatmaqdadır:

Aləmin mə'murəsin hər gündə bir sultan tutur,
Nikibəxt ol kəs ki, ol mə'murəni viran tutur.

Vəfatı təxminən 1240 radələrindədir.

Bakı, 15 iyul 1925-ci il.

*Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 6.
Kərbəlayi Allahi Arif, XIII əsr-i hicri. Bakı,
"Kommunist" nəşriyyatı, 1925, səh. 3-4.*

NİTQİ ŞİRVANİ

*Sən şahı-mehrüyə gərdun xeyməi-firuzədir,
Cabəca olmuş şüayi-afitab ana tənab.*

Nitqi

Nitqidən ətraflı bəhs etmək hələlik imkan xaricindədir. Çünki onun tərcümei-halına dair əlimizdə heç bir material yoxdur. Yalnız Şəmsəddin Sami boy¹ bu nazikxəyal şairimiz haqqında aşağıdakı məlumat ətasında bulunur: "Nitqi şirvanlı olub, Sultan Murad Salis dövründə dərşadətə vürudla qissəxanlıqla şöhrət bularaq, məqbuli-əkabiri- zaman və naili-müsaibəti-cənabi-padşah olmuşdu. Bu beyt onundur:

Məcnun ki, dili-zinalei-ocuş migirift,
Kərəmi şənid naleyi-mən guş migirift".

Bu qısa məlumat bizə Nitqinin əsrini müəyyən etməklə bərabər, tərcümei-halına yanaşmaq üçün də bir qədər rəhbərlik edir. Bunlardan aydın bir surətdə anlamaq imkanı əldə edilə bilər ki,

¹ Qamusül-e'lam, cild 6, səh. 4584.

Nitqi X əsri-hicri axırında parlamış incə düşünən şairlərimizdəndir ki, İstanbula hicrət etmişdir. Şəksiz, Özdəmiroğlu Osman paşa ilə Övrəs xan və İmamqulu xan vuruşmalarının nəticəsi olaraq doğma yurdu olan Şirvanı tərk ilə İstanbula mühacirət edən Nitqi orada qissəxanlıqdakı məharəti ilə Osmanlı əkabirinin məqbulu və Sultan Salisin də müsahibi ola bilmişdir. Zətən Nitqinin şeirlərində də Şəmsəddin Sami bəyin məlumatına qüvvət verə biləcək bəzi nöqtələr də olmuş deyildir. Əzgülə:

Himmət edərsə mənə əgər padşahi-Rum,
Tərzi-qəzəldə Nitqi kəməli-xəcənd olum.
Nitqiya, dövri-gülü işrətilə xub keçir,
Dövləti-Şahi-Süleymanə dua cüliyəlim.

Nitqi Sultan Murad Salis müsahibi olduğu halda, yenə məddahlıqdan sakınmış və təməllüqdən də ictinab edə bilmişdir. Hələ Murad Salisin gözü gözünün içinə baxarkən onu qoyub Osmanlı dövlətinin müəssisi olan Şah Süleymana dua etməsi zamanına görə çox böyük məharət və fərasətdir. Nitqinin bizdə olan asarı tamamilə bişər və bir-iki danəsi yedişər beytlərdən ibarət kiçik və lətif qəzəllərdir. Əqsami-şeyrdən qəzəl qismini bəyonmuş olmalıdır ki, tərzi-qəzəldə kəməli-xəcəndi olmasını arzu edir.

Güman etmək olur ki, Nitqi qəzəldən başqa, ayrı qism şeirlər söyləməyə mail olmamışdır. Bunu qeyri-mətbu olaraq bu kitabçamızda dərc edilən qəzəliyyatı da sübut etmədədir. Nitqinin asarında Nəsimi, Xətai, Füzuli, Bəsiri, Əsfərayinli Azəri, Süruri, Cəlili kimi böyük və əski Azərbaycan şairlərinin təsiri görünür. Yalnız bir qəzəlini də Mühibbi qəzəlinə nəzirə söyləmişdir. İmla və ləhcəsinə gəldikdə bir qədər osmanlılaşmış kimidir. Şübhəsiz, qocaman “Divan” yazmış bu qəzəlsərə şairimizin bu gün əlimizdə, təəssüf olsun ki, yalnız bir neçə qəzəli vardır. Vəfatı təxminən hicri 1003 ilə 1010 radələrindədir.

Bakı, 15 avqust 1925-ci il.

Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 7. Nitqi Şirvani, Bakı, “Kommunist” nəşriyyatı, 1925, səh. 3-4.

QASIM BƏY ZAKİR

*Rahi-müsibətdə keçmişəm candan,
Müxənnəsdir qorxan bir qaşiq qandan,
Ehtiyatım yoxdur paşadan, xandan,
Analar doğubdur şiri-nər məni.*

Zakir

XIII əsri-hicridə Molla Pənah Vaqifin getdiyi yolu təqib edən və xalqa yanaşmaq üçün Vaqifdən daha sürətli və cəsarətli addımlar atan namdar şairlərimizin başçısı, bayraqdarı Qasım bəy Zakirdir. Bu günə kimi bizə adi və əhəmiyyətsiz şairlər cərgəsində göstərilən bu böyük şairimiz Vaqifin müəqqib və müqəllidi, Sabirin pişvası və müctəhididir. Zakirdən əvvəl elin və xalqın dərdlərindən sözgəlişi qəbilindən olaraq üstüörtülü surətdə bir və ya iki beyt yazan tək-tük şairlərimiz olmuşsa da, Zakir kimi cəsarətli, hər bir sinfin cybini, suçunu apaçiq üzünə çıxarıb xəyanət və cinayətin də tamamilə gözlərinin içinə söyləyəni olmamışdır. Seyid, molla, qazı, təbib, darğa, tacir, bəy, mülkədar, murov, naçalnik, bəyzadə, xan-zadə, xan, xülasə o vaxtın bütün qüvvətli, nüfuzlu və zəbərdest adamları Zakirin dəhşətli şeirləri sayəsində mümkün qədər tədib olunmuşlar və xalqa, elə rəva gördükləri hədsiz-hesabsız zümləri də get-gedə yüngülləşdirməyə və təxfif etməyə məcburiyyət hiss etmişlər. Zakirin şeyxi və üsuli məsələlərinə endirildiyi zərbələr onun unudulmaz və şayani-qeyd hünərlərindəndir. Gərək heca və gərək əruz vəznlərində söylədiyi bir çox əsərlərində Zakir mühitini əsaslı olaraq var qüvvəsi ilə tənqid etmiş və sevdiyi elin, xalqın dərdlərinə müsibətlərinə də səmimiyyətlə şərik olmuşdur. Zakirin izharı-nifrət elədiyi tiplərlə tənqid etdiyi məsələlər o zaman yalnız Şuşa və Cavanşir qəzalarında deyil, Azərbaycanın bütün nöqtələrində də belə mövcud və hökmran idi. Onun saldıışıları o yerlərə və o yerlərdə yaşayaraq murdar sifətlərlə şöhrətlənmiş tək-tək fərdlərə aid ədd olunmamalıdır. Çünki o hücumlar o zaman bütün Azərbaycanda kök salmış zülmə, haqsızlığa və o zümləri gündən-günə artıran qansızlara, zülmkarlara qarşı yapılmış çıxışlardır. Böyük el şairi adını qazanmağa ləyaqət kəsb etmiş bu qəhrəman şairimizin tərcü-

mei-halından bəhs etmədən əvvəl onun mənsub olduğu Cavanşir elinin haqqında, icmal da olsa, məlumat verməyimiz lazımdır.

Cavanşir elinin tarixinə aid gördüyümüz əsərlər arasında “Röv-zötüs-səfa”nın¹ yazdıqları sətirlər digərlərinə nisbətən dəyərlidir-lər. Bəhsimiz xaricində çıxılmamasını gözləmək şortilə onların xülasəsini qayot ixtisar vəchilə tərcümə edərək buraya köçürürük: “Cavanşir elinin əsli Türküstandan olaraq, Oşirxan qəbilələrindədir. Oşirxan Oğuz xanın dördüncü oğlu bulunan Yıldız xanın oğludur ki, bunları Ovşar² və Əfşar adları ilə də adlandırmışlar. Moğol qanun-nunca, Cavanşir eli də, digər Oşirxan elləri qəbilələri kimi, Sağ-qol ümərəsindən ədd edilərək cavanğardılar: Cavanğar – meyməne – “Sağ-qol”, Bəranğar³ isə – meysərə – “Sol qol” deməkdir. Cavanğarlar həzərdə, yəni sülh vaxtlarında xanın sağında oturduqları kimi, hər b zamanlarında ordunun sağ qolunda vuruşmalıdırlar. Cavanşir eli ilə Oşirxan eli Hülaku xanın ölkələr təsxir etməsi üçün özü ilə bərabər Türküstandan gətirdiyi yüz iyirmi min qoşunun cümləsinə daxildirlər ki, onlar istədikləri yerlərdə qalıb yurd və nişimən saldılar və Əmir Teymur zamanında ikinci dəfə olaraq Rum ölkəsindən dönüb Türküstan, Qəndəhar, Kabil və İrana yayılaraq sakin oldular. Onların bir bölüyü Səfəviyyə dövlətinin əhdində I Şah Abbasın xassəsi olduqlarından İbrahimxəlil ağa adlı rəislərinin başçılığı ilə Qarabağ və İranda qaldı. Nadir şahın əsrində bu bölüyün rəisi III İbrahimxəlil xan idi ki, şah bunun zamanında Cavanşir elini köçürüb Sərəxsə göndərdi. Nadir şahın qətlindən sonra onların bir qədəri Sərəxsədən Qüryana gedərək orada iqamət etdilər. Əhməd şah Abdal Əfğani istiqlal tapan kimi Cavanşir elini Qüryandan da Kabilə köçürtdü. Onlar o hüdudu oturaq qərargah ixtiyar etdiklərindən dolayı tədriclə tərəqqi edib artdılar. Nəhayət, III Pənah xan Kabilədən Qarabağ hüduduna gələrək orada iqamət etdi və məşhur Şuşa qalasını bina ilə adını Pənahabad və bu münasibətlə⁴ Pənahabad adı ilə məruf olan sikkəni də öz adına çaldırdı. Məhz Zakir bu otuz iki

¹ “Rövzətüs-səfa”, cild 9, Zikri-hali-Əmir İbrahim xan Cavanşir.

² Ovşar eli indi də Qarabağda mövcuddur.

³ Bəranğar – əsli moğolcadır. Ordunun sağ qolu – meyməne müqabili olan sol qola, yəni meysərəyə Cəvanğar deyirlər (“Qamusi-türki”, cild 1, səh. 287).

⁴ Pənahabad – bu sikkə Azərbaycanda kösrəti-istemaldan “pənahabad” adı ilə məşhurdur ki, Pənahabadın müxəffəfi və yainki zəbanzədidir.

eldən ibarət olan Cavanşir elinin Sarçalı oymağındandır ki, bunu özü aşağıdakı beytləri ilə aydınlatmışdır:

Tanır məni məcmu' otuz iki Cavanşir,
Bir mərdi-xoşəxlaqəmi həm sahibi-tədbir.

Rövşəndi qamu aləmə zatında xudavənd
Xəlv eyləməyib mü qədri hiyləvü təzvir.

Və yenə Baba bəy Şakir təxəllüsə yazdığı bir şeirində bu nöqtəyə işarə etmişdir:

Sarıcalı¹ adın gətirmə dilə,
Var imiş xudadən, əlbəttə, belə...

Zakirin üçüncü babası olan Səhləli ağa III Pənah xanın atası İbrahimxəlil Ağa ilə doğma qardaşdırlar ki, Səhləli ağanın övladı da Pənah xan ilə bərabər Sərəxsdən köçüb Qarabağa gəlmişdir və başqa ellərin ağsaqqalları, rəisləri nifaq törətməsin deyərək, Səhləli ağa həmişə Pənah xanın itaətində olmuşdur:

Əyyami-sabiqdə biz idik sipah,
Səfərdə, həzərdə Pənahə pənah...

Zakir tarixi-hicri 1204-də Cavanşir mahalının Sarıcalı obasında anadan olmuşdur. Adı Qasım, atasının adı Əli, babasının adı Şahverəndir. Bəy və nüçəbə qismindən olduqlarından dolayı adlarına bir bəylik izafə olunaraq Əli bəy və Şahverən bəy deyərək məşhur olmuşlar. Bu münasibətlədir ki, Zakir də Qasım bəy adı ilə bəllənmiş və tanınmışdır.

Zakirin gəncliyinə dair heç bir vəsiqəyə, məxəzə malik deyiləm. Təhsil və səviyyəi-ürfanından da tamamilə bixəbərəm. Bildiyim bir şey varsa, o da Zakirin Mehdiqulu xan tərəfindən bağışlanan Xızırstan²

¹ Cavanşir elinin ən nəcib tayfası Sarıcalıdır ("Rövzətüs-sofa", cild 9, Zikri-halati-Əmir İbrahim xan Cavanşir maddəsi).

² "Riyazül-aşiq" in müəllifi bu kəndin Zakirin babalarına məxsus və mütəəlliq olduğunu yazır. Rzaqulu bəy Vəzirov isə Mehdiqulu xan tərəfindən şəxsən Qasım bəy Zakirə verildiyini qeyd edir. Bizcə, bu son mülahizə səhvidir.

kəndində öz əməyi və zəhməti sayəsində yaşamasıdır. Zakir kənddə kümçü, ipəkçi və əkinçilik ilə məşğul olaraq zindəganlıq edirdi. Şeirləri arasında özünəməxsus olan Xızırstan¹ kəndi ilə məişəti haqqında bəzi sətirlər gözə çarpmadadır:

Zakirəm, türfə xiyaban ilə bağım vardır,
Yatmağa-durmağa rəngin otağım vardır,
Nə qədər aşü plov yesə, qonağım vardır,
Yoxdur bir özgə qəmim, fikrü xəyalım – qocalıq...

Əvvəl-axır bir tə'liqəm var idi,
Onu da dörd ildir aparıb senat...

Beş-altı gedəm var pərişan, onların da
Kəsb əhlidilər, şüglü cüt əkmək, köpək oğlu!..

Mən də peyğəmbəri-namürsəliyəm kolbasanın,
Ümmətim Tanyaqü Külqışlaqü Xızırstani...

Qarabağda nə day qaldı, nə dana,
Bu gün-sabah qaçar hərə bir yana,
Tənbeh etmək ilə Xızırstana,
Xub saldı nizamə ölkəni qoçaq.

Zakir Məhəmməd bəy Aşiq, Cani oğlu Abdulla, Baba bəy Şakir, Mirzə Fətəli Axundov, Qutqaşanlı general Hacı İsmayıl bəy, Cəfər-qulu xan Nəva və sair ilə həməsr, həm də dost idi. Ağköynək dəstəsi çıxarmaq vaxt ikən Qarabağda bir moda halına girdiyindən, hər kəs dəstəbaşı olmaq, dəstə qabağında özünü göstərmək, döşünü gərmək istəyirdi. Bu faciənin baş rollarını isə, təbii, mollalar, qazılar ifa edirdi. Odur ki, Mirzə Əbülqasim qazi hökumət yanında zəmin olaraq dəstə çıxmasına müsaidə alır. Nəticədə yenə başçıların meyli-xahişlərinə görə dava düşərək arada da bir neçə adam qətlə yetirilir. Cəfər-qulu xan Nəva bu barədə Mirzə Əbülqasim qaziyə sərzenişvari bir mənzumə yazaraq bu beyt ilə də mətləbini itməmə yetirir:

¹ Bu kəndin adı Xızırstan və ya Xızırstan yazanlar əbəs zəhmət çəkirlər. Əslində Xızırstandır ki, bu da "donuzluq deməkdir". Məsələn olduğu üçün böylə adlandırılmışdır.

Bundan artıq nə yazım dərdi-dili, mövlana,
Deyərəm baqi sözümü səni görsəm, qazı.

İnşad etdiyi mənzumədə bütün dərdi-dilini əda etməyə imkan
edə bilməyən Nəva öz dostu olan Zakirdən davanın düşməyinə bais
olanlara dair mütəəddid mənzumələr yazılmasını tələb etməklə
bərabər, qazının haqqında söyləniləcək nəzminin onlardan müqəddəm
nəzmə çəkilməsini də xahiş edir:

Çox alam var idi, nəzm ilə əda cülməli,
Xahişi-xanə¹ görə düşdü müqəddəm qazı.

Aşağıdakı mənzumələrin birincisi Cəfərqulu xan Novanın, ikincisi isə Zakirindir.

Nəva:

Matəmi belə tutarmış məgər adəm, qazı,
Edə lə'nət ona bəs sahibi-matəm qazı.

Sən necə zəmin olurdun, kişi, dava olmaz,
Bu sözü rus yanında dediniz həm, qazı.

Siz məgər halını öz əhlinizin bilməzsiz,
Zörrəcə bəd əmələndən eləməz qəm qazı.

Özgə davadə ölən kəslər alur simü zəri,
Qırdırır şişəlini müftü müsəlləm qazı.

Zahirən qəl'əlinin qətlə gedərdi nisfi,
Olmasaydı aralıqda yenə rəstəm qazı.

Daima və'z eləyir xəlqə ki, ehsan eləyin,
Özü heç dısqarı verməz kərnəm qazı.

Daşı daş üstə belə Şişədə durmaz hərgiz,
Bəzi işlərdə əgər olmasa ələm qazı.

¹ Cəfərqulu xan Novaya işarədir.

Adını molla qoyan xəlqə deməz rast yolu,
Anların dərdi edibdir qədimi xəmə, qazı.

Unudurlar hamısı tari-peyəmbər əmrin,
Gər aralıqda ola söhbəti-dirhəm qazı.

Bir para vəqt danışmaq bizə lazımdır, leyk
Bir para vəqtdə yekdir ola əbsəm qazı.

Demişəm mən sənə heç vəqt inanma xəlqə,
Bə'zi ovqat eşit pəndimi kəm-kəm, qazı.

Bundan artıq nə yazım dərdi-dili, mövlana,
Deyərəm baqi sözümü səni görsəm, qazı.

Zakir:

Eyləyibdir yenə, mən, hiç nə, bilməm, qazı,
Xəlq arasında olubdur belə mütləm qazı.

Yaradıbdır onu ol xaliqi-əşya bileyb,
Dari-dünyada bu surət tapılır kəm qazı.

Qazı hər yerdə olur bimotozövü-bədhərəkət,
Şükr-lillah ki, bu həm bəmzədir, həm qazı.

Qələmi tiği-düsərdir, özü mərdi-rəhi-din,
Daima şeyxi ilə cəngə müsəmməm qazı.

Səri-ə'dadə fırlar çomağı bərqasa,
Necə ki, mə'rəkədə şəspəri-Rüstəm, qazı.

Nari-qəhri əridir mım kimi fuladi,
Küreyi-nəfsi-dərünə verə gər dəm qazı.

Kimdi yanında onun Əliqulu, Əbdürrəhim,
Kuhi-Əlbürsü yıxar çün toxunan dəm qazı.

Dəhrdə Şişə olur səngi-cəfadən eymən,
Ola bir şəhrdə bu təztlə möhkəm qazı.

Mə'dəni-cudü kərəm, caygəhi-əmnü əman,
Ədlidə Nuşirəvan, bəzlidə Hatəm qazı.

Füqərə dövri-sərayində besani-halə,
Nəqdi-əhsani Qarabağə çü şəbnəm qazı.

Qələt etdim, bu söziün yoxdu vüqui hərgiz,
Qorxuram cəmdəyimə tuf dəyə aləm, qazı.

Şişənin simü zərin döldurasan xanəsinə,
Şişəvəş dişrəyə verməz yenə bir nəm qazı.

Qazı oldur ki, qala əhli-vilayət qəminə,
Nə ki, aləm həmə qəmgin, ola xürrəm qazı.

Onda mən gördüyümü görmüşəm, indən böylə
Etməzəm taət ona, gər ola qibləm qazı.

Haradan gəldi bular, cülədilər xəlqi xərəb,
Biri der müctəhidəm, biri müsəlləm qazı.

Atlanıb biri çapar Təkləyə day-dana üçün,
Biri də şamü səhər talibi-dirhəm qazı.

Yay gedər Fingiyə zövq etməyə, qış Qaynaqə,
Bir deməz heç, gəlir mahi-məhərrəm qazı.

Qazı lazımdı dəyə məhkəmədə şər'i-Nəbi,
Nə ki, gəşt edə cahanı minib Ədhəm qazı.

Təbrizin ağı ucuz, miri-vilayət qafil,
Hər əlif-bey dəyəni qıldı müəmməm qazı.

Dəxi divanı-rəiyyət belə getsə, qalmaz,
Bu Qarabağı edər cümlə mükərrəm qazı.

Xişü-əqvamına mu qədri tərəhhüm qılmaz,
Dəmbədəm xəlqə oxur silei-ərhəm qazı.

Sabiqən böylə deyildi, olub indi birəhm,
Həzrəti-xanə olandan bəri məhrəm qazı.

Çox adam var idi nəzm ilə əda eyləməli,
Xahişi-xanə görə düşdü müqəddəm qazı.

Çünki divanəyə yoxdur qələm, ümmidvaram,
Əfv edər cürmümü, gər yüzinə söysəm, qazı.

Dasitani-Əmiraslanı bu gündən böylə
Başlaram, fikrim əgər olsa forahəm, qazı.

Zakir bir yağışlı, yağmurlu gündə qayət vacib və təcili bir işin məsləhət və məşvərəti üçün Cəfərqulu xan Nəvanın görüşünə gedərək onunla müsahibə və müşavirədə olur. Nəhayət, xanı vida edərək getmək istərkən başmaqlarının oğurlandığı meydana çıxır. Bu oğurluğun Cəfərqulu xanın icazəsi ilə olduğunu sezən, hiss edən Zakir fürsətdən istifadə ilə qapıçıbaşı Böylərbəyə bir şeir yazaraq xanlığa nə nəzərlə baxdığını meydana qoyur:

Böylər nə layiqdi xan qulluğuna
Bir kəs atlı gedə, piyadə gələ?
İldə bir yol düşür mənim güzarım,
Vay onun halına ziyadə gələ.

Oğurluğa əcəb olubsuz mö'tad,
Həmrahi-birahın dad əlindən, dad!
Gələndə şad gələr, gedəndə naşad,
Hər kimsə ki, sizin bərbado gələ.

Gəlməyən adama deyirsiniz, gəlin!
Müşküldür qayıtmaq ayağı yalın,
Mən yenə qıvrığam, Adıgözəlin
Görək dalısınca ərjado gələ.

Məşhur məsəldir, "quş dənə gedər",
Sizdə bir nəf' yox səvayi-zərə,ər,
Gəlməz o qapıya heç kimsə mægər,
Horadiz, Quyucaq fəryadə gələ.

Mundan sonra girən xanın evinə,
Görək başmaqların soxa cibinə,
Ya keçirə saf otağın dibinə,
Nə isə mühəyya, amadə gələ.

Lazımdır tərəddüd xeyirdə-şərdə,
Ədalət üzünə çəkibsiz pərdə,
Bir tə'ziyə olsa, xudanəkərdə,
Gümanım yoxdur ki, molla da gələ.

Bir adam təyin et asitanəyə,
Yaxşını-yamanı görçək taniyə,
Nə çşiyə, nə də qəhvəxanəyə
Qoymaya hər yetən... dadə gələ.

Böyük qapısında lazımdır dərban,
Axşamədək ola bəndei-fərman,
Təmənnəsiz gələn olur pəşiman,
Vay onun halına ziyadə gələ.

Zakir uca boylu, ala gözlü¹, gözəl üzlü, şücaətli bir şəxs idi. Rzaqulubəy Vəzirovun yazdığına görə, polkovnik Miklaçevski sərkərdəliyi ilə Zaqatalaya gedən Qarabağ atlı qoşununun içərisində Zakir də var imiş. Bir gün bir ləzgi tüfəngini düzəldib Miklaçevskiyə atmaq istərkən Zakir at səyridərək ləzginin tüfəngi açılmadan onu tutub əsir etmişdi. Bunu şeirlərinin birində özü saymazıyana söylədiyi kimi, gözəl boylu, şücaətli olduğunu da ayrı şeirlərində işarə etmişdir:

Mən özüm də bir gün çıxdım cövləna,
Göz dəyməsin, yolum düşdü o yana,
Bir tüfəngli ləzgi, mərdü-mərdanə
Tutulub, əlimdə giriftar oldu.

Rahi-müsiibətdə keçmişəm candan,
Müxənnəsdür qorxan bir qaşiq qandan,
Ehtiyatım yoxdur paşadan, xandan,
Analar doğubdur şiri-nər məni.

Qovğa günü bəgənməz idim sülh ismini,
Zali-fələk gotirdi əmanə yavaş-yavaş.
Hər sənəm görsə, deyərdi, əcəb oğlandır bu,
Ya Fəramərz, ya da Rüstəmi-dəstandır bu.

¹ Bu barədə Mir Möhsün Nəvvab dəxi cəni məlumatı verir: "Mərdibud xoş surət və səfəd ətədam bülənd bala və zəifül-bəniyə və kəbud çeşmə və Zakir təxəllüs dəşt". "Təzkireyi-Nəvvab", səh. 34.

Mənim kimi yalnızqatdan nə hasil,
Adam gərəkdir püsərək və tapacaq.

Hamı ol sərvi, görürdün gecələr ayə baxır,
Sübhələr tövsəni-sərxoş kimi səhrayə baxır.

Bir vəqt görən qamətimi sərvi-rəvan tək
Bivasitə, biqal
İstərdi basıb bağına, nazım çökə can tək,
Mənəndeyi-otfal.
Mehparə hamı tabe idi əmrinə xan tək,
Nə üzr, nə ehtimal.

Zakirin musiqiyə dara və xoşsovt olması da bu beytlərdən çıxarıla bilər:

Qoyma kuyində rəqib söhbəti-bica qılsın,
Aşiqi-sadiqini bülbüli-şeyda qılsın.
Zakirin kimi anın sövti-qəzəlxanımı var?
Təb'i-mövzunumu var?
Şeiri-nümayanı var?

Eşidən incir onun tərz-i-nəvasın, bişək,
Şivəsi cəngü codəl, nalei-əfganı kələk.

Xacə, belə sövda, belə bazar ələ düşməz
Fərş eylə dükanı.
Bu saqi-yi-sadə, meyi-gülzar ələ düşməz,
Novruz zamanı.
Həm mütribü ney, çəngü dəfə tar ələ düşməz,
Sür eyşi-cəvanı.
Çün dövr müxalifdi, digər yar ələ düşməz,
Çaldır aşuranı.
Ver huşunu şahnazə ki, zinhar ələ düşməz,
Çək övcə sədanı.
Düğah ilə mey iç, dəxi mizmar ələ düşməz,
Gorm eylə həvanı.
Axtarmaq ilə mövsimi-gülzar ələ düşməz
Azərbecanı.
Hicazü Nişaburə onu eyləmə həmta,
Həm mülki-İraqə.

ZAKİR QARABAGIN DAŞQA NULUZU MOLLARIN İLƏ DƏİADƏTİ, QAZI Mirzə Əbülqasımı yenə təqsirləndirərək dübarə tənqid etmişdir. Məlumdur ki, keçənlərdə mollaların böyük bir qismi büxl və həsədlərindən dolayı minbərə çıxıb özündən qabaq və'z eyləyən mollaının danışığılarını tamamilə yalansızdardılar. Bu növ əlvati-mü-əmməm də əksər ovqat bir-birilərinə niş vurmaq adəti-mənhusəsi təbiəti-saniyə yerini almışdı. Böyük ixtilaflar məhərrəm, orucluq və bir də novruz bayramında əmələ gəlirdi. Orucluq ayı ilə bayram ayının üstündə həngamələr olurdu. Bir tərəfin şahidini digər tərəf qəbul etməyirdi. Bir bayram üç və dörd gün saxlanırdı. Əvam müridlərin müdaxilə və iştirakı ilə şiddət kəsb eyləyən bu növ ixtilaflar çox vaxtlarda davaya müncər olub bir neçə adamın ölməsilə bitib qurtarırdı və sonra sülh edilirdi və bir az keçmədən yenə bir yeni bəhanə əldə edilərək dava təzələndirdi. Məhz aşağıdakı mənzumə edilmiş sülhü pozaraq yenidən dava salmış Qarabağ mollaları haqqında nəzmə çəkilmiş bir əsərdir:

Heyf, səd heyf, bu iş bulmadı əncam yenə,
Üləma özlərini eylədi bədnam yenə.

Şişəyə dəsti-qəza səngi-cəfa yağdırdı,
Şişəvəş sındı bu gün rövnaqi-islam yenə.

Var idi mədrəsəyə rəğbəti xəlqin, qovğa
Düşdü nahaq yerə ortaya bu axşam yenə.

Ol qədər keçmədi ki, sülh binası pozulub,
Bir-birə şllaq atar şeyxəki¹-əyyam yenə.

Duş həmkasəvü həmsöhbət idi, cəylərlər
Həliyə bir-birinin küfrünü e'lam yenə.

¹ Şeyxək – “şeyxciğaz, şeyxcik” deməkdir. “Şeyx” kəlməsinə əlavə edilən “kaf” gəfi-təşğirdir ki, bəzən təşğir, bəzən də təhqir məqamında işlənir. Məsələn, tifi – tifiək, mix – mixək, mərd – mərdək.

Ki nəgah yek mərdək zərđi-çöhr
Becəm müradəm bər amixət zəhr.

Mirzə Fətəli Axundov

Səmti-Şirvanə rovan oldu Əbül-fəth bəgək,
Feysəli-əmr Səlim xanə edə övnü kömək,

Fətəlibəy Həli

Neçə müddəti kəsad olmuş idi, oldu rəvac
Şəhrü bazardə lataifü düşnam yenə.

Görmədik əhdlərində dəxi bir eydi-şərif,
Oldu məsdud dəri-zikr bu bayram yenə.

Zövqü şövq ilə səhərdən rəhi-məscid tutduq,
Zarü məhzun qayıtdıq həmə nakam yenə.

Misli-səyyadi-cəfəpişə yerə danə səpib,
Hərə bir növ qurar mürği-dilə dam yenə.

Yekcəhətlik pozulub oldu qələm tək düzəban,
Yazılır şamü səhər tənə pəyğam yenə.

Bu nə saziş, bu nə islah, çıxıb mənbərdə,
İki gün keçmədi, düşdü işə eyham yenə.

Bu sifətlə belə, biz naqisi kor, onlardan
Kəsməzik heç ölünce təməi-xam yenə.

Var bir qabilü kamil, ona da əhli-nifaq
Ta dinib, dərələr, olubdur kişi sərsam yenə.

Xəl'əti-xosrovi-dəhr cələdi əngüştüna,
Oldu ta Məmmədəli sahibi-ən'am yenə.

Var ümidim edə knyaz bu pərxaşə bina,
Tazədən əhli-vilayət tuta aram yenə.

Zakir şeyxi, üsuli məsələsindən də fəvqələdə darıxmış, ona və onu tasarlıyıb meydana çıxaranlara da ən şiddətli bir surətdə müqabilədə olmuşdur. O münasibətlə qayət nəhəmvar cümlələrlə dolu, çox dəhşətli bir həcv yazaraq, məsələnin əsasən çürük olduğu üçün möhkəm dəlillər də gətirmişdir. 79 sətirdən ibarət olan o əsərin burada yalnız bir neçə beytlərini yazmağa kifayət edəcəyik:

Ah, bu müftəxurun dad əlindən, səd dad
Ki, salıblar necə gör məmləkətə qovğani.

Hər əlif-bey oxuyan adını ruhani qoyub,
Bilməz öz əbcədini, ruha çəkər suhani.

Alimü fazilü ustad, müridü mürşid,
Nə qədər ki, görəsən dəhrdə sərgərdani.

Həmə qovğaləri bəhri-dirəmə əqmişədir,
Həmə təqvaləri şali-əməli-Kirmanı.

Vermənəm mən onların təəti-bibəhrəsinə,
Tarı şahiddir özü, mə'siyəti-düzdani.

Tutuban rahi-digər xarici olmaq yekdir,
Bu isə tövrü təriqü rəhi-müsilmani.

Şeyxi-şəyyadi idi hərçənd, üsulidə də dəxi
Yoxdu bir mu qədəri mə'rifəti-insani.

Cümlə bədkari-dilazari mühili-kəzzab,
Cümlə bidinü süxənçinü şərərət kani.

Əllərində hamının səbhei-səddanələri,
Dillərində hamının şamü-səhər yaləni.

Molla, nə molla, əsiri-şikəmi-pıçapıç,
Qazı, nə qazı ki, siyr olmaz içə ümmani və i. a.

Zakir bu qədr ilə də kifayət etməyərək, hər təbəqəyə, hər sinfə ayrı-ayrı olaraq, kəskin tənqidlər ilə öz nifrətini də izhar etmişdir. Mirzə Fətəli Axundova yazdığı mənzumələrin ikisində aşağıdakı qeydlər mövcuddur:

Şişəlilər

Fisqü ficur həddən aşıb Şişədə,
Erkəgi-dişisi yaman peşədə,
Mənəm qalan həman bu əndişədə,
Zəmanə dönübdür, qovğayə bir bax!

Seyid və Molla

Sürahi solunda, badə sağında,
Məzə qabağında, mey dodağında,
Bulaq kənarında, çay qırağında
Əmmamei-seyyidi mollayə bir bax!

Vaiz

Vaiz bizə oxur şər'i-Müstəfa:
"Həramə mürtekb olmayın əsla!"
Özü lüm-lüm udur batində, əmma
Zahirdə dediyi mə'nayə bir bax!

Tacir

Səhra mərdümünü şəhr əhli görcək,
Yalvarıb-yapışib oturdu çömlək,
Beş arşında sürüşdürür üç çərək,
Taciri səyr eylə, sövdayə bir bax!

Baqqal

Baqqal qoyar tərəziyə imanını,
Əsəl qiymətinə satar ayrığını,
Qudurmuş it kimi tutar dörd yanını,
Deyən yoxdur, ali-abayə bir bax!

Qovurmaçı və pinəçi

Pinəçilər bafta taxar boynuna,
İmperial tökər vərəq oynuna,
Qovurmaçı saat qoyub qoynuna,
İddiayi-ə'la, ədnayə bir bax!

Bəyzadə

Həramilər kimi yol üstə yatar,
Tamojnaya çəkər olub mal tutar,
Dümbək çalar, şərab içər... atar,
Qövli-bəyzadəyə, tərsayə bir bax!

Bəy

Palajenya nəqli ta olub möhkəm,
Gərək bəy azalda zülmün dəmadəm,
Dəxi də artırır bu əhli-biqəm,
Yanımda çalınan zurnayə bir bax!

Üləmalar

Üləmalar üz döndərib xudadən,
Usanmaz bir ləhzə cövrü cəfadən,
Başı ətimməməli seyid-molladən
Təətdə övladır o qatmaqurşaq.

Hacılar

Həq bilir ki, beli şalılı hacılar
Zəhrimar tək xəlqin ağzın acılar,
Düşəndə gözləməz ana, bacılar,
Bu əhldən sinədəgəm, sinədəğ.

Murovlar

Birindən şikayət edəsən əgər,
Danışmağa qoymaz, sözünü kəsər,
Qardaş malı tək ortadan bölər
Murovlar, olublar oğruya ortağ.

Təbiblər

Bağır oğlu Məhəmməd Məshədi, Hacı,
Əliqulu Müqim sərimin tacı,
Hər mərizə eyləsələr əlacı,
Ehtiyatın görün, tez olur məmat.

Xandəmirov və Əmirxanov

Görsən tanımazsan yarımşaqqalı,
Çıxıb əndazədən dövlətü malı,
Xandəmirov çaldı-çapdı mahalı,
O ki var tutub özün keçəl qurumsaq.

Zakirin etdiyi tənqidlər nə qədər doğru və səhih olsalar da, yəni tərəfi-müqabilə güvərə deyildi. “Doğru söz acı olar” zərbül-məsəlinə, onlarca acı həqiqətlər ağır gəlirdi. Yuxarıda gözdən keçirilən bir sıra tənqid olunanlar qəlblərində Zakirə qarşı ədavət bəsləyərək intiqam almaq üçün də bir münasib fürsət gözləyirdilər. Onların başçıları, silsilə cünbanları çox olsa da, gözə gələnləri Zakirin öz qohumu və dostu olan Cəfərqulu xan Nəva, Mirzə Əbülqasim qazi, Əmiraslan, Mirzə Adıgözəl oğlu Hüseyn bəy idi ki, bunlara Zakir öz şeirlərində sataşmış və yaman işlərini də tənqid etmişdi. Odur ki, onlar çox keçmədən bir az mətləblərinə yetişdilər və bu müvəffəqiyyətə də aşağıdakı hadisələr səbəb oldu.

Birinci, Zakirin qızının Əli bəyə getməsi; ikinci, Behbud bəyin qaçaqlıq etməsi.

Zakirin başına gələnləri ətraflı öyrənmək üçün bu iki nöqtəni də gözdən qaçırmamalıyıq. Rzaqulu bəy yazır: “Praporşik rütbəsində bulunan Fuladov Əli bəy Mehdiqulu xanın vəkili və külli-ixtiyarı idi. Əli bəy xanın bütün ümüratını idarə edərək, xanla bərabər Güləbirli uçastkasının Ağdam kəndində yaşayırdı. Zakirin qızını sevən Əlibəy, nəhayət, qızı alıb Ağdama gətirdi və bu qudalıqdan çox keçməmiş hökumət tərəfindən Aleksandr Tarxanov Güləbirli uçastkasına nayib təyin edildi və eyni zamanda, Konstantin Tarxanov da Şuşa qalasının polismeysteri idi. Mehdiqulu xanla Aleksandr Tarxanov arasında ədavət düşdü. Mehdiqulu xan Tarxanovdan şikayətçi olub, nəhayət, qalib gəldi. Nəticədə Aleksandr Tarxanov

qulluğundan çıxarılaq məhkəməyə verildi. Bu əhvalatdan çox keçməmiş Mehdiqulu xan vəfat etdi. Əli bəy Fuladov da Ağdamdan köçüb Şuşa qalasına gəldi. Bu əsnada idi ki, Şuşa qalasında polis-meysterlik edən Konstantin Tarxanovun rütbəsi artırılaraq, Şuşa qəzasına naçalnik təyin edildi. Tarxanovun əmələcatı bulunan Əbdülkərim bəy ilə Qazı Mirzə Əbülqasim Haqverdiyevlər Şuşa şəhəri sakini Məməğanlı Kərbəlayi Allahverdi Hacı Ələsgər oğlunu öyrətdilər ki, Əli bəy Fuladovdan min iki yüz tümən iddia edərək, Tarxanova şikayət etsin. Kərbəlayi Allahverdi şikayətini etdi. Tarxanov da filfövr qazının üstünə hökm yazdı ki, şəriətə mütabiq dava həll edilsin. Kərbəlayi Allahverdi qabaqca tədarük edilmiş saxta şahidlərini, yəni baqqal Uzun Hüseynəli, Şəkərbənu oğlu Novruz və Cəfərqulu xanın mülazimi bulunan Kar Cəfəri özü ilə bərabər alıb məhkəməi-şər'ə getdi. Qazı bu şahidləri şahidi-məqbul yerinə keçirərək hökm verdi ki, Əli bəy Fuladovun hamamını min iki yüz tümənə əvəz olaraq Kərbəlayi Allahverdinin təsərrüfünə versinlər. Hamamı alıb verdilər və biçərə Əli bəy də bu zülmədən mütəəssir olaraq vəfat etdi”.

Zakirin bu bir neçə beyti də Rzaqulu bəyin yazdıqlarına təqviyə verir:

Bir içim çay ilə yüz şahidi-bidin tapılır,
Necə kim, Əli bəyin çıxdı gövə əfgani.

Cə'fəri-kar ki, eşitməz çalalar, zurna səsin,
Der imiş, mən hamıdan yaxşı eşitdim ani.

Eşidiblər ki, olur şahidi-şie məqbul,
Bağlayıb Uzun Hüseynəli dəri-dükani.

Biri bəqqali-bədəf'alü kələmbazü füzul,
Biri əhli-zələmə zadəi-Şökkərbani.

Yeddi gündən sora bir şəxs Dızaqdan yetişib,
Qaziyi-şəhr yazıbdır biri də filani.

Hər kimin var isə həmmami edər qərzin əda,
Bari bizlər kimiyyə atmayalar böhtani.

Şertdir şər, hüzurunda rəhü rəsmi-ədəb,
Nə ki, sərkub oluna bir tərəfin əqrani.

Rzaqulu bəy yazır: “Əli bəy vəfat edəndən sonra dörd səğir uşağı qaldı. Bu balalara Zakirdən başqa, bir münasib pərəstar yox idi. Odur ki, Zakir də naçar qalıb qoyyum oldu və özünə də yəqin idi ki, onu bir böyük işə salacaqlar. Nəhayət, öylə də oldu. Zakirin qardaşı Şahverən bəyin¹ oğlu Rüstəm bəy yay fəsli istinin şiddətindən Xıncıstan kəndindəki əkinlərinin üstünə gündüz getməkdən ehtiyat edərək, gecələr gedirdi. Bunu duyan Tarxanov əlində bir dəstaviz olmaq üçün Rüstəm bəyi gecə yarısı yol gedərkən tutdurub oğru adlandırdı. Nəhayət, sorğu-sualsız altı ay Şuşa qalasında saxlatdırdı. Təsadüfən bir gecə qaraulxanadakı dustaqların bir neçəsi qaçdığından dolayı qaçmayanların bir qədərini öldürmək üçün Tarxanov əmr verdi. Öldürülənlərin biri də Zakirin qardaşı oğlu Rüstəm bəy idi. Rüstəm bəyin qardaşı Behbud bəy qardaşının nəşni apararkən Gülobirli zasedateli, yəni murovu bulunan Mamikanovun ünvanına “mənim qardaşımı nahaq ölümə verdi” dediyindən, Tarxanov bunu eşidən kimi Behbud bəyin də həbs olunmasına hökm verdi. Behbud bəy də qaçaraq məşhur qaçaq Əli bəy Molla Ağacan oğlu ilə bərabər yol kəsməyə və düşmənlərindən intiqam almağa başladı. Zakir Behbud bəyə nə qədər nəsihət etdisə, olmadı. Nəhayət, rəsmi surətdə hökumətə müraciət edib Behbud bəyin qaçaqlıq etdiyini xəbər verdi. Bunu şeirlərində də qeyd etmişdir:

Ta gördüm o bədbəxt olub həmrəhi-gümrah,
Halatı müfəssəl yazıbañ eylədim irsal.

Ləbüd qalib ondan sora etdim dönə-dönə,
Tərgib onun dəfinə bu zahmı filhal.

Guş eyləməyib pəndi-xirədməndi o nakəs,
Axır qoşulub bir-birinə bir neçə cühhal.

Hər kimə düçar oldu, tutub basdı və kəsdi,
Verdi özünü küncə təmam murovi-mahhal.

Və yenə:

Qaçaqlıq binasını qoyan tək Behbud,
Pişnihad eylədim öz ərzimi zud,

¹ Zakirin qardaşının adı da Şahverən bəydir ki, Behbud ilə Rüstəmin atasıdır.

Tərəfçilik oldu axırda, nə sud –
Mənim doğruluğum zərər gətirdi.

Rzaqulu bəy yazır: “Behbud bəydən bir xilaf iş baş verən kimi Tarxanovun əmrilə Zakirin evini hərdəm bir növ təhdid ilə “tatar talanı”na döndərirdilər. Axırda Behbud bəy ilə yoldaşı Əli bəyi Cavanşir murovu olan Ağamirov tutub Şuşa qalasına göndərdi. Zakir çəkdiyi zəhmətlərdən fəraq olmamışdı ki, bunların hər ikisi də bir gecədə dustaqxanadan qaçdılar. Bundan sonra Zakirin düşmənləri bu işi əllərində bəhanə edib Tarxanovun meyli üzərinə ərizələr və danoslar verdilər ki, bu işlərin başçısı Zakir və onun övladıdır. Zakir istəsə, Behbudu bir saətdə tuta bilər. Zakir həcvlərinin birində bu məsələni tənvir etmişdir:

Min evlə neçin eyləmişəm dəfi-məzərrət,
Asandı əgər Behbudu tutmaq, köpək oğlu!..

Nəhayət, Tarxanov qoşun yığıb Xıncıstan kəndinə getdi. Bunların niyyətlərindən bixəbər olan Zakir təhqiqat üçün gəldiklərini zənn etdi və oğlu Nəcəfqulu bəy ilə qardaşı oğlu İsgəndər bəyi Tarxanovun istiqbalına göndərərək, özü də onlar üçün ev-əşik tədarükündə oldu. Tarxanov Nəcəfqulu bəy ilə İskəndər bəyi yolda görün kimi həbs edib Şuşa qalasına göndərdi və kəndin kənarına piyada istiqbalə çıxan ağsaqqal Zakiri də namərbut söyüşlərlə söyüb bihörmət etdi.¹

Tarxanovun yanında Qarabağın bir çox bəyləri ilə bərabər, general Cəfərqulu xan Nəva da var idi. Tarxanov bunların əli ilə Xıncıstan kəndini on günün ərzində tamamilə dağıtdı. Zakiri əhlü əyalı ilə tutub Şuşa qalasında həbs və oğlu Nəcəfqulu bəylə qardaşı oğlu İsgəndər bəyi də Rusiyaya göndərdi. Nəcəfqulu bəy öz vədəsini bitirib gəldi, İsgəndərbəy də orada qulluğa girib polkovnik rütbəsinə nail oldu. Zakir bunların üzünü görməyib, dünyadan həsrətlə getdi. Bu barədə Zakir özü də şeirlərinin bəzisində məlumat verir:

¹ Zakirin Kolubyakinə yazdığı məktubundakı bu bənd o nöqtəni aydınlandır:

Nəcəba hörmətin gözlər nəcəba,
Nəseza yaraşmaz böyüyə əsla,
Pəderindən deyil yəqin bil, amma
Hər kimsə ki, nami-pəder gətirdi.

Aşura günü tək bir səhər çağı
Yığdı ər-radəyə övrət-uşağı,
Şamə rəvan etdi bimürvət yağı,
Görən yaxa yırtıb, həzər gətirdi.

Və yenə:

Düşmən sipəhi tək bir obanın yoxu-varın,
Bir həftə qalib eylədi məcmuunu pəmal.
Ərradəyə yığdı qəmu əhlü əyalı,
Səqfi-fələyə çıxdı o gün nalci-ətfal.
Həccacü Ömər-Sə'd deyildi belə birəhm,
Ol ... bicliyinə heç yox əşkal.

Bu müsibətləri çəkdiyi zaman Zakirin yaşı 74 ilə 80 arasında imiş ki, buna aşağıdakı sətirlər dəlildir:

Yetmişində zurna çalmaq öyrənən,
Gərək axirətdə çala ...
Az qalib həştadı tamam edim mən,
Sən indi yazırsan əhli-şor mənə.

Və yenə:

Həştadə yetmişdi sinnü salımız,
Bu dövlətdə ağarmışdı yalımız,
Gətdi dövlətimiz, mülkü malımız,
Nəxl təmənnamız kədər gətirdi.

Və yenə:

Bu mahi-məhərrəmdə dü si həftə mana sal,
Müddətdi ki, pərqu kimi əbyəzdi pərü bal.

Zakir Konstantin Tarxanovu qəbahətləndirməklə bərabər, vax-
tın zakon adı ilə adlanan oyun-oyuncaqlarını da şiddətli bir dillə
tənqid və onları icra edənlərə də izhari-nifrət etmişdir. Əzgülə:

Bəd in zişt əxlaqü-ətvari-tif,
Bəd in rəsmi-ayinü rəftari-tif.

Büzürği ki başəd sənəm pişei-lə'n,
Əmiri ki, başəd cəfakari-tif.

Əgər həm çənan əst Tərxanyan
Bər an qəm nacinsü mordari-tif.

Zəhi purar şəd ki, bər valideyn,
Kəndi-kəsb xərvar-xərvar tif.

Be zat be övlad an naxələf
Konənd aqılan lə'n huşyari-tif.

Əgər rast kuyəm bər u eyb nist
Be əhli-Qarabağ biari-tif.

Be zahiri-ənisü be batini-xəbis
Həmə bəd dilü aşna yari-tif.

Zəğmaz in raz bayəd nəhfət
Ki tərəssüm rəsanənd əxbari-tif.

Kəsi ki, nəhd dəst xod bər zəmin
Zui sərzend fitnehay cənin.

Və yenə:

Çıxmadı, qurtulaq dərdü bələdan,
Gündə bir zakuni görən canımız!
Hər ayın başında bir yol dəyişilən
Adəti qanuni görən canımız!

Təfavüt qalmaq gədayə, bəyə,
Barkeşlər indi gedib yedəyə,
Qənaət eyləsin bezə, qədəyə
Camei-gülgüni görən canımız!

Bundan isə yeydir diyari-qürbət,
Al başını, dur get, əlbət, səd əlbət,
Yalavac əyaldan çəksin xəcalət
Bəzəkli xatuni görən canımız!

Yazü qış həmişə sevgili canan
Geyərdi əyninə libasi-əlvan,
Olmasınmı indi sərvi tək üryan,
Qaməti-mövzuni görən canımız!

Fətulə-fətulə səfhei-rudə,
Gəh tərifi-zənəxdə, gahi əbrudə,
Pərişan olmazmı qübaraludə
Müəttər giysuni görən canımız?

Mübarəkdir bu dünyanın nizamı,
Nəhayət müşküldür öyrətmək xamı,
Yad edib ağlayın keçən əyyamı,
Məhnəti-əfzuni görən canımız!

Ac qaldıqca rəxtü-xabı satacaq,
Gələ-gələ quru yerdə yatacaq,
Uzaqdan sikkəyə güllə atacaq,
Min tünən altunu görən canımız!

Salaq başımıza nə növ'i-daşı,
Harda biz görmüşdük belə pərxaşı?
Rəiyyotlə boyunduruq yoldaşı
Çəkəri-dilxuni görən canımız!

Nə gündə yaradıb xudavənd bizi,
Bir yana apara bilmədik izi,
Gahi Avanesi, gahi Sərkizi,
Gahi də Semyoni görən canımız!

Bəy ikən adımız oldu mülkədar,
Daxi mundan belə bizimçün nə var?
Olmazmı mükəddər, sahibixtiyar
Əvəki, Ərtuni görən canımız?

Satarıq-savurruq olub-qalanı,
Həqq bilir sözümlün yoxdur yalanı,
Salsın altına öküz palanı,
Balışı-pərquni görən canımız!

Sərxeyl ikən yeksər qaldıq ayaqda,
İşlərimiz keçir yaman sayaqda,
Nə tirəbəxt olduq bu Qarabağda,
Talei-meymuni görən canımız!

Tağar-tağar arpa, buğda əkilən,
Biçilib, döyülüb, dama tökülən,
Qan axıt gözündən, ipək çəkilən
Xali-tərazuni görən canımız!

Bu tövr ilə getmək müşküldür yola,
Nə sağa mümkündür qaçmaq, nə sola,
Gərək indən belə digərgün ola
Kari-bigərguni görən canımız!

Aparırlar qaravula, keşiyə,
Qəhət olub bir deşik, girək deşiyə;
Buriya döşəsin evə-eşiyə
Xalini-bahuni görən canımız!

Bu zülmü insana eyləməz insan,
Saf cana yetişdik aman, əlaman!
Bir neçə laməzhob¹, adı müsəlman
Mürtədi, məl'uni görən canımız!

Gəldi-getdi, heyf, əmiri-nəcib,
Feyzi-nəzərindən olduq binəsib,
Nəcə qəbul eylər naəhl təbib,
Haziq Ərəstuni görən canımız!

Zakir gərək Bakıya sürgün edilmədən əvvəl və gərək təbid olunduqdan sonra öz səmimi dost və əşnalarına dürfü-dürlü mənzum məktublarla müraciət edərək, onlardan kömək və yardım istəmişdir. O məktublardan bu günə kimi bizim əlimizə yalnız bir neçəsi keçə bilmişdir.

Qutqaşınlı İsmayıl bəyə:

Səni aləmdə, ey arami-can, hər kim dəlil istər,
Anı zillətdə bu qəmdar könlüm ayü il istər.

¹ Gizli olaraq digərləri barəsində məlumat verənlərə işarədir.

Şərabi-cami-bəzmi-iltifatın nuş edən bir göz
Nə Kövsər arzu eylər, nə abi-səlsəbil istər.

Deyil asan qürbi-padişahi-əsrə yol bulmaq,
Sifati-nikü ətvəri-xoşü xülqi-cəmil istər.

Məni qovğayı-şəhri-bəhri-Baku təlxkam etməz,
Nədən kim, aşiqi-şeyda olanlar qalü-qil istər.

Kamalə yetmək olmaz, bisəyahət, haliya könlüm
Təməşayi-biladi-Misrū seyri-rudi-Nil istər.

Mənə derlər ki, sən “peyğəmbərəm” derdin, nə işdir l
Deməzlər mərdi-mö'min möhnətə əcri-cəzil istər.

Cəfayi-dəhrdən azürdəlik eyni həmaqətdir,
Bəlanı xoş tutar İdrisü Əyyübü Xəlil istər.

Mənəm varis bu gün Yə'qubə, fərzəndi-əzizimdən
Gələr buyi-fərəh gəh-gəh, əgər rəbbi-cəlil istər.

Mən piri-süxəndanın nədir cürmü, xudavənda!
Üqubətdə o bişormi-cəfakari-mühil istər.

Tapılmaz böylə bir bədhal zalim heç millətdə,
Yığılsa bir yerə Əndi, Qumuq, Axtı, Rotil istər.

Məsəldir ki, xəta bir böylə adəmdən irəğ olmaz,
Bu bir əmri-müşəxxəsdir, nə vəhyi-Cəbrail istər.

Qarabağ içrə ağ gün görmədim, mən tirəbəxt oldum,
Anınçın xatirim ol qövmi-birəhmi qətil istər.

Şəriri-biqərəz olmaq təqazayi-təbiətdir,
İnanma bir kəsi xoşnud aləmdə bəxil istər.

Bizim mərdümləri, zinhar, pənd əfsari bənd etməz,
Oların, naqei-qalmıq kimi, burnu qəzil istər.

Edər yadi-gülüstani-vətən qürbətə dil mürğü,
Qəfəs qeydindən azad olmağa daim dəlil istər.

Nəhayət şərh-i-hal etmək yetən namərdə müşküldü;
Sənin tək bir əmiri-pakazadi-baedil istər.

Təvəkkül əhliyəm mütləq, yapışmam xarü-xaşakə,
Füsürdə cismim olsun saliha qərq abi-seyl istər.

Səxavət, ya vəsatət zat iləndir, mərđi-biəslə,
Muradı hasil olmaz, yüz düşə bir kəs dəxil istər.

Nihali-məqsədi sərbaz olub əflakə yetməzmi
O kəslər ki, rizayi-xatiri-piri-əhil istər?

Süxən meydanı qibləm təngidi, söz müxtəsər keçdi
Sənin övsafını nəzm etməyə bəhri-təvil istər.

Yetən tək şəhrə hacı bəndəyə bir təxt bəxş etdi,
Bilir ki, bazdəsti olsa hər qanda əsfəil istər.

O yerdən azimi-Tiflis çoxdur, yaz ki, Mirzayə
Filani bir dopu pərvərdə səndən zəncəbil istər.

Əgərçi var Dağıstani kürki Zakirin, əmma
Cənabından dəxi bir sarı kürki-Ərdəbil istər.

Deyildi sabiqən əhli-təvəqqə, şimdi Bakudə
Əlaci-kəsərəti-sərma üçün çizi-qəlil istər.

Dağılmış xanimam, incimin əxzüsuahtandan,
Tikəndə quş yuva çör-çöp yığıban zir-zibil istər.

Şəkili Mirzə Fətəli Axundzadəyə

Gözüm yolda qaldı, könlüm intizar,
Gəlmədi cavabi-namələr səndən.
Bir aydan artıqdır gedib uşaqlar,
Yetişmədi bizə bir xəbər səndən.

Aşına, müsahib, yarü-həmsayə
Lazımdır yetişə qövrə-hərayə,
Kitabətin dəyər mülki-dünyayə,
Nə hacət istəmək simü-zər səndən?

Tək yaradıb səni vahidi-yekta,
Əxlaqına, ətvarına mərhəbə!
Neyləmişən, Molla Səfi, Bəybaba
Məmnundu, əzizim, bu qədər səndən?

O vilanın yoxdu bu yer tək pisi,
Təqəllübü, hərzəkəri, xəbisi,
Yaxşı gördüm tamam əhli-Tiflisi,
Razıyam, nəhayət, biştər səndən.

Olan dəmdə mana mənzil Şando
Hər tərəfə eylər idim təkü də,
İvano bəy, Kolubyakin, İliko
Çalışırdı, əlhəq, bərabər səndən.

Həsən bəyə söylə əmri-məlumi,
“Qəziyyə mə'lumdur”, deyəndə rumi,
Sərəfraz eylərsən yüz bəxti şumi,
Zahir olsa əgər bu hünər səndən.

Tutub damənini sən tək əmirin,
Təvəqqesin eylər iki əsirin,
Qarabağ mülkündə bir mərdi-pirin
Təmənnaşı budur, taci-sər, səndən!

Qoyma ki, qürbətdə gedələr zayə,
Sayə salmaq təqazadır hümayə,
Laçın balası tək gəlmiş sonayə,
Seyd etmək olardan, balü pər səndən.

Salıbdır bəlayə dünbəkan ali,
Dağılıb əmlakı, dövləti-mali,
Sakit eyləməyə bu qilü qali
İstər o xoştəb'i-süxənvər səndən.

Tutuşub mənimlə çərxi-bədəf'al,
İt ... girsin ha beylə iqbal,
Bizim üstümüzdə, ey nikuxisal,
Eşitdim, incinib Yekəpər səndən.

Baş verən zamanda bu əmr-i-əbəs,
Gərək ona sən deyəydin, ey tərəs,
Sən bir ağacsan ki, ömründə heç kəs
Nə sayo görübdür, nə səmər səndən.

Çoxların qılıbsan çörəyə möhtac,
Axtarır, tapılmaz dərđinə əlac,
Fir'onü hamanü Zöhhakü həccac
Ola bilməz olar sitəmkar səndən.

Bid'ətin yandırır gövmü əshabi,
Müşküldür gətirmək bu zülmə tabi,
Düşüb Cəbrəilli, Maralyan, Babi,
Horadiz, Qoyucaq dərbəder səndən.

Zülmü sitəminlə aləm dolubdur,
Əhli-beytin rəngi-ruyi solubdur,
Neçə rövşən xanımanlar olubdur,
Şəbi-yelda kimi tirətər səndən.

Böyük oğlun gəzər payı-piyadə,
Şol biri də tələf oldu aradə,
Xah goda, xah büzürgzadə,
O kimdi çəkməyə yüz həzər səndən?

Sikkə olmaz övladının cibində,
Rizqləri yırtıq çuval dibində,
Can verdi mədərin özgə evində,
Nə düxtər yarıyıb, nə pəsər səndən.

Ömri-təvilinə budur ki, dəhil,
İstəmər üzünü görə Əzraıl,
Bundan sonra hələ yaşarsan yüz il,
Vəchi budur – əcəl yan gəzər səndən.

Üləməyə dərşən fəhşü latayıl,
Təriqi-islama deyilsən qayıl,
Bu hal ilə yenə çox əqli zayıllı
Gəlib eşiyinə zad istər səndən.

Təsəllütün yetse şeyxül-islama,
Amı bizdən bətər salarsan damə,
Əbəs yerə düşmə xəyali-xamə,
Nifrət eylər, billah, kim görər, səndən.

Mən səni tanırdım, işlərin qandır,
Yüz deyərlər, elə haman-hamandır,
Elə bilsin padişahi-zamandır,
Hər kim iraq olub, müxtəsər, səndən.

Vəsfı-sifatından danışdım xeyli,
Eşitsin hər kimin var isə meyli,
Elə yalnız Zakir deyil gileyli,
Azüddür aləm sərəsər səndən.

Qutqaşınlı İsmayıl bəyə

Bu əhldən mehribanlıq görmədim,
Məgər bizə ola o yandan mədəd.
Qutqaşın tərkanı, Şəki şəhbazi,
Sakini-biladi-Şirvandan mədəd.

Qarabağ əşxası yeksər yağıdır,
Əvvəldən axıra zülm ocağıdır,
Bir gecədə canəvərlər dağıdır,
Olmasa sürüyə çobandan mədəd.

Nücabələr qədrin bilir nücabə,
Əxlaqına, ətvarına mərhəbə!
Daş-daş üstə durmaz aləmdə əsla,
Dəyməsə insana insandan mədəd.

Fəzayi-möhnətdə qalmışam möhtac,
Uşaqlarım olub vətəndən ixrac,
Təbib-i-haziqsən, eylə bir əlac,
Yoxdur mənə özgə dərmandan mədəd.

Yığılsa bir yerə yüz alinəsəb,
Danışığın mənat, sözün müntəxəb,
Aləm bilir, bivasitə, bisəbəb
Müşküldür arizə divandan mədəd.

Həzrət İsmail olsun dəlilin,
Yetiş imdadına piri-əlilin,
Necə fərzəndinə ol dəm Xəlilin
Cəbrail gətirdi qurbandan mədəd.

Əsasi-qiyamət olanda bərpa,
Kimdir qövrə yetən ondan masəva,
Sərdəftəri-rəsul, Xətmi-Ənbiya,
Tənzili-ayei-Qur'andan mədəd.

Çərxi-fələk salmış məni bu halə,
Malü mülküm tamam getdi zəvalə,
Qaidədir şərməndei-əyalə
Yetişir sahibi-ehsandan mədəd.

Gəlməyibdir mütləq ruyi-zəminə
Tab edən mütləq qəza qəminə,
Zövrəqi-əltafın dili-həzinə
Gümanım var, verə tufandan mədəd.

Namərd ətəyindən tutasan yüz il,
E'tibarım yoxdur həll ola müşkül,
Olsa, olacaqdır dərdinə, ey dil,
Xələfi-Nəsruallah sultandan mədəd.

Zakirəm, həmişə sən tək sərvərə
Xoş göstərsin səni xaliq nəzərə,
Eyb etməz alişan ümərələrə
İstəmək duayi-pirandan mədəd.

Şəkili Mirzə Fətəli Axundzadəyə

Piranəsərlikdə çərxi-kəcrəftar
Eylədi vətəndən dərbədəd məni.
Nəyləmişəm, bilməm, dövrü-zalimə,
İncidir düşəndə bu qədər məni.

Qarabağ mülkündə mən bəxti siyah
Bir ağ gün görmədim, Allaha pənah,
Saldı bəlalərə bicürmü günah
Bir neçə müxsidü töxmi-xər məni.

Mən bir piri-tənha, zülm bihesab,
Müşküldür götürmək bu möhnətə tab.
Yaman deyə-deyə eylədi xərab
Hamıdan ziyadə üç nəfər məni.

Biri fasiq-facir, hədsiz zinakar,
Biri əyri-üyrü, xeyli nahəmvar,
Biri danışanda baş-ayaq atar,
Bir neçə it tutdu bixəbər məni.

Adam idim, əbəs yerə zay oldum,
Vilayət içində mən rüsvay oldum,
Oğrulara, quldurlara tay oldum,
Sanırdı xəlayiq peyəmbər məni.

Dövlətlidən dövlət, kordan məzərrət,
Harda bihəya var, zatına lə'nət!
Süxənçin sözilə etdi aqibət
Pəsərimdən cüda bipədər məni.

Dövləti-alidə ağarıb saqqal,
Bir xilafım yoxdur, bu mən, bu jurnal,
Bir zaman gördüm ki, yazıbdır filhal
Qütaüt-təriqə bərabər məni.

Yetmişində zurna çalmaq öyrənən
Görək axirətdə çala ... verən,
Az qalıb səksəni tamam edim mən,
Sən indi yazırsan əhli-şər məni.

Yetmək olmaz hərəcayinin sirlinə,
Yalanı yeridir doğru yerinə,
Lə'nət oxur ... dadənin pirinə
Diyari-qürbətə kim görər məni.

Hər kimin vilayətdə simü zəri var,
Yüz adam öldürə, həbsdən çıxar,
Yegansız danışmaq nə yanə çatar,
Bihörmət eylədi simü zər məni.

Dərdbilməzə dərdi-dili açınca,
Ruzigarın cəfasından qaçınca,
Namərd körpüsündən rahat keçincə,
Razıyam, apara o sellər məni.

Kişi yoxdu, baxma çula-çuxaya,
Adam gərək dağa-daşa toxuya,
“Getmə-getmə” deyib, qoydu yuxuya,
Axırda itirdi Yekəpər məni.

Dalınca deyiləm bir şüglü karın,
Bilmənəm dövrünü leylü nəharın,
Həvəsi-vüsahın, zövqi-didarın
Qoymaz yuxu yatam ta səhər məni.

Rahi-müsibətdə keçmişəm candan,
Müxənnəsdür qorxan bir qaşığı qandan,
Ehtiyatım yoxdur paşadan, xandan,
Analar doğubdur şiri-nər məni.

Olmuşam Bakıda sakin fərağət,
Zövqi-təmaşası misali-cənnət,
Ziyadə dərdi-sər dəxi nə hacət,
Fəramuş cüləmə, müxtəsər, məni.

Mixail Petroviç Kolubyakinə

Səndən sora, ey taci-sər, başıma
Gərdişi-zəmanə nələr gətirdi.
İki bimürüvvət ittifaq edib,
Vilayətə yüz şurü-şər gətirdi.

Qaçaqıq binasın edən tək Behbud,
Pişnihad etdim öz ərzimi zud,
Tərəfgirlik oldu axırda, nə sud,
Mənim doğruluğum zərər gətirdi.

Yüz ilin ocağın bicürmü günah
Eylədilər viran, vallahü billah!
Bu talei-zəbun, bu bəxti-siyah
Daim mənə xovfü xətər gətirdi.

Həştadə yetmişdir sinnü salımız,
Bu dövlətdə ağarmışdı yalımız,
Getdi dövlətimiz, mülkü malımız,
Nəxli-təmənnamız kədər gətirdi.

Nücəba hörmətin gözlər nüçəba,
Nasəza yaraşmaz böyüyo əsla,
Pədərindən deyil, yəqin bil, amma
Hər kimsə ki, nami-pədər gətirdi.

Ədalət var idi bundan əzələ,
Yaman yərə yetib iş gələ-gələ,
Dirəxti-bəxtimiz, əfsus ki, belə
Varə-varə acı səmər gətirdi.

O kəslər ki, cüləmişdi xəyanət,
Əyləşib evində rahat, fərağət,
Mənim uşaqlarım bivəchü cəhət,
Gözlərindən xuni-cigər gətirdi.

Bundan əqdəm kimin olsa üsyanı,
Dərlərdi vayenni sud kəssin anı
Bilməzəm, necoldu, o zakon hanı?
Naçalnik zakoni-digər gətirdi.

Məzərrəti əfzun, ədaləti yox,
Görünməyib əsla belə ...
Özü gəlməyinə məmnun idik çox,
Dalışınca keçən Nəzər gətirdi.

Tutubdu aləmi zülmi-bihesab,
Müşküldür gətirmək bu möhnətə tab,
Köynük, Biləcəyi etmişdi xərab,
Bizim kəndə ondan betər gətirdi.

Aşura günü tək bir səhər çağı
Yığdı ərabəyə övrət-uşağı,
Şamə rəvan etdi bimürvət yağı,
Görən yaxa yırtıb, həzər gətirdi.

Bir adam ki ... qoya əllərin,
Bilmək olmaz onun fitnə, fe'llərin,
Biabır etdi Tiflis ellərin
O ayın ki, bu töxmi-xər gətirdi.

Əcəb əyyam imiş əyyami-sələf,
Gərək o günlərdə olaydıq tələf,
Çəgirtkə bir tərəf, dolu bir tərəf,
Şum qədəmi gəldi, şərər gətirdi.

İki namərd uyub bir-birinə,
Yetmək olmaz heç birinin sirrinə.
Lə'nət gəlsin ... pirinə,
Bəd binanı ... lər gətirdi.

Adamda insafü mürüvvət gərək,
Quyruğun kəsməklə tula olmaz köpək,
İlan öti yeyib yerikdə, bişək,
O madər ki, belə pəsər gətirdi.

Neçə gün söyləndi bu yerdə əhval,
Qubernator olur ol nikuxisal,
Malımız-mülkümüz müjdədir əlhal,
Hər kim gəlib doğru xəbər gətirdi.

Ey sahibi-şövkət, ey mə'dəni-şan,
Dadxahəm sizə, aman, ələman!
Bu zülmü insana eylərmə insan,
Məgər ki, qəzavü qəder gətirdi.

Tarxanov ilə hampaları arzularına tamamilə deyil, qismən müvəffəq oldular. Zakirin müraciət etdiyi dostlarından da səs-səmir çıxaranları olmadı. Yalnız Axundov ilə Uğurlubəyov qeyrət və həmiyyət etdilər.

Xanzadələr özün çəkib kənərə,
Deyir, bizdən yoxdur sizlərə çarə,
Rəhim getdi, pənah pərvərdigərə,
Qaralmaz kibriya yandıran ocaq.

Rəhim bəy Uğurlubəyov Mirzə Fətəli Axundovun tədbir və tövsiyəsi ilə yazılan ərizələrlə bərabər, Peterburqa gedərək çalışdı. Mirzə Fətəli də ərizələrin məzmunlarına müvafiq hərəkət ilə, nəhayət, sərdarı inandıraraq, Zakiri xilas etdirdi...

Zakir bağışlanandan sonra Bakıda fəqət üç ay göz dustağı olaraq saxlanılmışdır. Bəzi şeirlərində Şah Xətai, Ruhi, Qövsü, Nişat, Ağa

Məsih, Şəkili Süleyman, Aciz və Vidadidən mütəəssir olan Zakir bu gün əlimizdə bulunan vəsiqələrə binaən qəzəllərində Füzuli, mürəbbələrində Vaqif, həcvlərində Ağa Bağır və Fədai təsirində bulunur. Bununla bərabər, Zakir Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir məktəb təsis edərək adlı-sanlı şagirdlər yetirməyə də müvəffəq olmuşdur. Onların görkəmliləri Aşiq, Zəbih, Zui, Didə, Qasir, Mirzə Mehdi, Asi, Vəfa, Lə'li, Yusifi, Hacı Seyid Əzim və Sabirdir. Əsasi – şəkil və fikir etibarı ilə əski “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin heyəti-təhririyyəsi və o məsləkdə çıxmış digər xırda kitabça və jurnallar və onlarda iştirak edən məzhəkənəvis şair və mühərrirlər belə Zakir məktəbinin müdavimi və pərvəridirlər. Getdikləri yol isə Zakirin açdığı çığırdır. Yalnız bunlar zaman və məkanın müsa-idəsilə məsələyə daha geniş və daha dərinədən yanaşmağa çalışmışlar. Mücəddid və müəssislik şərəfi, şəkk-şübhəsiz, Zakirə məxsusdur. Zakirin ailəsi haqqında indilik ətraflı söz söyləmək çətindir. Çünki əldə tutarğa və sənəd yoxdur. Yalnız qız nəvələrindən üçünün şair olduğunu biz mühəqqəq bilirik ki, onların birincisi İbrahim bəy Azər, ikincisi Xudadad bəy, üçüncüsü isə Abdulla bəy Asidir. Fuladov familiyası ilə məşhur olan bu üç şair-qardaş yuxarıda göstərdiyimiz Əli bəy Fuladovun oğlanlarıdır ki, atalarının vəfatından sonra babaları olan Zakirin təhti-nəzarətində təlim və tərbiyə olunaraq cərgəyə keçə bilmişlər. “Riyazül-əşiqin” müəllifinin yazmağına görə, Zakirin bir də Qasım bəy adlı və Zakir Sani ləqəbi ilə şöhrətlənmiş digər bir nəvəsi varmış ki, o da şair imiş. Zakirin anadan olmaq tarixini 1204 yazır ki, birincisi yanlış, ikincisi səhihdir. Zakir səksən keçəndən bir az sonra vəfat etmişdir. Səksən yaşında olduğunu özü öz şeirlərində etiraf etmişdir ki, buna şəkk ola bilməz. Halbuki Rzaqulu bəyin yazmasından yetmiş il yaşadığı meydana çıxır. Bizcə, Zakirin təvəllüdü 1194, vəfatı isə 1274-dür. Müctəhidzadə və Nəvvab hər ikisi Zakirin tarixi-vəfatını 1271 yazırlar ki, bu da doğru deyildir. Qəbri isə Şuşa qalası qəbiristanlığındadır.

Kitab bitmək üzrə idi ki, ən inanıclı – mövsuq mənbədən Qasım bəy Zakirin Mirzə Həsən qəbristanında dəfn edildiyini öyrəndik.

Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 8. Qasım bəy Zakir, XIII əsri-hicri. Bakı, “Kommunist” nəşriyyatı, 1925, səh. 3-24; 357.

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH

XIII əsrin ilk yarısında Azərbaycan türklərini avropalılara tanıdan və onların nəzər-diqqətlərini Azərbaycan ədəbiyyatına cəlb etməyə müvəffəq olan ədib və şairlərimizin ən görkəmlisi məşhur Mirzə Şəfidir və Mirzə Şəfinin də bütün Avropa və bilxassə Almaniya da şöhrət kəsb etməsinə səbəb olanların birincisi Mirzə Şəfinin öz şagirdi bulunan Fridrix fon Bodenştedtdir. Bu zat Almaniyanın Hannover adlı şəhərində doğulmuş bir alman şairidir ki, miladi 1844-də Qafqaziya canişini general Neytqardtın təklifinə görə Qafqaziya gələrək Tiflisdəki Uçitelski instituta müəllim və yaxud müdir təyin edilmişdir.

“В 1844 г. по приглашению кавказского наместника, генерала Нейтгардта, он принял должность учителя Тифлисского Учительского Института” (“Брокгауз, Ефрон”, том 7, стр. 212).

Bu tarixdən etibarən Bodenştedt Mirzə Şəfi ilə görüşmüş və Mirzə Şəfi də həman instituta müəllim təyin edilmişdir. Mirzə Şəfi müəllimlik vəzifəsini ifa edərkən həm gənc müəllimlərə, həm də xüsusi olaraq Bodenştedtə dərs vermişdir. Bodenştedt türk və fars dillərini Mirzə Şəfidən öyrənmişdir. Mirzə Şəfinin həman institut müəllimlərindən Qriqoryev familiarı bir zat ilə bərabər rus və türk dillərində yazdıqları müştərek bir dərs kitabı da vardır ki, Təbriz şəhərində daş basması ilə basılmışdır. Nədənə, Bodenştedtin bir müddət Qafqaziya, xüsusən Tiflisdə iqamət etməsi bəzi müştəriq və müvərrixləri mütərəddid buraxmışdır. Bunların bir qismi Mirzə Şəfini hannoverli bir nemsə və eyni zamanda yenə gəncəli bir türk ədd edirlər. Digər bir qismi isə onu iranlı bir fars və yaxud mövhum bir sima sanırlar. Hannoverli ədd edənlər Mirzə Şəfi ilə Bodenştedtin hər ikisini bir şəxs və bir sima kimi düşünməkdədirlər.

Əz cümlə: “Как известно Мирза не перс, а турок из Ганджи, или вернее, немец из Ганновера” (А.Мюллер. “История Ислама”, том 3, стр. 3).

Azərbaycan ədəbiyyatından bəhs edərkən professor Kırmski də Mirzə Şəfinin haqqında aşağıdakı sətirləri yazır: “Одно из имен, Мирза Шафи Елизаветпольский, чрезвычайно популяризовано

в Германии Боденштедтом” (А.Крымский. “История Турции и ее литературы”, том I, стр. 140).

“Брокгауз и Ефрон” da “Qamüsul-e’lam”ın 7-ci cildində Bodenstedtin fəzilətlərindən bəhs etdiyi sırada Mirzə Şəfi kitabının 123 dəfə təb və nəşr edildiyini söyləyərək bu sözlər ilə məsələni bitirir: “Своим необыкновенным успехом эти песни обязаны мастерству языка, чисто восточному колориту и добродушному юмору мнимого автора, который был учителем Боденштедта по персидскому языку” (“Брокгауз, Ефрон”, том 7, стр. 212).

Şübhe və tərəddüdlərə qarşı bu sətirləri qaralamaqdan məqsədimiz azərbaycanlı Mirzə Şəfini meydana çıxarmaqdır. Təqribən on iki il bundan əqdəm Gəncə şəhərində tapdığımız bir yazma cüng içərisində Mirzə Şəfi şeirlərinin bir neçə parçasına təsadüf etdik. O cüng məşhur Mirzə Mehdi Naci təxəllüsün topladığı və yaxud topladığı bir məcmuədir. Orada görünən Mirzə Şəfi əsərlərini əhəmiyyətlərindən dolayı klişe etdirərək və klişeləri mətnləri ilə bərabər bu kitabçaya köçürməyə qərar verdik. O əsərlər Mirzə Şəfi məsələsinə böyük yardım edərək bir çox məlumat vermədədirlər ki, xülasəsi bunlardır:

1. Mirzə Şəfi mövhum deyil, sənətkar bir Azərbaycan şairidir.
2. İrqən türkdür.
3. Hannoverli yox, gəncəlidir.
4. Atasının adı Sadıqdır.
5. Təxəllüsü Vazehdir.
6. Şeyx İbrahim Naseh və Mirzə Mehdi Naci ilə müasir, həm də rəfiqdir.
7. Bir müddət Tiflisdə də yaşamışdır.
8. Mirzə Şəfi türkcə söylədiyi kimi, farsca da şeirlər söyləyirmiş.

İndi bu məlumat üzərinə Mirzə Fətəli Axundovu təbliğ etməsi ilə bərabər, Qriqoryev ilə yazdığı kitab da izafə edilərsə, artıq məsələ bitmiş olur. Mirzə Fətəli öz əli ilə yazdığı tərcüməi-halında Mirzə Şəfidən azacıq bəhs edərək onun Almaniyada məşhur olduğunu söyləyir. “Брокгауз и Ефрон” da “Mirzə Şəfi qəzəlləri”nin Berlin şəhərində 123 mərtəbə təb və nəşr edildiyini qeyd edir (eyni əsər, eyni səhifə). Axırən əlimizə keçən mətbu digər bir nüsxədən isə daha həqiqi məlumat əldə edilə bilər. 167 dəfə basılan bu kitab

nəmsə dilində olaraq 106 səhifədən ibarətdir. “Mirzə Şəfinin aşiqanə qəzəlləri” adı ilə adlanmış bu əsər müqəddimədən başqa, 101 parça şeiri həvidir. Kitab bu səliqə ilə təb və nəşr edilmişdir.

Bodenştedt tərəfindən nəzmən yazılan müqəddimə 13 səhifə. Sonra hissələrə bölünür:

- 1-ci hissə: “Züleyxa”ya aid şeirlər –15 parça,
- 2-ci hissə: Şikayətə aid şeirlər – 13 parça,
- 3-cü hissə: Şərab ilə işrətə aid şeirlər – 7 parça,
- 4-cü hissə: Həkimanə qəzəllər – 33 parça,
- 5-ci hissə: Tiflis və digər şeirlər”– 23 parça.

Naşiri: R.F.Diqqer.

Tirajı: 267 mindən 269 minə kimi.

Məhəlli-təbi: Berlin şəhəri.

Mirzə Şəfi barəsində 1920 neisan tarixli çıxan “Qurtuluş” məcmuəsində kiçik bir məqalə yazaraq təb etdirmişdik və Mirzə Şəfini iranlı ədd edən Firidun bəy Köçərlinskiyə də Azaqbəyli Abdulla bəyin şəhadəti ilə o məqaləni oxuyub yanıldığını da açıqcasına söyləmişdim. Ümid edirəm ki, türkoloji qurultay Azərbaycanın ön namdar ədib və şairlərindən olan Mirzə Şəfini bizə daha yaxşı və daha ətraflı tanımaq iltifatında olacaqdır.

Bakı, 31 yanvar 1926-cı il.

*Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 9.
Mirzə Şəfi Vazeh, XIII əsri-hicri. Bakı, “Kommunist” nəşriyyatı, 1926, səh. 3-6.*

SEYİD İMADƏDDİN NƏSİMİ

Meyxanə ilə Kə'bəni vəhdətdə fərq edən
Mə'nidə baliğ olmamış ol, gərçi pirdir.

Nəsimi

Bütün Azərbaycan ədəbiyyatı içərisində tam mənası ilə şöhrətlənib, ad-san qazanan dörd böyük şairimiz vardır ki, onların birisi Seyid İmadəddin Nəsimidir. VIII əsr-hicrinin son yarısı ilə IX əsrin əvvəllərini dərk etmiş bu nadir simanın məşqətürresi Şirvandır. Nəsiminin adı İmadəddin, künyəsi Əbülfəzl, təxəllüsü isə Nəsimidir. Sadətdən olduğu üçün Seyid İmadəddin, Əmir İmadəddin, Mir İmadəddin və Seyid Nəsimi adları ilə məruf və məşhurdur. İbtidada Bəktəşi məsləkinə salıq olduğunu aşağıdakı məqtə ilə parlatmışdır:

Surətdə gərçi Bəktəşi çoxdur Nəsimi tək,
Mə'nidə adı hər həcərin kimya degil.

Sonralarda Şah Fəzlullah Hürufi Astrabadiyə¹ şagird və nəhəyət, xəlifə və daha doğrusu, hürufi məsləkinin rükni-rükeyni olmuşdur və bundan dolayıdır ki, künyəsini Əbülfəzl qoymuşdur.

Çün Nəsiminin Əbülfəzl oldu həqdən künyəsi,
Cümlə əsmanın hürufi eyni-əlqabındadır.

Elə o andan etibarən türkcə, farsca, ərəbcə yazmış olduğu şeirlərində Şah Fəzlullahı mədh və səna edərək, adını da böyük bir hörmətlə yad etməkdədi:

Elmi-hikmətdən bilirsən, gəl bəri, gəl, ey həkim,
Sən Nəsimi məntiqindən dinlə, Fəzlullahı gör...

¹ Katib Çələbi Şah Fəzlullahı astrabadlı deyil, təbrizli yazır. "Kəşfüz-zünun", I cild, səh. 387.

Kəmtərin oldu Nəsimi Fəzli-həqqin çəkəri,
Çünki vəslə vasil oldu, eşq ilə buldu hüzur.
Çün Nəsiminin qəmindən Fəzli-həqq arıfdürür,
Qəm degil, gər kimsə olsa mətləi əsrarinə...
Düşmən üçün Nəsimiyə olma məlul, qəm yemə,
Oldu əzəl günündə çün Fəzl əbəddü dudumuz.

Bu beytlərində işlənən “Fəzlullah”, “Əbülfəzl”, “Fəzl” kəlmələri başdanbaşa Şah Fəzlullaha işarədir. Şah Fəzlullah hürufi məsləskinin muxtari-müəssisidir. Öz məsləki bərsində “Cavidani-kəbir” və “Cavidani-səğir” adlı kitabları da

Şah Fəzlullah özü də çox dəyərli şair idi. Şeirlərində qullandığı təxəllüsü də Nəimidir. Nəsimi həm təberrükən, həm də Nəimi ilə həmvəzn və bəzi gizli fikirlərini rəmz və e’ma ilə anlada bilmək üçün Nəsimi təxəllüsünü ixtiyar etmişdir. Aşağıda yazılacaq Nəsimi rübaisi ilə Rəfi beyti Şah Fəzlullahın Nəimi təxəllüsünün qullandığına və İmadəddinin də təxəllüsü həqiqətən Nəsimi olduğuna çox, mötəbər sənəddir:

Kim ki, əsrari-Nəsimi bilmədi,
İzzotü-fəzli Nəimi bilmədi,

Divi-rəhmanü rəhimi bilmədi,
Məzhəri-zati-qədimi bilmədi.

Nəsimi

Bulduq çu Nəsimini Nəimin,¹
Oldu bizə rəhməti rəhimin.

Mövlana Rəfi

Nəsimi VIII əsri-hicrinin son yarısında doğma yurdu Azərbaycanda sakin idi. O zaman bu yerdə hökmranlar Əmir Teymur, Şahrux mirzə və Miran ah idi. Nəsimi Miran şahın zamanında vətəninə tərk etməyə məcbur oldu. Buna da Şah Fəzlullahın Miranşahın əmri ilə öldürülməsi səbəb oldu. Cahil üləmanın fitvaları ilə Miranşah Şah Fəzlullahı Şirvandan götürdərək öldürtdü. Nəsimi isə ya ələ keçməmək və yaxud təbliğat aparmaq üçün səyahətə çıxdı. Əsnayi-

¹ “Bağdadın Nəsim nahiyəsindədir”, – deyənlər bu nöqtəni incə tədqiq etməlidirlər.

səyahətdə bir çox yerə, öz cümlə Türkiyəyə və Hələb məmləkətinə uğradı. Hələb məmləkəti o zaman müluki-çərakisə əlində idi. Hər bir zaman məsləkinə rəvac vermək üçün şeirləri ilə təbliğat və təşviqat aparan Nəsimi yad ölkələrdə heç bir şeyi nəzərə almayaraq yoluna davam edirdi, avam xalqın etiqadına müxalif və idrakına sığmayan şeirlər söyləyirdi:

Məndə sığar iki cəhan, mən bu cəhanə sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

Ərş ilə fərşü kafü nun, məndə bulundu cümlə çun,
Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhi bəyanə sığmazam.

Surətə bax və mə'niyi-surət içində tanı kim,
Cism ilə can mənəm, vəli, cism ilə canə sığmazam.

Gərçi mühiti-əzəməm, Adəm adımdır, Adəməm,
Tur ilə kulfəkan mənəm, mən bu məkanə sığmazam.

Can ilə həm caban mənəm, dəhr ilə həm zəman mənəm,
Gör bu lətifəyi ki, mən dəhrü zəmanə sığmazam.

Əncüm ilə fələk mənəm, vəhy ilə həm mələk mənəm,
Çək dilini və əbsəm ol, mən bu lisanə sığmazam.

Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam.

Nəsiminin Şah Xəndan adlı və Julidəmi ləqəbi ilə məşhur olan qardaşı Nəsiminin bu kimi şeirlərini oxuyaraq xəbərdar olunca:

Gəl bu sirri kimsəyə faş eyləmə,
Xanu xasü-aməyə aş eyləmə –

beytini yazıb qardaşına göndərdi. Nəsimi isə bu beytlər ilə cavab verdi:

Dəryayi-mühit cuşə gəldi,
Kövn ilə məkan xüruşə gəldi.

Sirri-əzəl oldu aşikara,
Arif necə cüləsin müdara?
Nəqqaş bilindi nəqş içində,
Lə'l oldu bəyan Bədəxş içində.
Hər qətrə mühiti-ə'zəm oldu,
Hər zorrə Məsihü Məryəm oldu.
Əşya ikilikdən oldu xali,
Baqi əhd oldu layəzali.

Hələb şəhərində Nəsiminin başına gələn faciei-dilxəraş Şah Fəzlullahın başına gələn müsibətdən daha dəhşətli, daha yanıqlıdır. Nəsimi Hələbdə söylədiyi bir qəzəl ucundan böyük bir bəlaya uğradı. Çox çəkmədən qardaşı Şah Xəndanın sözü yerini aldı. Aşağıdakı fars qəzəl o faciəyə səbəb oldu:¹

Həqbin nəzəri bayəd, ta ruyi-məra binəd,
Çeşmi ke, bovəd xodbin, key ruyi-xoda binəd.

Del ayinei u şod, ku təşnei-deldari
Ku həmçu kəlimullah, bər Turi-liqa binəd.

Əz məşriqi-didarəş anra ki, bovəd, dide
Ənvari-təcəllira peyvəstə cu ma binəd.

Vəsf-i-ruxi-on mahəst allahu cəmili-ma,
Hər mordədili əmma in nükutə guca binəd,²

Ey çeşmi-Nəsimi ra əz ruyi-to binai,
Onra ki, ta mənzeni, qeyr əz to kera binəd.

¹ Şah Xəndan Nəsiminin doğma qardaşı olub, məşqəürresi bulunan Şirvanda vəfat etmişdir. Şamaxının cənub-qərbində vaqə və öz adı ilə adlanmış Şah Xəndan qəbiristanlığında mədfundur. Bu gün belə türbəsi mövcud və ziyarətəgahdır. Ümum arasında bu qəbiristanın əsil adı olan Şah Xəndan təhrif olunaraq Şaxandan adlanır.

Mən öləndə Şaxandanda basdırın,
Çünki onun şahidi-xəndanı var

şerinin qaili bulunan Hacı Seyid Əzim də buna işarə edərək, vəsiyyəti mövcubincə orada dəfn edilmişdir.

² Bu qəzəlin bir-iki beytini "Riyazül-arifin"ə köçürən Rzaqulu xan böyük şairimiz bulunan Nəsimini fars adlandıraraq təcahüli-ədəbi (ədəbiyyatda naşılıq) göstərmişdir.

Bu qəzəli Nəsiminin yaxın dostlarından birisi gözəl səs ilə oxuduğu zaman tutularaq və asılmaq üçün dar ağacının dibinə göndərilmiş idi. Hadisədən xəbərdar olan Nəsimi dostunun imdadına qoşaraq: “Şeir mənimdir, onu buraxınız, cəzanı mənə veriniz”, – deyərək rəfiqini xilas etdirdi. Nəsiminin qanına susamış Hələb mollaları onun diri-diri dabanından soyulmasına fitva verdilər. Bu fəci əmr icra edilərkən Nəsiminin vücudundan kəsət ilə qan axdığını dolayı rəngi saralmağa başlamışdır. O zaman mollalardan birisi istehza ilə: “Nə üçün böylə saralmışsan?” – deyə sorunca, Nəsimi: “Mən aşıqlıq supehrinin mətləi-əşqindən tülü etmiş bir günəşəm, günəş isə qürub edəcəyi zaman saralır”, – deyə cavab vermişdir. Son nəfəsdə:

Zahidir bir barmağın kəssən, dönüb həqdən qaçar,
Gər bu miskin aşıqi sərpa soyarlar ağlamaz –

deyərək, canını məsləki yolunda fəda etmişdir.

Azərbaycanın ən böyük şairlərindən Şah Xətai də şeirlərinin birində Nəsimi faciəsinə işarə etmişdir:

Mehrü vəfa biri-birindən azdı,
Bəhlul bayquşliyin viranda gəzdi,
Seyid Nəsimini zahidlər üzdü,
İncinmədi haqdan gələn cəfayə.

Xalq şairlərimizin ən görkəmlilərindən sayılan Aşiq də bayatılarının cinas qismində Nəsimini yad etmişdir:

Gözəllik soy iləndi,
Şahmar da soy iləndi.
Nəsimi tək yolunda
Bu Aşiq soyulandı.

Məşhur türkmən şairi Məxtumqulu da öz müasiri Xivəli Durdu şeyx ilə etdiyi müşairəsində Nəsimi müsibətini xatırlamışdır:

Məxtumqulu:

Ol nəmədir, yemədilər, doydular?
Ol nəmədir, qiyamətə qoydular?

Ol kim idi, dabanından soydular?
Şair olsan, şundan bizə xəbər ver.

Durdu Şeyx:

Ol didardır, yemədilər, doydular,
Ol namazdır, qiyamətə qoydular.
Nəsimini dabanından soydula,
Bizdən salam olsun, cavab şöylədir.

Osmanlı şairlərindən İntabi Raşid əfəndi dəxi Sultan Əbdülməcid xana söylədiyi bir mədhiyyəsində Nəsimi faciəsini xatırlamışdır:

Nəsimi cildivəş təhrirə soysam, cildi-əflaki,
Əhatə eyləmək mümkündür vəsfi-cahanbani?

Nəsiminin başına gələn müsibət istər xas, istərsə də xalq kütləsinə böyük təsir buraxmışdır. Krasnovodsk ətrafında yaşamış bir türkmən şairi şeir söyləyərkən Nəsimi faciəsinə yanaşır və:

Nəsimini dabanından soydular
Saman tıxıb dərvazada qoydular,
Yeddi gündən haqlığını duydular –

deyə acı təəssüratını izhar edir.

Nəsimi faciəsinin sali-tarixində ixtilaf vardır. 800-dən 837-yə kimi yazanlar olmuşdur. Doğrusunu müəyyən etmək üçün vaxt gərəkdir. Hər halda, Hələb şəhəri qəbiristanlığında mədfundur. Nəsiminin bütün xalq ədəbiyyatına olan təsirindən başqa, bir də klassik cığatay, osmanlı və Azərbaycan ədəbiyyatına böyük xidməti və təsiri olmuşdur. Hürufiliyə gəldikdə, biz bunu çox müxtəsər və çox aydın söyləməliyik. Bütün hürufi məsləkində olanlar “Allahın Şah Fəzlullah hürufi şəklində təcəlli etdiyinə inanaraq, qayıllıq insanlardır”¹ və bu etiqadda bulunanlara hürufiməslək deyirlər.

¹ Şah Fəzlullahın qatili olan Miranşah Əmir Teymurun üçüncü oğlu olub İraqi-ərəb, İraqi-ocəm, Diyarbək, Azərbaycan və Şam valisi idi. Atasının vəfatından sonra o tərəflərdə tamamilə üç il üç ay səltənət sürmüşdür. Qaraqoyunlu Qara Yusif Türkmən ilə Azərbaycan hüdudunda etdiyi bir müharibədə (tarixi-hicri 810-da) qətl olunaraq Təbrizdə dəfn edilmişdir. Bir müddət sonra sümüklərini çıxarıb Mavəraənnəhrin Kuş qəsəbəsinə nəql etdilər.

Nəsiminin külliyyatı-asarı əldə deyildir. Çox ola bilər ki, tamamilə məfqud olmuşdur. Yəni toz basa-basa bir guşədə uyuyur. Amma ön inanclı mənbələrə istinadən üç dildə üç divanı olduğu rəvayət olunur. Hətta, gördüm, – deyə belə yazanlar da vardır. Vaxt ikən əldə edilə bilən şeirlərinin münasib olanları, bizim bildiyimizə görə, Türkiyədə iki dəfə təb və təmsil edilmişdir. Birinci təb hicri 1260-da, yəni 84 il bundan qabaq, ikinci təb isə 1298-də, yəni 48 sənə bundan əqdəm. Hər iki basma təhrif edilərək islah olunma-oluna çap olunmuşdur. Bizim əlimizə keçən şeirlər də dürlü-dürlü yazma cüng və bəyazlardan toplanılan farsı, türki şeirlərdir ki, onların və mətbu nüsxənin nəticəsində bu kitab meydana çıxma bilmişdir. Nəsiminin öz əsərində Azərbaycan ləhcəsi ilə yazılmış miniatürlü bir divanı da mövcud imiş ki, o qocaman divandan yalnız on səhifə əlimizə keçmişdir. Xoşbəxtlikdən o səhifələrdə həm şairimizin şömayili, həm də əsil imlamızla yazılmış bir neçə qəzəli mövcuddur ki, onlar da klişə edilərək bu divana köçürülmüşdür.¹ Miniatürlərin əsilləri isə tərəfi-acizanəmizdən türkoloji qurultayına bir yadigar olmaq üçün “Kommunist” qəzeti kitabxanasına hədiyyə edilmişdir.

Bakı, 25 mart 1926-cı il.

*Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 10.
Seyid İmadəddin Nəsimi, VIII-IX əsri-hicri, Bakı,
“Kommunist” nəşriyyatı, 1926, səh. 3-9.*

¹ Bu yeddi səhifədə Nəsiminin qardaşı Şah Xəndan və məqbərəsi haqqında bəzi məlumat verilecəkdi. Məqbərənin mütəəddid klişeləri və digər bəzi materiallar hazır olmadığından dolayı hələlik buna nail olmadıq.

BABA BƏY ŞAKİR

Riştei-tə'bimə yox tab verən çərx, əfsus,
Eyləyib xak ilə yeksani-qəddi-Babani!

Baba bəy Şakir Cavanşir elinin Sarıcalı (Sarıca Əli) oymağın-
dan yetişmiş, ötkün və bişkin əhli bir xalq şairidir. İbrahim xanın
ulu babası Pənah xan ilə bir uruğ-nəsildən olduğu kimi, Qasım bəy
Zakirle də yaxın qohumdur:

Mən özüm övladi-Pənahi-aliyəm,
Keçən qəziyyodən yeksər haliyəm,
Tamam aləm bilir, Sarıcaliyəm,
Nə kürdəm, nə ləzgi, nə türkəm¹, nə tat –

parçası ilə bu nöqtəni aydınlatmışdır. Ağdam (Ağ dam) yaxınlığı-
dakı Qarqar çayının üstündə bir parça əkin yerinə malik olaraq
əkinçilik edirdi. Nə Mehdiqulu xan, nə də Cəfərqulu xan Şakirə
kömək, yardım etmirdilər. Fövqələdə üsrət çəkən Şakir öz əlinin
əməyi sayəsində yaşayırdı. Sıxıntı ilə yaşadığını və qohumu olan
Mehdiqulu xandan məmnun olmadığını Zakirə yazdığı bir mənzu-
məsində, icmalən də olsa, göstərmişdir:

Küllü-Qarabağa olub mehriban,
Gətirdikcə dövlət eylədi əhsan,
Bizlərə yetəndə xani-valaşan
İşıqlı dünyanı eylədi zülmət.

Qasım bəy Zakir, Cəfərqulu xan Nəvaya xitabən söylədiyi bir
şeirində bu nöqtəyə yanaşmış və şairin üsrət ilə yaşadığını müxtə-
sər surətdə təsvir etmişdir:

Baba bəyi elə halə salıbsız,
Görən adam deyir, ayyühəssəlat!

¹ Yəni, kənardan gəlmə türk deyil, bir əhli-azərbaycanlıyam, deməkdir.

Şakirin anadan olan yeri Mehriban kəndidir. Orada doğulmuş və orada da vəfat etmişdir. Ustadının vəfatına maddə-tarix yazan Zakir inşad etdiyi şeirində Mehriban kəndini unutmayaaraq Şakirin vəfat etdiyi məhəlli apaçıq göstərmişdir.

Ənisü mehribanın Mehribanda vasili-rəhmət
Olub, dəri-fənədə zarü səhragörd mən qaldım.

Şakirin şeirlərindən Mirzə Yusif və Adolf Berje, nümunə üçün də olsa, məcmuələrinə yazmamışlar. Ondan Nəvvab da öz təzkirəsində bəhs etməyərək sükut ilə keçmişdir. Yalnız Məhəmməd ağa Müctəhidzadə Şakirin adını ehtiram ilə “Riyazül-əşiqin”ə qeyd edərək asarından da tək bu bir beyti dərc etmişdir:

Müsk bazarın kəsad eylər, yetirsə gər səba,
Əhli-Çinə nūkhəti-keysuyi-ənbər bariki.

Köçərli də istər-istəməz Şakirin adını çəkərək onu məzəmmət etmiş və... Şakirin şeirlərindən ancaq beş misradan ibarət bir bənd göstərə bilmişdir. Mirzə Yusif ilə Adolf Berjenin Şakirə böylə kəm məhəl və etinasız olmalarının səbəbləri bəllidir. Mirzə Yusif ilə Berje rəsmi çinovnik və Mirzə Yusif məcmuəsini toplatdıranda general idi. Bunlar o vaxtın hökumətinə və hökumət ricalına toxunan əsərləri təb və nəşr etməzdilər. Nəvvab ilə Köçərli də Şakirin sataşdığı və tənqid etdiyi adamların nəvə-nəticələrini nəzərdə tutaraq müsamiyə etmişlər, onu əhəmiyyətsiz bir şair kimi qələmə vermiş və nəhayət, sıradan çıxarmışlar. Amma həqiqətdə isə Şakir sıradan çıxarıla biləcək şairlərdən deyildir. Bu iqdamətə ümdə səbəb Şakirin şeirlərindəki mövzuların onlarca münasib və hüzüri olmamasıdır. Bu iki müəllif, yəni Mirzə Yusif ilə Berje yalnız Zakir tərəfindən Şakirin tarixi-vəfatına məxsus söylənilən şeiri dərc etmişlər. Amma Qasım bəy Zakirin şeirləri içrə Baba bəy Şakirin adı tez-tez gözə çarpmadadır. Hələ aşağıdakı beytlərin birində Zakir ustadının vəfatından sonra meydana tək qaldığını hiss edərək təəssüf edir:

Riştei-tə'bimə yox tab verən çərx, əfsus,
Eyloyib xak ilə yeksani-qəddi-Babani.

Və yenə:

Köçüb ustad, Zakir, bihünər şagird mən qaldım.

Qasım bəy Zakir Car səfərinə dair yazdığı müqəddiməsini də Baba bəyin adına yazmışdır:

Ey Baba bəy, bu humayun əsgərin
Səşənbədə sərmənzili Car oldu.

Seyid İmadəddin Nəsimi öz təxəllüsünü Şah Fəzlullahın təxəllüsü olan Nəimi vəznində intixab etdiyi kimi, Qasım bəy Zakir də təxəllüsünü öz ustadı, pişvası olan Bababəyin təxəllüsü olan Şakir vəznində seçmişdir.

Şakir bəyənmədiyi şəxslərin şəxsiyyətlərini, tutduqları mövqə və vəzifələrini heç də nəzərə almayaraq onları qatı saldırlar ilə əzişdirib tədib edirdi. Təəssüf olsun ki, Şakirin o şiddətli hücumlarına məruz qalan qafilə içrə iki bədbəxt şair də gözə çarpmadadır. O qaragünlülərin biri Qarabağlı Mehdi bəy, biri də Şəkili Molla Qasım Zakirdir. Bunların birincisi yaltaq, mütəəssib idi. Molla Qasım Zakir Şakirin Göyçay, Qazax, Qəbələ, Ağdaş, Ərəş və Şəki üləma, ürəfa, şüərasına xitabən:

Ey aləmi-Şəki, arifi-Qazax,
Tamam əhli-Ərəş, sakini-Bozdağ –

mətlə'li söylədiyi şeirindən incinərək yersiz-yersiz qeybdən xəbər verən şeyxləri və cəzb olan sofuları müdafiəyə qalxışmışdır. Mehdi bəy də Cavanşir elinə min beş yüz manat rüşvət müqabilində murrovu, naibi təyin olunan nəmirli-imirli fitnəkar müstəbid Əmiraslanın əleyhinə Şakirin "Ağlayın qan, Cavanşir, Əmiraslan gəlir" mətlə'li yazdığı müxəmməsə cavab yazmaqla ona kömək çıxmışdır. Bu yersiz çıxışlara görə hər iki şair Şakirin pencei-tənqidində didilərək tarixin səhifələrində də qədr və qiymətdən düşürülməyə məhkum edilmişlər. Şakirin tarixi-vəfatını öz səmimi dostu olan Qasım bəy Zakir söyləmişdir ki, buraya köçürülməyini lazım bilərəm:

Diriğa, getdi bir-bir dər dər bilənlər, fərd mən qaldım,
Cahanda xatiri qəmgin, dili pürdər dər mən qaldım.

Ənisü mehribanım Mehribanda vasili-rəhmət
Olub, dari-fonada zarü səhragərd mən qaldım.

Mətai-can xirid etdi rəfiqan gərm ikən bazar,
Pozuldu rəvnəq, ancaq qaldı ahi-sərdü mən qaldım.

Xəyalət əhli xaki-kimya tək napədid oldu,
Tutub rahi-ədəm iksirtəban, gərd mən qaldım.

Görüb dəhrin vəfasın çəkdilər əl eyşi-ələmdən,
Bu viran mülkdə, səd heyf, tənərvərd mən qaldım.

Həqiqət mənzilinə yetdilər mərdi-rəhi-ələm,
Mənə bu ar yetməzmi, həmin namərd mən qaldım.

Edər seyri-gülüstani-bəqa ağgünlülər hər yan,
Qara gün içrə gülbergi-xəzan tək zərd mən qaldım.

Vəzirü şahrux tutdu piyada xanei-fərzə,
Səməndü fil ləng oldu, dağıldı nərd, mən qaldım.

Müsibət salanın tarixi amma oldu "tarixim",
Köçüb ustad, Zakir, bihünər şagird mən qaldım.

Biz Zakirin bu şeirindən Şakirin tarixi-vəfatını çıxarmalıyıq. Amma təəssüf olsun ki, şeirin məqtəi təhrif edildiyindən buna asanlıqla müvəffəq ola bilməyəcəyik. Əbcəd hesabı ilə çıxarılaçaq bu tarixi hər kəs istədiyi imla ilə yazmış və təhrif etmişdir...

Hər halda Şakirin maddei-tarixi ilk misranın son kəlməsində gizlənmişdir. Amma təəssüf olsun ki, məxəzlərdə beytin bizə lazım olmayan son misrasını sağlam saxlayaraq lazım olan ilk misranı təhrifə uğratmışlar. Bu məxəzlər ilk misranın son kəlməsini bizə üç şəkildə göstərirlər (tarixi, tarixəm, tarixim). "Tarixi" kəlməsini biz hesab etdikdə 1221 çıxır ki, bu tamamilə mətləbdən uzaqdır. Bundan sonra "tarixəm" kəlməsidir ki, bu 1251 edər. Qasım bəy Zakirin 1274-də vəfat etdiyini nəzərdə tutsaq, bunu da qəbul etməyəcəyik. Çünki Zakir Baba bəy Şakirdən sonra 24-25 il yaşamamışdır. "Tarixim" kəlməsi isə 1261 edir ki, bu doğrudur. Xülasə, məxəzlərdən ancaq ikisi, yəni Mirzə Yusif ilə Məhəmməd Mehdi Qərib yazının əsl imlasını qorumağa müvəffəq olmuşlar. Demək, Şakirin vəfatı 1261-də Mehriban kəndində vəqə olaraq, yeddi hərfdən ibarət olan "tarixim" ləfzi də maddei-tarixdir.

“Tarixim”

(te) t = 400

(əlif) a = 1

(re) r = 200

(ye) i = 10

(xe) x = 600

(ye) i = 10

(mim) m = 40

Yekun = 1261

Heyf olsun ki, Şakirin şeirləri pərakəndə, həm də kəmyabdır və bu gün onları asanlıq ilə də tapmaq çətin və çox müşküldür. Bizim də bu vaxtadək əlimizə keçən parçalar yalnız üç mənzum məktub ilə, üç də tənqidi həcvlər olmuşdur. Şakirin istər məktubları, istər həcvləri mühüm mətləbləri əhatə edir. Biz bunların və bu mövzularda söylənilmiş başqa şeirlərin sayəsində tariximizin qaranlıq bucaqlarını görməyə və seyr etməyə müvəffəq olacağıq. Tarixi-ədəbiyyat ancaq bu növ vəsiqələr sayəsində meydana çıxa biləcəkdir.

Bakı, 1 yanvar 1927-ci il.

*Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 11.
Baba bəy Şakir, XIII əsr-i hicr. Bakı, Azər nəşr, 1927,
səh. 5-9.*

BİR-İKİ SÖZ

(El şairləri haqqında)

Azərbaycan xas ədəbiyyatının tarixi nə qədər qədim isə, Azərbaycan el ədəbiyyatının tarixi də ondan daha əski və daha qədimdir. İnkilabadək el ədəbiyyatı namına bir şeyimiz yox idi. Az-çox hər nə meydana çıxmışsa, o da iyirminci ildən sonra çıxmışdır. Xas şairləri ilə el şairlərinin əsərləri bütün varlığı ilə meydana çıxmıdan Azərbaycan tarixi-ədəbiyyatı doğru, yəni yalan-yanlıqsız yazıla bilməyəcəkdir. Çünki əskidənqalma bir əsər böyük bir tarixi-ədəbiyyatın altını üst və üstünü alt edə bilər. Şəhərlər olmadan kəndlər, kəndlər olmadan obalar, alaçıklar var idi. Xas ədəbiyyatından da qədim el ədəbiyyatı, islamiyyətdən də əvvəl bir türkdilli ədəbiyyat mövcud idi. Bəzi ləhcədə olduğu kimi, Azərbaycan ləhcəsi də bu xüsusda geridə qalmamışdır. Məzhəb və din el və ulusa nisbətən daha gənc, daha cavandır. Azərbaycanlıların islam dinini qəbul etmədən əvvəl müəyyən bir ədəbiyyata malik oldukları bellidir. “Lüğatiit-türk”dəki kəlmələrin, şeirlərin çoxu Azərbaycan ləhcəsindədir. Dədə Qorqud özü də azərbaycanlı və Dərbənd şəhərində mədfundur.¹ Azərbaycan ədəbiyyatının gözəlliyi haqqında vaxt ikən osmanlı ədiblərinin biri belə bir şeir demişdi:

Kimso kəsəməz böylə qəba şahidi²-nəzmə
Şirvani zəri-düz,³ əcəm başqa kəsindir.

El şairləri adı ilə adlandırdığım bu əsər dürlü-dürlü mövzularda yazılmış müxtəlif el şairlərinin üç yüzə yaxın şeirlərini əhatə edir.

Bunların yalnız on bir parçası yetmiş-səksən il bundan qabaq bir kərə təb edilmişdir. Yerdə qalan üç yüz parça əsər qeyri-mətbu olmaqla bərabər, eşidilməmiş şeirlərdir ki, bu anadək bunların heç bir parçası “Təzkirei-Nəvvab”, “Riyazül-əşiqin” və Firidun bəy Köçərlinin kitablarına düşmədiyini kimi, heç bir yerdə təb və nəşr

¹ Dərbənd ziyarətgahlarını sadılarkən Övliya Çələbi Dədə Qorqud haqqında böylə məlumat verir: “Ziyarətqah dərə “Dədə Xorxut ulu sultanıdır. Şirvanlılar bu sultana mötəqiddirlər” (Övliya Çələbi. “Səyahətnamə”, II c., səh. 312).

² Şahid – gəlin, ərus mənasındadır.

³ “Şirvani” – paltar adıdır.

edilməmişdir. Bu şairlər onlarca məchuldur. Bu şeirlərin yüzdə on faizi ərüz, doxsan faizi isə heca vəznindədir. Bu parçaların qaillərindən, nazimlərindən mənə hələlik 156 sima məlumdur ki, onların haqqında da nöqsanlarla dolu məlumata malikəm. Odur ki, el-xalqı aldatmaq, yalan-yanlış yazı yazmaq mənə layiq olmadığından onları yazmaqdan imdilik imtina etdim və adları, təxəllüsləri olmayan şeirləri də tamamilə ayırıb kitabın ayağına köçürdüm. Bu şeirləri mən uzun illərin ərzi-müddətində ağızlardan eşidib yazmışam. Bəzilərini də dağınıq kitabların, bəyazların cildlərindən, bir də qopmuş, düşmüş vərəqlərdən dəftərçəmə köçürmüşəm. Bunları yazarların savadsız olmaları da mənə bir böyük ətəgöl törətmiş. Çünki heç bir parçadan hansı əsrdə yazıldığı belli deyildi ki, imlasını hifz etməyə çalışmışam. Amma hər halda şeirlərdə gözə çarpan bilmən, gətmən, gedirmən, qəmu, olayım, and, ayd, mundə, şol, işgə kəlmələrini qorumaqla oxucular üçün şeirlərin oxunmasını asanlaşdırdım. Yuxarıdakı kəlmələr bizə hələlik bir izçi xidmət göstərə biləcəklər. Bu şeirlər içərisində tariximizə və ictimai həyatımıza dair qiymətli vəsiqələr də vardır ki, onlar bizə bir çox qaranlıq nöqtələri aydınlatmaqla bərabər, şeirlərin hansı əsrdə söyləndiyini öyrənməyə də böyük kömək edəcəklər. Məsələn, Qurbani. Bu şair el şairlərinin ən qüvvətli və ən görkəmliələrinin biridir. Şeyx oğlu Şahın kim olduğunu biz müəyyən etdikdə Qurbaninin Şah Xətai və Füzuli ilə müasir olduğunu görəcəyik. Asan oxunmaq üçün şairlərin adlarını və təxəllüslərini əlifba sırası ilə qeyd etdim. Doğulduğu yerin hansı yer olduğunu müəyyən edə bilmədikdə və yenə mənasını anlamadığım kəlmələrin qarşısına bir sual işarəsi qoydum. El şairlərinin içərisində qadınların parlamaları ilə bərabər, erməni el şairlərini də Azərbaycanca şeirlər söylədikləri üçün buraya qeyd etdim. Qadınlarımızın bacarıqlı olduqlarını burada yazılan şeirlərdən dərk etmək olacaqdır.

Burada qeyd edilən el şairləri barəsində məlumatı olan şəxslərdən rica edirəm ki, qəzet və məcmuələr vasitəsilə öz məlumatlarını tənqid və ya məqalə tərzində yazmaqdan çəkinməsinlər. Bu kimi yoldaşlara indidən təşəkkür edirəm.

Bakı, 10 iyun 1927-ci il.

Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 12.

El şairləri. Bakı, Azərənşr, 1927, səh. 6-7.

AŞIQ ABDULLA

*Külli-Qarabağın abi-həyatı,
Nərmi-nazik bayatıdır, bayatı,
Oxunur məclisdə xoş kəlimatı,
Ox kimi bağırını dələr, ağlarsan!*

Vidadi

Əruz vəznində türkçə söylənilən şeirlərimizin ərəbcə adları olduğu kimi, heca vəznindəki qoşuqlar ¹ və düzmələrimizin də türkçə həm ümumi, həm də xüsusi adları vardır. “Türkini “türkü” şəklində yazanlar, bizcə, səhv edirlər. Adın ümumi mənası göz önündən qaçırılmamalıdır ki, “türki” bunu ifadə etməkdədir. Şeirlərin xüsusi adlarına gəldikdə onlar da mani, varsağı, türkmani, gəraylı, ovşarı, bayatı və başqalarından ibarətdir.

Türki – türk-i, mani – mahan-i, varsağı – varsaq-ı, türkmani – türkman-i, gəraylı – gəray-lı, ovşarı – ovşar-ı, bayatı – bayat-ı. Bu adlar ulusların, ellərin hünərləri və bacarıqları sayəsində yaradılmış şeirlərə, mənzumələrə verilən adlardır ki, bunların vasitəsilə hansı şeirin hansı ulusa, elə nisbəti olduğu meydana çıxır. Hər bir adın axırına, qurtaracağına bir “yeyi-yayi” nisbi izafə edildiyi də buna bir dəlildir. Gəraylı elinin yaratdığı mənzuməyə “gəraylı” deyildiyi kimi, əfşarların qoşuqlarına da “ovşarı” deyirlər. Yalnız mani təhrif olunmuşdur ki, o da mahan elinin düzdüyü düzmədir. Mahnı, mahnu, mani – hər üçü də “mahani” deməkdir. Türkmani türkmanlara, varsağı isə varsaq elinə aid şeirlərdir. Bayatı da bunlar kimi. Bayat haqqında dəhə şairimiz olan böyük Füzuli adına qaraladığım kitabçada müfəssəl məlumat verildiyinə görə buraya yalnız mövzui-bəhsimiz olan bəyatı bayatıya dair qısaca izahat verəcəyəm. “Divanilüğatiit-türk”, “Dədə Qorqud”, “Oğuznamə”, “Şocəreyi-türki” və başqa bəzi ərəbi, farsı, türki mənbə və məxəzlər bayat boyunun, bayat elinin mövhum olmayaraq gerçək və həqiqi olduğunu isbat etmədədirlər. Bu ad haqqında bu günə kimi heç bir ixtilaf törənməmişdir. Bəzi müəlliflərin yazmalarına görə, Bayat Oquz xanın nəvəsi və Gün xanın

¹ Türkçə şeirə, rəcəzə, qəsidəyə “qoşuq” deyirlər.

ikinci oğludur. Ağillı, fərasətli, bay, varlı olduğu üçün onu Bayat adlandırmışlar. Bu təsmiyənin vəchi isə Bayatın öz qardaşlarından hər bir cəhətdə üstün və bay, başqa igidlərdən də cəsur və ötgün olması imiş. Adın mənası da təqribən “adlı-sanlı, məruf və məşhur” deməkdir. Bay – varlı, bəy, bəg, bey; at – ad, ism, nam.

Bu münasibət ilədir ki, Bayata nisbəti olan ulusa, elə, xalqa bəyat boyat və biyad deyirlər, El şairlərindən olan Əzizi “bayat” kəlməsini “boyat” şəklində işlətməmişdir:

Əziziyəm Beylaqanı,
Boyatı, Beylaqanı.
Hamının bilkası¹ gəldi,
Bəs bizim bilka hanı?

Bayatlıların yaratdıqları ədəbiyyata “bayat”ı adı verilmişdir ki, bu gün belə yurdumuzda məşhur, hafizəmizdə məhfuz olan bayatılar bayat elinin hünəri və o xalqın nümunəi-qabiliyyətidir. Bayatı söyləmək, bayatı çağırmaq şərəfi bayatlılara və o istedadlı elə aiddir. Böyük Füzuli bayat elindən olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm bir mövqə sahibi olan Vaqif də bu nəcib elə mənsubdur. Aşağıdakı mətli ilə Vaqif bunu etiraf etmədədir:

Qarabağ içrə bir şairi-kəlimüllah Musadır,
Cavanşir içrə bir mövzun bayatı dəsti-beyzadır.

Bayatı çağırmaq yalnız bayatlılara münhəsir olub qalmamışdır. Başqa uluslardan, ellərdən yetişən şairlər, aşıqlar da bayatlıların yaratdıqları ədəbiyyatı təqlid edərək özlərini sınamışlar. Onlar da hünərlərini göstərmək üçün bir çox bayatılar² çağırmışlar. Nəticədə el ədəbiyyatının bu qismi könül istədiyi qədər çiçəklənmiş və qolbudaq atmışdır. Bayatlıların əlaq kimi öz-özlərinə yerdən çıxdıqları zənn edilməsin. Bunları qoşanlar, çağıranlar olmuşdur. Bəzi mühərrirlər bütün bayatıları tanımayan tək bir məchul şairin malı, əsəri hesab edirlər. Bir para yazıçılar da bayatlıların qailləri haqqında

¹ Bilka – həkim, danışmən

² Bayatı təğənni edilərək misra-misra çağırırlar. “Bu çağırılmış bayatıdır” savı da buna dəlildir.

məlumatları olmadıqlarından, onların kimlər tərəfindən çağırıldığını göstərə bilmirlər. Odur ki, onlar oxuyanda, yazanda “əziyəm”, “əziyəm”, “əziziyəm” və dərk etmədən “mən aşiq”, – deyə başlayırlar. Bu isə səhvdir. Bayatıları çağıran şairin, ya aşiqin təxəllüsü və yainki adı olmalıdır. Onda bəlli olur ki, bu bayatını hansı şair çağırmışdır. Doğrudur, bayatların az bir qismi adsız, təxəllüssüz olur. Bunun da səbəbləri vardır: birinci, şairin müvəffəq olmaması, ikinci, çağırıldığı bayatının ədəbi olmaması, üçüncü, adın və ya təxəllüsün bayatıya sığmaması.

Anıma yenə hər tövr olur-olsun, adsız, təxəllüssüz bayatların ərişindən, arğacından və ümumiyyətlə, toxunuşundan kimin ağzı ilə çağırıldığı bəlli olur. Bayatı çağıran məşhur, bəlli şairlərimiz çox olmuşlar. Mənim tanıdıklarım ancaq bunlardır: Həsərət, Qurban, Vəchi, Mədədi, Hüseyni, Məmi, Razi, Abbas, Müştəqi, Aşiq, Əzizi, Eyvaz və sair. Bu el şairlərinin çağırdıqları bayatların nümunələri bunlardır.

Həsərət:

Mən Həsərət, oyan dur,
Aç gözünü, oyan dur.
Dost olursan, vəfalı ol,
Yoxsa bizdən o yan dur.

Mən Həsərət o şənə,
O zənburdu, o şənə.
Əqlim pərişan oldu,
Zülfi tökdü o şənə.

Qurban:

Qurban mənzil, o xalı,
Döşənibdir o xalı.
Zülfün acəb xaindir,
Gizləyibdir o xalı.

Bağrım başı ağ yarə,
Tiğ aluban ağ yarə.
Məhşəridir Qurbanın,
Yar qalanda əğyarə.

Vəchi:

Dərman birdir, dərd nəçə,
Məni qıldı dərd incə.
Dağ-daş olmaz Vəchinin
Birdəm çəkən dərdincə.

Miyanın yarım incə,
Xubluğun yarım incə.
Vəchi der, dağ ilə daş,
Yox dərdim yarım incə.

Mədədi:

Çağır gölsin nəzarı,
Bülbül eylər nə zarı.
Mədədi der, müxənnəsə
Nə boyun əy, nə zarı.

Göründü alınca dur,
Miyana alınca dur.
Mədədi der, müxənnəsə,
Sərrafdan alınca dur.

Hüseyni:

Hüseyni, bax cananə,
Yetirmiş baxca nanə.
Həsrot qalan gözlərim,
Doyunca bax cananə.

Məmi:

Məmiyəm, sinə-sinə,
Əğyara sinə-sinə.
Cananə can vermədim,
Gərdənim sinə-sinə.

Aşiq:

Mən Aşiq kim sədağə,
Kim qurban, kim sədağə.
Mən Məcnun varisiyəm,
Qoymanam kimsə dağə.

Mən Aşiq az qala,
Çoxlu qala, az qala.
Şəfəqin üzümə düşdü,
Yıxılmışdım az qala.

Əzizi:

Əziziyəm, yenə gül,
Yenə bülbül, yenə gül.
Dəryacan qəmin olsa,
Düşmən görsən, yenə gül.

Əziziyəm, qana bular,
• Qan könlüm qana bular.
Qanlıya yoldaş olma,
Səni də qana bular.

Müştaqi:

Müştaqiyəm, müştaqi,
Ənbər zülfün müştaqi.
Üzüm üzün həsrəti,
Gözüm gözün müştaqi.

Eyvaz:

Xoş gəldin, ərəb Altı,
Zənbursan ara balı.
Çəkməz Eyvaz dərđini,
Gəlsə yüz arabalı.

Bunlardan başqa, Molla Vəli Vidadinin də bayatı çağırdığına dair əlimizdə aşağıdakı mötəbər sənədlər vardır:¹

Vaqif:

Yavuz çox qocalan bayatı sevər,
Gah ögini, tək-tək özündən deyər,
Sən də yetişibsen o həddə məgər,
Beynini bayatı oyar, ağlarsan?

¹ Vidadi bayatlarına bu günə kimi rast gəlmədim.

Vidadi:

Külli-Qarabağın abi-həyatı,
Nərmı-nazık bayatıdır, bayatı,
Oxunur məclisdə xoş kəlimatı,
Ox kimi bağrını dələr, ağlarsan!

Vaqif:

Müxəmməs deməgin seyrəklənibdir,
Bayatıda zehnin zirəklənibdir,
Qocalıbsan, qəlbin köyrəklənibdir,
İşdən-gücdən olub bekar ağlarsan.

Vidadi və Vaqif ilə müasir olan Ağabəyim xanım da bayatı çağırarmış. Fətəli şahın sarayından və Tehrandan sıxıldığı üçün bu bayatını çağırmışdır:

Ağabəyim xanım:

Çənə qara¹, qara bax,
Yağışa bax, qara bax.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

XIX əsrin müqtədir şairlərindən sayılan Məhəmməd bəy Aşıq ilə Aşıq Pərinin bir-birilərinə xitabən çağırdıqları bayatılar vardır ki, nümunə olmaq üçün Məhəmməd bəyin iki bayatısını göstərirəm:

Qarşıda duzaq, Pəri,
Dağılsın duzaq, Pəri.
Qurdun könlüm quşuna,
Bir yaman duzaq Pəri.

Qarşıda uzaq Pəri,
Gül üzde uzaq Pəri.
Qoynun bağü gülşəndir,
Qapındır uzaq, Pəri.

¹ Qara – “bax” deməkdir.

Qayıdaq mətlobə. XI əsri-hicrinin əvvəllərinə qədər yaşamış Aşıq Abdulla çox səmimi və nazikxöyal el şairidir. O taylı, yəni Arazın o tayından gəlmə, həm də sarışın olduğu üçün Sarı Aşıq, Qərrib Aşıq¹ adları ilə də şöhrət tapmışdır. Aşıq X əsri-hicrinin axırlarında Qaradağ mahalından köçüb Zəngəzur qəzasına gəlmiş və orada da Qaradağlı kəndində sakin olmuşdur. Təqribən yüz il bundan qabaq dağılıb viran olan Qaradağlı kəndi o zamanlar şənlikli, abad kənd imiş. Burada Aşığın adı ilə adlanmış bir təpə də vardır ki, bu gün yenə ona “Aşıq yaylağı” deyirlər. Aşıq o təpənin üstündə oturub bayatı çağırarmış. Baxarı, mənzərəsi gözəl olan bu təpədən baxanda Araz tamamilə görünür. Aşığın Qaradağlı kəndində oturması həmvilayətliklik münasibəti ilə olmalıdır. Ehtimal ki, Qaradağlı kəndinin sakinləri də Aşıq kimi Qaradağ mahallarından köçüb gəlmə imişlər. Qürbət ölkədə sıxıldığını bir çox bayatlarında çağırmışdır:

Qarabağda bağ olmaz,
Qara salxım ağ olmaz.
Qərblikdə qalanın,
Ürəyində yağ olmaz.

Qürbətdə yaşayan Aşıq, nəhayət, Səfiyan elinə mənsub olan türklər kəndinin² əhalisindən Yaxşı adlı bir sarışın və qara xallı qıza aşiq olmuş və onun eşqilə də ölməyən bir türk ədəbiyyatı yaratmışdır. Deyilməyə görə, Abdullanın əvvəl təxəllüsü Misli imiş, Yaxşıya aşiq olandan sonra təxəllüsünü Aşıq qoymuşdur. Aşıq bəzi bayatlarında təxəllüs işlətməmişdir. Bunun da səbəbi yuxarıda göstərdiyim səbəblərə görədir.

Aşıq Yaxşidan gözlər,
Mürğün Yaxşidan gözlər.
Baxdıqca şirin düşər,
Doymaz Yaxşidan gözlər.

Mən Aşıq budağ ilən,
Gül sınımış budağ ilən.
Sənə Yaxşı deməzlər,
Mən ölsəm bu dağ ilən.

¹ Aşıq bayatlarının çoxunda qərbliliyini qeyd edir.

² Bir rəvayətə görə, Yaxşı Məqsudlu kəndindəndir.

Aşiq yamanə gələ,
Dərdin yamanə gələ.
Yaxşı yaxşıya gedə,
Yaman yamanə gələ.

Mən Aşiq başı açıq,¹
Oxudursan başa çıx.
Yaxşı məni istəmiş,
Ayaq yalın, başaçıq.

Aşığın müasirləri, çağdaşları Əzizi, Niyaz, Razi, Mədədi və baş qalarıdır. Bunlardan Əzizi və Mədədi ilə yaxın olduğu üçün aralarında şeirləşmələr olmuşdur:

Aşiq:

Mən Aşiq, Yaxşı yarın,
Çək cövrün, yaxşı yarın,
Bikam azar çəkməyin,
Yaramı yaxşı yarın.
Sən bülbül gül həsrəti,
Bayqusu mən yaxşı yarın.

Əzizi:

Əziziyəm, salamat,
Min səməndin salamat.
Təkəbbür olma, Aşiq,
Hər yetənə salam at.
Dilinə de, dinc dursun,
Başın gəzdir salamat.

Əzizi bir incə var,
Tərtər var, bir incə var.

Aşiq:

Aşiqin gizlin dərdi,
Dağların birincə var.

¹ Başaçıq – el adıdır.

Əzizi:

Əzizi gəzər Çini,
Kəbabın gəzər çini.

Aşiq:

Aşiq der milçə olaydım,
Gəzəydim göz içini.

Aşiq məşuqəsi ilə söhbət etmək üçün bəzi gecələr Yaxşı oturan Türklər kəndinə gedərmiş. Bir gecə söhbətini qurtarmadan dan atmağa başlayır və buna görə Aşiq məşuqəsindən ayrılmağa məcbur olur. Bunu bir bayatı çağırmaqla dostu Mədədə eşitdirir:

Mən Aşiq, ay Mədədə,
Ülkər mədədə, ay mədədə.
Dan ulduzu baş verdi,
Ayrılıqdı, ay mədədə.

Aşiq bir gün Yaxşidan “Qaşıq aşı” istəyir. Yaxşı da “Qaşıq aşı” üçün bir bayatı çağırmasını şərt qoyur. Aşiq qəbul edib aşağıdakı bayatını çağırır:

Mən Aşiq, qaşiq aşı,
Bişirir qaşiq aşı.
Aşığı yoldan eylər
Yaxşının qaşiq aşı.

Bu bayatıdan Yaxşı və Yaxşının anası məmnun olurlar. Ertəsi gün qaşiq aşını bişirib aşığı bayatı ilə çağırırlar:

Aşiq, aşın bişdi, gəl,
Bişib yerə düşdü, gəl.
Sənle keçən günki söz,
İndi yada düşdü, gəl.

Amma Aşiq çağırıldıqdan sonra bayatının mənasını başa düşüb gülüşməyə başlayırlar:

Aşığı yoldan eylər,
Yaxşının qaşiq aşı –

misralarının son kəlməsi “qaşiq aşı”, “qaşı-qaşı” imiş. Bunlar gülüşmədə ikən Aşiq əlində bir cad əppəyi olduğu halda gəlir. Və elə güman edirlər ki, Yaxşı ilə anası Aşığın acdığına və əlində gətirdiyi cad əppəyinə gülürlər. Odur ki, bu bayatını çağırır:

Mən Aşiq, bağçada gül,
Bağda gül, bağçada gül.
Aşığa gülən Yaxşı,
Əlində, bax, cada gül.

Aşığın Yaxşıya aşiq olması doğru və həqiqətdir. Buna dair əldə sənədlər vardır. Məhəmməd bəy Aşiq təxəllüsdə Aşiq Pəriyə məhəbbətini elan edərkən bayatlarının birində Aşiq ilə Yaxşının adlarını çəkmişdir:

Qarşuda yaxşı Pəri,
Tərmanın yaxşı Pəri.
Mən Aşıqdan yaxşıyam,
Yaxşından yaxşı Pəri.

Aşığın məşuqəsi olan Yaxşı çox keçmədən ölmüş və bununla da Aşığın ruhunda böyük bir dəyişiklik əmələ gəlmişdir. Bu təsir ilə çağırdığı bayatılar olduqca həzindir.

Yaxşı öləndə:

Bu dağlar ulu dağlar,
Çeşməli sulu dağlar.
Burda bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Mən Aşiq, gödək imiş,
Gün gündən gödək imiş.
Boyun bir sərv ağacı,
Ömrün nə gödək imiş.

Yas saxlayanda:

Mən Aşiq, yasəmənə,
Açıbdır ya səməni.
Fələyə neyləmişdim,
Batırdı yasə məni.

Aşiq qara¹ Yaxşıdı,
Xalı qara yaxşıdı.
Düşmənlər al geyinsin,
Mənə qara yaxşıdı.

Mən Aşiq, baxar² ağlar,
Ulduzlar baxar ağlar.
Ölünü özün ağla,
Özgələr baxar ağlar.

Mən Aşiq, yaman bala,
Qoy gəlsin, yaman bala.
Rəvadı Yaxşı ölə,
Yerində yaman qala?

Arazda gəyim qaldı,
Biçmədim zəyim qaldı.
Arzun gözündə qalsın,
Necə kim, mənim qaldı.

Yaxşı gömüləndə:

Mən Aşiq, tər sinə³ qoy,
Tər tən⁴ tər sinə qoy.
Yaxşını qıbləsinə,
Aşiqi tər sinə qoy.

Mən Aşiq, sində⁵ qalsın,
Sindədir sində qalsın.
Can məndə qərar tutmaz,
Göndərin sində qalsın.

Mən Aşiq, düzlər sini,
Sinçilər⁶ düzlər sini.
Aldı bağına basdı,
Yovşanlı düzlər sini.

¹ Qara - "bax" deməkdir.

² Baxar "mənzərə" mənasındadır.

³ Sin - qəbir, qor, məzar

⁴ Tən - bədən, gövdə

⁵ Sində - qəbirdə, məzarda

⁶ Sinçi - qəbir qazan, gorkən

Ehsan verəndə:

Gətir, öldür çəpişlər,¹
Xeyrə dönsün çəp işlər.
Gözüm yaşından, Yaxşı,
Dərya dolar, çəp işlər.

Gətir öldür keçini,
Can cəsəddə² keçini.
Yaxşından sora Aşiq,
Günün necə keçini?

Yaxşı yadına düşəndə:

Piyalə dolu xubdur,³
İçməyə dolu xubdur,
Yar gəzən yeri gördüm,
Gözlərim dolu xubdur.

Mən Aşiq, gəzinməyəm,
Əhdim var, bəzənməyəm.
Yuvasız quşlar kimi
Sərgərdan gəzən mənəm.

Bayquş mənəm, bayquş mən,
Hamı quşdan say quş mən.
Nə bəlalı quş oldum,
Sızıldaram yay-qış mən.

Aşiq məşuqəsi Yaxşının vəfatından sonra çox yaşamayıb ölmüşdür, amma hansı tarixdə öldüyü dürüst müəyyən edilməmişdir. Öz vəsiyyəti mövcibincə:

Mən Aşiq, tər sinə qoy,
Tər tənə tər sinə qoy.
Yaxşını qibləsinə,
Aşiqi tərsinə qoy.

¹ Çəpiş – bezgələ, keçi balası

² Cəsəd – bədən, cüسسə

³ Xub – yaxşı

Bayatısının məzmunu ilə basdırılmış və üstünə günbəz tikilmişdir ki, bu gün “Aşıq günbəzi” adı ilə məruf və məşhurdur.

Aşıq günbəzi Güləbərd kəndinin özündə vəqə olub Həkəri çayının sol tayındadır. Günbəzin üstündə heç bir yazı, tarix yoxdur. Yalnız qəbir daşının üzərində bir saz şəklində qazılmışdır. Bundan qiyas etmək olar ki, Aşıq saz da çalarmış. Yaxşının qəbri isə Həkəri çayının o biri tayında, yolun yuxarisındadır. Yaxşı Aşığın istədiyi kimi qibleyə, Aşıq da tərsinə gömülmüşdür. Həkəri çayı da bu iki qəbrin arasından axmadadır. Əhalinin bir qismi Aşığı haqq Aşığı¹ adı ilə yad edərək ziyarətinə gəlirlər. Ziyarətə gələnlərin çox qismi sünni, bir qismi şiyə, bir qismi də ermənilərdir. Qazax qəzasından gələnlər, başqa qəzalardan gələnlərdən çox olur. Azərbaycanda Aşığın bayatıları dahi şairlərimiz olan Füzulinin qəzəlləri qədər mərufdur. Söz yox ki, bunlar öz vaxtında kitab şəklində toplanıb nəşr olunsa idi daha da məşhur olardı. Bu kitabça Aşıq külliyyatının bir hissəsi hesab olunmalıdır. Bu parçaların çoxu yanlış eşitmiş insanların ağızlarından toplanılmışdır. Ancaq yüzdə beş faizi dağınıq yarpaqlar və əski bəyazlardan götürülmüşdür ki, bunların da imlaları neçə cürdür. Bu yarpaqların pozulmaları həm də qəliz mürəkkəb ilə yazılmış səhifələrin bir-birlərinə yapışib qəribə bir şəkildə düşmələri də unudulmamalıdır. Bunların üstünə bir də cinas bayatılarını əzəvadlı adamın kefi istədiyi şəkildə yazmasını əlavə etsək, məsələ tamamilə aydınlaşar. Odur ki, cinasları asanlaşdırıb və bacardığım qədər təshih etdim. Məna çıxara bilmədiklərimi də bu kitabçaya qatmayıb kənara qoydum. Cinas bayatılar aşağıdakı şəkillərdə yazılırlar. Tanış olmayanlar üçün çətindir.

Mən Aşıq gül məkanda,
Gül bitmiş gül məkanda.
Səni gördüm, mən göldüm,
Mən handa, gül məkanda.

¹ Şuşa ədəbiyyat dərnəyi tərəfindən 1923-cü ilin avqust ayında Şuşada təb etdirdikləri kitabça da “Hoqq Aşığı” adı ilə çap olunmuşdur. Bu kitabça 17 bayatıdan ibarət olub, 7-si Aşığın, 4-ü Əzizinin, 6-sı isə başqa şairlərinindir. Bayatıları toplayan Məhəmməd Rüşdi adlı bir tələbədir.

Əziziyəm Beyləqani,¹
Boyatı, Beyləqanı.
Hamının bilkası gəldi,
Bəs bizim bilka hamı?

Bir də bayatılarımızın tədqiq olunmaq üsulunu asanlaşdırmaq tərəfdarı olduğum üçün bunların da son hərflərini nəzərə alıb ona mütəbiq tərtib etdim və buna da kifayət etməyib nömrə qoydum. Yalnız təxəllüссüz bayatıları ayıraraq ayrıca qeyd etdim. Əgərçə bunlar tamamilə Aşığa məxsusdur və əlimdəki doğru-yanlış vəsiqələr də bunu hər cəhətcə isbat edir. Hər halda belə olmasını hələlik lazım bildim. Bayatıların tərtibi əski üsuldur, xeyirli olduğu üçün mən də riayət etdim. Aşığın öz müasirləri də divanlarını bu növlə tərtib etdikləri məlumumuzdur. Bayatılar, savlar həm ədəbiyyatımıza, həm də gəncliyə bol-bol faydalar verəcəkdir. Gənclikdə Vaqifin, Zakirin təsirini duydum. Aşığın təsiri də az olmayacaqdır. Çünki Aşığın özündən sonra gələn bütün el şairlərinə, o cümlədən Vaqifə, Zakirə təsiri olmuşdur. Aşıq el şairlərimizin mühüm şəxsiyyətlərindən biridir. Xüsusən Aşığın bayatılarında tarix və məişətimizin mühüm qismi gizlənmişdir.

Bakı, 15 fevral 1927-ci il.

Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, sayı 13. Aşıq Abdulla, XI əsri-hicri. Bakı, Azərnaşr, 1927, səh. 7-20.

¹ Beyləqan – Azərbaycanın viran edilmiş şəhərlərindəndir. Qarabağ mülkündə vəqedir.

MEHDİ BƏY ŞƏQAQİ

*Çari-çizəst düşməni-füqərə
İtü biti-yasavulü molla.*

Mehdi bəy

Molla Pənah Vaqifin müasirlərindən olan Mehdi bəy olduqca cəsarətli və çox bədihəgu, dili iti bir şairdir. Zamanında rəiyyətdən tutaraq sədri-əzəmə ta padşaha qədər heç bir kəs yaxasını onun həcvinin caynağından qurtara bilməmişdir. Mehdi bəy hər kəsdə ədalətdən kənaət bir iş görəni kimi filfövr onun boynuna həcv əfilərini sarmaşdırıb usandırardı. Fətəli şah Qacar saray və ricali-hökumətinə çox yaxın olan bu el şairi əvvəllər bir qədər saray təsirinə düşərək doğru yolundan sapmış, mədhiyyə və qəsidələr söyləmişsə də, çox keçmədən bu səhvini düşünərək, yenə düz yola qayıtmışdır. Mehdi bəyin gənclik zamanında təlim və tərbiyəsinə dair əldə bir material yoxdur. Onun haqqında əlimdə olan vur-tut üç məxəz vardır ki, onların birincisi farsca yazılmış “Nigaristan”¹ təzkiyəsidir. Mehdi bəy haqqında orada yazılan yazıları tamamilə ana dilimizə çevirib buraya köçürürəm: “Mehdi bəy Sərab ilə Gərmrud arasında olan Əsbərli elindəndir. Bir müddət Təbriz şəhərində Təbriz bəylərbəyisi olan Xudadad xan Dünbülü xidmətində oldu. Amma yaşının orta çağı özünü Rindliyə vurub Kürdüstana və Gorusa getdi. O yerlərdə eyşü işrətə məşğul olub, laübalı yaşadı. Ondan sonra İsfahan şəhərinə varid olub, ermənilər məhəlləsində içki içməyə qurşandı. Böylə ki, sərxoş və məstlik halında yıxılıb küçələrdə qalırdı və heç bir kəsdən də qorxusu, pərvası yox idi. Nəhayət, içkinin təsirindən tarixi-hicri 1214-də İsfahan şəhərinin Fil karvansarasında vəfat etdi.

Səhlənkarlığından şeirlərini yığıb “Divan” bağlamamışsa da, qürrai-təbii və məhfələyə şeirləri vardır. Cavanlığında farsca bir “Leyli və Məcnun” məsnəvisi yazmışdır ki, məqbul deyildir. Mirzə Mehdi adlı vahidüleyin bir şəxs guya Mehdi bəyə yamanlıq etdi-

¹ “Nigaristan” Fətəli şah Qacarin xahişinə görə Təbriz bəylərbəyisi Hacı Əbdürəzzaq bəy tərəfindən hicri 1241-də qələmə alınmış bir təzkiyədir.

yindən Mehdi bəy də aşağıdakı qitə ilə onu həcv edərək və bununla da İsfahanda fəvqəladə şöhrət tapmışdı:

Peyğəmbəri ma dadə zedəcəli-nişan ha
Ta ümməti-mərhumə dər əzlal nəbaşəd.
İn Mehdi yeki-çəşm ki aməd besfahan
Ey qövm bebinid ki dəccal nəbaşəd”.

İkinci məxəzimiz “Məcməül-füsəha”dır ki, müəllifi Lələbaşı Rzaqulu xan Hidayət təxəllüsdür. Lələbaşı yazır: “Mehdi bəy Şəqaqi uzun müddət İran şəhərlərində, xüsusən, Kürdüstanda mədahlıq edirdi və hər bir sadə ilə badə içirdi və öz həcvləri ilə xalqı incidirdi. O evi yıxılmış şairin laübaliliyi məşhurdur. Tarixi-hicri 1214-də İraq vilayətində vəfat etdi. Gözəl və xoş təbi var idi. Amma öz şeirlərini bir yərə yazmamışdır. Mən hər yerdən bir şeir tapıb buraya yazıram”.¹

Zülf ra bər rux bər əfşan ta əyan binendi xəlq
Ki aftabi ra çəsan zaqi bəziri-pər goşəd.
Tifl əncüm ra fələk dər ziri-kürsi cadəhəd
Pəs ləhaf əz ətlasi-çərxəş bekürsi dər goşəd.²

Üçüncü məxəzimiz “Qamusül-e’lam”dır: “Mehdi bəy qəzvinli olub Fətəli şah Qacar zamanında yaşamış və əksər ömrünü səyahətlə keçirmişdir. Lətifəyə mayil bədihəgu və qələndəri-məşrəb bir adam olub, şah müşarileyhin vermiş olduğu xələti meyxanəyə rəhn buraxdığından şahın etibarına məzhər olduqda bədahətən həmin beyti söyləmişdir:

Xəl’əti-noşudə dər badei-dirinə kəru
Ki buvəd badei-dirinə be əz xələti-no”.³

Bu üç məxəzin hər üçü bir-birinə uyğun və müvafiqdir və bizdə olan məlumat ilə də düz gəlirlər. Yalnız Mehdi bəyin doğma

¹ “Məcməül-füsəha”, cild 2, səh. 488.

² Keçənlərdə qışda peç əvəzinə kürsü qurardılar ki, Mehdi bəy ona işarə edərək gözəl təsvir etmişdir.

³ “Qamusül-e’lam”, cild 6, səh. 4496.

yurdu haqqındakı gözə çarpan ixtilaf ilə “Qamusül-e’lam”dakı bir beyt üstündə danışmaq ola bilər. Biz əvvəldən ta bu sətərə kimi Mehdi bəyi Şəqaqi, Şəqaqlı – deyə qeyd etmişik. Amma “Nigaristan” müəllifi Hacı Əbdürrəzzaq bəy onu əsbərli, Şəmsəddin Sami bəy qəzvinli göstərmədirlər. Demək, bir şəxsin Şəqaq, Əsbərli, Qəzvin adları ilə üç məşqəttürresi olur ki, bu doğru deyildir. Biz xalqın, elin ağzından məlumat yığarkən Mehdi bəyi daim şəqaqlı eşitmişik. “Məcməül-füsəha” müəllifi Lələbaşı da təzkirəsində Şəqaqi yazmışdır ki, bu da iddiamıza qüvvət verməkdədir. İndi biz bunu bir də Mehdi bəyin öz dilindən cari olan şeirindən səmimiyyətlə dinləsək, məsələ tamamilə aydınlaşar. Mehdi bəyin şeirdə işlətdiyi təxəllüs öz adı olan Mehdi və yetişdiyi el də Şəqaqdır ki, buna ərəb əlifbasında bir “yai”-nisbi izafə ediləndə Şəqaqi olur. Bu iki nöqtəni Mehdi bəy məqtələri ilə aydınlatdığı kimi, digər yetim bir beytində də xoşnəvisliyini işarə etməklə bərabər, doğma yurdunu da açıq və aydın göstərərək ixtilafa da yer qoymamışdır:

Şod müddəti ki, dəstəm bərxət şoddesti-yaqi
Sərdari bəd nəvisan Mehdi bəgi-Şəqaqi.

Bu isə vaxtın şuxtəb zərif adamları tərəfindən yazılan nəzərə də Şəqaqi olduğunu təsdiq etməkdədir. Bu mötəbər sənədlərdən sonra artıq əsbərli və qəzvinli dəvəsi rədd olunaraq, Mehdi bəy şəqaqlı olaraq qalır. İndi gələk Şəmsəddin Sami bəyin göstərdiyi bir beytə. Bizcə, o beyt başdan-başa təhrif edilmişdir və qamusda göstəriləndə heç bir hüsni və şeiriyyəti də gözə çarpmır.

Xəl’əti-noşşode dər badei-dirinə gürü
Ki boved badei-dirinə be əz xəl’əti-no.

Fətəli şahın Mehdi bəyə bir xəz xirqə bağışladığını bilirik. Mehdi bəy sərxoş və xirqəsiz gəldikdə şahın xirqəgu, – deyə Mehdi bəyə itab etdiyini və Mehdi bəyin bədahətən söylədiyi raiqanə beytini də eşitmişik. Hər halda o beyt Şəmsəddin bəyin göstərdiyi şəkildə olmayıb, bizim aşağıda qeyd edəcəyimiz şəkildədir:

Dadə-əm xirqei no bəhrəmei-köhnə gəru
Ki mərə cami-meyi-köhnə be əz xirqei-no.

Yuxarıda adlarını sadaladığım müəlliflər tərəfindən Mehdi bəyin təxəllüsü tənvir olunmayaraq məsələn üstüörtülü buraxılmışdır. Bu da onun şeirlərinin kəmyabılığından nəşət etmiş bir keyfiyyətdir. Söylədiyimiz kimi, Mehdi bəyin şeirdə işlətdiyi təxəllüs öz adı olan Mehdi bəydir ki, bu misralar onu təsdiq etmədədir:

Mehdiyəm, ərz edin şahlar şahına,
Mehdi Bisütunda kuhkən oldu...

Bu qədər incitmə fəqir Mehdi...

Mehdiya rənci-ğəmə, güsseyi-dərdir-canan
Göz peyi-vəsli-kəşidim əbəsi-bud əbəs...

Həmişə Mehdi kuyində zipa üftadə sərvindir,
Nə tək ol dam zülfündə bu Mehdi payibənd olmuş.

Bəhr o bəhr o zican-zican
Mehdiya, Mehdiya, şitab-şitab.

Mehdi bəyin bədihələri çoxdur və bir çoxları da itib-batmışdır. Bir aralıq yoldaşlarının təzyiq və təcizi sayəsində evlənən Mehdi bəyi başqa bir dostu təbrik etdikdə bədahətən aşağıdakı:

Ta əhli-ixtiyar etdim, dedim, insani-tam oldum,
Keçirdib boynuma... noxtasın, rüsvayi-am oldum –

beytilə qarşılımışdır. Yenə bir gün Tehran və ya İsfahan məscidlərinin birində Soltanüz-zakirin ləqəbli bir rövzəxan şücaət oxurkən zülcinaheyn aşura günü bir təkəddə iki yüz məlunu cəhənnəmə vasil etdiyini enlənə-enlənə xalqa dedikdə Mehdi bəy yerindən ayağa qalxaraq bədahətən söylədiyi bu beyti:

...Zeyd zülcinahi- do səd tən qətl şod
Ey kaş ...idə boved bəshrayi-Kərbəla –

hündürdən camaata oxuyub məscid əhlini heyrətə buraxır. Yenə bir gün Şəraq eli Fətəli şahın əmrinə müxalif hərəkət etdiklərinə görə şah tədbir olunmalarını əmr edir və öz övladından Xosrov mirzəni

bir miqdar qoşun ilə Şəqaq elinin üstünə göndərir. Şahın buyruğuna əməl edən Xosrov mirzə Şəqaq elini tarac edib bütün var-yoxlarını, mal-davalarını soyub, sürüb aparır. Mehdi bəy sərxoşluq aləmində elin arasına gəlməkdə ikən yolda bu yağmagər firqəyə təsadüf edir və filfövr məsələni anlayır. Xosrov mirzə Mehdi bəylə görüşdüyü zaman birdən-birə çayın kənarında çimmək üçün soyunmuş çılpaq qızlara gözü sataşır. Çaxnaşmaya düşən qızların paltarları uzaqda olduğundan onlar əlləri ilə yaşıl otları qırıb bədənlərinin örtülməsi lazım olan yerlərini örtüb yerə çökürlər. Bu mənzərəni gören Xosrov mirzə qızların kimlər olduğunu Mehdi bəydən soruşduqda, Mehdi bəy bədahətən:

Susən dəhnan zecori-Xosrov
Bertəngi-şəkər, nəbati-bəstə –

beytini söyləyir. Mehdi bəyin taziyanə şeiri ilə qamçılanan Xosrov mirzə məhcub və xəcalət olduğundan qarət etdiyi mal-davarı tamamilə yiyələrinə qaytarıb, dustaqları da Mehdi bəyə bağışlayır.

Bunlardan başqa cəstə-cəstə rübailər və beytləri vardır ki, onları oxuduqda insan Mehdi bəyin cəsarətinə təəccüb edir. Onların cümləsindən biri də bu beytdir:

Hər ki öz xani-qızılbaşı-do küncüd bebrəd
Dübbə¹-əzdəm dər avizənəd yağ doldur gotir.

Yəni hansı bir fəqir Qızılbaş xanından ikicə danə küncüd aparsa, quyruğundan o saət dübbəni asarlar ki, gələndə yağ doldur götür.

Və yaxud:

Ətəyi-bozarqan İrənzəmin
Du ta barəkallah əst səd afərin.

Yəni İran ə'yan və ümərəsının ətəsi, boxşişi fəqət iki barəkallah ilə yüz afərinidir. Mirzayi-Nüdrətə bədahətən söylədiyi cavab həzrət valayə dediyi rübai məruf:

Bu həşəmətlə həzrəti-vala sopalandı,
Ar oldu bizə yekqəvu tənha sopalanmaq

¹ Dübbə – yağ qabına deyirlər ki, satıldan böyük olur.

və məşhurdur. Molla Şərif adlı bir axund Mehdi bəyin qiybətini edərək, “qovun getsin, rindi-xərabatının biridir”, – demiş imiş. Bunu eşidən Mehdi bəy bədahətən bu rübaini söyləmişdir ki, həm şeiriyyəti, həm də bakirəliyi vardır:

Zənn Molla Şərif ra rindi,¹
Busə midad bər rüxi-ziba.
Koftoməş qanei bədin kofta
Ley fiha ma rəbəxiri.²

Mehdi bəyin təzkirələrindən götürdüyümüz şeirlərinin hamısı yeddicə beytdən ibarət farsî şeirlərdir ki, tərcümci-halı içərisində dərc etdik. Bu kitabçaya düşən başqa türki, farsî şeirlər isə bu çağa kimi heç bir yerdə təb və nəşr olunmamışdır. Hələ türkcə də şeirlər söylədiyini kimsə meydana çıxarmamışdır. O barədə yuxarıda adları çəkilən təzkirələrdə, bir işarə də olsa, yoxdur... Mehdi bəyin vəfatı Molla Pənah Vaqifdən iki il sonra vəqə olmuş, İsfahan şəhərində mədfundur.

Bakı, 15 sentyabr 1927-ci il.

*Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı,
sayı 14. Mehdi bəy Şəqaqi, XII əsri-hicri.
Bakı, Azərənəşr, 1928, səh. 3–8.*

AĞA BAĞIR ŞİRVANİ

*Mənbər ki, onda xütbə deyib paki-maklər,
Mütrüblər indi onda oxurlar qəzəl-məzəl.*

Ağa Bağır

Vaqifin müasirlərindən biri də Ağa Bağırdır. Öz vaxtının mühüm şəxsiyyətlərindən olan bu şair haqqında, təəssüf olsun ki, məlumatım çox azdır. Yalnız XII və XIII əsrlərə aid bəzi cümlələrin köməyi – yardımı ilə onun şirvanlı, həm də Vaqifin müasiri olduğu müəy-

¹ Rind – Mehdi bəyin özünə işarədir.

² Hələ bununla başqa işim də vardır.

yen edilə bilər. Ağa Bağırın tək bir bəhəriyyəsinə tapa bilən Mirzə Yusif Qarabaği onu Vaqif müasiri ədd etmişdir ki, bu doğrudur. Bu gün əldə olan başqa cırıq, qopuq yarpaqların bəzilərinə də “min kəlami-Ağa Bağır Şirvani” qeydi ilə bəhəriyyəsi yazılmışdır. Yalnız şirvanlı Mirzə Nəcəfqulu Müşfiq təxəllüsün dəftərçəsi kənarında “bin Hacı Səfərəli Şirvani” əlavəsi gözümə dəymişdir. Bu əlavə Ağa Bağırın şirvanlı olduğunu qüvvətləndirməklə bərabər, atasının adı Hacı Səfərəli olmasını da aydınlandır. Gəncəli Mirzə Mehdi Naci müstəmləkətdən olan bir məcmuədə də Ağa Bağır şirvanlı göstərilmişdir. Adolf Berje, Müctəhidzadə və Köçərli bu simadan bixəbərdirlər. Köçərli məcmuəsinə¹ Mirzə Yusifin dərc etdiyi şeirin bir neçə sətirini istəməyə-istəməyə köçürərək şairin nə özünü, nə də sözünü bəyənmişdir. Halbuki tamamısını bu kitabçamıza köçürəcəyimiz o şeir, Ağa Bağırın başqa şeirləri kimi, bikkü novzəmindir.

Birinci, Ağa Bağır hicri XII əsrin şairidir. İkinci, anadan olan yeri Şirvanıdır. Üçüncü, şeirdə işlətdiyi təxəllüsü də həman öz adı olan Bağırır. Ağa Bağır şeirlərinin birində Seyid Nəsimiyə peyrəvilik etmişdir. Ehtimal ki, bu onun gənclik çağı imiş. Bunu şeirin mövzusu, quruluşu da göstərməyədir. Hər halda bu peyrəvilik fikrən deyil, şəkllən olmuşdur ki, bundan “hürufi məsləkində imiş” fikri meydana sürülməməlidir. Ağa Bağırdan mütəəssir olanlar da vardır. Didə, Fateh və Zakir onun təsirində olmuşlar. Şəkili Kərim ağa Fatchin:

Əhli-zəmanə tərki qılıbdır rizai-həqq,
Üz döndərüb tərqi-höyatdan yavaş-yavaş.
Məğrur qılmasın səni, ey dil, bu dəhri-dun,
Əl çək, oyan bu eyşü səfadən yavaş-yavaş.

Təhrir qıldı katibi-divani-zülcəlal,
Getmək görək sərayi-fənadən yavaş-yavaş.

Məşşatə var xəzini-təqdiri-zeyb üçün,
Dərin nisar qıldı səbadən yavaş-yavaş

və Qasım bəy Zakirin:

Zur etdi dəhr möhnəti canə yavaş-yavaş,
Cism oldu tiri-çərxə nişanə yavaş-yavaş –

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, 1-ci cild, 2-ci hissə, səh. 343.

mətlə'li qəzəlləri tamamilə Ağa Bağırın aşağıdakı mətlə' ilə:

Bağlandı kuş sövti-sədadən yavaş-yavaş,
Göz xirələndi düşdü ziyadən yavaş-yavaş –

başlanan qəzəlinə nəziredir.

Mirzə Nəsrulla bəy Didənin də:

Maşallah, fəslı-gülüstandır,
Ruyi-zəmin lələvü-reyhandır –

mətlə'li bəhariyyəsi Ağa Bağırın:

Bir belə mövsümdə, bahar çağda
Heyf deyil baş qala torpağda?! –

mətlə'li bəhariyyəsinə söylənilmiş gözəl bir nəziredir. Ağa Bağırın şeirləri çox kəmyab və əldə etmək də mümkün deyildir. Bir-iki şeirinin Qabil təxəllüs Hacı Kazım bəyin hafizəsindən olduğunu eşitmişdim. Bu gün Qabilin hal-həyatda olub-olmadığından xəbərim yoxdur. Vaqifin müasirləri meydana çıxdıqca o dövrün daha aydınlaşacağı bəllidir. Biz gah-gah o dövrdən də bəhs edəcəyik ki, Mirzə Yusif Qarabaği o simalardan tamamilə bixəbər olmuşdur.

*Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı,
sayı 15. Ağa Bağır Şirvani, XII əsri-hicri.
Bakı, Azərnaşr, 1928, səh. 3–5.*

MİRZƏ NƏSRULLA BƏY DİDƏ

*Gülzari-kainatə qızıl gül buxağlı,
Gülrəng şuxü şə'n gözəllər gəlib-gedib.*

Didə

Kərbəlayi Allahi Arif və Qavurğalı İbrahim Qafil ilə Hacı Seyid Əzim arasında qırılan ədəbi zənciri bitirdirmək üçün iki mühüm şəxsiyyətdən, daha doğrusu, iki Nəsrulladan bəhs etməliyik ki, biri Bahar, biri də Didədir. Didə ömrünün axır çağlarında əski ədəbiyyatımıza mövzu etibarilə heç ölməyən yeni bir fikir təlqin edərək çox mühüm bir xidmətdə bulunmuşdur ki, tarixi-ədəbiyyatımız nə Didəni və nə də onun yaratdığı o nozəmin şeiri yadından və huşundan çıxaracaqdır. Didənin adı Nəsrulla, ləqəbi Mirzə, familiyası da Qurbanbəyovdur. Onun bəyliyi irsi olaraq atası Qurban bəyin qələmi və biliyi sayəsində yetişmiş bir mirasdır. Yoxsa Didə nə adi bəy və nə də mülkədar olmuşdur. Qurban bəy Ağası xan oğlu Mustafa xanın istəkli dəbir və müşnisi idi. Nə tövr olursa, Şamaxıda iki dalaşan, savaşan adamları aralaşdırmaq istərkən, təsadüfən öldürülmüş və Nəsrulla ilə Əsədullanı da arada yetim buraxmışdır. Mustafa xan bu hadisənin qəhrəmanı olan Qurban bəy qatilini bu qardaşlara təslim etdirərək, qisas almalarına müsaidə etmiş isə də, kiçik Nəsrulla bundan boyun qaçıraraq, alicənablıq göstərmişdir. Bir azdan sonra hər iki qardaş Mustafa xanın xərji ilə Təbriz şəhərinə göndərilərək vaxta və mühitə görə təhsillərini bitirib Şamaxıya qayıtmışlardır. Mustafa xan bunlara Şamaxıda mirzəlik verərək məişətlərini təmin etmişdir. O tarixdən etibarən Didə şəhər içrə Mirzə Nəsrulla bəy adı ilə şöhrət tapmışdır. Didə xanlıq təsviyə olunduqdan bir müddət sonra yenə rus idarələrində mirzəlik etmiş və o sayədə də bir qədər erməni və rus dillərini öyrənə bilmişdir. Həyatının son dövrünü isə uşaqların təlim və tərbiyəsinə həsr edərək Şamaxının Şıxmənazlı məhəlləsində məktəbdarlıq etmişdir¹. Didə düz-döğru bir kişi olduğu üçün

¹ O zaman uşaqlarını oxutduran atalar müəllim haqqını hər ayda 15 və yaxud 20 qəpik miqdarında verirdilər. Bəzisi də beş-altı ay oxutduraraq, sonra pul verməsin – deyə çıxardardı.

o qəhətül-ricəl dövründə təqdir edilməmişdir və bu münasibətlə fəvqəladə məşəqqət və üsrət ilə keçinmişdir. O barədə etdiyi işarə və söylədiyi şeirlər çox həzin və ürək yandırıcıdır:

Rəhlə eylə nəzər ərzimə, ya rəbbi-cəlil,
Fəzl ilə bax sözümə, ya əhədi-vaqifi-hal.

Niyə, yarəb, mənə xəlq eylədin acü fəqir,
Niyo, yarəb, mənə xəlq eylədin müflisi-mal?

Niyə bu mərtəbədə eyləmişəm ruzimi təng,
Niyə bu payə qılıbsan günümü qarə ləyal?

Qalmışam vətəi-fəqr içrə, mədarım təşviş,
Düşmüşəm atəşi-qəht içrə, işim qüссо, xəyal.

Sübhədən şamə təkin rahi-məişət fikrim,
Şamədən sübhə təkin fikrim ilə cəngü cidal.

Hansı gün ruzim olub, ol günü eyd eyləmişəm,
Hansı şəb nanım olub, yatdım o şəb fariqü bal.

Çox olub qonşu məgər halıma ağah ola,
Şərmdən ac yatıb etməmişəm nanı sual.

Adı yatmaqdı, vəli, qarnım içi atəş cu,
Necə xəb edə bilər, bir kəsi vursa koramal?

De görüm mən bu cəhan içrə nə eyş eyləmişəm,
Nə yedim, ya nə dedim, ya nə keçirdim əhval?

Neçə olvan xərək var birisindən yemədim,
Tövbə olsun yeməgim, görməmişəm bir misqal.

Necə alati-tələ nüqrə deyirlər, vardır,
Neçə yaqutü cəvahir, neçə olmasü ləal.

Zərbafü ətlasü dibaci-zorinə məxməl,
Bikrəsü qaqumü mahutü xəzü tirməvü şal.

Birisin görməmişəm, almamışam, geyməmişəm,
Qancəm, kaş keçə azca məaşım xoşhal.

Didə bütün şairlərində dəni, xəsis və alçaq adamları tənqid və məzəmmət edərək füqəranı himayə edir. Varlıları dürlü-dürlü üxrəvi təhdidlər ilə kasıb və yoxsulların köməyinə çağırır:

Füqərə cümlə baxır, ey gözü ac dövlətmənd,
Sən yığırсан bu qədr mal, oçəb malamal.

Əhli-dövlət vükəladır, füqərə külfəti-həq,
İndi üryan qalıb, ey vükəla, əhlü əyal.

Sən yeyirsən həmədəm ne'məti-əlvanü lətif,
O baxır, ac qalıb, qüссə yeyir ruzü-ləyal.

Füqərə hər gecə tə'dad qılır əşki-sirişk,
Sən sayırsan gecələr simü zərü imperiyal.

Sən yığırсан gələcək aləm üçün dünyalar,
O deyir, kaş keçə halü məaşım xoşhal.

Sən deyirsən, bu qədər dövləti məlim vardır,
Ey ol ömri-müxəlləd, keçirim eyşü cəlal.

O görür ruzi-şəbin zillət ilə keçməyini,
Diləyir ölməyini, keçməyə gün bu minval.

Nə xəbərdir, bu qədər dövlətinə faxırsən,
Dəmbədəm kibrü qürurun ucalır mürği-misal.

Vərsənə əhli-fəqirə bu qədər dövlətdən,
Qılsana mümkün ikən rəhmü otaü əbzal.

Zəxmi-xüссət nə boğub həlqəni, çıxmaz nəfəsin,
Təngi-himmət nə kəsüb əllərin, etməz bir al.

Aqıl ol, dərk elə bu şərh olunan sözlərimi,
Hansı mərbutü müсəlləmdi, onu yadına sal.

Nə salırsan özünü ruzi-şəbin zəhmətinə,
Nə yığırсан bu qədr cifo həram ilə həlal.

Şəbnəm ilə quyu dolmaz təmahın kəmtər ilə,
Dəvəni təşnə ola, sir edə bilməz qürbal.

Bir usan, tərək elə bu şivei-Qarun işini,
Bir yorul, işləmə çox, rahat olub dincini al.

Və yenə:

Bir xitabi-pürütabım var əhli-dövlətə,
Talibani-cəm'i-malü sahibani-şövkətə.

Kim nədir, bir baxmayırlar övliyəyi-üsretə,
Ruzi-şəb onlar necə tab eyləyirlər hirqətə.

Atəşi-niranidən fəqir atəşi suzanıdır və i. a.

Rüşvətçi, hacı, dərviş, vaiz, zahid, xətib və başqalarının cybini ayrı-ayrı üzlərinə çırpmışdır:

Kimisi rüşvət alıb, həq sözü edər nahəq,
Kimisi zərb tutur, fitnə cu xəsarətdir.

Kimisi pul götürüb, Kə'bəyə iradə edir,
Muradı hörmətidir, zahiri ziyarətdir.

Cənab hacı, demək, şanına bülənd gəlir,
Xəttabi-məclisi-ülya böyük fəxarətdir.

Kimi bazərə çıxıb söz oxur ki, dərvişəm,
Tamami pul tələsi, qeyri-söz nə hacətdir.

Kimisi tə'nə qılır, qazılıq yaman işdir,
Və leyk, öz qərəzi müsnədi-qəzavətdir.

Kimisi və'z verir, uymuyun bu dünyayə,
Vəli, onun gecə-gündüz xəyalı dövlətdir.

Kimisi tülkü kimi caməsin edir təğyir,
Çəkər özün yuvaya, hiyləvü riyazətdir.

Kimi xətib olub minbər üstə bülbül var,
Özün bürüzə verir məş'əri-fəzahətdir.

Kimi mövzun olub bann əssəlat eylər,
Özünə dön çağırır, xadimi-cəmaətdir.

Kimisi hülqumu yırtar məxarici-təcvid,
Qaşın yuxarı çəkər, mədd ilə qıraətdir.

Kimisi qət' qılıb mürvət ilə insafın,
Adın təbib qoyub, qətli-binəhayətdir.

Ölünce şəxsi söyür, hər qədəm ahı zalim,
Mərizi-fövti ona guya zərafətdir.

Kimisi gözləri sürmə, əmmamə başında,
Belində şal, əli sübhəlülüləvətdir.

Libası-elmü ədəblə özün qılır ziba,
Fəsad zivəridir, müddəa rəyasətdir.

Fəsadi-ələmə bəis fəsadi-ələmidir,
Vücudi-narə tütün çıxmağı dəlalətdir.

Bizim zəmanəmizin milləti olubdur qəlb¹,
Səxa əksi-kərəm² murgüdən ibarətdir.

Təəccüb eyləyirəm mən güruh adəmdən,
Bu əql daniş ilə bunca cəhalətdir.

Didə həyata bədbin, zəmanə əhlindən bizar və dünyadan mütə-nəffirdir. Xülqən dindar, pəhrizkar, löhvü ləəbdən uzaq qaçan bir şairdir. Əsrindəki müasirlərinə belə yanaşmamış və daim onlardan kənərə çəkilmişdir. Didənin şeirləri də özü kimidir. Onlarda şərə-bin tərifi, bədə, sadə, türrei-tərrar, xalü xətt, murü mardan nişanə belə yoxdur. Ömründə heç bir qəzəl və həcv söyləməmişdir. Qəsi-dələri ilə bərabər, rəzmiyyə və pişi-vaqələri çox gözəldir. Mərsi-yələri varsa da, əhəmiyyətsizdir. Didədən gözəl bir hərb şairi olardı. Mənaqibi-hərbi söyləməkdə yədi-tula sahibidir. Bu mövzünü onun təbinə çox uyğun və müvafiqdir. Təşbeh və təsvirləri qayət nəfis və təntənəlidir. Şeirləri bu iddiamıza mötəbər bir sənəddirlər.

¹ "Tərs" deməkdir.

² Ərəb əlifbası ilə "səx" kəfzini tərsinə oxuduqda "xəs" olduğu kimi, "kərəm" sözü də tərsinə oxunduqda "mərək" çıxar.

Didə, yuxarıda söylədiyim kimi, tarixi-ədəbiyyatımıza şanlı bir səhifə əlavə etmişdir, o da ömrünün son illərində beynəlmiləl fikri və duyğusunu ilhami-şeyrimizə təbliğ və təlqin etməsidir. O mövzuda:

Qərribə bir nəql eyləyim, ey cəvan,
Bir dəm eşit, mətləbim olsun əyan -

mətlə'li bir ötkənc-hekayə yazmışdır ki, o hekayə əski ədəbiyyatımız üçün orijinal və bakir bir şeirdir. Didə bu ötkəncini müləmmət olaraq beş dildə yazmışdır. Azərbaycanda ilk dəfə müasirlərində üz çevirib beynəlmiləl ruhda təranəi-dahiyansini şairanə və könlü sevən bir tərzdə tərənnüm edən Didə, bizcə, mücəddid ədd edilməlidir.

Didə, Bahar, Binam, Qasım bəy Zakir ilə müasirdir. Hacı Seyid Əzim Didənin axır çağlarını dərk edə bilməmişdir. Seyid Əzim, Qasım Zui, Xürrəmi və Sabir Didədən çox-çox mütəəssir olmuşlar. Onların şeirləri içərisində Didənin təsiri gözə çarpmaqdadır. Vəfatı Şamaxıda səksən yaşlarında olduğu halda hicri 1287 tarixində payız fəslində şəban ayının onu, cümə günü günortadan üç saat keçmiş vəqə olmuşdur. Hansı qəbiistanda dəfn olunduğunu öyrənə bilmədim.

Bakı, 1 noyabr, 1927-ci il

*Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı
sayı 16. Mirzə Nəsrulla bəy Didə. Bakı
Azər nəşr, 1928, səh. 6-12.*

UNUDULMUŞ
YARPAQLAR

UNUDULMUŞ YARPAQLAR

1

Nazənin yurdumuz və şanlı Vətənimiz olan Azərbaycan çar hökuməti tərəfindən quberniyalara bölünəndən sonra murovlar, naçalniklər və digər hökumət memurları tərəfindən əhaliyə, xüsusən kəndlilərə artıq dərəcədə zümlər olunurdu. Bu zümlərin çoxu rus dilinə, qaydasına-qanununa nabeləd olan bisavad mühərrirlərə və zəhmətkeş əkinçilərə rəva görülürdü. Vətəndaşlarımızın xəvas namı isə kəndlilərə görə bir dərəcəli və bir əndazə dilli-ağızlı olduqlarından, özlərini hərdən bir memurlardan müdafiə edə bilirdilər. Daha doğrusu... Hər kəs öz başının hayında idi. Dəva tapan öz dərđini düşünürdü.

Təbiidir ki, elə bir vaxtda əlsiz-ayaqsızlar daha məzlum bir vəziyyətdə idilər. Çünki onları himayə edən yox dərəcəsinə idi. Onların yeganə hamiləri, yeganə müdafeləri fəqət şair idi. O zaman şairlərin mövzun şeirləri, iti həcvləri fığəranın pasibanı (qoruyucusu) idi. Şairlər bunca zümlərə, dərđlərə laqeyd qala bilmirdilər. Onlar hər bir cəzanı qəbul edərək, uca səslə ən səmimi qəlbədən çıxıraraq haqsızlıqlara qarşı öz nifrətlərini izhar edirdilər. Ərizə səbkində, mövzusunda nəzmə çəkdikləri mənzumələri, şikayətnamələri qubernator, sərdara və yaxud padşahın sarayına qədər yürütməyə səy edirdilər və bu məqsədə müvəffəq olmaq üçün hər dürlü vəsilələrə də ol atırdılar.

Əhaliyə rəva görülən zümləri riştei-nəzmə çəkən qəhrəman şairlərimiz bu münasibətlə öz adlarının əbədi olaraq tarixi-ədəbiyyatımızda qalmalarına bais oldular. Bu isə böyük xoşbəxtlikdir.

Tənqidvari nəzmə çəkilən o mənzumələr çar hökuməti... vaxtında, əlbəttə, təb və nəşr edilə bilməzdi. Odur ki, bu günə kimi o "unudulmuş yarpaqlar"ı əhalimizin bir çoxu oxumamış və yainki oxuya bilməmişdir. Hər halda o növ mənzumələr azəri şairlərinə gah-gah hücumda bulunan "arif"lərə bir möhkəm qala mənzələsindədir ki, müarizlər bu qalaları heç bir zaman fəth edə bilməzlər.

Şair olan kəsdə hər əhval olar,
Bustanara dəymiş olar, kal olar.

Qaşdan-gözdon, teldən-sünböldən deyən şairlər istədikləri zaman başqa mövzularda və ayrı mövzularda da şeirlər söyləyə bilirlər, tarixi-ədəbiyyatımızdan tamamilə bixəbər olan bəzi “arif”lərə “fəzilət furiş”luq etməməyi tövsiyə edərək, sərmətləbə qayıdıram. Çünki izhari-fəzilət etmənin şəraiti çox-çoxdur. Yuxarıda söylədiyim mənzumələrin bir qismini bu günə kimi hiş edo bilmişəm və bu gün dəxi gözlərimi qoruyan kimi onları qorumaqdayam. Bu əsərlərin dürlü-dürlü qaili və ayrı-ayrı nazimləri vardır. Biz bu dəfə yalnız Mirzə Fətəli Axundov müasirlərindən mərhum Qasım bəy Zakirin dostu, həm də ustadi-möhtərəmi olan Şakir təxəllüslü Qarabağlı Baba bəyin acı həqiqətlərlə dolu bir mənzuməsini hörmətli oxucularımızın gözləri qarşısında təqdim etməklə kəsbi-şərəf edirik.

Baba bəy Şakir ovaxtkı ədəbiyyatımızı gözəlləndirən və məzumlərin imdadına qoşan cəsur, qəhhar bir şairimizdir. Aşağıdakı mənzumə mərhum Baba bəy Şakirin rus padşahına yazdığı şikayətnamələrin biridir ki, buna qubernatordan, sərdardan əli üzüləndən sonra əsrinin padşahına ariz olmuşdur:

Quberniya bina olandan bəri,
Oğrunun hər biri bir xanə dönüb.¹
Yox, yetişib orzə divan cəyləyən,
Dağılıb vilayət, viranə dönüb.

Qalmışıq məəttəl sultanlı-xanlı,
Kürün o tayında öldürdü qanlı,
Əgər belə keçsə, qalmaz bir canlı,
Şimdi bu dağılmış Şirvanə dönüb.

Dəxi bizdə qalmayıbdır day-dana,
Getməkdən sərdarə yetişdik cana,
Olubdur oğrular sahibi-xana,
O ki ev sahibidir, mehmanə dönüb.

Bu əsrdə olan sahib ixtiyar
Tamam oğurluqda olubdur pərgar,
Yatmayıb sübhədək, dartır nə ki var,
Qarabağın malı bustanə dönüb.

¹ Şair burada xan ilə oğrunu müsəvi ədd edir.

Deyirlər, bu saət Qanlı İsmayıl
Bir milyon dövlətə olmayır qail,
Kəsib Əriklini misli-Əzrayıl,
Bac alır hər gələn karvanə dönüb.

Bu nə qubernator, bu necə sərdar?
Dağılıb vilayət, oldu tarmar,
Cəldlənib rüşvətdə bir çox murovlar,
Xalqın işi ahü ofğanə dönüb.

O ki, Əfətlinin özgədir kartı,
Tamam öldürəndir ölkənin varı,
Razılıq verərlər bizə bir xarı,
Bir ədna gədası sultanə dönüb.

Qarabağın həramisi, ilanı,
Üstə düşsən danışmazlar yalanı,
Şimdi deyirlər, təqəllübdə Kolanı,
Cəmiliyə, Kürdüsiyanə dönüb?

Rzaqulu oğlu Şirvanlı Səfi,
Nəsibin, əlbəttə, veribdir dəfi,
Dağıdar axşamə alır əşrəfi,
Hər biri bir tülək-tərlanə dönüb.

Qızılhacılılar gəzir işkolu,
Altı köhlən atlı, yanı yəd küşlü,
Sərbəlli, Şatırlı, o Rəcəbbəyli,
Gəncəli Sadığa, Qurbanə dönüb.

Səsindən qulağımız batıb atlının,
Kimdir yetə fəryadına kəndlinin?
Küllühüm Qarabağ, Boy Əhmədlinin
Əlində bəndəci-fərmanə dönüb.

İmirliyə, Sübhanverdi uşağı,
Bir gecə evində yoxdur yatmağı,
Kəm olmaz evindən oğru qonağı,
Hamısı İsmayıl Zamanə dönüb.

Pirməli, Hüseyinli, Naib alılar,
Quzanlı mülkündə olan nəki var,
Gəlir hər tərəfdən misali-bazar,
At alan, mal satan meydanə dönüb.

Şerm həya qalmayıbdır bizlərdə,
Oğurluq, əyrilik olub bixərdə,
Onunçün düşmüşük hərə bir dərde,
Tapılmayıb çörək, dürr mayə dönüb.

Belə mə'lum, ədalətli padişah,
Deyil burda olan işlərdən agah,
Xalqın fəryadına yetişsin Allah,
Bu dövrən özgə bir dövrənə dönüb.

Bu mənzumənin bir neçə bəndindən bəlli olur ki, Baba bəy Şakir bir neçə dəfə murova, qubernatora, sərdara şikayətnamələr yazmış və ariz olmuşdur. Lakin biçarəni dinləyən olmamışdır.

2

Baba bəy Şakir padişaha göndərdiyi ərizəsini kafi görməyib gümanı gəldiyi qapıları bərk-bərk döyməkdə davam edir. O, tam mənası ilə Şeyx Sə'dinin buyurduğu bir şeiri özünə şüar etməyi qərara alır:

Hərke daim həlqə bərdər zənd
Nagəhan ruzi ke başənd fəth babe.

Hər növ ilə olur-olsun zalimlərə tənbeh, ölkəyə qanun və qayda qoyulmasını şair hər bir şərinə irəli sürür. Odur ki, Qarabağın bir müddət divanbəyisi olan erməni Gəncum ağaya aşağıdakı mənzumə ilə müraciət edərək, Qarabağda görünən zülmərin və elin çəkdiyi bütün dərd və qüssələrin aşkar bir surətdə qubernatora, sərdara ərz etməyini xahiş eyləyir:

Gəncum ağa, vilayətin dərđini,
Əlbəttə, sahibkarə ərz eylə.
Biz burda qorxudan deyə bilmirik,
Sən utanma, aşikarə ərz eylə.

Özün divanbəyi – tutduqca dilin,
Görəkdir deyəsən dərđini elin,
Tutalım, padşahə çatmayır əlin,
Qubernatə, ya sərdarə ərz eylə.

Dağıtdı ölkəni qütaüttəriq,¹
Bir ləhzə qovğadan olmaıq fariq.
Bir tərəfdən, qanlı, bir yandan sariq,²
Salıbdır bizləri dara, ərz eylə.

Qorxudan malımızı güdə bilmirik,
Ərzimizi bir kəsə edə bilmirik,
Bu kənddən o kəndə gedə bilmirik,
Elə kəsilibdir arə, ərz eylə.

Qoyublar iş üstə hər əqli kəndən,
Təvəqqe eyləyir görən adamdən.
Qalmısq müstəğrəq dəryai-qəmdən,
Çıxaran yox bir kənarə, ərz eylə.

İndi xalq içində əcəb nizam var,
Hesab tərək olub aləmi-aşıkər,
Oğru mal sahibin edir günahkər
Yetişəndə murovlara, ərz eylə.

Qapının ağzında günorta çağı
Soyurlar adamı, yoxdur yasağı.
Geyinib müstəğrəq, minib qısrığı,
Çəkiliblər bir kənarə, ərz eylə.

Olub düşməni-can həqiqi duslar,³
Ehtiyat hərə bir yabu bəslər,
Urus görən mallı-dövlətli kəslər
Möhtac olub bir dinarə, ərz eylə.

Sanmayın bunlar ölkə fikrinə qalır,
Ancaq göbə yığır, rüşvətin alır,
Gələn tək mahala yetəni çalır,
Dönüblər murovlar mədarə, ərz eylə.

Olub iş sahibi hər rex⁴ yava,
Gədəyə-güdəyə veribdir hava,
Tərək olunmaz mə'rəkə, kəsilməz də'va,
Düşmüşük yanırıq narə, ərz eylə.

¹ Qütaüt-təriq – yol kəsən

² Sariq – oğru

³ Dus – dost

⁴ Rex – ağız

Qorxur naçalnik, düşə böhtano,
Çünki xəlqi-ələm yetibdir canə,
Baş götürüb gedək hərə bir yanə,
Qoysa buna dübarə, ərz eylə.

Gəl sənə göstörüm yerin işlərin,
Dərin dəryalardan dərin işlərin,
Demək olmaz yüzdən birin işlərin,
Bildiyindən sən bir parə, ərz eylə.

Nə oğru, nə xayın, nə hiyləgöri,
Habelə vətənin tərkin eyləriz,
Ellik ilə baş götürüb gedəriz,
Hər birimiz bir diyarə, ərz eylə.

Qoynunda burnotu, əlində çəlik,
Danışsın mərdanə koxa və məlik,
Ya özləri tamam tutsun naçalnik,
Ya eyləsin dərdə çarə, ərz eylə.

Şuşalılar yerimi aldı zor ilən,
Çıxmadı nə qədər ərzə verdim mən,
Qarabağı necə eyləsin vətən,
Mənim kimi günüqarə, ərz eylə.

Müxtəsər ki, çıxıb ölkənin...
Sübhədək qovurub yeyirlər öti,
Qarabağın olan malı-dövləti,
Çəkildi Şirvanə, Carə, ərz eylə.

Baba bəy Şakir burada nə qubernatoru və nə sərdarı qəbahət-
ləndirməyərək yalnız murovların üstünə düşür. Çünki qubernator
ilə sərdara lazım olan tənbehə şair yuxarıdan, daha doğrusu, pad-
şahdan gözləyir. Lakin onlar cəzalarına yetişənə qədər murovlara
qubernator və yaxud sərdar əli ilə cəza verdirmək, həm də ölkəyə
qanun-qayda qoydurmaq istəyir. Odur ki, ilk əvvəl Gəncum ağadan
xahiş edir ki, bu vilayətin dərdini sahibkara ərz eyləsin, ondan ötrü
ki, qarabağlılar qorxularından deyə bilmirlər. Sonra Gəncum ağanı bir
qədər vüqarlandırır ki, sən divanbəyisən, olin padşaha çatmasa da,
sərdara, qubernatora dilin tutduqca elin dərdini ərz eylə.

Murovlardan bu qədər şikayət edən şair onların əhalidən gəbə-xalça və rüşvət aldıqlarını da apaçıq söyləyir. Mənzumənin sonunda şuşalılar şairin yerini zor ilə aldıqları və şairin bunca verdiyi ərizələrin cavabı çıxmamağı bəlli olur.

Nəhayət, şair qoynu burnotulu, əli çəlikli doğru və düz koxa və məliklərin mərd kimi meydana çıxıb mərdanə danışmaqlarını tələb edərək, əlin dərdinə çarə arayır, yəni naçalnik buna razı olmazsa, ürəyi yanıqlı dost adamları da dama doldurub dustaq olunmalarını və əzcümlə öz niyyətində hiss olunmasını xahiş edir ki, bu da cana gəlməkdəndir:

Qoynunda burnotu, əlində çəlik,
Danışsın mərdanə koxa və məlik,
Ya bizləri tamam tutsun naçalnik,
Ya eyləsin dərdə çarə, ərz eylə.

*“Kommunist” qəz. (“Xalq ədəbiyyatı həyatından doğar” ədəbiyyat səhifəsi),
20 iyul 1923-cü il, № 164, səh. 3; 5 avqust
1923-cü il, № 175, səh. 3.*

3

Həyatımızda bir çox tarixi hadisələr, faciələr nədənsə ehmal edilmiş, daha doğrusu üstüörtülü buraxılmışdır. Onları dərinləndirən arayan və itirib-axtaranlar olmamışdır. O cümlədən Ağa Məhəmməd şah Qacarın 1211-ci sənəi-hicriyyədə Gürcüstanın paytaxtı olan Tiflis şəhərinə hücum etməsini deyə bilərik. Bu səffak qanıqıcı axta hökmdarın hər bir səfəri qanlı olduğu kimi, Tiflis şəhərinin və əhalisinin başında oynadığı faciə daha dəhşətli, daha dilxor işdir. Müvərrixlərdən bu hailei-can sözü bir növ gizlətmək istəyənlər və yavaş-yavaş tarixin huşundan silmək fikrinə düşənlər olduğu kimi, bu ürəkyaandırıcı nöqtəni şərh və təsvir edənlər də olmuşdur. Bu acı həqiqəti meydana çıxaranların biri də o zaman hal-həyatda olan və bədbəxtanə Tiflis hadisə-əlmi öz gözü ilə müşahidə edən Azərbaycan şairlərindən mərhum Şikəstə Şirindir. O yazır:

Ay ağalar, tarixlərdə görün var,
Çox olubdur qalmaqalı Tiflisin.
Neçə-neçə şahlar gəlib-gedibdir,
Heç olmayıb belə halı Tiflisin...

Ey Şikəstə Şirin, düşmən o günü,
Dərdi, Tiflis görməmişdi bu günü,
Heç kəsdən getməz dağı-düyünü,
İntiqamın alır vali Tiflisin.

Şikəstə Şirinin kəlamında nə mübaliğə və nə məsələni şişirtmək gözə çarpmayıb. O, gördüyünü yazmış və duyduğunu söyləməyə qeyrət etmişdir. Bitərəf müvərrixlərdən hesab olunmağa layiq olan Sercan Mülküm dəxi farsca yazdığı tarixində Şikəstə Şirinin nəzmə çəkdiyi mənzumənin eyni mövzunu və eyni məzmunu¹ kitabında dərc etmişdir.

“Kommunist” qəz. (“Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar”), 10 avqust 1923-cü il, № 180, səh. 3.

4

Çar hökumətinin xahişi-nəfsinə görə, hər növ ilə olur-olsun, Gəncə qalası alınmalı və hakimi olan Cavad xan da öldürülməli idi. Odur ki, Sisyanov Çar və Balakəndən² qayıdarkən kağızlarına itaət və əmrlərinə boyun qoymayan Cavad xanı yadından çıxarmadı. Tarixi-məsihi 1804-cü ildə Cavad xana elanı-hərb edərək çoxdan bəri suvarılmayan Gəncə torpağını məzlumların qızıl qanları ilə suvardı. Nəhayət, ramazan ayının 30-cu gecəsi Gəncə qalasını alıb, ertəsi bayram günü üç saat tamam dinc əhalini qətli-am etdirdi. Bu müxtəsər keçdiyim hailənin haqqında da o vaxtın bədbəxt şairləri həzin-həzin mərsiyələr söyləmişlər. Mərhum Mirzə Camal tarixinə daxil olmayan bu tarixi şeirlər Mirzə Adıgözəlin “Qarabağnamə”sinə düşmədiyi kimi, Hacı Abbasqulu ağa Qüdsinin də “Gülüstani-İrəm”inə daxil edilməmişdir.

Vaxt ikən acizdə Qazaxlı Əbdürrəhman ağanın da bu faciə üçün söylədiyi bir müfəssəl mərsiyəsi var idi. İtirdiyimdən dolayı son dərəcə məhzunam.

Gələcək nömrədə Şirvana dönəcəyik.

“Kommunist” qəz. (“Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar”), 31 avqust 1923-cü il, № 196, səh. 3.

¹ “Tarixi-Sercan Mülküm”, cild 2, səh. 153.

² Кəп – “kəndin” müxəffəfidir, “kiçik kənd” deməkdir.

5

Öz əsrində Azərbaycanın halına biganə qalmayaraq öz doğma yurdunun və elinin dərdinə yamb-yaxılan qəhrəman şairlərimizin biri də qarabağlı mərhum Qasım bəy Zakir olmuşdur. Zakir Baba bəy Şakir, Məhəmməd bəy Aşiq ilə aşna olduğu kimi, mərhum Mirzə Fətəli Axundov və qutqaşınlı general Hacı İsmayıl bəy ilə də yaxın və səmimi dost imiş. Məhz bu rəfaqət və səmimiyyətdən dolayıdır ki, mərhum Zakir Qarabağ ətrafında əhaliyə edilən zülmələri, cövrü cəfaları yüngül vəznli və olduqca açıq bir dildə rıştei-nəzmə çəkərək var qüvvəsi ilə öz dostlarına eşitdirməyə səy etmişdir. Zakirin Mirzə Fətəli mərhumu yazdığı mənzum məktublar ədəbiyyatımız üçün olduqca dəyərli və əhəmiyyətliyətlidirlər. Çünki bu şeirlər o vaxtın qaranlıqda qalmış tarixini tam mənası ilə təsvir edərək meydana çıxarır, başdan-başa şikayət və kinayələr ilə dolu olan o məktublardan birini cənab aşağıya köçürərək oxucularımıza təqdim edirəm.

Zakir Mirzə Fətəli mərhumu xitabən şeirini bu növ başlayır:

Xəbər alsan bu vilanın əhvalın, –
Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ.
Həqdi, bundan əqdəm görübsən sən də,
Hamı o qaidə, o qanun səyaq?

6

Vaxt ikən bəzi alimnümələr tərəfindən Azərbaycanın bir çox yerlərində, baxısus “möminlər yatağı” olan Qarabağda dürlü-dürlü məzhəblər meydana çıxarırdı. Camaatın avamlığından böyük-böyük mənfəətlər görəndə o “behişt” dəlləlləri oğulu atadan, atanı oğuldan, bacını qardaşdan, qardaşı bacıdan ayıraraq, bundan ayrıca bir zövq, xüsusi bir ləzzət aparırdılar. Bu səbəbdən şənlikli evlər dağılır, xanimanlar söndürülürdü. Məhəbbət və məvəddətlə yaşayan bir ailə üzvü əlvati-müəmməm yerinə tuş gəldiyi kimi axşamına ya atasının və yaxud doğma qardaşının yemək yediği qabını və yaxud çay içdiyi istəkanı suya çəkməyə və bir daha onunla biryerdə çörək yeməməyə məcbur idi. Hələ yeməkdən sonra süfrə üstündə qoparılan qiyamətləri və kişmiş-qəysi məsələsini insan yazmaqdan belə

xəcalət çəkir. O zaman Qarabağ fabrikalarında toxunan məzhəblər “şeyxi”, “üsuli”, “mütəşərrə”, “kərimxani” adlanırdılar. Bu məzhəblərin əsasına külüng çalan və onların pişvaları ilə var qüvvəsi ilə çarpışan yenə mərhum Qasım bəy Zakir təxəllüsdür. Cəni oğlu Abdulla və Baba bəy Şakir kimi dəyərlı şair və yoldaşlarından ayrı düşən və onların ölümləri ilə dağıdar olan Zakir meydani-mücaidəsinə davam edərək, heç bir vəch ilə ruhuna şikəstlik verməyir. Bə'rəks, o yalançı pişvalara şiddətli hücumlar edir:

Nəçələr silsilci-təb'mə təhrik verir,
Riştəi-nəzmə çəkəm yeni düri-qəltani.
Budu xahişləri kim, baxmayıb ağü bozuna,
Eləyim həcv tamam bayü gədavü xani.

Şair axırda yenə də öz vəziyyətini, qocalığını, ömrün tamam oldu'ğunu və rəhlət vaxtının çatdığını xatırladaraq deyir:

Getdi həmdərdlərim, bisəru saman qaldım,
Bu ribati-kühənin yoxdu səri samani.

Dəmi-rəhlətdi, könül, bəri-iqamət açma,
Mizban xar tutar dir köçən mehmani.

Keçdi hədyan ilə övqat, bağışla, yarəb,
Bə'həqi-ali-Əli cürmi-məni-pirani.

Nəçidir maliki-rizvan üzünə açmaya dər,
Ola hər kimsənənin əldə onun fərmani.

Zakiri-rusiyəhəm, gərçi günahım çoxdur,
Var dəstimdə, vəli, ali-nəbi damani.

Şair, göründüyü kimi, öylə həqiqətlər meydana çıxarır ki, insan o acı həqiqətlərin qarşısında sükut etməyə məcbur olur:

Bir içim çay ilə yüz şahidi-bidin tapılır,
Necə kim, Əli bəyin çıxdı göyə əfqanı.

Cə'fəri-kar ki, eşitməz, çalalar, zurna səsin,
Der imiş, mən hamıdan yaxşı eşitdim ani.

Və yenə:

Hər nə oldusa ona qazıdan oldu, əlhəq,
Var idi çünki onunla kədəri-pünhani.

Molla, nə molla, əsiri-şikəmi-pıçapıç,
Qaza, nə qazı ki, siyr olmaz, içə ümmani.

Bunları iso apaçiq söyləyib hər bir kəsin cybini üzünə çırpmaq böyük bir qəhrəmanlıqdır. Zakirin böylə həqiqətnəvisliyindəndir ki, bir miqdar şahidi-bidin tapılıb, şairi iki oğlu ilə bərabər Sibirə göndərməyə müvəffəq oldular.

- *"Kommunist" qəz. ("Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar"), 19, 26 oktyabr, 14 dekabr 1923-cü il, №236, 242, səh. 5; № 283, səh. 6; 18 yanvar 1924-cü il, № 14 (1014), səh. 6.*

7

Nadir şahın vəfatından sonra, yəni tarixi-hicri 1160-ı keçər-keçməz Azərbaycanda daha mühüm tarixi hadisələr vaqə oldu. Əz-cümlə 1162-də Şahsevən Əhməd xan on iki min Şahsevən və Muğan atlıları ilə Şirvanın üstünə qabaqca çəkdiyi torhi-nəqşəsi mövcibi ilə hücum edərək törətdiyi hadisədir. Bu mühüm hadisəni fars müvərrixləri əhəmiyyətlə qeyd etmədikləri kimi, "Misir sultanı" sahibi Hacı Əbdürrozzaq bəy ilə "Gülüstani-İrəm" müəllifi Hacı Abbasqulu ağa Qüdsi üstüörtülü buraxaraq icmalən yazmışlar. Zənni-acizanəmizdə bu nöqtə tarixi vəsiqələrin əldə edilmədiyindən dolayı tənvir edilməmişdir. Bərəkət versin ki, o əsrin, yəni Nadir şah dövrünün ən məşhur şairlərindən sayılan mərhum Ağa Məsih Şirvani bu hadisəni bizzat seyr və tamaşa etmiş və gördüyü mənzərələri də tamamilə rıştei-nəzmə çəkməyə həmiyyət göstərmişdir. Bu həftə hörmətli oxucularımın fikirlərini iki yüz il bundan əvvəl baş vermiş tarixi bir hadisə ilə məşğul etmək istədiyimdən dolayı o mənzuməi-tarixiyyəni təb və nəşr edirəm. Yalnız oxuyamadığım və mənalarnı anlayamadığım kəlmələrin qarşılarna bir sual işarəsi qondardığımı da ayrıca ərz edirəm. Mərhum Ağa Məsih bu

mənzuməyə ilk əvvəl bir müqəddimə yazaraq Əhməd xanın simasını və tərcümei-halını meydana çıxarmaqla bir də şəxsiyyətindən bəhsə girişir.

Şairin məqsədi oxucuları bu hadisə ilə daha da yaxından aşina etməkdir.

Eşidin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın,
Xahişi-zülmünü ol zalimi-bi-imanın,
Yox imiş zorrəcə şarında mürüvvət anın.
Qıldığı aləmə cövrü-sitomin dünyanın,
Nə qədr olsa-olur baisi-nahaq qanın.

“Kommunist” qəz. (“Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar”), 2, 9 noyabr 1923-cü il, № 248, 253, səh. 5.

8

Şirvan vilayəti keçənlərdə şərbaflıq işində, xüsusən ipək mal toxumaqda, hörməkdə ayrıca bir şöhrət qazanmışdı. Şirvanın çarşafı, kəlağayısı, qənovuzu bütün Qafqaz və türkmən ellərində məşhur olduğu kimi, darayısı da Dağıstan vilayətində artıq dərəcədə məqbul idi. O vəqtin istilahınca, ipək və ya başqa mallar toxunan yerə, məkəne “karxanə” deyildiyi kimi, sahibinə “usta” və arvadına da “ustazən” deyilirdi.

O zamanın qayda və qanunu mövcubincə, karxanalarda işləyən bütün işçilərin üstünə nazir olaraq iş yiyələrinin rəyi və mülahizələrilə bir adamın seçilib təyin edilməsi məcburi idi. Bu məmuriyyətə nail olanlar “ustakar” ləqəbi ilə ləqəblənirdilər. Bu ustakarlardan ümdə vəzifələri iki idi. Birincisi, həm də ən əhəmiyyətli karxanalarda işləyən işçilərdən hökumətə yetişəcək naloq – salğı pullarının qədrini təyin ilə onları tez və düzgün yığıb hökumətə təslim etmək, ikincisi də karxana sahibləri olan ustalardan pişəki pul alıb işə getməyən işçiləri karxanaya götürüb məcburən işlətmək idi. Təbii, ustakarlardan ədalətli olduğu kimi, insafsız da olurdu. Məhz o insafsızların biri də Ləcu ləqəbi ilə məşhur olan Hüseyn adlı bir şəxs imiş ki, işçilərdən alınması salğını ədalətlə təyin etməyib, bir çox yoxsul işçilərə ağır-ağır salğı – naloqlar kəsmiş və bu münasibətlə də işçilərin narazılığına bais olmuşdu. Bundan dolayıdır ki, o vaxtın

şairlərindən biri bu ədalətsizlikdən, yəni ustakor Ləcu Hüseynin işçilərə etdiyi zümlərdən xəbərdar olaraq vaxtın hökmdarı bulunan rus imperatoruna aşağıdakı mənzumə ilə şikayətdə bulunmuşdur və firsətdən istifadə ilə Şirvanda baş verən narəva hərəkətlərdən, əz-cümlə polisdən və digər müzirr şəxslərdən də bir qədər məlumat vermişdir.

Rəvayətə görə, şairin şeiri sətinə düşdüyündən Şirvana bir çinovnik gəlib idarələri təftiş etmiş və bir çox xəyanətlər, zümlər olduğunu da kəşf edə bilmişdir.

“Kommunist” qəz. (“Xalq ədəbiyyatı həyatından doğar”), 16 noyabr 1923-cü il, № 259, səh. 5.

9

Vaxt ikən mərhum Həsən bəy Məlikov ümumiyyətlə müsəlmanların və baxüsus azəri türklərinin “baş vurmaq” və “ağ köynək” olmaqlarını şəriətə, ürfə və mədəniyyətə xilaf bir hərəkət saydığından dolayı bu bərdə özü nəşr etdiyi “Əkinçi” qəzetəsinə də qaimə və müənbər və çox dəyərli bir məqalə yazmışdı. Əsrimizdə olduğu kimi, o zamanlarda da əskilərin xoşuna getməyən bu məsələ bir çox əskilik tərəfdarlarının və baxüsus “behişt dəllalları”nın məzaqlarına uyğun gəlməmişdi. Hələ bərəks bir çox dedi-qodulara da bais olmuşdu. O zaman Həsən bəyə qarşı çıxanların biri də qara-bağlı Hadi təkəllüslü Həsən Qara adlı üzü qara, fikri qara bir mütəşair idi. Əskiliyi var qüvvəsi ilə müdafiə edən bu üzü qara şair o böyük mədəniyyət rəhbərimiz olan Həsən bəyə hər dürlü hücum edərək, həyasızlığın ən yüksək qatına qədər çıxmışdı, hətta bədbəxt Həsən bəyi belə iffətsiz, ismətsiz kəlmələr dolu şeirlərlə də həcv etmədən çəkinməmişdi. Biz o mənzumənin tarixi olduğundan yalnız baş mətləini buraya dərc ilə hörmətli oxucularımızın əflərinə söykənəcəyik:

Ey cədən öz-özünü bisəri saman Həsən,
Şə’ri-qərrayə vuran qəsdlə nöqsan Həsən və i. a.

Zavallı Həsən bəy bu lataylatı gələcək nəsələ bir tarixi sənəd olmaq üçün “Əkinçi” qəzetəsində dərc etmiş və köməksiz olduğunu

da ayrıca bir lisani-hal ilə yazmışdı. Mərhum Həsən bəyin bu yazısı və Hadinin lataylatı “Əkinçi” qəzetəsində çıxar-çıxmaz o vaxtın ən cəsur və qəhrəman şairlərindən hörmətli Hacı Seyid Əzim Şirvani Həsənbəyi haqlı saydığından onu müdafiəyə qalxmış və “üzüqara Hadi”yə də elə bir şiddətli zərbələr endirmişdi ki, az keçmədən Hadi təslim olmağa məcbur olmuşdu. Biz gözəl mənalı və həqiqətlərlə dopdolu olan o mənzumə əbədizindəni bu həftə oxucularımıza təqdim edərək qırx altı il bundan əzəl “ağköynək” məsələsi ilə uğraşan fədakarlarımızı, yəni Həsən bəylə Hacı Seyid Əzim mərhumları yad etmək istədik.

Mənzumə belədir:

Ey olan hadiyi-ərbabi-zələlət Hadi,
Ey Müzillini edən həqqə hidayət Hadi,
Eylədin mehdiliyə indi ki adət, Hadi,
Elə pəs aləmə təbliği-risalət, Hadi.

Leyk peyğəmbər olan həcv eləməz ismətini,
Kişi lazımdı çəkə millətinin qeyrətini,
Gərçi həcv eyləyənin yoxdu kəsən sünnetini,
Sənə bu həcv nə fərz idi, nə sünnet, Hadi.

“Əhsənül-qəvaidənin¹ sahibi, yaxud özü bək,²
Yazmış idi, nə rəva xəlq olur “ağköynək?”
Sən, “oba” aşrı, əzizim, nəyə lazım hürmək,
Nə üçün eylədin izhari-ədavət, Hadi?!

İnşaallah, saba³-birgün yetişir mahi-əza,
Gey kəfən, yar başını, tök yaşını, bağla qəra,
Səni meydanda görün kimsə desin, namxuda
Eyləyibdir genə aləmdə qiyamət Hadi!

Əlini tutmadı bir kimsə ki, qardaş, sənin,
Can sənin, cism sənin, tiğ sənin, baş sənin,
Yığışa baxmağına sünni, qızılbaş sənin,
Baxıban anlara sən eylə fəxarət, Hadi!

¹ Əhsənül-Qəvaid – mərhum Həsənbəyin müstəər imzası idi.

² Bək – mərhum Həsənbəyə işarədir.

³ Saba – sabahın müxəffəfidir.

Kim deyir, tutma əza Kərbübəla sərverinə?
Canımız cümlə fəda olsun anın Əkbərinə,
Ağladı ərzü səma təşnə ölən Əsgərinə,
Anı inkar edənün zatına lə'nət, Hadi!

Leyk siz bir para "bid'ətlər" edibsiz icad,
Qoymusuz adını siz "təziyə", ey əhli-fəsad,
Sizə bu təziyədən özgə həvəslərdi murad,
Mən ölüm, sən bir özün eylə mürüvvət, Hadi!

Bu degilmi ərsinin başını sən çapmaqdan,
Yəni ki, canımı cananə edərdim qurban?
Malını pəs nə üçün eyləməyirsen ehsan?
Quru baş çapmağa sən etmişən adət, Hadi!

Xətirin cəm elə kim, gər bu isə rəsmi-əza,
Sənə nifrin edəcək padşəhi-Kərbübəla,
Bədənin zəhmətinə şər'də yoxdur fitva,
Yoxsa var sizdə görək tazə şəriət, Hadi!

Xaçpərəstlər hamısı açdı gözün, düşdü qabaq,
Dalda qaldı tökülüb cəhl ilə biz, ay sarsaq!
Pəs nə vəqti bizə qismət olacaq göz açmaq?
Əqlə gəl, tanrıya bax, bəsdə bu qəflət, Hadi!

Bu hədisi nə zaman zikr qılıb peyğəmbər
Ki, olur rus diliylən oxuyan kəs kafər?
Allah-allah, bu nə böhtandır, ey hiylətgər,
İxtilafati-lisandır bizə ne'mət, Hadi!

Kim ki, bir dil bilə, bir ne'mətə ol vasildir,
Kim ki, çox bilsə, o çox ne'mətə pəs şamildir,
Leyk aləmdə hər ol kimsə ki, naqabildir,
Edəcək qeyr lisanı o məzəmmət, Hadi!

Biz də müddət "Zərəbə-Zeyd" kitabın oxuduq,
Riştəi-ömrümüzü "sərf" ilə "nəhv"ə toxuduq,
Bari biz taifə əzzəldə genə bir ...duq,
Olmuşuq indi dəxi eyni-nəcasət, Hadi!

Tut Həsən bəy bizə təlim cləyir dərzi-zəlal,
Götürüb boynuna ol, kafir olub, vizrə-vəbal,
Yenə təlimə siz etfali qılırsız irsal,
Bilməyirsiz yenə bəs eybü qəbahət, Hadi?

Oxudur cümlə uşaqlarını xanü bəginiz,
“Ne’məti”-rus ilə pərvərdə olub cəmdəginiz,
Bilməyən rus dilin, bəlkə, ola tək-tükünüz,
Sizdə var hamıdan artıq ona rəğbət, Hadi!

Mərhəba, mülki-Qarabağ əzadları,
Tanrı artıq eləsin siz kimi “dindar”ları,
Seyyida, bəsdı, əgər görsə bu oş’arları,
Çəkəcək tutduğu kirdarə xəcalət Hadi!

*“Kommunist” qəz. (“Xalq ədəbiyyatı
hayatdan doğar”), 23 noyabr 1923-cü il,
№ 265, səh. 5.*

10

Ağasi xan oğlu Mustafa xanın sarayında yaşayan ən müqəddir şairlərimizin biri də Arif təxəllüs şirvanlı Allahidir. Allahi Kərbəla ziyarətinə getdiyindən dolayı el arasında Kərbəlayi Allahi adı ilə məşhur idi. Bir çox şairlər, xüsusən Qavurqalı İbrahim Qafil təxəllüs ilə etdiyi müşairələri üzündən böyük bir şöhrətə nail olmuş bu bədihəgu şair artıq dərəcədə cəsur və mətənətli idi. Allahi bir müddət öz məmduhu və dostu Mustafa xandan incinmiş və bu səbəb ilə Şirvandan hicrət edərək irəvanlı Hüseyn xanın yanına getmişdi. Bundan dilgir olan Mustafa xan, rəvayətə görə, Allahinin dalısınca bəzi tənəli sözlər söyləmiş imiş. Bu dedi-qodudan xəbərdar olan Allahi qərra bir qəsidə ilə Mustafa xana şiddətli hücum edib və ona isnad verilən yalanları rədd etməklə bərabər, saray əhlini də tənqidə tutmuşdur. Başdan-ayağa təhdid və tənqidlər ilə ləbaləb olan o qərra qəsidəni bu həftə dəyərli oxucularımın nəzər diqqətlərinə çatdırmaq istəyirəm:

Ey mənə tə,nə vuran Mustafa xani-Şirvan,
Bax bu dıbaçei-mənzumim eşit, ərzimi qan.
Bu necə fikr idi, əvvəl mənı xoşhal etdin,
Bilmədim noldu səbəb, aqibətin oldu yaman.
Bu necə lütfi-ətadır, bu necə qəhrü qəzəb,
Sabit et, varsa günahım, eylə adili-divan.
Mən əgər etdiyim iqrarına inkar oldum,
Hökm qıl, boynumu vurdur, sana canım qurban.

Ər kişinin sözü mərdanə gərəkdir olsun,
Sahibi-rütbə olan şəxsdə olmaz yalan.
Kimi yadır nəzərin, surəti-əhvalına bax,
Hər gədəzadələrə verməgilən şövkətü şan.
Bir məsəldir ki, gədə oğlu gədəzadə olur,
Başına çıqqa qızıldan vura, olmaz sultan.
Sənə ixlası olan dostun edərsən məhrum,
Nəzəri-mərhəmətin özgəyə var bipayan.
Məni əclaf¹ görüb qeyri-xəyal etməgilən,
Maşi-no qaidəsidir, olur üç gün üryan.
Gənci-bəhrimdə mənim dürrü cəvahir çoxdur,
Yox xırd eyləyə, heyfa, bunu sərrafi-cəhan.
Çəkməyincən sədəfin hübbüni barani-bəhar,
Qədrü qiymət tapa bilməz ona dürrü qoltan.
Alica ha mənim, eybim budu şirvanlıyam,
Yoxduərbabi-kəmal içrə vəzirü-xaqan.
Sədri-məclisdə mənə laf vuran kəs çoxdur,
Şəxs bir kimsənədir sahibi-mərdü meydan.
Bu səxavət ki, sənin var, bu vəzirü bu nəzir.
Kərəmin cusa gələ Hatəmi eylər dərbən.
Bir nəfər şəxs bu dərgahidə var əsli-nəcib,
Eşikağası Ağa bəy özü tək yoxdu cəvan.
Hacıya Kə'bə qənim oldu ki, gəldi qapıya,
Həcərül-əsvədi sövdə eləyir, yoxdu alan.
Vələdi-Ağasəlim Mirzə Əli İrzayi-həkim,
Ələ düşməz belə mə'lun ləinü şeytan.
Baxma şeytan sözüne, qövm onun batilidir,
Həzrəti-Adəmi yoldan çıxarıb biiman.
Bu vilayətdə mənim zərbimi hər kim ki, tutar,
Özü bicdir, anası qə... atası rəhban.
Mənim haqqımda sənə hər kişi bədguluq edir,
Nəslini puç eyləsin batini-şahimərdan.
Bundan artıq danışam, pərdei-batin açılır
Ki, gərəkməyənə naməhrəmə bu sirri əyan.
Dadrəs hakimsən, qövrə yetiş, eylə nəzər,
Heç kimin rə'yicən dönmədi çərxi-dövrən.
Bu qədr qə... xərabatiyə bel bağlama çox,²
Necə İsgəndəri mənzildə qoyub sərgərdan.
Noldu Kavus ilə Keyxosrov, Cəmşid ilə Cəm,
Hikməti-dəbdəbei-təntənei-Nuşirəvan?

¹ Şair özünün pulsuz və kasıb olduğuna işarə edir.

² Dünyaya işarə edir.

Hind həm Rumü Dağıstandan alan bacü xərac,
Çıqqei-Nadiridən qalmadı asarı-nişan.
Fikri-üqba ilə bu şövkətə məğrur olma,
Müsnədü təxti-Süleymanı qoyubdur viran.
Laşəriki-Əhədi-qadiri-yekta özüdür
Cümlə müşküllər açan ismi-qəfurü rəhman.
Saxlasın hifzi-əmanında səni rəbbi-cəfil,
Düşmənin zillət ilə xak ilə olsun yeksan.
Qəsəm ol xaliqi-yektayə, ona zahirdir,
Çox riyazət çəkirəm, möhnət ilə çıxdı bu can.
Ya mənə rüxsət ver, bir də cəhangöştə¹ olum,
Zəhrimardır mənə bu şəhərdə bir parça nan.
Mirzə Cə'fər ola Şirvanidə çavuşbaşı,
Göncədə rəqsə gəlir qəbridə ol Şeyx Zəman.
Bu nə namus, nə qeyrət, bu necə hümmətdir,
Məni sən ac qoyub, qeyrə cdirsən ehsan.
Həqqə mürvətdimi bir parça çörəkdən ötürü,
Öldürürsən məni, axırda olursan peşman.
Tutaram bəndi-yoxə çaki-giriban ollam,
Xətmi-peyğəmbər olan dəmdə qurulmuş mizan.
Səndən əhval tutar saqi-yövməl-məhşər,
Çəkilib saiti-nitqin, dəxi qalmaz imkan.
Arifa, bəndədən əl çək, sığın Allahə pənah,
Mustafa vasitəm Allahidən allam fərman.

Çıxarılmış insan gözlərindən at torbaları doldurulan bir vaxtda əsrin xanına bu kəskinlikdə şeir yazmaq cəsarətində olan Allahi həqiqətən qəhrəman bir şair imiş.

"Kommunist" qəz. ("Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar"), 30 noyabr 1923-cü il, № 271, səh. 7.

11

Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq XII əsri-hicridə yaşamış şairlərimizin biridir. Fars tarixlərində Məhəmməd hüseyn xan bəylərbəyi Şəki-Şirvan ünvanı ilə yad olunan bu şairin doğulan yeri Şekidir. Müştəq öz vaxtının ən adil və ən maarifpərvər xanlarından idi. Şəki ilə Şirvanın idarəsi Məhəmməd hüseyn xan Müştəqa mü-

¹ Şairin kəçənlərdə səyahət etdiyi anlaşılır.

həvvəl edilmiş idi. Müştəq Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif ilə də ən səmimi rəfiq və ən yaxın bir dost idi. Vaqif ilə Vidadinin də Müştəğa fəvqələdə ehtiram və artıq dərəcədə ixlasları var idi. Şeirə və şairə qədir qoyan bu hökmdar-şair daimi tanıdığı bütün şairlərə və baxüsus ən səmimi dostu olan Molla Pənah Vaqifə dürlü-dürlü ənam və xələtlər göndərirdi. “Tüfəng” şeirindən də məlum olur ki, Vaqif dostu Məhəmməd Hüseyn xan Müştəğa müraciət etmiş və ondan bir tüfəng istəmişdir:

Dəhrdə oldu bina dildarü dilbər bir tüfəng,
Xoş qədi ayinei-simü simonbər bir tüfəng,
Çəkdi dudi-ahimi ta çərxi-çənbər bir tüfəng,
Canıma atəş salıb, baxdı sərəsər bir tüfəng,
Yanə-yanə qaldım, olmadı müyəssər bir tüfəng...
Eylədim bu müşkülü izhar Şirvan xanıma,
Göstərib lütfi-kərom mən bəndei-fərmanına,
Etdi vədə ol şahonşahi-dilavər bir tüfəng.
Bavər etdim və'dəyə mən gəldim o da həm gələ,
Gəlmədi, amma gözüm yollarda qalmışdır hələ...
Gər tüfəng olsa bizə mümtazü bihomta gərək,
Vaqifa, yoxsa deyil məqbulumuz hər bir tüfəng.

Bu şeiri Müştəq oxur-oxumaz etdiyi vədini yadına salaraq, Vaqifə bir at və bir də bir ola tüfəngi aşağıdakı mənzumə ilə göndərir:

Gəlmiş ol lə'li-cənabın qasidi, istər tüfəng,
Ey gözüm, nəzzarə qıl, bax hər yana, axtar tüfəng,
Beyləsin ta kim görənlər söyləsin behtər tüfəng,
Kamil olmuş cövhəri üstündə nəqşi-zər tüfəng,
Qılır, aya, bilmənəm, ya rəbb, o şuxi-şər tüfəng...
Şerinə təhsin ki, yetməz heç bir əş'ar ona,
Hər kimin var isə həddi, söyləsin goftar ona,
Kimsə ləb tərətməsin kim, gəlməz istifsar ona,
Eyibdir Müştəqdan bu sözləri izhar ona
Tutmasın zəm, gəl-get var isə, kəmtər tüfəng.

Müştəq son sətirlərlə Vaqifi qayət dərəcədə bəyəndiyini işarə edir.

*“Kommunist” qəz., 7 dekabr
1923-cü il, № 277, səh. 5.*

Nadir şahın vəfatından on iki il sonra, yəni 1172-ci tarixi-hicridə kumik xanı bulunan Suxay xan oğlu Məhəmməd xan öz yeznəsi Hacı Çələbi xan oğlu Ağakəşi bəyi Ərəş sultanı Əlisultan məlik oğlu ilə biryerdə öz evinə qonaq çağıraraq namərdliklə öldürmüşdü. Bu qaranlıq nöqtəni o vaxtın şairlərindən Şəkili Nəbi bir dərəcə aydınlaşdıraraq tariximizə gözəl bir xidmət etmişdir. Bununla bərabər, Nəbinin mənzuməsini oxumadan bu iki qəhrəmanın adlarını başqa məxəzlərdən öyrənsək daha da gözəl olar. Həm də Nəbinin mübaligəçi bir şair olmadığı bizə yəqin olar. Nəbi ilə müasir olan Şirvanlı Ağa Məsih Şahsevən Əhməd xan tərəfindən Şirvan məmləkəti səhnəsində oynanılan faciəni nəzmə çəkərkən bu iki şəxsi belə təsvir edir:

Dəxi Hacı Çələbi oğlu həm Ağakəşi bəy,
Yarağı dəstəsi həm biri-birindən yekrək,
Ara qarışdığı dəm Çərəxçiyə getdi kömək
Ki, nə mümkündür, anın döğüşünü dildə demək,
Yoxdur nami-xuda tayı o bihəmtanın.

Əlisultan Məlikzadəyi-ölkeyi-Ərəş,
Gündoğan bir yerdə deyəsən şöhrə günəş,
Cəmi-Ağdaş salıb vurhavur, keşhəkç,
Xaçmazü-Bum qılıb düşməni qərqi-atəş,
Dudu tutdu üzünü mehri-cəhan aranın.

Şair Nəbi öz həmsəhrisi Ağakəşi bəyin haqqında edilən zülmü nəzmə çəkərkən başqa nöqtələrə də əl vurmuşdur. Əhali yanında qiymətli olan o mənzuməni bu həftə oxucularımızın gözləri önündən keçirməyi münasib bildim:

Cavanlar sərvəri məqtul olubdur xassü am ağlar,
Kəmal cürətin yad eyləyib, əhli-kəlam ağlar,
Ədanilər gülər, gahi əalilər müdam ağlar,
Həsudi şad olur hərdəm, mühibbi sübhü şam ağlar.
Təəssübdən yanar canı, bilən namusü nam ağlar.

Müsəlləm oldu çün elmi-şücaət lütfi-mövladən,
Sodayi-helmi-xoşnudu bülənd oldu məsihadən,
İmarət qıldı məscidlər, dönüb kafir kəlisadən,
Əcəb kani-ədalət, ey diriğa, getdi dünyadən,
Anıncün ol Məhəmməd Mehdi, sahibi-nizam ağlar.

Bilib məhrəm, gətirdilər Kumuq¹ xanını Şirvanə
Vəli, iblisi-məl'un tək fəsadi saldı hər yanə,
Ləvəndlik, cəbr, bidinlik bir ad oldu Dağıstanə,
Şəhid oldu gözəl canlar, xəlayiq düşdü ofqanə,
Yanar gög dudi-ahindən, çəkər həsrət təmam, ağlar.

Doxi ol pürdil, ey canlar, fəna xabından ayılmaz,
Rəyasət gülşəni içrə anın tək bir gül açılmaz,
Bu mə'nanı qanıb-dərk eyləməz, hər bir yetən bilməz,
Mələlət bə'zi ehyayə, nədəndir kim, əsər qılmaz,
Məzaristani-aləmdə rəminim olmuş əzam ağlar.

Xoş ol günlər, anın dövründə xəlq andan əman oldu,
Vəli, mərhum olandan sonra vəhşi tək rəman oldu.
Yetən fisqü-fəsadə meyl edib, işlər yəman oldu,
Nişani-ruzi-məhşər faş olub, axır zəman oldu.
İbadətxanələr yalnız qalıb, beytül-həram ağlar.

Əmbəri-sahibi-tədbir mərdi-nadiri-dövrən,
Olurmu bir vilayətdə anın tək sərvəri-meydan,
Nəsib etsin xuda cənnət içində ne'məti-olvan,
Əzizi-ruhunə hərdəm bağışlar oxuyub Qur'an,
Duayı-xeyir edər dildən Nəbi, kəmtər qulam ağlar.

*"Kommunist" qəz. ("Xalq ədəbiyyatı
həyatdan doğar"), 1924-cü il, № 1 (18),
səh. 4-5.*

13

XII əsri-hicrinin axırlarında Müştəq təxəllüs şəkili Məhəmməd Hüseyn xan Şəki və Şirvan vilayətlərinin hakimi idi. Xanın bir müddət Şirvanda məşğul olduğunu öyrənən Dostməhəmməd adlı bir varlı fürsətdən istifadə ilə öz başına topladığı əcamiri-övbaş ilə rəyasət fikrinə düşərək, Şəki və Küngüdü qətlü qərət edir. Hələ bu

¹ Surxay xan oğlu Məhəmməd xan

qətlü qarətə əl altından divan əmələcatı da iştirak edirlərmiş. Əsl mətəbdən bixəbər olan Məhəmməd Hüseyn xan bu xəbəri eşidən kimi böyük bir qüvvə ilə Şirvandan birbaş Küngüdə azim olaraq, asiləri tədib etmək üçün bir müqəddimətül-ceyş göndərir. Mövqelərini qorxulu hiss edən divan əmələcatı isə yenə bu dəqiqədən faydalanmaq üçün dinc əhalini üsyançı, qarətçi adlandıraraq öz yoldaşları olan əşqiyaları müdafiyyə qalxırlar. Belə bir müşkül və çıxılmaz vəziyyətdə qalmış fəqir əhalinin halına yalnız o əsrdə hal-həyatda olan və Məhəmməd Hüseyn xanın atası və babası ilə sıxı bir rabitci-sabiqəsi olan şəkili şair Nəbi tezliklə töküləcək qanın qabağını bir an əvvəl almağa var qüvvəsi ilə səy edir. Şair bir çox iqdamatda olursa da, təəssüfənə hökumət qoşununun başında duranlar şair Nəbini yaxşı tanımadıqlarından dolayı onun sözlərinə əhəmiyyət verməyirlər. Nələc qalan şair dinc əhaliyə dağa-daşa qaçaraq, heç bir müqavimət göstərməməyi təklif edir. Əhali də dağa-daşa yayılır. Şair isə aşağıdakı mənzuməni inşad ilə şəxsən orduya xanın yanına gedərək məsələni anladır. Nəbini yaxından tanıyan Məhəmməd Hüseyn xan isə şairin ərzi-razını dinləyərək Şəki və Küngüd əhalisini tamamilə əfv etməklə bərabər etdiyi binagüzarlıqlarından da büsbütün vaz keçir. Elə bu mənzumə o gün vəqə olan əhvalatı bütün səbəbləri ilə bu gün bizə ərz etməkdədir. Tariximizin bir nəbzəsini təsvir etdiyindən dolayı, bizcə, əhəmiyyətli, həm də istifadəlidir:

Əzmi-cəzm etdi Hüseyn xanı-Şirvan Küngüdə,
Yerbəyer tuturdu rahi, getdi pünhan Küngüdə,
Çəkdi malı, Dostməhəmməd saldı talan Küngüdə,
Yarü qəm-xar olmadı hərgiz bir insan Küngüdə,
Cövrü zülm oldu cəza, lütfü ehsan Küngüdə.

Dövləti idbarə döndü, çün fələk yar olmadı,
Əhdü peyman tərək olundu, qədri-iqrar olmadı,
Cürm yox, düşmən-qəvi, hakim həvadar olmadı,
Ədli-divan hökm olub, tənbiyə bədkar olmadı,
Qeyrilər qıldı fəsadı, dəydi nöqsan Küngüdə.

Mərdümi-əhli-inadın qulu olmaz üstüvar,
Məsələt tövrini bilməz hər ləimi-nabekar,
Yüz fəsadın babın örtər bir həkimi-namidar,
Bir neçə müfsid Şəkini eylədi bə'tibar,
Sikkədən saldı Nuxunu, qıldı böhtan Küngüdə.

Müddət idi bu aradə, bir məlalət yox idi,
Hər kişi həddin bilib, meyli-rəyasət yox idi,
Hakimin hökmündə bir tərki-ədalət yox idi.
Müddəilər niyyətində bu ədavət yox idi,
Saldı hərdəm fitnəni bir məkri-fəttan Küngüdə.

Bə'zi kəslər bu hekayətdən xəbərdar oldular,
Rəhmü sidqiyyət mətəndən sidqibar oldular,
Qeyrəti pamal edib, bəxti nikunsar oldular,
Qonşu həqqin görməyib, hərdəm günahkar oldular,
Xar olub xələt çəkərlər, düşsə dövrən Küngüdə.

Bəhsi-laf urmaq qədrdən kari-hər nadan deyil,
Ta ki, həqdən olmadan bir qovlü-fe'l imkan deyil,
Bələ yazılmış əzəldən, əmr bifərman deyil,
Doğru yoldan bu siyasət qüdrəti-insan deyil,
Gəldi təqdiri-qəzadən qəhri-yəzdan Küngüdə.

Ey Nəbi, birdəm təəssüb şəhrin abad eylədim,
Hörməti-nanü nəməkdir, həqqini yad eylədim,
Ərzi-raz edib əmirə,¹ dadü fəryad eylədim,
Çarəsiz qaldım fərarı xəlqə irşad eylədim,
Sülh olub, cəng olmayıb ta düşməsin qan Küngüdə.

Şair müxəmməsinin axırcı bəndində həmsəhrlik təəssübü göstərərək, əhali ilə yediyi duz-çörəyə ehtiramən əmirə ərzi-raz etdiyini söyləyir və çarəsiz qaldığından dolayı xalqı dağa-daşa qaçmağa irşad da olduğunu etiraf edir və bu iqdamatından da şairin ümdə məqsədi Küngüdə və Şəkiyə düşəcək qanın qarşısını almaq imiş. “Sülh olub, cəng olmayıb ta düşməsin qan Küngüdə” misrasında da bu mənanı ifadə edir ki, buna şair müvəffəq olmuşdur. Bu işə vaxta görə böyük müvəffəqiyyətdir.

“Kommunist” qəz. (“Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar”), 1924-cü il, № 2 (19), səh. 2–3.

¹ Məhəmməd Hüseyn xan Müştəqə

Şəki şairi Nəbi öz səmimi şeiri sayəsində Məhəmməd Hüseyn xan Müştəğa Şəki və bilxassə Küngüd əhalisini əfv etdiyini keçən sayımızda yazmışdıq.

Bu həftə isə yalnız bu əfvə qənaət etməyən şairimizin bütün Şəki və Şirvan qəzalarında rəyasət meylinə düşən əşqiya və baxūsus Dostməhəmməd dəstəsini Məhəmməd Hüseyn xan Müştəğa tədib etdirdiyindən bir azacıq bəhs edəcəyik. Şəksiz ki, heç bir xilaf hərəkətdə olmayan dinc əhalinin quru bir əfv olunmalarına Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq ilə gözəl bir rabitədə olan şair Nəbi qənaət hasil etməyəcəkdi. Təqsir və qəbahəti onlar üçün əfv nə qədər gözəl nemət olsa da, suçsuzlar üçün o dərəcədə əhəmiyyətsiz, həm də gülüncdür. Bundan dolayıdır ki, şair Nəbi də Məhəmməd Hüseyn xan Müştəqdan əfvdən başqa, məzlum, dinc əhalinin istirahət qəlbləri üçün asiləri tədib etdirmək, daha doğrusu, “əşqiya” dəstələrindən fəqir camaatın intiqamını aldırmaq fikri oyanır. Təbii, öz mövqeyini Müştəqın yanında möhkəm hiss edən şair Nəbi birinci arzusuna müvəffəq olduğu kimi, ikinci məqsədinə də nail olur. Vaxtın siyasətini gözəlcəsinə düşünen şair Nəbi ilk əvvəl tədib və intiqam məsələlərindən vaz keçir. Çünki o məsələni təhqiq və tədqiq etmək üçün bir qədər sakitlik və vaxt lazım idi. Təcili surətdə və yaxud bir anda bunca günahlıları günahsızlardan fərq etmək və tanımaq çox çətin həm də çox güc olurdu.

Bu aşağıda ilk və axır beytlərini verdiyimiz Müxəmməs bütün Şəki və Şirvan qəzalarındakı əşqiyanın tədibindən sonra şair Nəbi tərəfindən riştei-nəzmə çəkilmiş dəyərli bir müxəmməsdür ki, eynən dərc edirəm:

Həmdülilah, fələyin gərđişi yar oldu yenə,
Bəhsi-noşadıdı eyşi-mədar oldu yenə,
Müddəilər ürəyi derdi-qübar oldu yenə,
Xeyli kəmrəhə siyasət nə ki, var oldu yenə,
Mənzili-əhli-nifaq əsfəli- nar oldu yenə...
Baisi-rahət olub çəkdiyimiz cövrü cəfa,
Hicrü firqət ələmi vəsli-nigar oldu yenə.

“Kommunist” qəz. (“Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar”), 1924-cü il, № 3 (20), səh 4.

XI əsri-hicrinin əvvəllərində Şah Abbasi-kəbir tərəfindən Yusif xan adlı bir zat Şirvan vilayətinə bəylərbəyi təyin olunmuşdu. Yusif xan özü gözəl təbi-şeyrə malik olduğu kimi, vəziri Molla Həsən də o vaxtın dərin bilikli, fəhətli şairlərindən idi. Bu şeyrdust əmirin əhdində bozi türkcə və farsca şeyrlər söyləyən qüdrətli şairlər də yetişmişdir ki, onlardan da bəhs etmək mənfəətdən xali deyildir.

Əzcümlə, Ərəşli Kəsbi o zamanın görkəmli və adlı şairlərindəndir ki, Yusif xan və Molla Həsən ilə də dost və aşina imiş. Aşağıya köçürdüyüm rübailər bədahətən Niyazi İraqi, Molla Həsən vəziri – Şəhriyar, Ərəşli Kəsbi və Yusif xan tərəfindən söylənmiş bədihələrdir ki, mövzu və fikir etibarınca, bizcə, çox qəribə və incədir. Bu deyişmələrin ilk səbəbkarı Niyazi İraqi olmuşdur. İraqdan Şirvana gəlmiş Niyazi İraqi Şirvanda sıxılaraq bir rübai söyləyir və o rübaidə Şirvana hücum edərək Şirvanı həm duzəx və həm də viranə adlandırır, bu isə həmin şeyrlərin söylənilməsinə, hətta Yusif xanın belə müdaxilə etməsinə bais olur.

Niyazi Əraqi:

Ey çərx, məni bisərü saman etdin,
Şirvanə sahb, zarü-pərişan etdin.
Heyrətdəyəm, axır bu yerin adını sən
Duzəx nə üçün etmədin, Şirvan etdin?

Molla Həsən vəzir Şəhriyar:

Kitabi-əzəl yazanda Şirvanın adın
Xeyrür-rəzinin yazmışdır anın adın.
Əhsən sənin idrakına, ey yari-əziz,
Duzəx oxudun behişt-i-rizvanın adın.

Ərəşli Kəsbi:

Şirvan bemisl çu cənnəti-rizvan əst,
Cəbreyil əmin mücaviri-Şirvan əst.
Viranə məko bərayi-Şirvani-şərif,
Zira şərəfi-məsənd Yusif xan əst.

Niyazi İraqi:

Şirvan beşuma mübarək əst, ey məxdum,
Kofti-süxəni ki, həsti-an xod mədum.
Gər həst mübarək beşuma nist əcəb,
Viranə mübarək əst daim bər bum.

Ərəşli Kəsbi:

Şirvan zeəzəl çayi-gövhər sənci-bovəd,
Əz gövhər o bəhasədan rənc bovəd.
Viranə əgər şevəd əz an nist əcəb,
Viranə həmişə mənzil gənc bovəd.

Niyazi İraqi:

Şirvan dediyin məmaliki-pur şərü şur,
Daim edər andın əhli-idraki-nəfur.
Şirvan behişt ərdisə etmə əcəb,
Şamü səhəri fərq eyləməz dideyi-kor.

Ərəşli Kəsbi:

Ey mərdi-iraq, eyləmə Şirvani zəm,
Etmək nə rəva cənnəti-rizvani zəm.
Yad eylə səfa handa alağdır tikənkini
Gəl başın üçün eyləmə Şirvan zəm.

Yusif xan:

Şirvandan əgər nifrət edib, olsan dur,
Məzuri-sənin, ey mərdi-məanəd, məzur.
Şirvan dediyin mətlə' xurşidi-dirəd,
Xurşid şüanidə olur şəbpərəx kor.

Yusif xan əvvəlcə Şah Abbasi-Kəbir tərəfindən Quşçu, sonra Mirşikar, daha sonra valiyi-Astarabad və nəhayət, Şirvan bəylər-bəyliyi və əmirül-üməralığı mənşəblərinə təyin edilmişdir. 1034-də Gürcüstanda gürcü sahibi-mənşəblərindən Mirav adlı bir şəxs

tərəfindən Qarcuğay xanla bir gündə qəflətən qətl edilmişdir. Bu faciədən sonra Yusif xanın yerinə, yəni Şirvan bəylərbəyliyinə Gilan dargası çərkəs Qəzaq bəy təyin edilmişdir. Yusif xan Şirvanda on iki il tam bəylərbəyilik etmişdir.

“Kommunist” qəz. (“Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar”), 1924-cü il, № 4 (21), səh. 5–6.

16

**MİRZƏ FƏTƏLİ (SƏBUHİ)
VƏ CƏFƏRQULU XAN NƏVA**

1923–1924-cü illərdə nəşr edilən “Kommunist” qəzetində yuxarıdakı sorlövhlə ilə bir çox məqalə dərc etmişdim. O zaman bəzi yazıçılarımız iki əqidəyə gəlmişdilər. Peydərpey nəşr etdiyim o məqalələrdən məmnun qalanlarla bərabər, narazı olanlar da var idi.

Məmnun olanlar yeni bir əsər oxumaq, tənqid və təhlil etmək istəyirdilər. Narazı qalanlar isə 1920-ci ildən qabaq yazılmış əsərləri əsər hesab etməyərək, öz yazdıqlarını meydana sürürdülər. Hələ cəsarət edərək ədəbiyyatımızın ölməz mürəssili olan böyük Vaqifi və onun əbədində əsərlərini belə təhqir edərək, hətta oxunmamasını belə tələb edirdilər. Bununla bərabər, özlərinin çeynənmiş məzmunlardan ibarət olan Felyetonlarını bədii əsər hesab edərək, “Kommunist” səhifələrini doldururdular. Biz o zaman müsabiqəyə və münaqişəyə yol verməmək üçün bir müddət, həm də müvəqqəti olaraq sükut etməyi lazım bildik. Artıq o günlər keçmiş, 1935-ci ilə daxil olmuşuq. Aradan da 10–12 il ötmüşdür.

Yurdumuzda elmlər akademiyasının şöbəsi və universitet açılmışdır. İndi bir çox ali məktəblərimizin məhsulu olan ədəbiyyatçılarımız ilə münəqqidlərimiz vardır. Bunların get-gedə sayları çoxalır. Hər bir gənc qələm sahibi doğma yurdumuzun müstəqil dilini, müstəqil ədəbiyyatını oxumaq, oxutmaq, öyrənmək və öyrətmək istəyir, unudulmuş və qaranlıqda qalmış nöqtələrin aydınlaşması ilə maraqlanır.

Bu halda biz də ədəbiyyat təşənlərinə olan əski borcumuzu “Ədəbiyyat qəzetəsi” vasitəsilə bu nömrədən etibarən hissə-hissə ödəmək

və əda etmək istəyirik, həm də edəcəyik. Bu münasibətlə ilk məqaləmizi sərmayei-iftixarımız olan böyük Mirzə Fətəli (Səbuhi)nin qeyri-mətbu bir şeirinə və onun cavabına həsr etdik. Bizcə, Mirzə Fətəli Qarabağa iki dəfə getmişdir. Mirzənin birinci səfəri 1847-ci tarixdə, ikinci səfəri də, özü yazdığı kimi, 1859-da yanvar ayının əvvəlində vəqə olmuşdur. Birinci səfər Mirzə Fətəlinin öz xahişi ilə olmayaraq, sərdarın təklifi mövcubincə olmuşdur. Knyaz Xasay Xan qızı Xurşid xanımı alarkən Mirzə Fətəli sərdarın əvəzindən o toyda iştirak etmək üçün Qarabağa getmiş və Qasım bəy Zakir ilə də o tarixdə tanış olmuşdur. Aşağıdakı şeirlərdən və mirzənin öz qeydindən anlaşılır ki, Mirzə Fətəli ikinci səfərinə məxsusən icad etmiş olduğu yeni əlifbasını göstərmək və o yolda təbliğat aparmaq üçün getmişdir. Məqsədinə nail olmaq üçün onun yeganə arxası Qazi Mirzə Əli ilə Qarabağ xanlarından olan Cəfərqulu xan (Nəva) imiş. Odur ki, Mirzə Fətəli öz şeirində əvvəlcə əlifbanı qəbul edib, sonra öz sözlərindən dönənlərdən şikayət edərək, Cəfərqulu xandan kömək istoyir. Mirzə Fətəli yazır:

Səlam olsun məndən Sərkar xanə,¹
Mollalardan bir az edim şikayət.
Mümkirdirlər əhadisə, Qurane,
Çifaidə, gecdir hələ qiyamət.

Yetmişəm bunlardan qəl'ədə² canə,
Heç birisi yoxdur gələ iman,
Görməmişəm belə əsrü zəmanə,
Bunlar sarı nahaq etdik siyahət.

İstəmənlik dirlər xətti-cədidi³,
Əbəs yerə döymə sovuq hədidi⁴,
Üştüri bi noxta hərgiz bididi?
Bizlərdə nüqtəsiz olmaz kitabət.

Müsavidir derlər... maqu seçmək,
Yazacayıq dayım... gi səkmək,
Qoy oxunsun elə gözimizi kor tək,
Yoxdur bizdən sənə hərgiz itaət.

¹ Cəfərqulu xan Nəva Cavanşirə işarədir.

² Qələ - Şuşa qalası

³ Xətti-cədidi - yeni əlifba

⁴ Hədid - dəmir

Qəzəb etsün tari belə millətə,
Rəva degil bular gedə cənnətə,
Nə vacibə qail, nə də sünnətə,
Görməsinlər peyğəmbərdən himayət.¹

Biri söylər, nədir bu nuni-səğir?
Lazım degil bizə nə zəbər, nə zir.
Yazacayuq elə “bigir”i “bəkir”,
Sən ha çığır-bağır, elə məlamət.

Mürvətdən xali, insafdan ari,
Yaradubdur neçün buları tari?
“Fərc” oxur “fərəci”, “gübar” “əyar”i,
Di gəl elə belə xəlqi hidayot.

Bir neçəsi üzde müsəddiq² olur,
Qayıb olub məndən münafiq olur,³
Mirzə Əli⁴ ancaq ki, sadıq olur,⁵
Yerdə qalan cümlə tapır zəlalət.

Bilmirəm ki, nədür bu işə çarə?
Gəlmimmi mən Qarabağa dübarə?
Olmasa gər xandan cüzvi-işarə,
Əlif-bey sarudan olmanam rahət.

Cəfərqulu xan Nəva yazır:

Yazmışdınız Mirzə bir neçə əfrad,
Mollalardan etmişdiniz şikayət.
Guya sizin əlifbaya etina
Etməyi deyirlər – bizə nə hacət.

Siz ixtira etdiyiniz əlif-bey⁶
Vacibdür, diyilsin sizə zeyü hey,⁷
Çün Şişenin yeri olubdur quzey,
Eyləməz qarına heç gün kifayət.

¹ Nüsxədə “şikayət” yazılmışsa da, səhvdir.

² Müsəddiq – gerçəkləyən, gerçəkdir deyən

³ Münafiq – ikiüzlü, yalançı

⁴ Mirzə Əli – Şuşa qalasında qazılıq eyləyən ilk qazıdır.

⁵ Sadıq – doğruçu

⁶ Əlif-bey – Mirzə Fətəlinin yeni əlifbası

⁷ Zey-hey – zəhi, nə xoş, nə gözəl

Onun çün küçəsi don olur daim,
Küçə xəlqi danışmazlar mülaim,
Sözlərinin üstə olmazlar qaim,
Hər gündə söylərlər qeyri hekayət.

Tutmaq dürüst deyil heç sizə irad,
İnsafən sən qayrubsan yaxşı zad,
Çox çətin iş etdin özündən icad,
Bavar et, mən eyləmirəm zərafət.

Nə qədər qəllövü¹ döllə² olsa kəlam,
Onu tərif edər cümlə xasü am,
Bizdən möllalara olunsa peyğam,
Gərək ki, yazarlar cəvab, nə babət.

Var isə onlarda gər üzri məqbul,
Eybi yox, yazsunlar qoy gödək, ya tul,
Bu şört ilə qayırmaları üsul?
Pəsənd olsa, hamı edək itaət.

Müxtəsərdür siz qayıran əlif-bey,
Necə ki ulduzlar içində cüdey,³
Deməlidür sizə, faxir xələt gey,
Necə ki, eyləsinlər sizlə ədavət.

Danmasalar əgər Fəthi-Əlini,⁴
Bəgönörlər belə ləfzi-cəlini,⁵
Hamı deyər amənnə⁶ ləfzi-bəlini,
Heç kəs üçün olmaz hərgiz mələmət.

Oxuyanda uşaq tez düşər başə,
“Gəl”, “gil”, “gül” üstə düşməz səvaşə,
Ehtiyacı olmaz gözə, nə qaşə.
Rəvan oxur dərsin, çökməz xəcalət.

¹ Qəllöv – az

² Döllə – çox mənanı ifadə edən

³ Cüdey – dəmir qazıq ulduzu

⁴ Fəthi-Əli – Cəfərqulu xan Mirzə Fətəlini yeni əlifba çıxardığına görə fəth hesab edir.

⁵ Cəli – aydın, bəlli, əyan

⁶ Amənnə – inandıq (*ərəbcə*)

Dünən ifrat gəzdik dərədə, tovda,
Heç qüdrət qalmadı ləşkordə, levdə,
Həmin bir qırqovul tutmuşduq ovda,
Onu da göndərdi sizə Hidayət.¹

Cəfərqulu xanın Mirzə Fətəliyə cavabən yazdığı şeirinin misralarından apaçıq görünür ki, xan şəxsən yeni əlifbanın tərəfdarı imiş. Mirzənin işarəsinə görə, mollalara peyğam edəcəyini vəd edərəkən, yeni əlifbanı icad edən Mirzənin xidmətini də toqdir edir. Nəhayət, oğlu Hidayət ağa ilə ovladıqları tək bir qırqovulu da oğlunun adından Mirzə Fətəliyə sovqat göndərir. Mirzə Fətəlinin şeirində də Mirzə Əli qazının doğruluq ilə yeni əlifbanı qəbul etdiyi təsdiq olunur. Bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, yeni əlifbanı ilk dəfə Qarabağda Mirzə Əli qazı, ondan sonra isə Cəfərqulu xan qəbul etmişdir. Ümumiyyətlə, bu iki şeir, xüsusən Mirzə Əli qazı ilə Cəfərqulu xanın yenilik tərəfdarı olmaları – yeni əlifbamızın tarixinə, həm də ədəbiyyat tariximizə yeni səhifələr əlavə etmişdir.

*“Ədəbiyyat qəzeti”, 30 yanvar 1935-ci il,
№ 3, səh. 3.*

17

MİRZƏ FƏTƏLİ SƏBUHİ VƏ OSMANLI SƏDRİ-ƏZƏMİ FUAD PAŞA

Türk, rus və fars dillərində şeirlər yazan Mirzə Fətəlinin bir qism şeirləri təxəllüslü, digər qismi isə təxəllüssüzdür. Bizcə, burada iki məqsəd güdülmüşdür. Mirzə Fətəli təxəllüslü şeirlərində Şərq ənənəsinə tabe olaraq öz dostlarını bir çox mülahizələrə görə birdən-birə hürkütmək və incitmək istəməmişdir. Təxəllüssüz şeirlərində isə o, Avropa üsulunu ədəbiyyatımızda tamamilə tətbiq etmək və yaratmış olduğu yeniliklərin növlərini, saylarını artırmaq fikrini yürütmüşdür. Mirzənin şeirdə qəbul etmiş olduğu təxəllüs “Səbuhi”dir. Bu kəlmə rusca yazarkən “Sambux”,² şəklinə salınaraq bu

¹ Hidayət – Cəfərqulu xanın oğlunun adıdır.

² Словарь Кавказск. деятелей, стр. 15.

üzdən də yanlışlıqlar əmələ gətirmişdir. Buna da mühərririn və ya mütərcimin savadsızlığı və rus əlifbasında “h” ilə “ə” hərflərinin olmaması bais olmuşdur.

İnqilabdan qabaq, ikicə sətir də olsa, yazı yazmaq fikrinə düşən bir yazıçı ilk əvvəl özü-özünün rəhmsiz senzoru olmalı idi. Hər bir qələm əhli əlinə qələm alan kimi qabaqca hökumət sensorunu, sonra öz ata-anasını, əmisini, dayısını, qohum-qardaşını, küçə, məhlə və məscid ağsaqqallarını, məşədiləri, kərbəlayıları, hacıları, möminləri, sofuları, axundları, əfəndiləri, şıxları, mərsiyəxanları, varlıları, bəyləri, xanları, Qur'anı, şəriəti, dini, məzhəbləri, behişt dəllallarını, huri-qılman simsarlarını, kim bilsin daha nələri nəzərdə tutaraq və bunların hamısının nöqte-i nəzərinə yazısını diqqətlə gözdən keçirərək şahkar sətirləri pozmalı, qaralamalı və sonra araya çıxarmalı idi. Odur ki, Mirzə Fətəlinin “Kəşkül” qəzetində hələ özü hələ həyatda ikən nəşr etdirdiyi avtobiografiyası bir çox cəhətdən nata-mam və nöqsanlıdır və bu gün bizi heç vəch ilə də qənaətləndirmir. Çünki Mirzə Fətəli öz məqsədinə yetişmək üçün yuxarıda söylədiyi mane və əngəllərin, hamısını olmasa da, mühüm bir qismini nəzərdə tutaraq başına gələnləri də icmalən qeyd etmişdir. Hələ bir çox əhəmiyyətli nöqtələri də özü şikəstə nəvislik və təvazö göstərərək qeyd etməmişdir. Sonra çar senzurunun amansız əli də əsərin üstündə əməliyyatı-cərrahiyyə aparmış və dəlləkliyini də avtobiografiyanın başında öyrənmişdir. Bu səbəblərə görə də tarix və tarixi-ədəbiyyatımız olduqca böyük zərərə uğramışdır. Odur ki, biz Mirzə Fətəlinin nələr etdiyini və nələr etmək istədiyini də hələ tamamilə öyrənə bilməmişik və o cümlədən olaraq Mirzə Fətəlinin İstanbulda öz əlifbasını qəbul etdirmək üçün nə kimi vəsiqələrə əl atdığına da ətraflı bilmirik. Aşağıya köçürdüyüm qəsidədən məlum olur ki, Mirzə Fətəli İstanbulda çox bərkə düşmüş və əlifbasını bir an əvvəl hökumətə qəbul etdirmək üçün o tarixdə Osmanlı sədr əzəmi olan Fuad paşaya bir mədhiyyə yazaraq bir əndazə yaranmış və bununla da paşanın xoşuna gələrək iltifatına nail olmuşdur.

Mirzə Fətəli yazır: “Qəsidəni həzrəti-sədri-əzəmə məruz etdikdə fəvqəlfəyə pəsənd təbi olub izhari-rizaməndlik buyurdular”.

Amma Mirzə Fətəli bu qəsidəni özü öz əli ilə yazmış olduğu avtobiografiyasında yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərə görə qeyd etməmişdir. Mirzə Fətəlinin mədhiyyə və qəsidə yazması qəribə-

dir. Çünki o həmişə bu məsləkdə olan şairləri tənqid və təhqir etmişdir. Mirzə Fətəlinin qəsidə yazmasını bizə kim olur-olsun desə idi, inanmazdıq. Amma bu bir həqiqətdir. Bununla bərabər, bu qəsidə Mirzə Fətəlinin mövqəinə, əzəmətinə heç də toxuna bilməz. Mirzə Fətəli bu “nömürə”ni bir çox İran, rus ricali-hökumətinin və baxşus sərdarın haqqında işlətmişdir. Mətbu komediyaların müqəddiməsində işlətdiyi dördmüxtəbəli təmtəraqlı əlqabın heç birinə sərdar layiq deyildi. Amma komediyaları təb və nəşr etdirmək üçün bu kimi ləqəblər nəinki lazım, hətta vacib idi. Biz bunların heç birini “ricəti-ədəbi” hesab etməməliyik və etməyə də haqqımız yoxdur. Mirzə Fətəli qəsidəni öz xətti dəsti ilə yazaraq şəni-nüzulunu da əsərin başında qeyd etmişdir.

Mirzə Fətəli yazır: “Sənei-1280 İstanbulda mayor Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən səltənəti-sünniyyəi-osmaniyyə sədri-əzəmi-dövlətli Fuad paşa həzrətlərinin mədhində inşad olunmuş qəsidədir”.

Hər tərəfdən əhli-islama bu gün təbşirdir,¹
Kim Süleyman şə’ni-asəfvəş vəzirü mirdir.

Şükri-İllahi, ali-osman dövlətində bu zaman,
Zinəti-əfzai-sədarət sədri-pür tədbirdir.

Şöhrətin tutmuş cahanı əqldə, həm elmdə,
Zikr xeyrin, asəfa, məzkur bərna² pirdir.

Çünki bilmiş Xəsrəvi zümərhəmət³ bu əsrdə,
Məmləkət hifzində rə’yin behtər öz şəmşirdir.

İntixab etmiş bu rütbei-üzmayə⁴ ol,
Müsliminə bu səadət Həqdən təqdirdir.

Mən dəxi ümmidivaram, bu səadətdən olan
Bəhrəyab, amma muradım xaric öz təqrirdir.

Qeyrəti-islamidən məmlu,⁵ könül birlə bu dəm,
Yüz çevirdim dərgəhinizə zud-dir,⁶ ya deri-dir.⁷

¹ Təbşir – müştuluqlamaq, müjdələmək

² Bərna – gənc, cavan

³ Zümərhəmət – mərhəmət sahibi

⁴ Üzəma – “əzim”in cəmi; böyük

⁵ Məmlu’ – doqduq

⁶ Zud – tez

⁷ Dir – gec

Siz bilirsiniz, dəftər içrə ərzimi şərh etmişəm,
Sədri-dövrən əmri-is'afində¹ zu təsirdir.²

Qıl himayət sən dəxi Fəthi-Əliyə necə kim,
Fətchi-xeybər sənə hamivü dəstigirdir.

Mirzə Fətəlinin bu qısa qəsidəsi çox müxtəsər, həm də olduqca soyuq, duzsuz bir qəsidədir. Bunun da neçə səbəbi vardır.

1. Mirzə Fətəli təməllüq edən və yaltaq bir sima deyildi. Qəsidəni əmri keçmək üçün istəməyə-istəməyə, həm də ürəkdən deyil, boğazdan yuxarı söyləmişdi. Odur ki, döşə düşən, ürəyə yatan deyildir.

2. Mirzə Fətəli həqiqətnəvis, realist bir ədib olduğu üçün biməna, yalan-yalan sifətlərlə Fuad paşanı öyməmiş və mübaliğədən ictinab etmişdir. Halbuki ədəbiyyatın qəsidə qismi, hər dildə olur-olsun, ya tam mənası ilə həqiqət və yaxud əql qəbul eləməyən yalan və mübaliğə sevr. Bunlarsız qəsidə dadlı, duzlu olmaz və təsir bağışlamaz. Mirzə Fətəli isə qəsidədə işlətdiyi kəlmələri samballamış, ölçmüş- biçmiş və sonra işlətməmişdir. Odur ki, soyuqdur.

3. Mirzə Fətəli bu qəsidəni mütərəddid və düşkün bir halında yazmışdır. İran səfiri Mirzə Hüseyn xanın Mirzə Fətəli haqqında etdiyi siayətlər onu pərişan etməyə bilməzdi. Bir o qədər də ədəbi əhəmiyyəti olmayan bu qəsidə yeni əlifbamızın müəyyən bir hissəsini aydınlada biləcəkdir ki, bizə də o lazımdır. Xülasə, yeni əlifbanın qəbul edilməsinə Mirzə Fətəlinin qəsidəsi də kömək edə bilməmiş və İstanbuldan məyus qayıtmışdır. Fuad paşanın Mirzə Fətəliyə olan iltifatı bir qitei məcidiyyə nişanı ilə, bir vərəq təhsin fərmanından ibarət olmuşdur. Bu qədər.

*"Ədəbiyyat qəzetəsi", 21 fevral
1935-ci il, № 6, səh. 3.*

¹ İsa f – iş bitirmək.

² Zütəsir – təsir sahibi, nüfuzlu

RƏDDİLƏCZ ƏLƏSSƏDR SƏN'ƏTİ VƏ O SƏN'ƏTLƏ YAZILMIŞ ƏDƏBİ PARÇALAR

Ədəbiyyatımıza ərəb və fars ədəbiyyatı vasitəsilə keçən ərəz elmincə rəddil-əcz ələs-sədr sənəti ən görgülü və görkəmli sənətlərin biridir. Hər bir klassik şair bu sənətlə şeir yazmağı bacarmamışdır. Bu sənətin öhdəsindən ancaq böyük və müqtədir şairlər gələ bilməmişlər. Əcz beytin axırına, son kəlməsinə, sədr isə əvvəlinə və ilk kəlməsinə deyilir. Bu sənət altı növ və bir neçə formadan ibarətdir. Biz burada o altı növün birinci formasından, həm də mənzum qismindən qısaca məlumat verəcəyik. O da belədir ki, bir şair beytin sonunda gətirdiyi kəlməni, qafiyəni bu biri beytin əvvəlində gətirməyi bacara bilsin. Amma bu şərt ilə ki, şeirin mövzusunə, mənasına heç bir cəhət ilə toxunulmaya. Klassiklərimiz bu sənəti bəyəndikləri halda ancaq peyrəvilik edərək daha irəliyə gedə bilməmişlər. Odur ki, qəzəl və qəsidə formalarının xaricinə çıxmamış və yaxud çıxammamışlar. Amma el ədəbiyyatımız öylə deyil. O, tam mənası ilə bu sənəti mənimsəyərək türkləşdirmiş və xüsusi bir şəkllə salmışdır. El ədəbiyyatının mürəssili və nümayəndələri olan el şairləri bu sənəti el ədəbiyyatına keçirməklə bərabər, həm bəhrini, həm də şəklini dəyişmişlər, özlərinə bir çox gözəl-gözəl formalar və şəkillər çıxararaq əlavələr etmişlər. Bu yeni şəkillər olduqca oynaq və ürəyə yatan bir şəkildədir. Hələ heca vəznində söylənilmələri də bunların gözəlliyini artırmışdır. Bu sənətin el ədəbiyyatına daxil olması təxminən altı əsrdir. O tarixdən bəri davam etmiş və bu gün belə davam etmədədir. Təqribən bizdən yarım əsr əvvəl yaşamış Məlikballı Qurbanın dastanı sözü müzə şahiddir. Biz burada bu sənətlə ərəz və ya heca vəznində yazılmış əski əsərlərin hər formasından bir nümunə göstərəcəyik. Bu gün əldə olan sənədlərə istinadən bu sənətlə ilk əvvəl şeir söyləyənlər klassiklərimizdən Hamidi, el şairlərimizdən Müsgürlü Mustafa olmuşdur.

Təbrizli Molla Hamidi yazır:

Vəsf-i rüxsarın yazub, təfsir qıldım *ibtida*,
İbtidayi-ömrümdən ta kim olunca *intiha*.

İntiha qıldı ruxün mən binəvanın ömrünü,
Munca cövrilə könül ruxsarınl eylər *ıqtıza*.
İqtızayı-dil olubdur dövləti-didarınız,
Şol səbəbdən sübhü şam eylər dərinde *iltica*.
İltica eylər qəmər görgəc cəmalın tərhini,
Müqtədayi-hüsnünə eylər kəvakib *ıqtıda*.
İqtıda eylər dəmadəm Hamidi leylü nəhar,
Çünki gördüm qaşların mehrabi olmuş müqtədə.

Füzuli yazır:

Ey vücudi-kamilin əsrari-hikmət *məsdəri*,
Məsdəri zatın olan əşya sifətin *məzhəri*.
Məzhəri hər qüdrətin sənşən ki, kilki qüdrətin
Səfhei-əflakə nəqş etmiş xütuti-*əxtəri*.
Əxtəri məs'ud olan öldür ki, təb'i pakinin,
Qabili-feyz ola lütfündən səfayi-*cövhəri*.
Cövhəri mə'yub olan naqıs mənəm kim müttəsil,
Sadədir xəttin xiyalilə zəmirim *dəftəri*.
Dəftəri- əmalımın xətti xətdəndir siyah,
Qan tökər çeşmim xiyal etdikcə hövli-*məhşəri*.
Məhşəri eşqim verir seylabə gər ruzi-cəza,
Olmasa məqbul dərgahə sirişgim *gövhəri*.
Gövhəridir eşqi bəhrinin, Füzuli, abi-çeşm,
Leyk bir gövhər ki, ləfzi-həq ana der müştəri.

Müsgürlü Mustafa yazır:

İki səlvi boylu yarı sevmişəm,
Birisini pəridir, birisi mələk,
Bir yan dur görək.
Qaş-göz ilə bizi təşrif edən yar,
İstədim oturub bir deyək-gülək,
Qoymadı fələk.

Fələk qoymaz dərd canda qaladır,
Bağrım yaradır.
Hərdən gəlib xəyalıma qaladır,
Rəngim soladır.

Nazəninlə danışmaq bir bələdir,
Bələyi-səmadır.
Dindirmə bədqılığı, salarsan kələk,
Bir halın bilək.

Bir halın bilməzə, sir vermə yada,
Yanarsan oda.
Yardan gətirsələr mana bir səda,
Can qıllam fəda.
Qəvvas idim av tuturdum dəryada,
Həq, yetiş dada.
Gənim qərğə yetdi, olmuşam hələk,
Tərs əsdi külək.

Külək tərs əsübən duman olmasın,
Yolu almasın.
Heç iyidin gözü yolda qalmasın,
Üz saralmasın.
İt rəqibin görüm üzü gülməsin,
Yatsın durmasın.
Ol şahimərdan Əlidən elərəm dilək,
Necə olur görək.

Necə olur görək fələk əlindən,
Sidqi-könüldən.
Zülfinə bax, asılıbdır belindən,
Narı qoynundan.
Müsgürlü Mustafa, tut sən əlindən,
Yarın telindən.
Necə ki, kəhligə sarmaşır tülək,
Dağıdır yələk.

Ağqızıoğlu Piri yazır:

Dad əlindən sənəin yəman həmsayə,
Həq rəhmət eləsin Bədir Nisayə,
O ki, bənzəməzdi heç bir kimsəyə,
Nə fayda, dünyadən getdi namurad.
Olmadı bir zad,
Düşmən oldu *şad*.
Şad düşmənin fürsət olan dəstində,
E'timad bulunmaz bəndü bəstində,

Nəyin var, durursan quyu üstündə,
Bəlkə, ərin bundan annıya bir zad,
Törəyə fəsad,
Düz otur, *arvad*.

Arvad, billah, sənin çıxacağı var,
Yoxdur səndə məgər namus ilə ar?
Nədir bölük-bölük bu qətar-qətar
Düzübsən ardına qazaqü-əkrad?
Gürce tavad,
Şam *bamidad*?

Bamidad vəqtində Növrüz uymuşdu,
Aparıb qatarı ota qoymuşdu,
Noxtasın, sərculun ləzgi soymuşdu,
Kırvə Məmmədخان bəy, dövlətin ziyad,
Həm evin abad,
Sümüyün *polad*.

Poladdan bərk olur canı ləzginin,
Heç kimə qaynamaz qanı ləzginin,
Əyər xəbər alsan, sanı ləzginin
On səkkiz min oldu hesabı-ə'dad,
Hoq etso imdad,
Dayanmaz *Bəğdad*.

Bəğdad, Bəsrə, Bərdə, bir də Ərdəbil,
Möhəmmədqulu bəy bizə göndərmişdi hil,
Körpükənd, Xalac, Yəxsay, Kəndəbil,
Şamaxı, Səlyan, Pərakəndəbad,
Bir də ol Cavad
Binnuni *vəssad*.

Sad surəsin oxu gecə və gündüz,
Ağqızıoğlu Piri, ol yoluna düz,
Neylərsən, istəmiş inək ya öküz?
Çəkil bir guşəyə, həqqi elə yad,
Tapılsa bir cad,
Ol ona mö'tad.

Kazım ağa Salik yazır:

Gəl, ey Sədəf oğlu Süleyman koxa,
Bu köhnə gülşenin güllərin dərək!
Olaq müştərək.
Aralıqda mənim-sənin olmasın,
Həç kəs bizi ayra bilməmək gərək,
İlla bel, kürək.

İlla bel, kürək ki, ayrı olmıyaq,
Bir də oruc tutub-namaz qılmıyaq,
Ac-susuz saralıban solmıyaq,
Badei-gülgundan içək bir çərək,
Ela kef sürək.

Ela kef sürək ki, zayil olmıyaq,
Tubudan qeyriyə mayil olmıyaq,
Qazının sözünə qayıl olmıyaq,
Saqiyi-sadəyə xidmət göstərək,
Nə istər verək.

Nə istər verək ol mahi-ruyo,
Bəlkə, bizim ilə gələ göftguyə,
Biz də bir az düşək bu hayi-huyə,
Qəfildən, nəgəh qapıdan girək,
Nə söylər görək.

Nə söylər görək Tubuyi-sərxoş,
Birdəm onun ilə olaq həmağuş,
Müdam məclisində olaq badənuş,
Tökək-töküşdürək, bəl olsun xörək,
Soğan, duz-çörək.

Soğan, duz-çörəklə içək şərabi,
Qazı xəbər alsa, verək cavabı,
Yeməyə yaxşıdır toyuq kəbabı,
Əyər orda toyuq tapsaq bir mərək,
Tamam öldürək.

Tamam öldürək toyuğu-qazı,
Tərək eliyök həm orucu-nəməzi.
Salik, işə salağ santuri, sazı,
Yıxılmış dünyayə vuraq biz dirək,
Çalaq dünbərək.

Məlikballı Qurban yazır:

Bir gözəlin övsafından bu zaman
Danışıb, deyərəm, söylərəm xitab,
Bağlaram kitab,
Ollam sərhesab.

Sərhesab oluban səhrayə düşdüm,
Tapmadım sənin tək bir alinəsab,
Bir ülül əlbab,¹
Zülfi-Picü tab²,

Picü tab olmağa gözdüm cəhanı,
Tiflisi, Gəncəni, Şəki, Şirvanı,
Dağıstan, Qəbələ, Bakı, Qubanı,
Qarabağ məhalına etdim irtikab³
Aktımda iqab,⁴
Ayaq bərrikab,⁵

Ayaq bərrikab mən oldum səvar,
Kəndi, obanı yıldım nə ki var,
Çaylı, Nəmirlı, Xonaşın, Dızmar,
Sərov, Çatmaz, Dəlilindən ictinab,
Yox bir içim ab,
Bilməzlər səvab.

Səvab bilməz Qozlu, həm Qaradolax,
Muğanlı, Mildüzlü, Kələntər, Dizax,
Karlı, Baharlı, Alpavut, Qaytax,
Qiyaslı, Xıdırlı, Əbdülkilab,⁶
Xər ilə əlqab,⁷
Təmam hacturab.⁸

¹ Əql sahibləri

² K r ı m – q ı b r ı m

³ Minmək

⁴ Yürüyən at

⁵ Üzəngi

⁶ İtlər qulu

⁷ Ləğəblər

⁸ Söyüş qismindəndir.

Tamam hacturabdi Köçərli, Qəzyan,
Bilgürli, Nomalı, Qərvənd, Üçoğlan,
Həsənli, Uyırli, Ərəb, Xıncırstan,
Bilməzlər Allahu, olmazlar təvvab,¹
Yerləri zırab,
Yoxdur bir *adab*.

Adab bilməz Sadıqbəyli, Əyricə,
Qaraman, Pirnovud, Ağdam, Güllicə,
Cəbəlli, Kəngərli, Cimli, Yarımcə,
Bərgüşad, Çələbilər, Mərcanlı, Dəryab
Əcəb inqilab,
Tökəllər seylab.

Seylab oldu göz yaşımız o yerdə,
Bərbad olsun Marağa, Tumaslı, Bərdə,
Döndük o tərəfdən, dayandıq Kürdə,
Başdan baran töküb tutuşdi səhab,²
Qabaqda girdab,³
İşimiz *xərab*.

Xərab oldi işlər, düşdik dərinə,
Atıldıq lotkanın mindik birinə,
Keçdik, ondan gəldik Şirvan yerinə,
Nə gözəl adamlar yaradıb Vəhhab,⁴
Səxavət ərbab,
Biz görən *əshab*.⁵

Əshab ilə getdim gəzdim Səlyani,
Cəvadı, Narlığı, Köyünqalani,
Şəhsünni, Bozəvənd, Bayat, Əlcani,
Ucarlı, Qaragöz, Gəmikeyən, Zərdab,
Yeyərlər kəbab,
Olarlar *sirab*.

¹ Tövbə etməyənlər

² Bulud

³ Su burulğanı

⁴ Çox bağışlayan

⁵ Həmsöhbət

Sirabi ilə yandım, alışdım, həray,
Körpikənd, Bicaqçı, Seyidlər, Qaxay,
Köhtavan, Ağzıbir, Pirozə, Həmtay,
Qaraoğlan abada etmə istirab,
Rəncidə əsbab,
Çəkərsən *əzab*.

Əzabsız yer bir Şuvandı, bir Ağdaş,
Seyr edib bunları, gəzmişəm baş-baş,
Vardı çox ariflər, türfəbaş nəqqaş,
Hər biri bir gunə edir naz itab,¹
Püstani hübab,²
Məhəbbət qüllab.

Qüllab məhəbbətdir Tofiqli kəndi,
Alişan bəyləri tamam biləndi,
Cardamda törəyib tazə əfəndi,
Yoxdu onun kimi bir alicənab,
Puşidə niqab,³
Göftgusi-nab.⁴

Göftgusi-nab Uçqovaq, Padar,
Hazır mayehtaci içində bazar,
Kimdir əvvəl yazıb, soradan pozar?
Kim ki qadir olsa, olunmaz əyab,⁵
Versün bir cəvab,
Nuş edək şərab.

Nuş edək şərab, olaq sərməstə,
Məhəublər dəhanı, dodağı püstə,
Siyəh tellər düşüb yanağı üstə,
Əsdi badi-səhər, doğdu afitab,
Oynadı qurab,⁶
Çəşmində türab.⁷

¹ Acıqlanma

² Su qabarcığı

³ Cəngəl

⁴ Örtü, dutu pərdə

⁵ Xalis, saf

⁶ Qarğa

⁷ Torpaq

*Türab çeşmimdə, dilimdə səsdır,
Gözəllərin eşqi məndə həvəsdır,
Məlik ballı Qurban, bu söhbət bəsdır,
Çox söyləmə, gözümü zə gəldi xab,
İstəsən səvab,
Gətir xəxti-xab.*

Əski ədəbiyyatımızda olan bu gözəl şəkli xeyirli və uyğun olduğu üçün diriltmək və ehyə etməmiz vacibdir.

*“Ədəbiyyat qəzetəsi”,
1 mart 1935-ci il, № 7, səh. 3.*

19

**MİRZƏ FƏTƏLİ SƏBUHİ, MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH
VƏ MOLLA ABBAS AŞÜFTƏ**

Keçən məqalələrimizin birində Mirzə Fətəli nə kimi çətin bir şərait daxilində öz tərcümə-halını yazdığını anlatmışdıq. İndi isə ona bəzi dəlillər gətirəlim. Mirzə Fətəli öz sağlığında Tiflisdə Cəlal əfəndi Ünsizadə tərəfindən nəşr olunan “Kəşkül” qəzetəsinin 43, 44 və 45-ci nömrələrində farsca yazmış olduğu avtobiografiyasını nəşr edərkən, o əsərdən 37 sətir çar sensoru tərəfindən silinərək buraxılmışdır. Bu 37 sətirin 24 sətiri əsərin əvvəllərindən, 13 sətiri isə axırlarından çıxarılmışdır. Bizcə, çox əhəmiyyətli olan o sətirlər əsərin can damarı deməyidir. Köçərli isə o nöqsanlı basılmış avtobiografiyanı yarı-yarımçıq bir surətdə tərcümə edərək öz kitabına¹ köçürmüşdür.

Bir zaman sensorun buraxmadığı sətirlər 1905 tarixindən sonra buraxıla bilərdi. Bunu Köçərli başını ağrıtmamaq üçün üstüörtülü buraxmışdır. Mirzə Fətəli öz avtobiografiyasında bəhs edərək “Kəşkül” qəzetəsində bəzi məlumat verir ki, onların kiçik bir hissəsinin tərcüməsini cənən aşağıya köçürürəm. Mirzə Fətəli yazır: “1832-ci ilin əvvəllərində Hacı Ələsgər axund Məkkəyə getməli oldu. Məni də məntiq və fiqh elmlərini oxumaq üçün Gəncəyə apararaq gəncəli Molla Hüseyn axundun yanına qoydu. Bu tarixə kimi mən ərəb və fars dillərini oxumaqdan başqa bir zad bilmirdim və

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, I cild, II hissə, səh. 472-476.

dünyadan da tamamilə bixəbər idim. Ərəb elmlərinin təhsilindən ikinci atamın məqsədi (Hacı Ələsgər axundun) məni ruhanilər silkinə daxil etmək idi. Amma başqa bir qəziyyə üz verdi ki, bu niyyətin dəyişməsinə bayis oldu. Əlqissə, ikinci atam Məkkədən qayıdandan sonra mən də Şəkiyə qayıtdım”. Bu son iki sətri diqqət ilə oxuduqda dərhal gözə çarpır ki, buradan söz düşüb, mətləb qırılmışdır. O üz verən “başqa bir qəziyyə” nə imiş və nədən ibarət imiş, anlaşılmır. Amma o qəziyyə Mirzə Fətəlinin öz əlilə yazdığı yazma nüsxədə apaçıq qeyd edilmişdir.¹ Mirzə Fətəli yazır: “O qəziyyənin təfsili belədir. Gəncə məscidindəki hücrələrin birində o vilayətin əhlindən Mirzə Şəfi adlı bir şəxs yaşayırdı. Bu adam bir çox elmləri bildiyindən başqa, nəstəliq xəttini də çox yaxşı yazırdı. Bu haman Mirzə Şəfidir ki, Germaniya məmləkətində bunun fəzilət və sərgüzəştini farsı şeirlər ilə qələmə götürmüşlər. Mən ikinci atamın buyurduğuna görə hər gün bu şəxsin yanına gedərək nəstəliq xəttindən məşq alırdım. Get-gedə mənimlə bu möhtərəm şəxsin arasında mehribanlıq və ünsiyyət başladı. Bir gün bu möhtərəm şəxs məndən soruşdu: “Mirzə Fətəli! Bu elmləri təhsil etməkdən məqsədin nədir?” Cavab verdim ki, ruhani olmaq istəyirəm. Dedi ki, sən də riyakar və şarlatan olmaq istəyirsən? *Təəccüb edib mat qaldım ki, bu necə sözdür? Mirzə Şəfi mənim halıma baxıb dedi: “Mirzə Fətəli, bu hiyləgər taifənin sinfinə girib öz ömrünü zayə etmə və özünə başqa bir iş tap”. Mən Mirzə Şəfinin ruhanilərə olan bu qədər nifrətinin səbəbini soruşduqda, o mənə elə mətləblər açıb söylədi ki, o günədek onlar mənim üçün örtülü və qaranlıq idi. İkinci atam Məkkədən qayıdana kimi mən Mirzə Şəfidən bir çox həqiqətlər öyrəndim ki, onlar mənim gözlərimi açdı və qəflət pərdəsini gözümün önündən qaldırdı. Bu qəziyyədən sonra artıq ruhanilikdən nifrət edərək niyyətimi dəyişdim və ikinci atam Məkkədən qayıdanda mən də Nuxaya qayıtdım”. İndi sensorun qələmi ilə avtobioqrafiyanın axırlarından silinən sətirlərə gələlim. Mirzə Fətəli yazır: “Bir müddətdən sonra mültəfit oldum ki, islam millətləri arasında yeni olifbanın yolunu kəsən və sivilizasiyanın qabağını alan islam dini və onun fanatizmasıdır. Ona binaən bu dinin əsasını dağıtmaq, fanatizmanı rəf etmək və Asiya xəlqlərini qəflət və nadanlıq yuxusundan oyatmaq üçün islam alə-*

¹ Bu yazma nüsxənin çernoviki Mirzə Fətəlinin nəvəsi Fətəlidədir.

minə protestantizmanın vacib olmasını vacib bildim və bunun vacib olmasına dair olan sübutlarımı göstərmək üçün Kəmaliddövlə təsnifinə şüru etdim. Bu Kəmaliddövlə elə bir əsərdir ki, bu günə kimi islam dini haqqında bu açıqlıqda və bu dəlillər ilə hələ misli yazılmamışdır. Bu o demək deyildir ki, islam hükəması və filosofları bu mətləblərə vaqif olmayıblar. Bərəks, çox yaxşı vaqif olmuşlar. Amma onların heç birisi doğrudan–doğruya mətləbləri açaraq birdən–birə deməyə cəsəret etməmişlər”.

Söz yox ki, yuxarıdakı sətirləri çar senzoru buraxmazdı. Çünki Mirzə Şəfi Mirzə Fətəli ilə danışarkən, ruhaniləri *güruhi–məkrüh* və riyakar, şarlatan deyə söyür, yamanlayır. Ruhaniləri və ya başqa ibarə ilə, əmmaməli jandarmaları himayə edən çar senzoru da heç bir vaxt öz məsləkdaşlarının söyülmələrinə razı ola bilməzdi. Kəmaliddövlə haqqında buraxılmayan sətirlər isə heç bir vəch ilə buraxıla bilməzdi. Çünki Mirzə Fətəli bu sətirlərdə öz məqsədini və xətti–hərəkətini, hədəfi–amalı dos–doğru göstərərək, mətləbini də apaçıq söyləmişdir ki, islam dinində olanların əl–qolunu bağlayan islam dini və onun fanatizmasıdır. Bu dinin kökünə balta çalıb, əsasını dağıtmaq və Asiya xalqlarını qəflət və nadanlıq yuxusundan oyatmaq üçün islam aləminə protestantizm lazım və vacibdir. Çar senzoru tərəfindən buraxılmayan bu sətirlərin, bizcə, fəvqəladə bir əhəmiyyəti vardır. Bu sətirlər bizə bir çox mühüm nöqtələri aydınlaşdırır ki, bunları aşağıda qeyd edirik:

1. Mirzə Şəfinin mövhum bir şəxsiyyət olmaması.
2. Mirzə Şəfinin gəncəli olması.
3. Öz istedad və zəkavəti sayəsində Almaniyada məşhur olması.
4. Mirzə Şəfinin tərcümei–halı və fəzilətləri haqqında Almaniyada farsca, həm də mənzum olaraq bir əsərin yazılması.
5. Mirzə Fətəlinin qayəsi və hədəfi–amali və sair.

Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximiz üçün çox qiymətli olan bu nöqtələr çox qiymətli və əhəmiyyətlidir. Çar senzorunun bu sətirləri silməsinə Adolf Berjenin də böyük yardımı olmuşdur. Çünki Bodenştedt ilə əlbir olaraq Mirzə Şəfi əsərlərinin Bodenştedt tərəfindən mənimsənilməyinə müsaidə etmiş və bu münasibətlə də Azərbaycan şairlərinə aid şeirləri toplayaraq 1868–ci ildə təb və nəşr etdirərək, orada Mirzə Şəfidən bəhs etməmişdir. Mirzə Fətəli avtobioqrafiyasından Mirzə Şəfiyə aid sətirlər çıxarılmasa idi və onun eynən basılmasına müsaidə olursa idi, arada təzad əmələ gələcək idi. Sonra da bu böyük xəyanətin, oğurluğun üstü açılacaq və məşhur

olacaqdı. Odur ki, Berje, həm özünün, həm də Bodenstedtin alçaqlığı hamıya məlum olmamaq üçün Kəmaliddövlə kitabını əldə bəhanə edərək, həm Kəmaliddövlə, həm də Mirzə Şəfi bəhsinin avtobioqrafiyadan silinməsində böyük rol oynamışdır. Berjenin ümdə mətləbi Mirzə Şəfinin bəhsi olmuşdur. Biz Mirzə Şəfi Vazeh adlı və 1926-cı ilin əvvəllərində təb və nəşr etdiyimiz kitabçada Mirzə Fətəlinin öz avtobioqrafiyasında Mirzə Şəfidən bəhs etdiyini işarə etmişdik.

İndi isə ona bir qədər şərh verməyi lazım bildik. Bunlardan başqa, Mirzə Fətəli özü də bir çox hadisəni avtobioqrafiyasında qeyd etməmişdir ki, onların biri də aşağıdakı şeirin məzmunundan anlaşılan hadisədir. Bu hadisənin nədən ibarət olduğu bizə məlum deyildir. Şeirin nazimi, qaili isə Mirzə Fətəlinin öz doğma əmisi oğlu olan Aşüftə təxəllüslü Molla Abbas Axundzadədir. Aşüftə Mirzə Fətəlinin böyük və qorxulu bir hadisədən sağ-salamat qurtarmağına sevinir; o münasibətlə də Mirzə Fətəliyə xitabən hissiyyatını şeirlə ifadə edir.

Bu şeir bizə Molla Abbas Axundzadənin oğlu Mirzə Ələsgər Axundovdan yetişmişdir ki, bu gün belə Şəki şəhərində sağ və salamattır. Natamam olduğuna çox təəssüf etdiyim bu müxəmməs bizə bir çox mətləbi rənz və işarə ilə andırır:

Müjdə, ey dil, qutarub rəncü inadon¹ Mirzə,
Həmdülillah, olub asudə cəfadan Mirzə,
Nə əcəb oldu bəri² dərdü bələdan Mirzə,
Gələcək vəcdə³ genə zövqə səfadan Mirzə,
Salacaq qəlblərə min zui⁴-ziyədən Mirzə.

Yazacaq səfhei-”Kəşkül”ə genə xoş məzmun,
Çəkəcək riştei-nəzmə neçə dürri-məknun⁵,
Əhli-alin edəcək halətini digəri-gün⁶,
Ürəfanın qılacaq könlünü şadü məmnun,
Kuyi-sibqət⁷ alacaqdır ürəfadən Mirzə.

¹ İna – zəhmət, əziyyət

² Bəri – salım, xilas

³ Vəcd – zövq, şövq

⁴ Zui – işıq

⁵ Dürri-məknun – gizlənmiş dürr

⁶ Digəri-gün – başqa dürlü

⁷ Kuyi-sibqət – birincilik topu

Harda görmüşdü gözüm məşğələi¹-divani,
Nə bilir hiyləni, təzviri və ya hədyani.
Elmidən qeyri onun yoxdur qəmi-pinhani,
Oldu səd şükr ki, dərdu qəminin payanı²,
Qurtarub canını bu xofu-xətadan Mirzə.

Doğrulduqda ona kimdir ola küfvü³ manənd,⁴
Eləmir bid'ət olan işlərə bilmərrə⁵ pəsənd,
Gahu biga odur xəlqə edir çox rişxənd,
Dəhri-dun⁶ xali deyildir ürefadən hərçənd,
Çox yaman əsrə düşüb leyk qəzadan Mirzə.

Əhli-islami görür, çünki o çox pəjmürdə,⁷
Gahi tənə eləyir arvada, gahi mərdə,
İstəyir çarə qıla tez o sağalmaz dərde,
Günün axşam cləmiş, heyf ki, çox pis yerdə,
Gündə bir söz eşidir əhli-riyadən Mirzə.

Bu şeir tamam olsa idi, bəlkə də, mətləb tam mənası ilə aydınlaşardı. Nöqsanlı olması ilə bərabər, Mirzə Fətəlinin başına bir böyük iş düşdüyü anlaşılır. Bizcə, bu hadisə danos təriqilə törənmiş bir hadisəyə bənzəyir ki, nəticədə Mirzə Fətəli o töhmətdən qurtararaq xilas olmuşdur.

Müjdə, ey dil, qurtarub rəngü inadən Mirzə –

misraları ilə başlanan şeir də onu andırır.

"Ədəbiyyat qəzetəsi", 9 mart
1935-ci il, № 8 (27), səh. 2.

¹ Məşğələ – iş-güc

² Payan – axır, sən

³ Küfvü – tay-tuş

⁴ Manənd – tay, bərabər

⁵ Bilmərrə – ösla, heç vaxt

⁶ Dəhri-dun – alçaq dünya

⁷ Pəjmürdə – solğun, bürüsmüş

LÜĞƏZ, ÇİSTAN, BİLMƏCƏ

Klassik ədəbiyyatın gözəl sənətlərindən biri də lüğəz sayılır. Bu kəlmənin farscası “çistan”, türkcəsi isə “bilməcə”dir. El şairləri də bu sənəti tapmaca ilə qarışdırmayaraq, ayırmışlar. Tapmaca başqa, lüğəz də bambaşqadır. Xalq arasında, el ədəbiyyatında bu adın azərbaycanlaşmış variantı “lüğəz” deyil, “loğaz”dır: *Mənə loğaz oxuma, loğaza qoyma, sənin sözlərin başdan-başa loğazdır; O, adamı loğaza qoyandır və sair.* Böyük şairimiz Sabir də şeirlərində bu kəlmənin türkləşmiş variantını işlətməmişdir ki, aşağıdakı parçanın qafiyələri də sözümlə dəlildir:

Moldayı! Salmadı el dil boğaza...
 Eybi yox, gerçi qoyulduq loğaza.
 Yaz bu e'lanımı da bir kağaza:
 Açmışam Reydə geniş bir mağaza,
 Çox ucuz qiymətə hər şey satıram,
 Ay alan!.. Məmləkəti-Rey satıram!

Lüğəzi müəmma ilə də qarışdırmaq olmaz. Bunlar bir-birlərindən fərqlidir. Müəmma, ümumiyyətlə, adlara, lüğəz isə hər bir şeyə və hər bir mövzuya aiddir. Lüğəz fars ədəbiyyatında “çistan”, doğma ədəbiyyatımızda isə, “nədir ol, bilməm, nədir, aşıq oldum və nədir” tərkibləri ilə başlanır.

Lüğəz hər şeyin, bir adamın, bir hadisənin tam mənası ilə mahiyyətini, şəklini tərif, təsvir və ifadə etmək deməkdir.

Hər bir şairin yaradıcılığında lüğəz gözə çarpmaz, onu gözəl şəkildə yalnız qüvvətli şairlər yarada bilərlər. Lüğəz yazan şair dərin savadlı və bilici olduğu kimi, onu oxuyan oxucu da ayıq-sayıq və incə düşüncəli olmalıdır. Lüğəz yalnız bu sahədə həll edilə bilər. Bu sənət elm ilə, bilik ilə də əlaqədar olduğu üçün “bilməcə” adlanmışdır. Lüğəz sənətində, məsələn, bir yerin hakiminin etməkdə olduğu zülmələr, xəyanətlər, haqsızlıqlar təsvir və ifadə edildikdə, hakimin adı, hökumət etdiyi yeri, mənəb, rütbəsi, zülmün, xəyanətin nədən ibarət olduğu açıq göstərilməməlidir. Amma o hadisə tamamilə cürbəcür təşbehlər, obrazlar içərisində dürlü-dürlü e'ma

və işarələrlə öylə sənətkarənə surətdə təsvir olunmalıdır ki, o mətləb öz-özündən bəlirib parlaya bilsin. Bu sənətdə ümdə məqsəd şairin, oxucunun səviyyəsinin yüksəlişi və zehnin, fikrin, təbin inkişafıdır. Çünki burada əqlin, zehnin, fikrin özlərinə məxsus rolları vardır.

Ədəbiyyatın bu sənətində də Azərbaycan şairləri özlərini sına-yaraq, həm də müvəffəqiyyət göstərə bilmişlər. Uzaqlara getmə-yərək nümunələrimizi dahi şairimiz böyük Füzulidən alaq... Füzuli lüğəzlərini həm qəsidə, həm də qəzəl şəklində yazmışdır:

Aşiq oldum yenə bir tazə güli-rə'nayə
Ki, salır al ilə hərdəm məni yüz qovğayə.

Lət urub, qalibi-fərsudəmi¹ gəh həbs qılır,
Gəh sərəsiməvü üryan buraxır səhrayə.

Gözümün qanı ilə sinəmi al etdim kim,
Aləti-sən'ət ola ol büti-bipərvayə.

Bu nə işdir ki, bizi iynə kimi incəldib,
Salıb iplik kimi hərdəm bir uzun sevdəyə.

Ayağın bağlamış avarələrin sən'ət ilə,
Yox nəhayət səri-kuyində gəzən şeydayə.

Ləxt-ləxt olmuş ikən, qəmzə dirəfsini² çəkib,
Çərəsiz olmadı bir gün məni-qəmfərsayə.³

Yaxa çək edəni başmaq kimi salır ayağa,
Ey Füzuli, bax onun etdiyi istig'nayə.⁴

Bu qəzəldəki *lət*, *qalib*, *biz*, *iynə*, *iplik*, *dirəfs*, *yaxa* sözlərini və sair halları nəzərə aldıqda apaçıq görünür ki, şair bu lüğəzi başmağa demişdir. İndi qəsidəsinə gələlim.

Füzuli yazır:

Vəh nədir ol tairi-fərxəndəbalü⁵ tizi-pər⁶
Kim, olur bir türfə ayin içrə hərdəm ciltvəgər?⁷

¹ Fərsudə – əsgmiş, yıpranmış

² Dirəfs – bayraq, ələm, gəvə ələmi və sair

³ Qəmfərsa – qəmdən, qüssədən üzülmüş

⁴ İstignə – təmkin, vüqar

⁵ Bal – qanad

⁶ Pər – lələk

⁷ Cənavər – canı olan, canlı heyvan

Ağzı açıq, çıxmaz avazı, ayağı yox, üzür,
Canilədir sirri, amma demək olmaz canəvər.

Bir dəmir ağaclı divar ilə müstəhkəm həsar,
Bir əsasi-qır ilə qayım, binayi-mö'təbər.

Yeni aydır hey'əti, amma yeni aylar kimi
Bədr¹ olmaz, necə kim, göy üzrə sorgordan gəzər.

Adəti uçmaqdır, amma quşların əksi müdam,
Uça bilməz müttosil, balü pəri olmasa tər².

Gəh Zəkəriyyə kimi çəkmiş cəfalar bıçqıdan,
Gəh bütün Azər kimi olmuş giriftari-təbər.³

Boynu bağlı bir qara quldur, həvası qaçmağa,
Bulduğun alıb qaçar, saxlamasan şamü səhər.

Bir mübəssirdir⁴ ki, daim didei-heyvət açıb,
Asiman təhqiqi-əhvalinə salmışdır nəzər.

Sayılr pəhlulərinin⁵ istixani⁶ zə'fdən,
Belə zə'f ilə ağır yüklər çəkir, cülər hünər.

Yerdə gəzməz vəhş⁷ tək, amma yürür andan rəvan,
Göydə uçmaz teyr⁸ tək, amma uçar andan betər.

Gər bükülmüşdür qədi, eyb eyləmək bir pirdir,
Nuh dövründən verər bir-bir, sual etsən, xəbər.

Baş açıb yağmurlara suya batırmış kisvətin⁹,
Yaş uşaqdır, lövhə sadə, hiç bilməz xeyri şər.

¹ Bədr – on dörd gecəlik ay

² Tər – yaş, höl

³ Təbər – balta

⁴ Mübəssir – nəzarət edəni

⁵ Pəhlu – qabırğa

⁶ İstixan – sümük

⁷ Vəhş – çöl heyvanı

⁸ Teyr – quş, uçar qismi

⁹ Kisvət – paltar, libas

Camı yox, lakin riyazi-xəlqi hasil qılmağa
Gəh aşağı, gəh yuxarı söyridib canlar çökər.

Divə bənzər, gəzdirir başda Süleyman xəxtini
Yoxsa kandır saxlanr köksündə qiymətli gühər.

Bu lüğəzdə quş, qanad, cənavər, dəmir, ağac, qır, yeni, ay, kök, sərgərdan, uçmaq, *balü-pər*, *Zəkəriyyə*, *bıçqu*, *büt*, *Azər*, *balta*, *boynu bağı*, *qara qul*, *mübəssir*, *pəhlu*, *beli bükülmüş qoca*, *Nuh dövrü*, *baş açmaq*, *yağmur*, *su*, *yaş uşaq*, *çəkmək*, *div*, *Süleyman*, *can çəkmək* və sairədən də aydınlaşar ki, bu lüğəz yelkən gəmisinə, yelkən qayığına deyilmişdir.

Mürtəzaqulu xan Nami yazır:

Bilməm nədür ol canfəza,¹ dilbərsifət səfvətliqa²
Cani cəhan, gözdən nihan, xəlq ilə həmdəm, həm cüda.

İnsan ilə peyvəşdədir, heyvanə andan bəhrə yox,
Vəslinə aləm mübtəla çi padşah, çi gəda.

Bu türfə kim, məhbub ikən heç kəs bəyənəmöz surətini,
Gizli sevər hər kəs anı, peydağın³ görmöz rova.

Həm ciltə cülər sazda, həm pərdə və rəqsan olur,
Nə sazda, nə pərdədə məskən tutub cülər nova.

Həm bərdə⁴ var, həm bəhrdə, nə bəhrdə, nə bərdədir,
Hər yərə varsan, andadır, amma ki, olmaz xudnəma.⁵

Andan əsər var şəhrdə, yox kuyda andan türfə kim,
Həm qiymət ilə alınır, olmaz ana bey'ü-şəra.⁶

¹ Canfəza – can artıran

² Liqa – üz, çöhrə

³ Peyda – aydın, aşkar

⁴ Bər – səhra, çöl

⁵ Xudnəma – özün göstərən

⁶ Be'yü şəra – alver, alış-veriş

Bulsan zaman içrə ani, əfvahdən¹ anla sözün,
Bu türfə² kim, ağ izdə yox olmaz zəmanda mütləqa.

Gər gül deyəm, bu gül deyil, zira ki, yox bu rəngdə,
Rəngilə peyvəstə olub, buy³ ilə olmaz aşına.

Ey dil, bu yüz güldür, görüb ağuş⁴ çək qədin anın,
Hökmü rəvandır canıma cananım olsa da seza.

Gər şəh buni həll eyləsə mən bəndəyəm məhlusiz⁵,
Yoxsa gər etsə, bu qələm bir seyfi⁶ xasi padişah.

Ta hər nə nami söyləsə, kəskin ola sözü anın,
Həm sahibi-seyfü qələm⁷ şəhdən xitab ola ana.

Kami cavab olaraq yazır:

Ol canfəza ayə nədür, şər'ən necis çirkin liqa,
Dayim rəvan, gözdən nihan, birdən deyil, təndən cüda.

Adəmdə var, heyvanda yox, mə'na deyil, ləfzi murad,
Aləm bütün heyvan isə, vəslinə oldu mübtəla.

Canidə məmduh oldu ol, xaricdə məhbub olmadı,
İxracə möhtac olsa gər, peydağı olur rəva.

Tə'bir sazı pərdədən sər rişdə buldu əhli-dil,
Təşrihə kafi cilvədür rəqs olmaz, amma binəva.

Biganədür bəhr ilə bər məqsəd məvalidin⁸ biri,
Həddi təcavüz eyləyən oldu cəhanda xudnəma.

¹ Əfvah - ağızlar

² Türfə - qəribə, cybəcər

³ Buy - qoxu, iy

⁴ Ağuş - qucaq

⁵ Məhlu - vərəsesiz ölü

⁶ Seyf - qılınc

⁷ Seyfi-qələm - qılınc-qələm sahibi

⁸ Məvalid - "Məvlud"un cəmi

Vardır şəhərdə, kuydə yox demiş umulmaz gərçə kim,
Xatir güzari olmamış, dehqani¹ ləfzi qaliba.

Dəmdür² zamandan anlanan ətvahidə anla sözün,
Söz anlayanlar anladı, ağızda yox, demək, xəta.

Bir canlı şey canı anın üç yüz olur,³ artıq deyil,
Ol ruh heyvani dürür bir can olur daim ana.

Rəngin gülə təşbeh edüb buyini inka eyləyən,
Olmuşdur müxtəlləl-dimağ,⁴ buyilə olmaz aşına.

Bu dil yūzi olsun əlif, ağışə çək qəddin anın,
Hökmü rəvandı, canına cananın olsa da rəva.

Nami xanın lüğəzi ilə ona xitabən Kami tərəfindən yazılan cavab qan haqqında deyilmiş lüğəzdir.

Lüğəz qəzəl, qəsidə şəkillərində yazıldığı kimi, məsnəvi tərzində də yazıla bilər. Aşağıdakı Rəşid, Nami lüğəzləri məsnəvi səbkində yazılmış nümunələrdəndir:

Nədir ol badi-pay rövşən əfsər,⁵
Səbati yox, verərsə rövneqū fər.

Olursa bir nəfəs aləmdə zahir,
Deyildir anı zəbtə qadir.

Görünür aşına məkkarə bənzər,⁶
Gəhi hərcayi-dildarə bənzər.

Cahanda kimsoyə olmaz vəfadar,
Tapar özü kimi bir çox həvadar.

Sərəfkəndə Rəşidə olsa əhbab,
Tapar bəhri lüğəzdə dürrü nayab.

¹ Dehqan – əkinçi

² Dəm – qan

³ Üç yüz – bədəndəki damarlara işarədir

⁴ Müxtəllil-dimağ – beyni pozmuş, başı xarab

⁵ Əfsər – tac

⁶ Məkkarə – hiylə, məkt eyləyən

Bu lüğəz də suyun üzündə əmələ gələn qabarcığa deyilmişdir ki, ədəbiyyatımızda *həbab*, *gəştyi-həbab* kəlməsinə, tərkibinə çox təsadüf olunur. Bu lüğəzi söyləyən Rəşid təxəllüslü şair bunu aşağıda üstüörtülü göstərir:

Sərəfkəndə Rəşidə olsa əhbab,
Tapar bəhri-lüğəzdə dürrü nayab.

Yəni *əhbab* kəlməsinin başı olan *əlif* hərfi atılsa yerdə *h ü b a b* qalar ki, lüğəzin dürrü nayabi də budur.

Nədir ol ism xoş ayəndönüma,
Mə'navü surəti bir dürr guya.

Nur var cəbnci¹-zibasında,²
Nüqtə çox ismi müsəmmasında.³

Üç nüqət ruyinə düşmüş, amma
Fürsidə zirü ərəbdə bala.

Farsidə, ərəbiyyətdə belə,
Görünür surəti üç nüqtə ilə.

Kim ki, fəth eylər ol babi,⁴
Ana yerdən göyə təhsin Nabi.

Bu adı gözəl, anlı parlaq ismində, müsəmmasında çox nüqtə olan, farsca yazılarkən nöqtələrin altında, ərəbcə qeyd olunarkən üstə yer tutması, istər fars, istər ərəb dilində surəti üç nöqtə ilə görünən pərvin ulduzudur ki, ərəbcəsi süröyya, türkcəsi də ülkərdir.

Nədir ol iki kasə, həm pəhlu,⁵
Gözədir bir-birini muyi-bəmi?

İrişür rahat olduğunca məmat,
Eylər asıldığı zaman hərəkət.

¹ Cəbncə – alın

² Ziba – gözəl

³ Məsəmma – öz adına mütabiq

⁴ Babi – qapı, fəsil

⁵ Pəhlu – qaburğa, yan

Biri paxır¹ yeyir və ya ki, dəmir,
Biri amma ki, dürlü şeylər yeyir.

Edir üstü yanında bir şahin,
Bir-birinə təcavüzün təskin.

Bir-birinə şəbeh² əmanətdə,
İkisi birdir istiqamətdə.

Gərçə ənvai çox bu dünyədə,
Əsli amma ki, dari-üqbədə.³

Bu yan-yanaşa, qeyli-qaldan seçən iki kasa, yerə qoyulduqda ölən, asılıarkan hərəkətə gələn, biri mis, dəmir, o birisi dürlü şeylər yeyən, bunların bir-birilərinə təcavüz etməmələri üçün üst yanında şahin olan, əmanətdə, istiqamətdə bir olan, növləri dünyada çox, amma əsli, guya, axirətdə olan tərəzudur.

Nədir ol türfə şey, ismi Əbünnür,⁴
Zühuri-Şam, əsli nəsl-i Temur.

Yüzü üstündədir dayim qərarı,
Ayağa durmağa yox iqtidarı.

Qəsirül-qamə⁵ şəxs gəc dəhandır,
Qoxusu ağızının ömrə ziyandır.

Gizasi anr, ağızı dopdolu səm,⁶
Fıtıl işlər vücudinə damadam.

Əbünnur ilə samma sürmədəndir,
Bu nürəfşan⁷ ol zülmət aşiyandır.

¹ Paxır – mis

² Şəbeh – oxşar, bənzər

³ Üqba – bu dünyadan başqa mövhum dünya

⁴ Əbün-nur – nur atası

⁵ Qəsirül-qamə – boyu gödək

⁶ Səm – zəhr, ağı

⁷ Nürəfşan – nursaçan

Şamda zühur eyləyən, əslı nəsli-Temur, üzü üstündə qərar tapıb ayaq üstə durmağa iqtıdarı olmayan, boyu qısa, ağızı əyri, ağızının qoxusu ömrə ziyan verən, yeməyi od, ağızı zəhərli, bədənıne dər-bədəm piltə işləyən nuriəfşan pı suz qayçı sıdır ki, özü də dər-mirdən qayrılmış, gündüzlər deyil, gecələr, şamlar, axşamlar zühur edir.

Klassik ədəbiyyatımızda olan bu sənətlə yeni mövzularda gözəl şeirlər söylənə biləcəyi nəzərə alaraq, bundan istifadə edilməsinə tövsiyə edirəm.

"Ədəbiyyat qəzetəsi", 25 mart
1935-ci il, № 10, səh. 3.

21

**MİRZƏ FƏTƏLİ SƏBUHİ VƏ
MİRZƏ MƏHƏMMƏD KATİB**

Mirzə Fətəlinin öz əqidəsi yolunda çalışmağa cəlb etdiyi və beləliklə, yetişməsinə səbəb olduğu simaların biri də yuxarıda adını qeyd etdiyimiz Mirzə Məhəmməd Katibdir. Mirzə Məhəmməd qarabağlı olub Allahqulu oğullarından Məşədi Bayramın oğludur. Kitabətlə, kitab üzü ağartmaqla məşğul olduğu üçün təxəllüsünü "Katib" qoymuşdur. Katib Mirzə Fətəli, Qasım bəy Zakir və s. ilə həməsr imiş ki, o sairənin biri də şairin öz həməşəhəri Mir Möhsün Nəvvabdır. Mir Möhsün təzkirəsində Katibdən bəhs edərkən onun şe'nin alçaltmış, onun haqqında da olduqca mənasız məlumat vermişdir.

Mir Möhsün yazır: "Mirzə Məhəmməd Katib mənim yanıma çox gəlirdi. Özü də sadələvh və hər sözə inanan bir kişi idi. Sənəti şairlik olub, hər cürə şeirlər söylərdi. İki min beytdən ibarət bir məcmuəsi vardır".¹

Amma bizim iyirmi beş il bundan qabaq Katib haqqında topladığımız məlumat Mir Möhsünün verdiyi məlumatın tamamilə ziddinədir. Bizə məlumat verənlərin cərgəsində Katibin böyük oğlu olan Zülfüqar da vardır ki, bu gün belə sağ və Katiboğlu adı ilə

¹ "Təzkirəi-Nəvvab", səh. 86-87.

məşhurdur. Bizdə olan məlumata görə, Katib əqilli-başlı, əqidəli və tərəqqipərvər bir şair imiş. Fövqəladə kasıb olması, yaşadığı mühitin yaramazlığı, meydanda tək qalması, onun qol-budaq atmasına imkan verməmişdir. Katib Nəvvabın göstərdiyi kimi, sadələvh və hər bir sözə inanan bir şəxs olsa idi, heç bir zaman Mirzə Fətəli kimi böyük mütəfəkkirimizin nəzər-diqqətini cəlb edə bilməzdi. Katibin haqqında toplaya bildiyimiz məlumat və onun bizdə olan əsərləri, xüsusilə Mirzə Fətəliyə yazmış olduğu iki qoşması yuxarıda dediklərimizin doğruluğuna mötəbər sənəddir. Bu sənədlər bizim sözumüzü tamamilə təsdiq edir.

Mirzə Fətəliyə xitabən yazır:

Ey sərvərim, əhvalımı soruşsan,
Gecə-gündüz işim ahü zardır.
Könlüm qanə dönüb bu zamanədə,
Ol səbəbdən belə biqərardır.

Dərdü qəmdən qəddim yayə dönübdü,
Rəngi-ruyım kəhrübəyə dönübdü,
Vücudum bir müqəvvayə¹ dönübdü...

Oxşatmışdım mənə əhli-xəvasə,²
Tiflisdə çağırtdım məclisi-xasə,³
Xəyalət⁴ istədin meydan xilasə,
Cənabın əş'arə xiridarlır.

Təsnif eləmişdim bir yaxşı kitab,
Havanın bəriş⁵ etdi inqilab,
Bir seylabə⁶ düşdüm, oldu misli ab,
Yoxsa ki, iqrarım o iqrardır.

¹ Müqəvvə – küləşdən, samandan düzəldilmin insan füturu

² Xəvas – “xas”ın cəmi

³ Xas – mümtaz, seçmə adam

⁴ Xəyalət – şeir, nəzm

⁵ Bəriş – yağıntı

⁶ Seylab – sel suyu

Yenə yazdım qafiyədən-qəzəldən,
Billəm meylin həcvə çoxdur əzəldən,
Belə həcvühədyanları düzəldən,
Yəqin bil, hamıdan nabikardır.¹

Şair güzərandan fariğbal² gerek,
Həmişə xoşdəmağ, xoşəhval gerek,
Bəd keçmiyə ona mahü sal gerek,
Bigüzəran şair olan xardır.

Şairlərin pır süxəndanisən,
Ariflərin sərverri, sultanisən,
Aşıqlərin dərdirin dərmanisən,
Eşq sözü səndən aşkardır.

Sənin kimi hanı mə'dəni-kəmal,
Bir süxənvər məclisəyə əhli-hal,
Ey danayı xirəd mənd xoşməqal...

Dünya yoldaşdır hər millət mənə,
Yaxşı yoldaş əhli-kəmaldır yenə,
Ariflərə irad tutan kimsənə
Mə'rifətdən neçə bərxürdardır.³

Taci-sərim salmaz nəzərdən mənə,
Arifliyi hamı səndən örgəni,
Ölmüyübən, bir də görəydim səni
Çünki gözüüm həsrəti-didardır.

Eşitdim məxdümzadə⁴ eyləmiş səfər,
Bu səfərdə olsun onu müzəffər,
Könül sayəsindən necə əl çəkər,
Çünki kəmalinə ümidvardır.

Nəxl şirin verməz acı soməri,⁵
Hər şey öz əsrindən əsər göstəri,
Arif kəsin arif olur püsəri,
Yəqin clə bu söz əsli kardır.

¹ Nabikar – yaramaz hərif

² Fariğbal – asudə

³ Bərxürdar – xeyir görəni

⁴ Məxdüm – oğul

⁵ Səmər – yemiş, meyvə

Görək mundan belə, ey kani kərəm,
Hər söz olsa, yazıb sizə göndərəm,
Axundovlar cümləsinə çəkərəm,¹
Mənzurumuz nə söz, nə əş'ardır.

İstəsəniz birin xeyrə yetirmək,
Hər fəqiri torpaqdan götürmək,
Hər birinin ismi rəsmi itirmək
Sizin əlinizdə nə dişvardır.

Bir iş olsa, gəlləm can üzə-üzə,
Olmasa da yenə müxlisəm² sizə,
Kitabət³ yetişməyin yaz bize
Yazmasan müxəlləsim intizardır.

Arif bu yerlərdə görək durmiyə,
Əhli-hal yox, ona bir dərindən deyə,
Tanrı bilir, sizin kimi kimsəyə
Katib bəndeyi-cannəsardır.

Yuxarıdakı qoşmadan apaçıq görünür ki, Mirzə Fətəli ilə Kati-
bin arasında bir dostluq və xüsusiyyət var imiş.

Bunun üzərinə Mirzə Fətəlinin Katibi Tiflisdə qurulacaq “məc-
lisi-xasə” dövət etməsi və ondan “xəyalat” istəməsi də əlavə edil-
sə, məsələ tamamilə aydınlaşar.

Katib Mirzə Fətəliyə vəd etmiş kitabı göndərə bilməmişsə də
onun əvəzinə bir neçə qafiyə qəzəl, həzv yazıb göndərmişdir. Kati-
bin vədə xilaf çıxmasına mühüm bir hadisə bəis olmuşdur. Belə ki,
Katib bir tufanlı gündə Kürdən keçdikdə xurcunu suya düşərək ax-
mış və təsnif etdiyi kitab da bu hadisədə tələf olmuşdur. Mir Möh-
sün Nəvvab bu hadisəni bilmədiyindəndir ki, təzkirəsində yanlış
məlumat vermişdir. Onun iki min beytlik bir məcmuəsi vardır, –
deməsi bu kitaba işarədir.

Katib Mirzə Fətəlinin komediyalarını bəyənir və onları “bekə-
yət” adlandırır. Onlarda yazılmış sözlərin başdan-başa hikmətdən
ibarət olduğunu etiraf edir ki, bu da onun açıq fikirli, heç olmazsa,

¹ Çəkər – qul, bəndə

² Müxlis – doğru dost

³ Kitabət – yazı yazmaq

o zamanlarda İstanbulda İran səfiri olaraq Mirzə Fətəlinin əleyhinə çalışan Mirzə Hüseyn xandan yüz qat yüksək bir adam olduğuna dəlildir, Katibin mütəəssib, həm də qara fikirli olmadığını göstərir. O, qoşmanın axırlarında bundan sonra deyəcəyi şeirlərdən Mirzə Fətəliyə göndərəcəyini və bütün Axundovlara müxlis və çakər olduğunu da yenə ayrıca olaraq qeyd edir.

Katibin vəfatından əlli il keçir. Onun vəfatı hicri 1306-da vəqə olmuşdur. Bizim bu sətirləri qaraladığımız da bu münasibətlədir. Katib erməni və rus dillərini də bir dərəcəyə qədər bilirmiş. O dillərdə yazdığı parçalar da vardır.

Katibin bir neçə qoşmasını verirəm:

Olmaz sənin kimi gözəl kimsənə,
Xoş yaraşır zülfin bəyaz gərdənə,
Əldən saldı məni dərdü qəm yənə,
O nazik əlini könlüm arzular.

Ağzın bir qönçədir, sirri bilinməz,
O nöqtei-mövhum iki bölünməz,
Bir tüludur ərzi-qismət olunmaz,
O incə belini könlüm arzular.

Bülbüli-şeydayəm gül cəmalma,
Hər zaman gülünü könlüm arzular.
Dimağımı təlx eylədi ayrılıq,
O şirin dilini könlüm arzular.

Bir nərgizə bənzəməz o çəşm cadu,
Sünbül nədir, ona oxşaya geysu,
Ətrini qəsb edib müşki-siyəhru,
O siyəh telini könlüm arzular.

Aşiqi-sadiqə ahü zar gərək,
Rəqiblərin evi tarmar gərək,
Bu Katibə xərəbatı yar gərək,
Fitnəni-feylini könlüm arzular.

Sevdiyim yar, məndən üz döndərmişsən,
Nə demişəm, qəlbin mükəddər olsun?
Şöyləyi ahimdən köşkü sərəyın,
Oda yansın, mənə bərabər olsun.

Gecə-gündüz sən sən fikrim-xəyalım,
Nə olur, bir mən də səndən kam alım,
İnsafın yox, mürvətin yox, a zalım,
Səbr eləmək məndə nə qədər olsun?

Aşiq deyil cəmalına uymayan,
Nədən doyar didarından doymayan?
Sevdiyim qapına məni qoymayan,
Görüm mənim kimi dərbəder olsun.

Qurban olum söhbətinə-sözünə,
İnciməsən, bir söz deyim özünə,
Hansı gecə baxsa gözüm gözünə,
İstəməyəm dan atsın, 'ya səhər olsun.

Katibəm, uymuşam bir bivəfayə,
Ömrümi vermişəm badi-fəneyə,
Görən, bu dünyada mən binəvayə,
Kim qarğadı, yarın sitəmkar olsun?

* * *

Səhər-səhər durub qiya baxanda,
Düşgünüyəm mən o ala gözlərin.
Badə lazım deyil, sevdiyim məni,
Məst eləyib o piyalə gözlərin.

Siyəh zülfün həlqəi-zünnar¹ imiş,
Qəmzei-cəlladın xatakar imiş,
Bu zalımda nə fitnələr var imiş,
Salır məni haldan-halə gözlərin.

Sən gözəlsən bədirlənmiş ay kimi,
Mən aşiqəm, göz yaşım var çay kimi,
Əyilmişəm qaşın kimi, yay kimi,
Qəddimi döndərüb dələ² gözlərin.

Zülfün aldı bu şikəstə könlümü,
Eylədi özünə bəsdə könlümü,
Mən də istəmədim xəstə könlümü,
İndi nə var, məndən alə gözlərin.

¹ Zünnar - keşiş qurşağı

² Dal - ərəb əlifbasındaki "d" hərfi

Hər zaman çəkirəm yüz min ahü zar,
Birəhm zalımsan, nə mürvətin var,
Katibin cismini eyliyə bimar,
Nə rəva, nəzərdən salə gözlərin.

* * *

Ey bivəfa, sənin kimi gözələ,
Həqiqətdə cövrü cəfa yaraşmaz.
Sevgi sevgisinə vəfa göstərə,
Məgər sizin nəslə vəfa yaraşmaz?

A tanrı zalimi, bir bax tariyo,
Dördü mənd ol, dərdi qoyum ariyə,
Bir busə vermədin mən biçariyo,
Yeni cənabınə səxa yaraşmaz?

Sərvü qamətinə orər oxşamaz,
Zülfi-siyahına ənbər oxşamaz,
Sinei-safına mərmər oxşamaz,
Gərdəninə desəm mina, yaraşmaz.

Leyli Məcnununa məhriban idi,
Gəlib səhralərə yarin tanıdı,
Sənin gözün zalim xəta kanidi,
Xəta ahusinə xəta yaraşmaz.

Zülfi-siyahini bəstə¹ Katibə,
Kəmənd ola bu şikəstə Katibə,
İltifatın olsun xəstə Katibə,
Olma belə kəmə'tina, yaraşmaz.

*"Ədəbiyyat qəzetəsi" 12 aprel
1935-ci il, № 12 (35), səh. 3.*

¹ Bəstə - bəslə; şair qafiye düzəlsin deyə "bəstə" yazmışdır.

Xalq ədəbiyyatımızın şahkar dastanlarının biri də “Əsli və Kərəm” dastanıdır. Təəssüf olsun ki, bu dastan da digər bəzi dastanlarımız kimi nöqsanlı və yarımçıq bir haldadır. Bunun da üstündə çalışılmalı və nöqsansız bir surətdə meydana çıxarılmalıdır. Çünki “Əsli və Kərəm” dastanı unudulacaq dastanlardan deyildir. Bu dastan da “Koroğlu” dastanı ilə əsrlərcə yan-yanası yaşamış və bundan sonra da bir çox əsrlər yaşayacaqdır. “Əsli və Kərəm” dastanının bir çox parçaları və qolları hələ indi də aşıqlarımızın və zövqəpərvər elimizin, xalqımızın yadında, hafizəsində saxlana bilməmişdir. Kərəmin özünə gəldikdə, bu da Sarı Aşıq kimi, real bir sima və həqiqi bir şəxsiyyətdir. Qarabağlı Nigari təxəllüs Mir Həmzə əfəndi... öz mötbu divanının axırlarında: “Dər bəyani-mənqəbət-i-gülgöştivilayəti-Qarabağ” sərlövhəli məsnəvisinin bir yerində yazır:

Diidədələri bir özgə babət,
Xublarını vəsfə yoxdu hacət.
Fikir eylə, gözəlləri nə rəngin,
Bir yer ola təxtigahi-Şirin.
Aşıqlərini buna qiyas et,
Fərhadı bu də'viyə əsas et.
Bidillərinin birisi Aşiq,
Bu mə'rəkəyə güvahi-sadiq.
Mehriqlərini bir Kərəmdir,
Müştaqi-həriqi-möhtərəmdir.

Kərəm yurdumuzun yetirdiyi nadir simalardandır. Azərbaycanlıdır. Onun dastanına əhəmiyyət verərək unudulmuş parçalarını axtarıb tapmalıyıq. Aşağıdakı parçaları keçən il Leninqrad kitabxanalarında çalışdığım zaman bir əski nüsxədən tapdım. Bunların altı parçası Kərəmə, iki parçası isə Əsliyə aiddir. Bu qoşmalar İrəvanda olan mayor Şubinin təvəqqeinə görə əhərli bir şair tərəfindən digər bəzi şairlərimizin şeirləri ilə birlikdə toplanaraq bir məcmuə şəklinə salınmışdır. Onların “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunmalarını lazımı bildim:

Durna, gedər olsan bizim ellərə,
Yarə söylə başdan keçən halları.
Qohum-qardaş, yar, müsahib olanlar
Dəxi çıxıb gözləməsin yolları.

Bahar olcaq dağlar böyrü söküldü,
Boz bulanlıq axdı çaya töküldü,
Bülbül də yavrusun aldı çəkildi,
Hayıf, soldu dost bağının gülləri.

Nalə çəkər bülbül gül həvəsindən,
Mişki-ənbər qoxar yar nəfəsindən,
Yarı tüil bazlı avçı səsindən,
Ürküşdü sonalar, qaldı gölləri.

Fələk kəmənd atıb ömrüm köşkünə,
Rəhmin gəlsin mənim kimi düşgünə,
İmam Həsən, İmam Hüseyn çşqinə,
Öldürüllər, tök üstümə telləri.

Mən Kərəməm, işim yoxdur xanının,
Qapına gəlmişəm dilü canının,
Ah çəkəndə didəm dolur qanının,
Yadıma düşəndə Əsli elləri.

* * *

Varım-gedim bir ustaddan dərş alım,
Mənim dərşim əlifbeydir, hecədir.
Yükləndi karvanım, gedir barxanim,
Gedən bazarxandır, gələn xocədir.

Əlhəmdi oxudum, yetdim qunuda,
Aşıq deyil məşuqini unuda,
Elə san ki, gündü, getmiş buluda,
Ay batıbdır, qaranlıqdır, gecədir.

Bəylər oynar gəncəfəni nərdinən,
Namərd gəlməz bu meydanə mərdinən,
Əlləşirəm gecə-gündüz dərşinən,
Xəbər almaz, yarəb, halın necədir.

Sərim qurban olsun mərdin sərinə,
Qəhr edibən atdı məni dərşinə,
Gözüm düşüb ağ sinənin bərinə,
Əlim yetməz, boyu xeyli ucadır.

Sizin bülbül hərdən bağda gül dilər,
Süsən dilər, sünbül dilər, gül dilər,
Qızlar baxıb yaşmaq altdan güldülər,
Əsli deyir, gələn Kərəm qocadır.

* * *

Ərzrumun gədiyini aşanda,
Çağırardım, qadir Allah, aman, hey!
Bir tərəfdən yağmur yağır, bad əsir,
Bir tərəfdən qarşım almış duman hey.

Gezə gəldim İrəvandan yolumu,
Sovuq aldı ayağımı, əlimi,
Öz-özümə haqq etmişəm ölümü,
Dəxi gəlməz sağlığıma güman, hey.

Sovuq alır bu gədikdən aşanı,
Tanımaram xanı, bəyi, paşanı,
Yarın qaldı məndə yaylıq nişanı,
Yeri-yeri, çarxı dönmüş zaman, hey.

Mən Kərəməm, beş gün fəna dünyədə
Bəlalar çəkmişəm həddən ziyadə,
Tutaram yaxandan, gələrəm dadə,
Məhşər günü qurulanda divan, hey.

* * *

Ey ağalar, xan Əslinin dadından,
Bütün dağlar eşidibdir ünümü.
Qadir Allah, kərəm eylə, lütf cəylə,
Vətən sarı çevirginən yönümü.

Ey ağalar, mən də gəldim amana,
Qarı dağlar qərq olubdur dumana,
Yeddi ayda kafər gəldi imana,
On bir aydır, sanamışam günümü.

Qorxum budur, zülfün kimi incələm,
Donumu şal geyib qarına gələm,
Bu dünya fənadır, qorxuram öləm,
Astananda qazdırginən sinimi.¹

¹ Sin – qəbir

Kərəm deyir, qürbət eiddən gəlmişəm,
Yaradınım baş üstündə bilmişəm,
Vallah-billah, bu dərdinən ölmüşəm,
Qiyamətdə səndən allam qanımlı.

* * *

Şükür, üzün gördüm, aldım təsəlli,
Qalmadı mə'sərdə divanımlı, Əsli.
İndi bildim səni mənə verməzlər,
Çoxdur aralıqda yamanım, Əsli.

İrəli gəl, salım qolum boynuna,
Qiyamətdə ortağ ollam dininə,
Payız gecəsində girim qoynuna,
Ağ sənə tərinə bulanım, Əsli.

Çox sevirəm ağ üzünün xalını,
Qoy bir əmim ləblərinin balını,
Sağ əlimdən sıxım məməm solunu,
Qoy gəlsin yerinə imanım, Əsli.

Mən Kərəməm, neyləmişəm, neyliyim,
Xəncər alıb qara bağrım peyliyim,
Bir canım var, sənə qurban eyliyim,
Gəlgilən başına dolanımlı, Əsli.

* * *

Dolansın oyyamın, dönsün dövrən,ım,
Qoymadım yetişim müradə, fələk.
Qurumaz göz yaşım, açılmaz könlüm,
Düşmüşəm mənimləm inadə, fələk.

Cəbrinə baxın çərxi-qəddarın,
Zülmün artırdı mən diləfkərim,
Cəfasın mən çəkdim gülüzlü yarım,
Axır nəsib etdin bir yada, fələk.

Əlimdən alıbsan huri-mələyim,
Eşq odun yandıırıbsan ürəyim,
Axırda sənənlə düşər kələyim,
Tökülür nahaq qan arada, fələk.

Kərəm der, yarsız dünyada neylərəm,
Übəsdir kim, bu sözləri söylərəm,
Məhşərdə olindən şikvə eylərəm,
Onsuz deyil, yetər imdada fələk.

* * *

Qara Məlik ellərimiz köçürdü,
El yığılıb gedir bu dağ üstündən.
Dedim, Kərəm, gəl ayrılma yanımdan,
Götürməyək dodaq-dodaq üstündən.

Dağıldı dövlətim, tarmar öldü,
Qəm loşkəri üstümüzə yar oldu,
Gilələndi gözüm yaşıt, nar oldu,
Sanki şöbnəm düşdü yarpaq üstündən.

Kə'bəyə gedənlər dilərlər dilək,
Zalım fələk qoymaz şad olaq, gülək,
Aman fələk, mürvət fələk, dad fələk,
Bir dağım var, qoydun min dağ üstündən.

Qızılgülü dəstə-dəstə dərsinlər,
Dərib-dərib sinəm üstə sərsinlər,
Alagöz Kərəmi mənə versinlər,
Eyləsinlər yasaq-yasaq üstündən.

* * *

Sizə qurban olum, oturan qızlar,
Sağalmaz sinəmdə yara, deyirlər.
Bir dərdə düşmüşəm, yoxdur dərmanı,
Bulunmaz dərdimə çara, deyirlər.

Atam deyər, indi məni tutarlar,
Ağ ɛllərin dal gərdənə çatarlar,
Ya Kırma, ya tatara satarlar,
Günbəgün baxtımı qara deyirlər.

Qorxum budur, fələk bir iş qayıra,
Ac gözümü torpaqnan doyura,
Məni yardan, yarı məndən ayıra,
Hərə düşək bir diyara, deyirlər.

Bülbül olan gəlir bahar fəslində,
Bimürvət yar durub canım qəsdində,
Əsli deyir mən çəpəlin üstündə
Çəkiblər Kərəmi dara, deyirlər.

Bu məcmuədə Azərbaycanın bir-iki mühüm şairinin bəzi əsərləri vardır ki, onların da tərəfimizdən faksimilesi çıxarılmışdır. Vaqifin də qeyri-mətbu olaraq bir qəzəli də o məcmuədə mövcud idi. O da Vaqif külliyyatına əlavə edilmişdir.

*“Ədəbiyyat qəzeti”, 31 iyul 1936-cı il,
№ 19–20 (69–70), səh. 3.*

23

QASIM BƏY ZAKİR VƏ İLİKO ÇAVÇAVADZE

(ixtisarla)

Zakir ilə İliko Çavçavadze müasir olmaqla bərabər, həm də yaxın dost idilər. Zakir öz doğma oğlu ilə qardaşı oğlunu Sibiryadan qaytarmaq üçün Tiflisdə çalışarkən onun ilə birgə səmimi dostları da çalışırdılar. Zakir bu yolda ona qardaşlıq əlini uzadan dostlardan bir neçəsinin adlarını Mirzə Fətəliyə yazmış olduğu bir şeirində qeyd etmişdir:

O vilanın yoxdur bu yer tək pisi,
Təqəllübi, hərzəkari, xəbisi,
Yaxşı gördüm tamam əhl-Tiflisi,
Razıyam, nəhayət, bişitər səndən.

Olan dəmdə mənə mənzil Şadino,
Hər tərəfə eylərdik təkü də,
İvana bəy, Qulebyakin, İliko
Çalışırdı əlhəq bərabər səndən.

Yuxarıdakı parçalardan dörd adamın adı bəllidir ki, bunların birisi də knyaz İliko Çavçavadzedir. İliko Çavçavadze Zakirin oğlu ilə qardaşı oğlunu azad etdirməyə müvəffəq olduğu üçün Qarabağa xəbər vermişdir. Hədsiz-hesabsız şadlanan Zakir öz dostu İlikoya təşəkkür yolu ilə hətta şeir də yazmış və Tiflisə göndərmişdir.

*“Ədəbiyyat qəzeti”, 29 may 1937-ci il,
№ 23 (108), səh. 1.*

MƏQALƏLƏR,
MÜLAHİZƏLƏR
VƏ
XATİRƏLƏR

MİRZƏ ŞƏFİ

“Qurtuluş”da mənim də iştirakım arzu olunmuşdu. Məmnuniyyətə bunu qəbul edirəm. Çoxdan bəridir ki, ədəbi bir məcmuənin müştəğında idik. Təəssüf ki, müəssisələr və idarələr, ali idarələr bizim bu ehtiyacımızı təmin etmədi. Qələm arkadaşlarımızın hazırkı ağır şərait altında ədəbi bir məcmuə təsis etmək fikri şayani-təqdirdir. Mən bunu alqışlayıram. Ümidim budur ki, ərbabi-qələmlə bərabər, millət də bunu təqdir edər. “Qurtuluş”un birinci sayısına nəcizənə hədiyyə olaraq Azərbaycanımızın filosofu mərhum Mirzə Şəfinin hələ gənc ikən öz məşuqəsinə yazmış aşiqənə bir məktubunu təqdim edirəm. Yeri gəlmişkən. Mirzə Şəfi haqqında bir neçə söz söyləməyi də münasib görürəm.

Cənnətməkan filosof Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan ədəbiyyatı səltənətinin ön löyaqətli, möhtəşəm tacidarlarından. Böyük filosofumuzun adı Şəfi, atasının adı Sadıq və şeirdə işlətdiyi təxəllüsü Vazehdir. Vaxtilə Bodenştedt adlı durbin bir nemse alimi tərəfindən möhtərəm filosofumuzun divani-qəzəliyyatı Almaniyanın Leypsiq şəhərinə götürülüb “Qozolıyyatı-Mirzə Şəfi” ünvanı ilə əzəl mətni, sonralar dəfaət ilə tərcüməsi dəxi təb və nəşr edilmişdir. Biz öz böyük filosofumuzun bir sətir yazısını və heç olmasa, tək bir beytini belə eşitmədiyimiz və görmədiyimiz bir halda, təqribən bir əsr yarım ki, nemse ədib və şairləri mərhumun o asari-layəmətunu oxuyaraq olduqca nəfi-bərdar olurlar.

Mərhum Mirzə Şəfi Vazehin haqqında olunan mülahizələr iki dürlü olduğu kimi, o büzürgüvarın hansı irqdən, hansı millətdən olduğu barəsində verilən rəylər dəxi iki qismə ayrılır. Zavallı filosofumuzu nemse zənn edənlər olduğu kimi, İrandan gəlmə bir fars olduğunu düşünenlər də az deyildir. Təəssüf olsun ki, müəzzəz qardaşım Köçərli Firidun bəy cənabları dəxi filosofumuz haqqındakı ikinci rəyde olanlardır. O cənab dəxi mərhum Mirzə Şəfi Vazehin İrandan gəlmə bir iranlı olduğunu qəbul və bunu özü “Mirzə Fətəli Axundov” adlı dəyerli risalesində etiraf və təsdiq edir. Halbuki kitabxanei-acizanəmdə olan mötəbər vəsiqələrə binaən yuxarıdakı məlumat başdan-başa yanlışdır. Mərhum Mirzə Şəfi Vazeh

Məhsətilər, Əbülülalar, Nizamilər, Kəfailər ərsici-vücadə gətirən Gəncə gəncinei-ədab və hünərindən yetişmiş bir dürti-şahvardır. Onun şərəfəti xüsusən biz azərbaycanlılara aiddir. Artıq şəkk etməməliyik ki, nəcib filosofumuzun məşqəttürrəsi Gəncə şəhəri və özü də irqən xalis türk oğlu türkdür. Biz indi mərhum Mirzə Şəfi Vazehin tərcümei-halını yazmaq fikrində deyilik. Çünki bunu digər mütəbəhhir arkadaşlarımızın qələmlərindən gözləyirik. Yalnız daha müəzzəz iki dostumun xahişlərinə binaən bu bir neçə sətirləri qaramağa cəsarət etdim.

Bu məktubu mərhum Mirzə Şəfi Vazeh hələ gənc ikən yazmış və yeni səfərə çıxmış məşuqəsinin izicə onu irsal etmişdir. Məktub ayrıca bir lətafətə, xüsusi bir məlahətə malikdir ki, onun tərif və tövsifi qabil deyildir. Zətən dünyada çox şey vardır ki, onların vəsfini qələm ilə yetirmək mümkün olmaz, ərbabi-hal fəqət hal ilə onları anlıya bilər. Bunu azərbaycanlıların çox qədim filosofu Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”ından öyrənmək olar. Şeyxi-məğfur belə buyurur:

Ki vəsf u beqoftuqu məhal əst
Ki sahibi-hal danəd kin çe haləst.

Həmin məktub cynən:

“Rəfti zenəzər-dide zedel eşk rəvan kərd
Rəsmist bi nosoforan əb fəşan kərd.

Vəl-leyli-əza yəğsa lələke aşiq şəbe fəraqəst
Və ənənar iza təcəlla səmaei-ömür ruze-vüsəl.

Hicran gecəsin möhnətini gər görə kafər,
Şəkk yoxdu ki, inkar eyləməz ruzi-qiyamət.

Gər zahidi-xudbin bilə zövqünü vüsəlın
Cənnət tələbindən nə bulur qeyri-nədamət.

Vedai dustan rəsmist qədim və ətvare-yaran xəlqist kərim pəs
əz çe cəhət möbəddəl belaf şod və in motəğəyr bexilaf.

Ey şörei-şəhr əz çe şodi şəhr beşəhri
Kalib dəreza sərti-fəsərrət kəhəlali.
Dur əz to əgər didə çenin xune cəgər rixt
Ma tonzürü qəd və cəhəqq illa bexiyali.

Kodam xak rah bitəqobile kərde nəl səməndət sərbəçərxe bərinət
və kodamin sər mənzili-zenəsime toreye-meşcinət reşki-səzrai-Çin.

Dər xanei-zin cilve konan ərbədə cuyan
Hərca ki, bədin şəkilo şəmael bəxorami.
Əz rişki şəvəd çərxi-bərin həlqe bequşət
Vəz əcz nəhəd rəh biçəbin daği-qülami.

Bu məsəl qələtdir ki, deyərlər gözdən gedən könüldən gedər.
Madam ki, gözdə idin, şimdi ki, gözdən getdin, könüldəsən. Göz
ağlar, kimsəni görməz, könül xod səndən ayrılmaz. Məgər cismi-
lətifinin nazəninim sərbəsər candır. Hərca ki, əşraqat qəlbist çe dua
çe səlam. Və anca ki, bərid məhəbbət əst çe qasid çe pəyam. Sədre
hərəm vəslə tora rahe səba ku. Yaraye-kozəştən nəkonəd peyki-xi-
yaləm.

Tərkibi-vüçudum iqtifaye-vüsali-mehrinlədir və ədəmi-imkanım
qülbeyi fəraqi qəhrinlə.

Bəni eşqin oduna yandırdın,
Çünki gördün yanırım, yan durdun.

Baza baza ki, bi to dide ra nur nist və dcl ra sürur ney, nə çarci-
xənde, nə məcali-goftar, nə zöhrei-neşəst, nə yare-rəftar.

Nə qüdrəte səbr nə qüvvəte ah
Can dər kəfo çeşm bər rah.

Baza baza xurşede-təl'ətət binüma pərdei əz cəmal beqoşa məc-
lise hərifani biyara çe cayi qətən ey dihen. Dəst əz tornə əcəbi nist
nəşnaxtən boridən. Dər tare hər kəməndət səd sər borudə dare”.

Bundan əlavə, mərhum Mirzə Şəfi Vazehin¹ bizdə bir neçə tür-
ki, farsî qəzəliyyatı və müxəmməsləri vardır ki, onlar ədəbiyyat
xəzinəmizin saf, şəffaf gəranbəha dürləridir. Müsaid vəd bulduqca
hörmətli oxucularımıza “Qurtuluş” vasitəsilə təqdim edəcəyik.

“Qurtuluş” jurn., 1920, № 1,
səh. 7–8.

¹ Vazeh – əyan, bölli, məşhur

ZÖVQİ

Bu sətirləri qaralamaqda məqsədimiz baş göynüklü¹ Əhməd əfəndidən, icmal da olsa, məlumat verməkdir. Əhməd əfəndi XIII əsrin (hicri) sonuncu yarısında yaşamış nəzakətpərvər şairlərimizin biridir. Mərhumun adı Əhməd, təxəllüsü Zövqi, ləqəbi dəxi “Şikəst” idi. Şərq əhlinə məxsus və öz vaxtının bütün əməlləri ilə cihazlanmış Əhməd əfəndi qayət dərəcədə dindar, əhli-təqva və Azərbaycanda misli nadir olan füzoladan idi. Purpələng İbrahim bəy, Hacı Abbasqulu ağa Qüdsi mərhumlarla müasir və Qüfran Pənah Kərim ağa Fətəh ilə dəxi həmər, hətta səmimi bir dost idi. Mərhum Əhməd əfəndi Zövqinin tərcümei-halı qayət dərəcədə tühaf və olduqca qəmli və qüssəlidir. Bu barədə “Qurtuluş”un gələcək sayılarının birində ətraflı məlumat verəcəyik. Vəfatı Şəkide vaqə ləfz “qürfə” maddəci-tarixidir ki, bu da 1285-ci il olur. Əhməd əfəndi Zövqinin gözəl bir şeirini təbriük “Qurtuluş”da dərc edirik:

KÖNLÜM SƏNİ İSTƏR²

Yüz zümrei-ərbab gər məkan ola mövcud,
könlüm səni istər.
Yüz bəzminə zişərəfi-şan ola mövcud,
könlüm səni istər.
Yüz hüsnü mələk tək özü insan ola mövcud
könlüm səni istər.
Yüz lə’li-cəvahirdir qəltan ola mövcud
könlüm səni istər.
Yüz məqsədi-könlüm mənə asan ola mövcud
könlüm səni istər.

Yüz rahət, yüz izzət, yüz işrəti-əşhər
kər olsa müqəddər,
Yüz bəzmi-mülazimləri yüz huri-səmənbər,
ləli-ləbi şəkkər,

¹ Baş Göynük Şəki şəhərinin iyirmi beş çağırılığında vaqə, gözəl görünüşlü, lətif abi-havası ilə şöhrət tapmış fərəhəfza bir kənddir.

² İlk dəfə olaraq bu şeir birinci türk gecəsinin ədəbi bulumunda oxunmuşdur.

Yüz məclisi-məfruş ola ta sübh sərəsər
pürzinətü zivər,
Yüz məhfil ola zinət-i-dibai-mücvhər,
yüz saqi-yi-kövsər,
Yüz rahət-i-camım mənə hər yan ola mövcud,
könlüm səni istər.

Yüz həmrəhi-gülçöhrei-gülgunei-kafam
olsa mənə həmdəm,
Yüz şahidi-şirinləb, yüz sərv-i-dilaram,
yüz ruhi-mücəssəm,
Yüz tutiyi-şəkkəri-şikən ləbləri badam
hər vəqtdə görsem,
Yüz dokteri-zərəfşan, yüz dilbəri-xoşnam
qılsa mənə xürrəm,
Yüz dərdimə, yüz tövrdə dərman ola mövcud,
könlüm səni istər.

Yüz bülbül ola, yüz gülü yüz gülşənü gülzar,
yüz lə'li-şəkkərbar,
Yüz susən, yüz yasəmən-i-sünübl-i-əttar
yüz nuri-pürənvar,
Yüz simi-zəqən, qönçədəhən, ayine-i-rüxsar,
xoş şive-i-ətvar,
Yüz dilbəri-tənnaz ola üşşaqə xiridar,
yüz yarı-vəfadar,
Yüz mchri-münəvvər məhtaban ola mövcud,
könlüm səni istər.

Yüz cənnət ola cövfi dolu huriyi-qılman,
lə'li-ləbi xəndan,
Yüz məhliqa qaşu ilə gözləri məstan,
inculəri qəltan,
Yüz məhvəş ola gül üzünə zülfi-pərişan,
həm telləri əfşan,
Yüz dilbər ola mah kimi, Zövqi sənə qurban
Yüz Yusifi-Kə'nan,
Yüz gülşən, yüz sərv-i-xurman ola mövcud,
könlüm səni istər.

*"Qurtuluş" jurn., 1920-ci il,
№2, səh. 13-14.*

NƏŞ'Ə

*Kəm guyi-guzide kuyi-çün dür,
Gəz andek tu cəhan şəvəd pür.
Laf əz soxən cu dür təvan zəd,
An xoşt buvəd ki pür təvan zəd.¹*

Şeyx Nizami Gəncəvi

Mirzə Zeynalabdin Əbürrəzzaq Nəş'ə Nadir şah dövrü, yəni XII əsri-hicrinin əvvəllərində Azərbaycanda ərsei-vücuda gəlmiş fəsahtli, bəlağətli şairlərimizin ən bərgüzidələrindəndir. Mərhumun adı Zeynalabdin, künyəsi Əbürrəzzaq, şeirdə işlətdiyi təxəllüsü dəxi Nəş'ədir.

Nəş'ə Azərbaycan əziz hökmdarlarından məşhur Cahan şah Türkmanın övladından olub Qaraqoyunlu nəslı-cəlilınə mənsubdur. Mirzə Zeynalabdin Nəş'ə öz vaxtının əksər elmləri ilə cihazlanmış fazil və həqiqətdə həkim deyiləcək bir zat imiş. Təhsilini İsfahanda ikmalə yetirib, xüsusən ülumi-riyaziyyədəki məlumatı ilə kəsbi-şöhrət etmişdir. Mərhum İranda bir çox səyahət etdikdən sonra ömrünün ən son vaxtlarında yenə Azərbaycana övdət edərək Darüssəltənei-Təbrizdə sakin olmuş və tarixi-hicri 1280-də oradaca vəfat etmişdir. Mirzə Zeynalabdin Nəş'ə yalnız Azərbaycan deyil, bütün İran və Hindistan üdəba və ürəfasınca da məşhur bir simadır. Hindistan ədəbiyyatı ilə zövqiyab olan ürəfamız, bu iddiamızı təsdiq edərlər, zənnindəyəm.

Hələ Türkiyənin Təbrizdəki Şəhbəndərilə etdiyi müşairəsi ki:

Bir zaman Rumidə dəryakeş idin, ey saqi,
Şimdi İranda qənaət edəriz cayilə biz –

mətlə'li mövzun və abdar kəlamının cavabında bədahtən inşa buyurduqları mənżumei-bəliğ bu vaxtadək bir çox şüəra və üdəbamızın hafizələrində məhfuzdur. Mərhumun iki min beyti havi fars lisanişirini ilə yazılmış, zahirdə kiçik, fəqət qayət dəyərli bir divani-

¹ Az danış, lakin dürt kimi yaxşı danış. Ancaq o zaman sənin az danışığın dünyanı bürüyər.

bələğəti-nisarı İran ədəbiyyati-lətifini bir qat daha çiçəkləndirərək, dəfələrlə təb və nəşr edilmişdir. Mirzə Zeynalabdin Nəş'ə kəndi qüdrət və qüvvətinə rəğmən çox az yazmış, böyük qocaman bir divan yaratmamış, daha doğrusu, yaratmaq istəməmiş, kim bilir, bəlkə də, Şeyx Nizami məğfurun:

Kəm guyi-guzide kuyi-çün dür,
Göz andek tu cəhan şəvəd pür.
Laf əz soxən cu dür təvan zəd,
An xoşt buvəd ki pür təvan zəd –

kimi əbədzəndə əşarını oxumuş və Şeyxin nəsihəti-dahiyanəsini dinlədiyindən ki, divani-şeyirini kiçik, amma olduqca həkimanə yazmışdır. Mərhumun aşağıdakı beytlərindən alitəb bir vücud olduğu azacıq təxmim ilə anlaşılır:

Koşənde tərze əcəl çist, Nəş'ə ra goftəm,
Cəvab dad ke məmnun nakəsən budən.¹

Və yaxud:

Nəş'ei-möhnət dide danəd, qədri-məhnət dide ra,
Heç nemət behtər əz məşuqeyi-aşiq pişc nist.²

Və yaxud:

Bəhri-dəf'i düşmənən imdadi-zalim lazım əst,
Mərđi ra dər cəngi-mey üftadi-beşəmşir ehtiyac³ –

kimi layəmut şeirləri vardır. Divani-Nəş'onin qayət nəfis və gözəl nəstəliq xətti ilə yazılmış bir nüsxəi-mümtazını vaxtilə Dərəgöz valiyi-əsbəqi olan İran məşahiri-müvərrixlərindən mərhum Seyid Əli xanın kitabxanasında ziyarət edərək vaxtımın azlığından ancaq

¹ Nəş'ədən soruşdum, əcəldən öldürücü nədi? Cavab verdi ki, nakəslərə girov olmaq.

² Nəşə möhnət görüb, möhnətin də qədrini bilər, aşiq-məşuq üçün də bu nemətdən gözəl başqa nemət yoxdur.

³ Düşməni dəf edəndə zalıma imdad lazımdır, vuruşmada mərde mey yox, qılınc görəkdir.

yarımca saata qədər istifadə edə bilmişdim. O divani-mərifətdən o gün əxz edə bildiyim bir rəna qəzəli burada dərc etməyi münasib görürəm. Ümidvaram ki, hafizəm mənə bu barədə vəfasızlıq etməyəcəkdir. Budur həmin qəzəl:

Dərdimənd eşq ra nəbuved betədbiri-ehtiyac,
Nist əz böhr təəb şiran təbaşiri-ehtiyac.

Bəhri-dəf düşmanan imdadi-zalim lazım əst,
Mərdi ra dər cəngi-mey üftəd beşəmşir ehtiyac.

Bimürəbbi ki şəvəd hər naqisi-kamıl əyyar,
Həsti-misra dər tola qəştən be iksiri-ehtiyac.

Nəşə kərdəm müztərib çün badə pemayəş konəm,
Həm cü an tifiyan ki darəd xərdəni-şiri-ehtiyac.

Mərhum Nəş'ənin haqqında Hindistan ədiblərindən Seyid Məhəmməd Yusif Əli Sahib "Sübhi-gülşən" adlı əsərinin 517-ci səhifəsində müxtəsərən bəhs etdiyi kimi, mərhum Şəmsəddin Sami bəy daxi "Qamusül-e'lam"ın 6-cı cildinin 4576-cı səhifəsində bir az məlumat verdikdə bu beyti də dərc etmişdir:

Ney həmin ruzi-buvod hali-mən-aşüfte ço zülf,
Şöb həm əz bəxti-siyəh xabi-pərişanyi-həst.

Mərhum Nəş'ə bir neçə məşahiri-islam ilə müasir, hətta bəziləri ilə də dost imiş Əzcümlə "Atəşgədə"si ilə məşhur olan Hacı Lütfoli xan Beqdeli ilə həməsr, həm də səmimi bir dost imiş, amma nədənsə mərhum Hacı Lütfoli xan Azər Mir Məhəmməd Əli Saib mərhumu baxdığı səthi nəzər ilə də biçərə Nəş'əyə də baxmış və məhz o səbəbdəndir ki, təzkirəsində də yalnız üç-dörd sətir yazmaqda da iktifa etmişdir. Hələ mərhum Nəş'ənin irqən azərbaycanlı olduğundan və azərbaycanca da gözəl kəlamlar inşad etdiyindən bir kəlmə də olsun belə bəhs etməmişdir. Halbuki mərhum Mirzə Zeynalabdin Nəş'ənin kitabxanei-acizanəmizdə gözəl-gözəl azərbaycanca kəlamları vardır ki, onlar əhlinin, xitidarının yanında böyük mənəvi bir qiymətə hayizdir. Xüsusən Azərbaycan ədəbiy-

yatı maraqlıları üçün ayrıca da bir məziyyəti vardır. Çünki o kəlamlar XII əsrdəki ədəbiyyatımızın min dürlü əza və məşəqqətlərlə cəm edilmiş birer nümunələridir. Tarixi-ədəbiyyatımızı yazmaq üçün əski ədəbiyyatımızı başqa bir zövq ilə arayıb və o əsərləri təb və nəşr etməliyiz. Çünki bir çoxlarının rəylərinə, Azərbaycan ədəbiyyatı-qədimi fəqət Qumri ilə Dilsuzdan ibarət imiş. Bu isə məlumatsızlıqdan başqa bir şey deyildir. Mərhum Nəş'ə farsca mövzun qəzəllər söylədiyi kimi, öz doğma ana dilində də abdar kəlamlar inşad etmişdir. O kəlamların birini "Füqəra füyuzatı"nın hörmətli oxucularına təqdim edirəm:

QƏZƏL

Deyil qəm, gər tənəzzül etmişəm zahirdə rif'ətdən,
Yerə düşsə hüma gər övcdən, düşməz səadətdən.

Əgər ülfət görə səyyaddən, səyd eyləməz vəhşət,
Könül etməz cüdəliq, gər məhəbbət görsə möhnətdən.

Könül mir'atını qıl, cüvəgahi-şahidi-mə'ni,
Gözüm, üz görmə, yegdir hüsni-mə'ni hüsni-surətdən.

Cahanda talibi-ixsir olan cahil kimi mən həm,
Məşəqqət hasil etdim aqibət təhsili-rahətdən.

Mənimlən və'dci-vəsl eyləmə, etsən vəfa eylə!
Nə hacət, lələgun olsun üzün daği-xəcalətdən.

Əqiqin, Nəş'ə olmaz təşnələb sirab suyundan,
Yetişməz feyzi-əskik kimsəyə ərbabi-dövlətdən.

Təəssüf olsun ki, bu anacan mərhum Nəş'ənin tərcümei-halını müfəssəl öyrənə bilməmişəm. Bunun da səbəbi Azərbaycan şairləri üçün xüsusi bir təzkirətüş-şüəranın yazılmamasıdır. Daha doğrusu, səliqəsizliyimizdəndir ki, əslafımızın qədrini bilməmişik. Bütün Azərbaycan üdəbasını demirəm, yalnız Gəncə üdəfasının yüzdə üç faizi mərhum Şeyx Nizamidən beş beyt bilmədikləri halda, avropalılar "Xəmisəi-Nizami"ni dəfaət ilə tərcümə edərək təb və nəşr etmişlər. Mərhum Nəş'ənin digər müasirləri haqqında da "Füqəra

füyuzatı”nda, mümkün olduqca, məlumat verəcəyik ki, XII əsrdə yaşayaraq, Azərbaycan dilində şeir inşad etmiş şairlərimizin tərcümei-hallarından bir dərəcə xəbərdar olaq.

*“Füqəra füyuzatı” jurn., 1920-ci il,
№ 1, səh. 20-22.*

RUDƏKİ VƏ MOLLA PƏNAH VAQİF

*Pişü pəsi-bəsti-səfi-kibriya
Pəs şüəara amədü piş ənbya.*

Şeyx Nizami Gəncəvi

I

Ustad Əbülhəsən Rudəki ilə böyük Molla Pənah Vaqifin bir-birilərinə öylə çox bənzəyiş və münasibətləri vardır ki, bunları bir azacıq təəmmül ilə nəzər-diqqətdən keçirsək, filfövr təsdiq etmək məcburiyyətində qalacağız. Hər iki ustad öz xalqları arasında föv-qələdə bir hörmətə nail olduqları kimi, qeyri millətlərin üdəbası nəzdində də ayrıca bir şöhrətə malikdirlər. Fars millət əhli üçün Rudəki nə isə, Azərbaycan xalqından ötrü də Vaqif həmandır. Sanki hər iki ədib müsəvi olaraq bir qüvvəyə və bir istedadada malik imişlər. Fars lisani-şirinində ilk şeir yazan şairlərin ən böyüyü və ən məharətli ustadı ustad Əbülhəsən Rudəkidir. Onun zamanınadək kimsə Rudəki qədər şeir söyləməmiş və fars ədəbiyyatını da onun kimi zənginlətməmişdir. Bu səbəblədir ki, Ustad ləqəbi ilə şöhrət-yab olaraq böyük bir ehtiramla yad olunmaqdadır.

Rəşidi Səmərqəndi:

Gər səri bayəd bələmkəs be niku şairi,
Rudəki ra bər sərən şairan zibəd səri.
Şeir ura bəşmərdəm sizdəhi-rəhi-səd həzar,
Həm füzuntər ayəd əz çonanki bayəd beşməri –

qitei-mənidarı ilə bəhsi-acizanəmizi təsdiq və Rudəkinin böyük bir miqdarda şeir söylədiyini etiraf edir.

Ustad Əbülhəsən Rudəki Sasaniyan¹ dövlətinin üçüncü hökmdarı olan Nəsr ibn Əhməd zamanında, yəni IV əsri-hicrinin əvvəllərində yaşayaraq hökmdarı-məzkurun nədimi-xassı olmuşdur. Çəhar meqalci-Nizami Əruzi ilə “Təzkirei-Dövlətşahi”nin söylədiklərinə nəzərən, Nəsr ibn Əhməd üzərində əşari-Rudəkinin böyük bir təsiri var imiş. Ona dəlil olmaq üçün də bu fəqərəni hekayət edirlər. Nəsr ibn Əhməd mərkəzi-hökuməti olan Buxara şəhərini buraxıb, Herat şəhərinə hicrət etmiş və Heratın abü havası ilə imtizac etdiyindən dolayı bir daha Buxaraya dönməyi xatirinə gətirməyirmiş. Ümərəyi-dövlət Ustad Rudəkiyə müraciət edərək padşahı Buxaraya qaytarmaq üçün bir müəssir mənzumə inşad etməsini rica edirlər. Şair aşağıdakı mənzuməni yazıb göndərir:

Buye-çuyə-Muliyan ayəd həmi,
Yadə-yare-mehriban ayəd həmi.

Rigi-Amur dəriş hayi-u,
Ziri-payəm por niyan ayəd həmi.

Abi-Ceyhun ba həmc-pəhnavəri,
Xəngi-ma ra ta miyan ayəd həmi.

Ey buxara şadbaşü şade zey,
Şahi-suyət mihəman ayəd həmi.

Şahemahəstü Buxara asiman,
Mahe-suyi-asiman ayəd həmi.

Şahi-sərvəstü Buxara bustan,
Sərvü suyi-bustan ayəd həmi.

Nizami Əruzi ilə Dövlətşahın yazdıqlarına görə, məqsəd hasil olur. Bu mənzumə Əmir Nəsr ibn Əhməd öylə bir surətdə qərarını alır ki, həman çəkmələrini geymədən atına minərək Buxaraya hərəkət etmək əmrini verir.

¹ Rudəkinin əsl adı Cəfər ibn Məhəmməd, künyəsi də Əbülhəsən və ya Əbu Abduladır. Təzkirə sahibləri “Ustad Əbülhəsən” yazdıqlarından dəxi itaətə məcbur olduq.

II

İndi gələlim Molla Pənah Vaqifə. Molla Pənah Vaqif də Azərbaycan ədəbiyyatını çiçəkləndirən qüdrətli şairlərin biri, daha doğrusu, əsrində yetişən şüəranın pışvası olmuşdur. Molla Pənah Vaqifi öz milləti canı-dildən istədiyi kimi, sair millətlər də sevib ehtiram edirlər. Mirzəcan bəy Mədədov¹ Molla Pənah Vaqifin və müasirlərinin şeirlərinin yığılması üçün Mirzə Yusif Qarabağiyə müraciət edir, tez bir zaman ərzində kiçik bir divanın artıq bir zövq, şövq ilə təb və nəşrinə müvəffəq olmuşdur və yenə Adolf Berje² adlı bir müstəşriq Molla Pənah Vaqifin kəlamlarını Qafqaziyadan cəm edərək Almaniyaya aparmış və qayət nəfis surətdə həman məcmuei-əşarı basdırıb mövqei-intişarə qoymuşdur.

Rudəki Nəsr ibn Əhmədın nədimi-xəssı olduğu kimi, Molla Pənah Vaqif də Qafqaz məşahiri-xanından mərhum İbrahim xan Cavanşirin vəziri, həm də nədimi-hüzuru idi. Nəsr ibn Əhməd üzərində əşari-Rudəkinin təsiri olduğu kimi, İbrahim xanın üzərində də əşari-Vaqifin böyük bir nüfuzu var idi. Odur ki, bu vaxtadək el ağzında zərbül-məsəl olaraq qalmışdır ki, “hər oxuyan Molla Pənah olmaz”.

Mirzə Yusif Qarabağının yazmağına nəzərən, mərhum İbrahim xan da səfərlərinin birində bəzi mülahizələrdən dolayı külli bir qoşun ilə Kür qırağında dayanmış imiş. Qoşun və qoşun böyükləri bu tulimiknətdən təngə gələrək Molla Pənah Vaqifdən rica edirlər ki, tez Qarabağa qayıtmaq üçün bir şeir yazıb İbrahim xana icrai-nüfuz etsin. Vaqif aşağıdakı mürəbbeatı yazaraq xanəndələrə verir ki, İbrahim xanın hüzurunda təğənni etsinlər:

¹ Mirzəcan bəy Mədədov irqən erməni və özü rus sahibi-mənsəblərindən olub, Qarabağın Çanaqçı kondindəndir. Mədədov Mirzə Yusif Qarabağiyə yığdırdığı məcmuei-əşarı 1856 tarixi-məsihidə Teymurxanşura qələdədə daş çapında olaraq təb və nəşr etmişdir. Məcmuənin adı “Divani-Vaqif və digər müasirin” olub kiçik qitədə 96 səhifədən ibarətdir. Mirzəcan bəy Mədədov özü Şərqi dillərinə mahir, həm də bir az şair imiş. Aşıq Pəri ilə olan müsairələri məşhurdur. Şeirdə istemal etdiyi həman öz adı, yəni Mirzəcəndir.

² Adolf Petroviç Berje xeyli nəfis və əla bir kağızda mərhum Vaqifin kəlamları başda olaraq məcmuəsini Almaniyanın Leypsiq şəhərində qayət mərgub bir tərh ilə tarixi-məsihi 1867-də təb və nəşr etmişdir. Məcmuə 128 səhifədən ibarətdir.

Siyah tel görmədim Kür qırağında,
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə?
Tərli könlüm yenə uça dağlara,
Havalanıb hərgiz qonmaz bu yerdə.

Bu diyarda kələğay yox, kətan yox,
Sinəm yota müjgan oxun atan yox,
Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç sövdəgər fayda bulmaz bu yerdə.

Bəzək bilməz bu diyarın göyçəyi.
Tanımaz al çarqad, zərrin ləçəyi,
Ağ buxaq altından həlqə birçəyi,
Tər məmə üstündən salmaz bu yerdə.

Desələr, Vaqif, nə oldu sənə,
Rəngi-ruyun dönüb heyvayə yenə,
Əlin tər məmədən üzən kimsənə,
Sarıban niyə solmaz bu yerdə?

Xanəndələr bu mürəbbəti İbrahim xanın hüsurunda oxuyurlar. Amma nədənsə çəndən təsir eyləmir və gözlənilən nəticə hasil olmur. Bunu mültəfit olan Molla Pənəh Vaqif həman dəm bədahətən zirdəki rəqsan və olduqca dilbər mənzuməni inşad edib verir ki, xanəndələr yenidən xidmətində oxusunlar:

Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!
Ucu tər cığalı siyah tellərin
Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur!

Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,
Gözüdür Aranın, cümlə-cahanın,
Belə gözəl yerin, gözəl məkanın
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur!

Çoxdur ağ bədənli, büllur buxaqlı,
Lələ zənəxdanlı, qönçə dodaqlı,
Amma şirin dilli, açıq qabaqlı,
Könül aşınası, hayıf ki, yoxdur!

Elə gözəl var bunların içində,
Ələ düşməz hərgiz Çinü Maçində,
Sümükləri uyğun, dürüst biçimdə,
Bəzoyi, libası, hayıf ki, yoxdur!

Havasının, torpağının, yerinin,
Dad verməz dəhant, ləbi-şirinin,
Pəri çoxdur, nə fayda, heç birinin
Adamlıq ədası, hayıf ki, yoxdur!

Ucu əşrəfilı, bulud kimi saç,
Dal gərdəndə hər hörüyü bir qulac,
Kəlağayı əlvən, qəsabə qıyqac,
Altından cunası, hayıf ki, yoxdur!

Zər haşiyə al nımtənə üstündə,
Xallar üz yanında, çənə üstündə.
Buxağın altında, sinə üstündə
Zülfün burulması, hayıf ki, yoxdur!

Güzgü tutub hərdəm cəmal görməsi,
Zülfə, zənəxdana sığal verməsi,
Səhər ala gözün siyah sürməsi,
Əlinin hənəsi, hayıf ki, yoxdur!

Çünki yorğunuyam mən bu yolların,
Bilirəm tərzini hər üsulların,
Qızıl qolbağlı bəyaz qolların,
Sarı kəhrəbası, hayıf ki, yoxdur!

Vaqif haqdan dilər lütfü kərəmlər,
Bclə yerdə duran, vallah, vərəmlər,
Yenə yada düşdü bizim sənəmlər,
Getməyin binası, hayıf ki, yoxdur!¹

Mirzə Yusif Qarabağının yazmağına görə, bu təravətli, lətafətli mənzumə mərhum İbrahim xana öylə təsir buraxır ki, filfövr qoşuna köçmək əmrini verib, özü də onlarla bərabər Qarabağa əzimet edir.

¹ Bu mənzumə nüdrətən tapılan bir şirin kələmdir. Mirzə Yusif Qarabaği, həm də Adolf Bcrje fəqət bu müəbbəatın dördcə bəndini tapıb nəşr edə bilmişlər.

Bizcə, hər iki kəlam lətif və mənidardır. Hələ tarixi əhəmiyyətinə nəzərən qiyməti-ədəbiyyətləri daha yüksəlidir. Ustad Əbülhəsən Rudəkinin əşarında bir rəqsanlıq, bir parlaqlıq vardır. Amma Molla Pənah Vaqifin mürəbbəatına gəldikdə, məsələ ayrı bir əhəmiyyət alır. Şair Kür qırağını tam bir rəssam kimi təsvir etmişdir. Biz əgər bu mənzuməni bir mahir rəssama təqdim edəydik ki, kəlamın mövzui-simasını incə qələmi ilə rəngarəng olaraq təsvir etsin, nəticədə öylə bir tablo meydana çıxar ki, o tablonu böyük şairimiz müşkaf təbi və incə düşüncəsi ilə qayət mövzun və lətif bir surətdə təsvir edə bilmişdir.

Hər halda Molla Pənah Vaqif fənuni-şeyrə vaqif bir şairi-arifdir. Hələ Ustad Əbülhəsən Rudəki kimi cövdəti-təb və istedadı malik olması da böyük bir məziyyətdir. Çünki Rudəki olmaq asan deyil. Vaqif olmaq müşkül olduğu kimi, Rudəki olmaq da çətinidir. Vaxt ikən ustadın şeyrinə tən edən bir şəxsə Nizami Əruzi bu qitə ilə müqabilə etmişdir:

Ey an ki tən-kərdi bər şeyr Rudəki,
İn tən kərdən to zicəhlü zəkod kist.
Ke-ankəski şeyr danəd və danəd ki dərcəhan,
Sahib quran şairan ustadi-Rudəkist.

Amma Molla Pənah Vaqif də Rudəkinin məharət və qabiliyyəti, qüvvei-müxtəliyyəsi tamamilə mövcuddur. Hələ Vaqif şair olmaqdan başqa, bir də mahir bir rəssamdır. Halbuki Rudəki yalnız alim və fəzil bir şairdir. İddiamızı isbat etmək üçün Vaqifin təsvir etdiyi tabloları nümunə göstərək.

Molla Pənah Vaqif yeganə nuri-didəsi olan öz oğlu Əli ağaya şeyr ilə sifariş edir ki, sayıqladığı məziyyətləri, gözəllikləri həvi bir nimitinə alaraq Qarabağa gətirsin və bunun bulunması üçün də ayaqlarına dəmirdən nəleyin geyibən və əlinə dəmir əsa alaraq, bütün dünyanı dolaşsın, hər dürlü insanlar ilə görüşsün, hər bir guşəni, xüsusən Təbriz şəhərini arasın, bulmazsa böylə, bir rəxti-dilaviz toxutdurub anası üçün töhfə gətirsin. Şair mənzuməsini bu növ ilə başlayır:

Bir nimitənə kim, ta ola zərbəft nikutər, diba ana möhtac,
Mətnində bütün rabitə mövzun və sərəsər, itək haşiyə qıyqac.

Üstündə anın aşiqü mə'suq müsəvvər, dil şövqünə minhac,
Yulduza şəbiyə nəqş yeri göy kimi əxzər, nəzzarəsi bihac.
Piri-nəzəri əhl tamaşaya müqərrər, hər butəsi amac,
İçində anın şö'lə verə təl'əti-dilbər ta bəndci-vəhac.
Görən deyə, bu mahdir, ol çərxi-purəxtər-ya bəhri-pirəmvac,
Kə'bə evinin örtüyünə tuta bərabər simasını həccac.
Gər daməni düşsə ələ, əlbəttə, tez eylər bizdən qəmi ixrac,
Əndişə nə itdir çıxı bir də çəkə ləşkər könlünü edə tarac.

Şanı-şərəfi xəl'əti-şahanədən artıq pirayei-şövkət,
Fərri-fərəhi zibi-ərusanədən artıq sərdeftəri-ziynət.
Təmü torəbi nəşei-peymanədən artıqzövqi-mey cənnət,
Zor düymə gəribanına dürdanədən artıq mənzum ola əlbət.
Əqli gedə, sərxoş gəzə divanədən artıq anı geyən övrət,
Dönə ərinin başına pərvanədən artıq işlər tapa sür'ət.
Zülfə bu dönüm sarmaşa al şanədən artıq candan çıxı həsrət,
Oxuna bucaqlarda kütübxanədən artıq əhkami-şəriət.
Tə'rifi düşə dillərə əfsanədən artıq ta ruzi-qiyamət,
Cəm olsa əgər bir yerə yüz camei-əkber, məcmuino sərtaç.

Bu mənzumei-bəliğə, bu əşəri-lətafətnisər o qədər incə, o qədər lətifdir ki, insan oxumaqdan doymayıp. Beş bənddən ibarət olan bu müəşşərin biz burada yalnız iki bəndini yazdıq ki, hörmətli oxucularımızı narahat etməyə. Vaqif istər ərəb və fars bəhrlərində, istər barmaq üsulu və yaxud təbiri-digərlə, heca vəznində şeir söylomədə çox mahirdir. Əqsami-şeyrdən mürəbeat və müəşşərat və lətafətli müxəmməslər dəxi söyləmişdir ki, insan oxuduqca zövq alır. Anlardan bir nümunə göstərə bilsəm, mənəcə, iddiamı sübut etmiş olaram ki, böyük Molla Pənah Vaqif mahir bir rəssam imiş. Budur nümunə:

MÜXƏMMƏS¹

Yüzündən ol günəşruxsarə kim məcər çəkib durmuş,
Özün bir guşəyə ondan məhi-ənvər çəkib durmuş,
Mələkdir övci-ə'lədə sanasan, pər çəkib durmuş,
Gülüstan içrə guya bir sənubər sər çəkib durmuş,
Cəbinində kəman obrulərin xoşlər çəkib durmuş.

¹ Mərhum Molla Pənah Vaqifin bu müxəmməsinə əl dəyməyib, öz əsrinin imlasını mühafizə edə bilməmişdir. O münasibətlə biz də eynən dərc edirik.

Zənəxdan dövrəsində zülfi-müşk əfşanımdır, yarəb,
Gələn gülün yanında yoxsa dəstei-reyhanımdır, yarəb,
O nazik lə'li-ləb bir qönçəci-xəndanımdır yarəb,
Sədəf ağzındakı dürdanei-dəndanımdır, yarəb,
Və ya sərrafi-nəzmə bir neçə gövhər çəkib durmuş.

Nihan bir göz ucu ilə eylədi nəgəh nikəh çeşmi,
Məni öldürməyə anın edər sabit günah çeşmi,
Belə pürnazü qəmzə ola bilməz padşah çeşmi,
Zərəfşan tiri-müjgan içrə ol şuxun siyəh çeşmi,
Sanasan, rəhmsiz cəlladıdır, xəncər çəkib durmuş.

Rüxi izhar edibdir xoş hərərət, nəm gəlir andan,
Məgər gül bərgidir kim, qətreci-şəbnəm gəlir andan?
Dinəndə mō'cüzi-İsa bini Məriyəm gəlir andan,
Nəsimi-canfəza hər ləhzəvi hərdəm gəlir andan,
Sərasər türrei-tərrarinə ənbər çəkib durmuş.

Sözüşirin cavanın hüsnü getsə, ləzzəti getməz,
Şəkərisbətədir ol, durduqca qədri-qiyməti getməz,
Kəsilməz zövqü xatirdən, səfai-ülfəti getməz,
O lələ üzlünün məndən ki, daği-həsərəti getməz,
Cəfasın canda Vaqif ta dəmi-məhşər çəkib durmuş.

Bundan əlavə, bir çox nümunələr göstərə bilərik. Ancaq hələlik bu qədərə fixayət edərik. Vaqifin başqa əşar və tərcüməi-halı barəsində də ayrı bir vaxt.

*"Füqəra füyuzatı" jurn., 1920-ci il,
№ 2, səh. 18-21.*

SULTANÜŞ-ŞÜƏRA HƏBİBİ

"Ərbabi-hünəri tanımaq da bir hünərdir", – demişlər. Elə isə bu dəfə Azərbaycanın tamamilə unudulmuş çox böyük möhtərəm bir şairi olan Sultanüş-şüəra Həbibidən bəhs etmək istəyirik. Çünki oxlaf- əslafın qədrini bilməli və onları təqdir etməlidir. Həbibinin adı Gürzəddin,¹ təxəllüsü Həbib və məşqətürresə isə Azərbaycanın

¹ Gürz – gürez, "kaf"ın zəmməsi və "ra"nın fəthəsi ilə iki mənəni ifadə edir. Birincisi, iki yaşına girmiş doğan qızılquş; ikincisi, haziqi-kimsənə deməkdir. Keçmişdə belə adlar çox idi. İmadəddin, Yəsubəddin, Şəhabəddin də o qəbil adlardandır. Gürzəddin də o cümləyəndir.

Göyçay nahiyəsində vəqə olan Bərgüşad qəsəbəsidir. On beş ilin ərzi-müddətində tərəfi-acizanəmdən edilən səmimi tədqiqat-tətebböat sayəsində müvəffəq olaraq əldə edə bildiyim məlumat çox qüsurlu da olsa, yenə dəyərli oxucularımın nəzər-diqqətlərinə təqdim etmək istəyirəm. Ümid edirəm ki, fəzilətli qələm arkadaşları bu misli çox az buluna bilən mücəddid şairimizin haqqında müfəssəl və ətraflı məlumat atası ilə acizi də məmnun və sərəfraz buyurlar.

Həbib VIII əsri-hicrinin nisfi-axırında şöhrətyab olan nadir bir şair və mümtaz bir simadır. Məxəzlərimizin biri, bəlkə də, birincisi olan “Töhfei-Sami” bu şairi-mahirimizin haqqında qayət qiymət-dar və olduqca qəribə bir hekayə nəğil edir. Mən də aciz qələmimlə o sətirləri fars lisani-şirinindən öz doğma ana dilimizə tərcümə etməklə qaraladığım bu məqalei-naçizanəmi də zینətləndirərək yaldızlayıram.

“Töhfei-Sami”nin yazmağına görə, Həbib Azərbaycan hökmdarlarından Ağqoyunlu Sultan Yaqubun əhdində yaşayaraq çobanlıq etməklə imrari-məişət edirmiş. Bir gün Sultan Yaqub şikara çıxdıqda bir çobanın sürü ilə quzu otardığını görür. Quzuların kimin olduğunu öyrənmək üçün mülazimlərindən birisini çobanın yanına göndərərək aşağıdakı sual və cavaba bais olur.

Mülazim yaxınlaşaraq Həbibdən soruşur.

Mülazim: – Bu quzular kimindir?

Həbib: – Qoyunların.

Mülazim: – Bu kəndin böyükləri kimlərdir?

Həbib: – Öküzlər və camışlar.

Mülazim: – Mən insanları pişvaz edən böyükləri soruşuram.

Həbib: – İtlər və köpəklər.

Mülazim qəhərlənərək türkcə deyir: – Eh, nə çapardım səni!

Həbib: – Çap ha, gör ki, yoldaşların getdi.

Mülazim çoban Həbibinin yanından qayıdaraq sərgüzəşti Sultan Yaquba ərz edir. Sultan isə bu mühavirədən artıq dərəcə xoşlandığı üçün Həbibini öz yanına cəlb edərək, təlim və tərbiyə olunmasına lazım olan əmrləri verir. Həbib də çox keçmədən öz zəkavəti-fitri və təbi-səlimi sayəsində şairlik ünvanı-cəlili ilə meydanı-ədəbiyyata çıxır. Ən əvvəl öz vəliyyün-niəmi və mənəvi atası olan Sultan

Yaqubun dərbarında qalaraq¹ Sultanın vəfatından sonra dəxi Şah İsmayıl Səfəvinin məliküş-şüərası olur ki, bu münasibətlə də adını Gürzəddin bəy qoyur. Burada “Töhfei-Sami”nin məlumatı bitir. İndi ikinci məxəzə gələlim.

İkinci məxəzimiz isə “Qamusül-e’lam”dır. Şəmsəddin Sami bəy dəxi Həbibini barəsində “Qamusül-el’am”ın 3-cü cildində olduqca qısa, amma qayət dəyərli bir məlumat verir ki, biz o cümlədən bir çox şeylər düşündüyümüz üçün eynən buraya köçürürük. Şəmsəddin bəy yazır: “Həbibini şüərai-Osmaniyyədən iki zətin təxəllüsüdür. Birincisi azərbaycanlı olub, Sultan Bəyazid xan Sani dövründə Ruma gəlmiş və Yavuz Sultan Səlim xan zamanında vəfat etmişdir. Alim və mütəfənnin bir adam olub, çox səyahət etmişdir. Ədəsi əcəməne isə də, əşarı aşiqanə olub özünəməxsus şivəsi var idi ki, bu beyt cümlei-əşarındandır:

Gər səniçün etmiyəm çək, ey güli-nazikbədən,
Qəbrim olsun ol qəba, əynimdə piraheñ kəfən”.

Bu sətirlərdən çıxara bildiyimiz məlumatın xülasəsi budur ki, ən əvvəl Həbibini təxəllüslü bir azərbaycanlı şairin olduğunu yəqin edərek şəkk və şübhədən çıxırıq. Sonra digər bir çox ədib və şairlərimiz kimi, Həbibimizin də səyyah olaraq daha çox səyahət etdiyini, alim və mütəfənnin bir adam olduğunu, Azərbaycandan Ruma gəldiyini, Sultan Bəyazid xan Sani dövrünü dərkə Yavuz Sultan Səlim xan zamanı Osmanlı məmləkətində vəfat etdiyini Şəmsəddin bəyin qələmindən öyrənirik ki, bu, bizcə daha dəyərli və qiymət-dardır. Şəmsəddin bəyin məlumatı- müfidəsindən iki cümləni, yəni “əşarı aşiqanə olub kəndinə məxsus şivəsi var idi” sətiri-mənidarını və cümlei-əşarından olan:

Gər səniçün etmiyəm çək, ey güli-nazikbədən,
Qəbrim olsun ol qəba, əynimdə piraheñ kəfən–

¹ Sultan Yaqub – Ağqoyunlu hökmdarlarından Əmir Həsən bəy Təvilin (Uzun Həsənin) oğludur ki, atası Əmir Həsən və qardaşı Sultan Xəlildən sonra on iki il İraqeyin, Fars, Kirman və Azərbaycan hökmdarı olub, “Asari-əcəm” sahibinin yazmağına görə, tarixi-hicri 894-də vəfat etmişdir. Amma “Məcalisül-üşşaq” mühərriri Sultan Hüseyin Bayqara 70-ci məclisi Sultan Yaquba təsis edərək Sultan Yaqubun 896-da Qarabağda vəfat edib Təbrizin Həsən bəyin tikdirdiyi məqbərəsində dəfn olunduğunu yazır.

beyti girani-bəhasını oxuyub ləzzət alırıq. Hər şairdən yalnız bir və ya iki beyt yazmağa kifayət edən Sam mirzə “Töhfei-Sami” adlı təzkirəsində də təsadüfən bu beyti dərc etmişdir ki, hər iki ədibin, yəni Sam mirzə ilə Şəmsəddin Sami bəyin ayrı-ayrı olaraq, fəqət bir sima və bir şairdən bəhs eylədiklərini yəqin edərək artıq şəkk və şübhədən qurtarıq.

“Töhfei-Sami” yazır:

Səndən özgə yarım olsa, ey pərvəşimi-tən,
Gorum olsun ol qəba, əynimdə pırahən kəfən.

“Qamusül-c’lam” yazır:

Gör səninçün etmiyəm çək, ey güli-nazikbədən,
Qəbrim olsun ol qəba, əynimdə pırahən kəfən.

Bu iki beytin hər ikisi də Həbibinin bir qəzəlinin mətləidir və birbirilərindən azacıq fərqlidirlər. Bir-iki kəlmənin təhrif olduğu nəzərə çarpırsa da, o da istinsax edənlərin günahlarıdır, zənnindəyəm.

Üçüncü məxəzimiz isə mərhum Övliya Çələbi Məhəmməd Zilli ibn Dərvişin “Səyahətname”sidir. Övliya-mərhum “Səyahətname”sində¹ Səlim xan dövründəki şairləri saydıqda: “Həbib əcəmdir”, – deyə keçir. Böylə bir kiçik cümlə ilə Övliyayi-mərhum böyük şairimiz haqqında saymamazlıq deyil, digər şairlər haqqında da ilk dəfə müxtəsər məlumat verir. Necə kim, ziyarətgahlarda mədfun əzimin haqlarında qələm yürütdükləri əsnada Həbib barəsində də dörd sətir yazmışdır (zaten “Səyahətname”nin səbki-qaydası budur ki, etmişdir), biz də Övliyayi-biriyanın o sətirlərini məqaləmizdə veririk. “Ziyarətgahi-Sultani-şüəra Həbib” özü əcəmdir, Şah Səlim Əvvəlin nüdəmasındandır. Həqqa ki, pakizə oşarı vardır. Bu Südlüçədə Cəfərabad təkiyəsində dəfn olmağını vəsiyyəət etdiyini deyənlər var.² Mərhum Övliya Çələbi yazıları ilə şairi-nəzahətpərvərimizin bitməz-tükənməz sifəti-həmidə və övsafi-cəmiləyə malik olduğuna işarə edir. Bununla bərabər, Həbibinin

¹ Övliya Çələbi. “Səyahətname”, I c., səh. 347.

² Yəne orada, səh. 411.

səyahətə çıxmasını təsdiq ilə Şəmsəddin Sami bəyin verdiyi məlumatı qüvvətləndirmiş olur. Övliya Çələbi-mərhumdan Həbibinin Osmanlı məmləkətində sultanüş-şüəra ünvanı ilə məşhur, özü əcəm və Şah Səlimi-Əvvəl nüdəmasından olduğunu öyrənərək, Cəfərabad təkyəsində mədfun və qəbri-aliləri də ziyarətgah olduğu məlumdur. Hələ fəzilətli Övliyanın “həqqa ki, pakizə əşarı vardır” buyurması bəhsimizi taclandıraraq şairi-şəhirimizin hörmətini daha yüksəldir ki, bu da Azərbaycan ədəbiyyatı üçün böyük bir iftixardır.

Bu üç məxəzlərimizin xülasəsi budur ki, Ağqoyunlu Sultan Yaqubun hökmdarlığı zamanında Gürzəddin bəy Həbib Azərbaycanın Bərgüşad qəsəbəsindəki sakin ən kiçik və ən fəqir bir ailədən orsei-vücudə gəlmiş bir şairi-məalipərvərdir ki, təbi-səliminin feyzindən Ağqoyunlu dövlətinin abrusu olan Sultan Yaqubun himayə və tərbiyəsi sayəsində çobanlıqdan xilas olaraq, şairlik mərtəbei-olasını dərk edə bilmişdir. Sultan Yaqubun xidmətlərini bitirərək, vəfatından sonra Şah İsmayıl Səfəvinin nəzdində dəxi qüdrət və loyaqətinə istinadən məliküş-şüəra olmağa layiq olduğunu isbat edərək şərəflənmişdir. Buna da kifayət etməyərək, daha da geniş məlumat və fəzilətə malik olmaq arzusunda olduğu üçün səyahətə çıxmış və daha çox səyahət edə bilmişdir. Əsnayi-səyahətində diyari-Ruma gəlib Yavuz Sultan Səlimin dəxi nüdəması sırasına keçərək, vəqtə görə sultanüş-şüəra ləqəbi-samisinə nail olmuşdur. Hələ bir-birilərinə müariz bulunan bu üç padşahın mənzuri-nəzəri olduqdan başqa, vəfatlarında qəbri-aliləri də ziyarətgah ola bilmişdir ki, bu da doğrudan-doğruya Gürzəddin bəy Həbibinin nadirəl-vücut sifati-həmidə və övsafi-cəmiləyə malik bir şairi-bədaycnisar və bir məcmuei-fəzail olmasıdır. Bundan əlavə, Gürzəddin bəy Həbib üç böyük padşahların mənzuri-nəzərləri olmaqdan başqa, Azərbaycan ədəbiyyatının tacı mənzələsində olan böyük Füzulinin də pişvası və mürşidi-kamili olmuşdur ki, bizcə, o hər bir məliküş-şüəra və sultanüş-şüəralıqdan artıq və qiymətlidir. Çox ola bilər ki, böyük Füzuli öz mürşidi-kamili olan Gürzəddin bəy Həbibinin abdar kəlamlarını oxuduqdan sonra şeir söyləməyə şüru etmişdir. Necə kim, Həbibinin kəlamlarını bəyəndiyindən “Töhfei-Sami” və “Qamusül-e’lam”ın bizə nümunə olaraq göstərə bildiyi:

Gər səninçün etmiyəm çak, cy güli-nazikbədən,
Qəbrim olsun ol qəba, əynimdə pirahən kəfən-

mətlə'li qəzəlin tamamını böyük Füzuli təxmisi etməklə rəhmsiz ruzgarın çəngəlindən xilas edərək bu anadək hişf etdirə bilmişdir. Biz bu gün Füzulinin iltifatındandır ki, o kəlamı tamamilə oxumaq xoşbəxtliyinə nail oluruq. Məttəəssüf, mətbəəçilər həmin qəzəlin təxmisini "Divani-Füzuli"nin otuza qədər gördüyüm dürlü-dürlü basmalarında müxəmməs adlandıraraq kəndiləri ilə bərabər bizi də yanılmışlar və bundan dolayıdır ki, dörd əsrdən bəri Gürzəddin bəy Həbibinin kəlamını Füzuli divani-bəlağətnisərində oxuyaraq dərk edə bilməmişik. Gürzəddin bəy Həbibini Azərbaycan ədəbiyyatı üçün Əmir Əlişir Nəvai mənşələsində və o, fəsahtə-bəlağətə malik bir şair, həm də Əmir Əlişir Nəvai ilə də müasirdir. Əlişir VIII əsri-hicrinin nisfi-axırında cığatay türk ədəbiyyatı ehyası üçün çalışdığı bir zamanda Həbibini dəxi Azərbaycan şivei-şirində saf, şəffaf, bakirə şeirlər yaradırdı. Əlişirin şöhrətlənərək meydana çıxmağına bəis olan dərş arxadaşı Sultan Hüseyn Bayqara kimi, Sultan Yaqub da yaşasa idi, Həbibini də aləmgir olurdu. Ya Sultan Yaqubdan sonra Çaldıran müharibəi-mənhəsəsi qopmasaydı, Həbibini sakit bir həyat keçirərək yazdığı divanını və yaxud divanlarını meydana çıxarmağı müvəffəq olardı. Təəssüf olsun ki, bədbəxt Həbibini tac kimi başdan-başə qoyulmuş və Çaldıran müharibəsini bizzat müşahidə etdiyindən xanəxərab bir şair olmuş ki, məhz dörd-qüssələrini dağıtmaq üçün səyahətə çıxmış və seyri-bilad etmişdir.

Mətləbdən uzaq düşməmək üçün səddən ayrılmayalım. Füzuli divanına səhvən və ya etinasızlıqdan dolayı qarışdırılan bir rəna qəzəl ki, böyük Füzuli həmin mövzun kəlamı təxmisi edərək kəndisini Həbibini kəlamlarının təhti-təsirində olduğunu bir lisani-bəlağətlə bəyan etmişdir, biz də səhvən müxəmməs ünvanı ilə şöhrətyab olan o təxmisi "Divani-Füzuli"dən çıxararaq buraya eynən köçürürük:

MÜXƏMMƏS (TƏXMİS)¹

Füzuli:

Ta cünun rəxtin geyib tutdum fəna mülkün vətən,
Əhli-təcridəm qəbul etməm qəbavü pirəhən,
Hər qəbavü pirəhən geysəm, misal qönçə mən.

¹ Bu təxmisin qələt kəlmələri haqqında ayrıca bir məqalə yazacağımı vəd edirəm.

Həbibî:

Gər sənincün qılmıyam çak, ey büti-nazıkbədən,
Görüm olsun ol qəba, əynimdə pırahən kəfən.

Füzulî:

Gərçə sövdayi-sər zülfündoyəm zarü zəlil,
Keçmən ol sövdadən olduqca mənə ömr təvil,
Sanma, tərək etdim bu sövdanı, gər olsam mən qətl.

Həbibî:

Çıxmaya sövdayi-zülfün başdan, ey məh, gər yüz il
Üstüxani-kəlləm içrə dutsa oqrəblər vətən.

Füzulî:

Qalib olmuş sübhəmə şövqi-güli-ruyin mənə,
Seyri-bağ etdim ki, buyi-gül verə təskin mənə,
Gül görüb, yadınlə dürri-əşk saçdım hər yana.

Həbibî:

Düşdü şəbnəm bağə gəl, ta gülnisar etsin bəna,
Səbzənin hər bərginə bir dürri tapşırmiş çəmən.

Füzulî:

Derdim, ey dil, gətirmə hiç dörd əhlinə şəkk,
Ta səni həm salmaya bir dərdə dövrani-fələk,
Almadın pənd, indi aşiqsən, işin ah eyləmək.

Həbibî:

Ey könül, eşq əhlinə hərdəm gülərdin şəm' tək,
Mən deməzmiydim ki, bir gün ağlıyasıdır gülən.

Füzulî:

Xahi-səncab eyləsin fərşin Füzulî xahi-gül,
Hicridən mütləq yoxu görməz göz, oylənməz könül,
Yarsız eşq əhlinin dillənməsi mümkün deyil.

Həbibî:

Necə dirlənsin Həbibin sənsiz, ey əndamı gül,
Çün batar cismimə təndə hər tük, olmuş bir tikən.

Gürzəddin bəy Həbibinin Yavuz Sultan Səlim əhdində vəfat etdiyini yazan Şəmsəddin Sami bəyin təsdiqi ilə Həbibinin vəfatı 918 ilə 926 mabeynində vəqə olmuş olur. Çünki Yavuzun səltənəti yalnız səkkiz il davam edə bilmiş, əcəldən aman tapmamışdı. Füzulinin təvəllüdü 910 və sali-vəfatları 975 olduğu nəzərə alınsa, Gürzəddin bəy Həbibî Füzulidən yarım əsr qabaq vəfat etmiş olur. Onda da Füzuli ancaq 12 və ya 15 yaşında bir gənc imiş. Görək Şəmsəddin bəy, görək Övliya Çələbi Həbibinin əşarını görərək tərif və tövsif edirlər.

Şəmsəddin bəy yazır: “Ədası əcəmanə isə də, əşarı aşiqanə olub kəndinə məxsus şivəsi var idi”. Övliya Çələbi yazır: “Həqqə ki, pakizə əşarı vardır”. Deməli, Həbibinin əşarı vardır. Ancaq biz görə bilməmişik. Ümid etmək olur ki, ədiblərimiz kitabxanaları axtarar və bu böyük insanın şahkar əsərini də tapıb meydanı-mətbuata çıxararlar ki, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün təməl qoyan memarı-ədəb Gürzəddin bəy Həbibî layiqincə səhne-maarifimizdə isbatı-vücuda edərək kondi mövqə büləndini əldə edə bilsin. Bizcə, ən əvvəl Sadiq bəy Əfşarın yazdığı “Məcməül-xəvas”a müraciət etməlidir. Bu yeganə nüsxəni görə bilmədiyim üçün o barədə də heç bir məlumata malik deyiləm. Məhz ədəbiyyat maraqlıları üçün yeni vəzifə!

İndi Həbibinin ziyarətgahından bir azacıq bəhs ilə yazımıza xitam verəlim. Gürzəddin bəy Həbibinin vəfatı haqqında Övliya Çələbi ilə Şəmsəddin Sami bəy məlumat verir. Hələ Övliya Çələbi daha müfəssəl və ətraflı məlumat verərək onun qəbrini, ziyarətgahını və mədfun olan yerini açıq nişan verir.

Gürzəddin bəy Həbibî Südlüce¹ qəsəbəsindəki vəqə Cəfərabad təkyəsində, mədfundur ki, bu təkyə, Övliyanın yazmasına baxılırsa, təkyələrin ən qədimi, banisi də Süleyman xan xüddamlarından vəərbabi-təb’iyyətlərindən Cəfər namında bir zat imiş. Təkyənin

¹ “Südlüce” kolməsinə Övliya belə mənalandırır. Südlücenin isminə lisani-əcomdə Kəndi-şir derlər, lisani-ərəbdəki ismi isə Rəbte-i-ləbendir, rumcada Qalata derlər ki, cümləsi də “süd” mənasındadır. Bu qəsəbəyə Südlüce deyilməsinin səbəbi nəbatət və havasının lətafətinin əsəri olaraq südünün xalis olmasıdır.

tərifini Övliya bu sətirlərlə bitirir ki, biz də onları eynən yazırıq: “Bu təkiyənin mücəllə dəri-divarında olan gözəl yazılar, ibrətnüma nəqş və təsvirlər qələm ilə tərif ediləməz. Hətta nəqqaş Ağa Rza ruyi-divara siyah qələm ilə bir vəhşi keyik “dağ keçisi” təsvirini mücəssəm bir qaya üzrə öylə təsvir etmişdir ki, Behzad və Mani qələmini çəkməkdən acizdirlər. Ərbabi-maarifin nəzərgahı bir as-tanei-aliyyədir”.

Bizim böyük Gürzəddin bəy Həbibli böylə bir şairənə təkyə işrə istirahətdədir. Təkyənin tərifindən sonra orada dəfn olunan şairin tərfi lazım gəlir ki, onu da “Divan” tapıldıqdan sonra incə və qadir qələmlərə malik olan arxadaşlarımızın qələmlərindən oxuyarız. Hələlik dahi ədib olan böyük Əbdülhəqq Hamidin bu beyti ilə bəhsimizi bitirəlim:

Tərfi yerdə olmaz
Ərsə çıxan kübarın.

Bakı, 18 aprel 1921-ci il.

*“Füqəra füyuzatı” jurn., 1921-ci il,
№ 3, səh. 31–35.*

NƏSİMİ

Ədəbi bir məcmuənin nəşrini çoxdan gözləyirdik. Bərəkət versin ki, böylə bir məcmuəni görməyə müvəffəq olduq. Daha bundan sonra mühərrir arxadaşlarımız istədikləri kimi Azərbaycan xalqının əski və yeni ədəbiyyatından ətraflı olaraq bəhs etməyə imkan bulacaqlar. Biz də onların qələmindən çıxan bir çox yeni nəşənidə nəşidələr, bakir və parlaq mövzular və sənətkarənə şeirlər oxumaqla zövqiyab olacaq və sırası gəldikcə arəbir firsətdən istifadə edərək bir neçə sətir qaralamaq cəsərətində olacağıq.

Digəran gərçə gülü yasəmənli ma xarim,
Leyk in həst ki pərvərdeci-yek gülzarim.

İndilik məcmuəmizin ilk sayısında Azərbaycanın ən əski, ən möhtəşəm şairlərindən olan Nəsimini təqdim edərək, Həbibidən məmnun qalan ərbabi-mərifətin nəzər-diqqətlərini Nəsiminin də cəlb edəcəyini ümid edirəm.

* * *

Əmir İmadəddin Nəsimi VIII əsri-hicrinin axırlarında yetişmiş Azərbaycanın ən böyük şairlərindən olub, Şirvanda təvəllüd etmişdir. Adı İmadəddin, təxəllüsü Nəsimi, künyəsi Əbülfəzdir.

Sadatdan olduğu üçün Seyid İmadəddin, Əmir İmadəddin, Mir İmadəddin və Scyid Nəsimi adları ilə məşhur və mərufdur. Nəsimi ibtida Bəktəşi məsləkini təqib və tərvic edərmiş.

Surətdə gərçi Bəktəşi çoxdur Nəsimi tək,
Mo'nidə adı hər həcərin kimiya deyil–

beyti bunu anladır. Sonraları Şah Fəzlullah Hürufi Astarabadiyə mürid olub, o münasibətlə də künyəsini Əbülfəzl qoymuşdur:

Çün Nəsiminin Əbülfəzl oldu həqdən künyəsi,
Cümlə əsmannın hürufi cyni əlqabındadır.

Məhz o gündən etibərən türkcə və ərəbcə yazmış olduğu şeirlərində Şah Fəzlullahı mödh və sona edərək, ismini hər zaman hörmətlə yad etmişdir:

Elmi-hikmətdən bilirsən, gəl bəri, gəl, ey həkim,
Sən Nəsimi məntiqindən dinlə, Fəzlullahı gör...

Kəmtərin oldu Nəsimi, Fəzli-həqqin çəkəri,
Çünkü vəslə vəsilə oldu, eşq ilə buldu hüzur...

Çün Nəsiminin qəmindən fəzli-həqq arıfdürür
Qəm deyil, gər kimsə olsa mətlə' əsrarinə...

Düşmən için Nəsimiyə olma mə'lul, qəm yemə,
Oldu əzəl günündə çün Fəzl əbəddudumuz.

Bu beytlərdə *Fəzlullah, Əbülfəzl* kəlmələri başdan-başa Şah Fəzlullaha işarədir ki, Nəsiminin mürşidi və ustadi-kamilidir.

Şah Fəzlullah hürufiməslək şairlərindən olub təxəllüsü Nəimi idi.¹

Seyid İmadəddin Nəsimi Nəimi ilə həmvəzn bözi gizli fikirlərini rəmz və imaj ilə anlada bilmək üçün Nəsimi təxəllüsünü ixtiyar etmişdir. Aşağıda göstərdiyimiz rübai və beyt Şah Fəzlullahın təxəllüsü Nəimi və Əmir İmadəddininki isə Nəsimi olduğunu apaçıq göstərir:

Kim ki, əsrari-Nəsimi bilmədi,
İzzəti-Fəzli Nəimi bilmədi,
Divi rəhmanü rəhimi bilmədi,
Məzhəri-zati-qədimi bilmədi.

Nəsimi

Bulduq çu Nəsimini Nəimin
Oldu bizə rəhməti-rəhimin.

Mövlana Rəfi

Nəsimi Türkiyədə, İranda, Hindistanda, Türküstanda, Əfqanıstanda, Təkə türkman uluslarında, yəmut kövklən ellərində məşhur və mərufdur. VIII əsri-hicrinin nəhayətində doğma yurdu olan Azərbaycanda sakin idi. O zaman ana yurdumuzda Əmir Teymur, Şahrux mirzə və Miranşah² hökmran idilər. Ehtimal ki, Nəsimi bu hökmdarların hər üçünü görmüş, yalnız üçüncüsündən məmnun qalmamışdı. Bunun əhdində vətəninə tərək edərək hürufi məzhəbini tərviç üçün səyahətə çıxmışdı. Nəsiminin mürşidi Şah Fəzlullah bir çoxunun, bilxəssə cahil və mütəəssib mollaların xoşuna gəlmədiyindən onların tərəfindən təkfir olunmuş və cahil üləmanın fitvası ilə Miranşah Şah Fəzlullahı Şirvandan gətirdərək qətl etdirmişdi.³

¹ Şəmsəddin Sami bəy Şah Fəzlullahın təxəllüsünü Ne'məti və VII əsrdə yaşadığını göstərir. Halbuki bu tamamilə yanlışdır.

² Miranşah – Teymurləngin üçüncü oğlu olub, İraqi-ərəb, İraqi-əcəm, Diyarbək, Azərbaycan və Şam cəhətlərinə vali təyin olunaraq atasının vəfatından sonra yenə o tərəflərdə tamamilə üç il üç ay səltənət sürmüşdür. Qaraqoyunlu Qara Yusif Türkman ilə Azərbaycan hüdudunda etdiyi müharibədə 810 tarixi-hicrisində qətl olunub, Təbrizdə dəfn edilmişdir. Sonra sümüklerini çıxarıb Mavəraənnəhrin Kuş qəsəbəsində basdırmışlar.

³ Bu faciə 796 sənəi-hicridə vəqə olmuşdur.

Nəsimi mürşidi Fəzlullahın böylə faciəyə bir surətdə qətl olun-
masından mütəəssir olaraq, Mövlai-Ruminin yarı-canı və mürşidi
Şəms Təbrizinin qətl və hicranı xüsusunda

Beşnov əz ney çün hekayət mikonəd,
Vəz cüddaiha şikayət mikonəd –

deyə, matəm və kədərlərinə tərcüman olduğu kimi, Nəsimi dəxi
ustad və mürşidi Şeyx Fəzlullahın qətl və hicranında eyni dil və tərz-
də şikayət və matəmlərini ifadə etməyə çalışmışdır:

Ey cənnətin xəndan gülü, acı fəraqın xar imiş,
Müştaqə dirlik sənsizin, vallahi, çox düşvar imiş.

Sənsiz gərəkməz kün-fəkan, ey surəti-rəhman, mənə,
Eşq əhlinin məqsudu çün kövnü məkandan yar imiş.

Gülgün yanağından mana köşf oldu, ey bədri-düca,
Kəhli-vəfanın cənnəti şol bağü şol gülzar imiş.

Arif qatında dünyanın miqdarı yoxdur zərrəcə,
Mizano çək miqdarını, gör kim, nə bimiqdar imiş.

Və yaxud:

Firqətin dərindən, ey can, ürəyim qan oldu, gəl,
Gözlərim yaşı cahanı tutdu, tufan oldu, gəl.

Çəkdi mişkin zülfünü, aldı əlimdən ruzigar,
Şol səbəbdən könlünün halı pərişan oldu, gəl.

Gərçi məndən surətin qaibdir, ey huricəmal,
Sanma kim, gözdən cəmalın nəqşi pünhan oldu, gəl.

Gərçi xəndandır, fərəhdən ağzı açılmış gülün,
Əndəlibin gözləri, gör kim, nə giryan oldu, gəl.

Əsnayi-səyahətində Hələb şəhərinə uğrarkən Nəsiminin başına
gələn faciyyə-oləmnak mürşidi Şeyx Fəzlullahın başına gələn faciə-
dən daha müdhiş, daha fəcidir.

Hər yerdə söylədiyi kimi, Hələb şəhərində dəxi məsləkinə aid şeirlər söyləməyə başlar və o qəbildən:

Həqbin nəzəri bayəd, ta ruyə-məra binəd,
Çeşmi ke, bovəd xodbin, key ruyi-xoda binəd.

Del ayinei u şod, ku təşnei-deldari,
Ku həmçu Kəlimullah, bər Turi-liqa binəd.

Əz məşriqi-didarəş an ra ki, bovəd didc,
Ənvəri-təcəllira peyvəstə cu ma binəd.

Vəsf-i-ruxi-an mahəst Allahu cəmili-ma,
Hər mordədfili əmma in nükutə guca binəd.

Ey çeşmi-Nəsimi ra əz ruyi-to binai,
Anra ki, to mənzuri, geyr əz to gera binəd.

Bu gözəli yaxın dostlarından birisi gözəl bir səslə oxuduğu zaman cahil alimlər onu öldürməyə fitva vermişlər. Dar ağacına götürüldüyü zaman Nəsimi vəqiədən mütəllə olub, oraya qoşaraq: “Şeir mənimdir, onu buraxınız, ona verəcəyiniz cəzanı mənə veriniz!” – demişdi.

Nəsiminin qanına çoxdan bəri susamış olan alimlər o şəxsi buraxıb, diri-diri Nəsiminin dərisinin soyulmasına fitva verirlər.

Bu fəcih əmri icra edərkən vücudundan kəsərlə qan axdığından get-gedə zəifi-arif olub, rəngi saralmağa başlar ki, o zaman üləmalardan birisi istehza ilə: “Nə üçün böylə sararmışsan?” deyə sorunca Nəsimi: “Mən aşiqlik süpehrinin mətəi-əşqindən tulu etmiş bir günəşəm; günəş isə qürub edəcəyi zaman saralır”, – deyə müqabilədə bulunur, son nəfəsində bu beyti söyləyərək məsləki uğrunda canını təslim edir:

Zahidin bir barmağın kəsən, dönüb həqdən qaçar,
Gör bu miskin aşiqi sərpa soyarlar, ağrımaz.

Bu faciə-əlimə Hələb şəhərində tarixi-hicrinin 820-ci sənəsində vəqə olmuş və orada mədfundur. Zətən VIII əsrin axırı ilə IX əsrin əvvəlində Hələb məmləkəti bir çox hökmdar gördüyündən

ənvai-əqsami-faciələrin də şahidi ola bilmişdir. Bu faciə 815-dən 824 tarixinə qədər Hələb məmləkətində hökumət sürən mülki-çorakisdən mülki-müdd Şeyx Mahmud Zahirinin əhdində oynanılmışdır ki, osmanlı məmləkətinin 5-ci padşahı Sultan Məhəmməd ibn Sultan Bəyazid ilə müasir idi.

Nəsimi həqiqətən zəmanəsinin ən müqtədir və ən məşhur bir şairi olmuş, əski təzkirənəvislər ondan bəhs etmədən keçməyiblər.

Şərq aləmində onu tanımayan nadirdir. Bu böyük Azərbaycan şairini “Riyazül-arifin” müəllifi Rzaqulu xan Hidayət səhvən şirazlı hesab edir. Əsəri Hindistana, Türkünəstana yayılmış, hər kəscə möqbul bir “Divan”dır.

Başına gələn faciə xalq kütləsinə dəxi böyük təsir etmiş olduğundandır ki, Qızılsu xalq şairləri də ondan bəhs edərək o müdhış faciəni hafizələrindən silməyiblər:

*Nəsimini dabanından soydular,
Saman tıxıb darvazada qoydular,
Yeddi gündən həqligini duydular –*

deyə acı təəssüratlarına tərcüman olurlar.

Türkmən xalq şairi Məxtumqulu müasiri olan xivəli Durdu Şeyx şairə bilməcə tərzində yazmış olduğu:

*Ol nəmədir, yemədilər, doydular?
Ol nəmədir, qiyamətə qoydular?
Ol kim idi, dabanından soydular?
Şair olsan, şundan bizə xəbər ver! –*

sözlərinə belə bir cavab alır:

*Ol didardır, yemədilər, doydular,
Ol namazdır, qiyamətə qoydular,
Nəsimini dabanından soydular,
Bizdən salam olsun, cavab böylədir.*

Osmanlı şüərasından Eynitabi Raşid əfəndi Sultan Əbdülməcid xana söylədiyi bir şeirində Nəsimini xatırlayaraq tömmöllüq edir:

*Nəsimi cildi-veştəhrirə soysam cildi-əflaki,
Əhatə eyləmək mümkünmüdür vəsfi-çahanbani?*

Uzağa neçin gedəlim? El ədəbiyyatımız da Nəsimini tanıyır, ürəfamıza səbqət göstərir. Məşhur xalq şairlərindən Aşiq bayatılarında bu faciəni xatırlayaraq böylə bir cinas yaradır:

Gözəllik soy iləndir,¹
Şahmar da soy ilandır,
Nəsimi tək yolunda
Bu Aşiq soyulandır.

Nəsiminin ümumi türk tarixi-ədəbiyyatında böyük mövqei vardır. Türk tarixi-ədəbiyyatı yazanlar ondan bəhs etmədən keçmirlər. Ali əfəndi bu həqiqətə etiraf edib: “Türki şeirlərə rövneq verən seyidimiz budur”, – deyir. *

Nəsimi türkcə olaraq qocaman bir divan yaradıb meydana qoymuşdur ki, ondan sonra gələn türk şairləri uzun müddət onu təqlid etmişlər.

Mövlana İzzəddin Pürhəsən Əsfərayını və Qazı Bürhanəddindən başqa, Seyid Nəsimidən əvvəl Azərbaycanda türkcə divan sahibi şair tanımayırıq.

Nəsimi türkcə, farsca və ərəbcə olaraq şeir yazmışdır. Hürufi məzhəbində olduğu üçün bəzən xalqın etiqadına müxalif və idrakına sığmayan sözlər söylərdi:

Məndə sığar iki cahən, mən bu cəhanə sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövünü məkanə sığmazam.

Ərş ilə fərşü kafü nun, məndə bulundu cümlə çun,
Kəs sözünü və əbsom ol, şərhi boyanə sığmazam.

Surətə bax və məniyi-surət içində tanı kim,
Cism ilə can mənəm, vəli, cism ilə canə sığmazam.

Gərçi mühiti-ə'zəməm, adəm adımdır, adəməm,
Tur ilə kun-fəkan mənəm, mən bu məkanə sığmazam.

Can ilə həm cəhan mənəm, dəhr ilə həm zəman mənəm,
Gör bu lətifəyi ki, mən dəhrü zəmanə sığmazam.

¹ Soy – əski türkcədə cins mənasındadır.

Əncüm ilə fələk mənəm, vəhy ilə həm mələk mənəm,
Çək dilini və əbsəm ol, mən bu lisanə sığmazam.

Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,
Suroti gör, bəyan elə, çünki bəyanə sığmazam.

Nəsiminin Julidomu ləqəbi ilə məşhur olan qardaşı Şah Xəndan¹ onun bu kimi şeirlərini oxuyaraq kəşfi-əsrar etdiyindən xəbərdar olunca:

Gəl bu sirri kimsəyə faş etmə,
Xani-xasi aməyə aş etmə! –

beytini yazıb Nəsimiyə göndərir, Nəsimi isə bu beytlərlə cavab verir:

*Dəryayi-mühit cüşə gəldi,
Kövn ilə məkan xürüşə gəldi.*

Sirri-ə'zəl oldu aşikara,
Arif necə eyləsin müdara?

Nəqqəş bilindi nəqs içində,
Lə'l oldu əyan Bədəxş içində.

Hər qətrə mühiti ə'zəm oldu,
Hər zərrə Məsihi Məryəm oldu.

* * *

Əşya ikilikdən oldu xali,
Baqi əhəd oldu layəzali.
Ey talib, əgər deyilsən ə'ma,
Gör "və'dci-küllü-mən əleyha".

Rəf oldu hicabi-masəvallah,
Əlqüdrətü vəl-bəqaallah.
Qeyd oldu həlak, vəch qaldı,
Bəhr oldu o kim, bu bəhrə daldı.

¹ Şah Xəndan Nəsiminin doğma qardaşı olub, müsqətülresi olan Şirvanda vəfat etmiş və Şirvanın cənub-qərbində vəqə və öz adı ilə adlanmış Şah Xəndan qəbiristanında mədfundur. Əlyövün türbəsi mövcud və ziyarətəgahdır. Əvam arasında bu qəbiristanın əsl adı olan Şah Xəndan təhrif olunaraq Şaxanda adlanır...

Daha uzun olan bu məsnəvini bitirdikdən sonra söz haqqında böylə bir fikir yürüdür:

Dinlə gəl bu sözü ki, candır söz,
Ali asımani-məkandır söz.
Şeş cəhətdən münəzzəh anla və bax,
Şöylə kim, xəlqi-cahandır söz.
Nazilü münzəl anla kim, birdir,
Özü-özünə tərcümandır söz.
Bu hadisə, nəzər qıl, ey aqıl,
Anlayasan ki, bigümandır söz.
Ərşi-rəhman dedi nəbi könülə,
Çünki gördü könüldə candır söz.

Böyük şairimizin dürlü-dürlü kəlamları vardır. O sözlər əhlinin yanında qayət dəyərli olduğu üçün bir neçə nümunə göstərək:

Mə'suqunun yolunda qurban ol, ey könül, kim,
Oldur ki, cahanda gerçəklərin nişanı...

Çün gedə ortadan hicab, eynə mübəddəl ola elm,
Bilinə anda kim, kimin qəlbi səlīm içindədir...

Hər kişidə bir cübbəvü dəstar olur, əmma
Bin başda bir layiqi-dəstar bulunmaz...

Ey könül, nadan qatında¹ razını faş eyləmə,
Əhli-ürfandır bu razın məhrəmi, nadan deyil.

Eşq ilə meydanə möhkəm ər, gərəkdir kim, girə,
Hər hünərsiz hümmətiyoxun yeri meydan deyil.

Ey ki, sultan olmaq istərsən fəqir ol sən, fəqir,
Kim ki, sultan oldu, dərviş olmadı, sultan deyil...

Düş mühiti-eşqə istə lö'lö'i-şəhvarını,
Canını dəryaya atma gövhəri-ümman üçün...

Yarəb, ol pakizə gövhər kim, bəşərdir surəti,
Qanğı aləmdən gəlir, adı nədən insan olur?

¹ Qat – “yan” mənasındadır.

Dövlətinə bu dünyanın olma müqəyyəd, ey könül,
Anın üçün ki, dünyanın dövləti bisəbat olur...

Ey həvəs eyliyən kişi eşqə, çit bu nüktəyi,
Xublarnın xəyalına vermə könül ki, can gedər...

Başımı top edib, yenə meydana girmişəm,
Meydana girməyə yenə mərdanə ər gərək.

Aşıqanə və incə şeirlərindən də misal göstərək:

Bərgi-nəsrin üzrə, yarəb, şol düzülmüş incələr
Sübhi dəm vaxtında düşmüş cimi-şeh, ya tərdənmidir?..

Dəhanından xəbər verdi rəvanpərvər sözün, amma
Bilinməz nəsnədən kimsə inanmaz kim, xəbər çindir.¹

Ənbərin sünbülünə badi-səhərgah əsəcək,
Qoyma tərpenməyə kim, ənbəri-sara tökülür...

Sədəfin gerçi dəhanı doludur incudən
Açıcaq ləblərini lö'lö'i-lala tökülür.

Nəsiminin qəzəlləri də çox gözəl və mənalıdır. Təxminən 550 il bundan əqdəm söyləmiş olduğu qəzəlləri bu gün yenə yeni və parlaqdır. Şair bütün şeirlərində öz məzhəbini təqib edərək hürufiliyi tərvic edir. Qəzəllərindən bir neçə nümunə göstərək:

I

İslamü küfr aşiq üçün bir məsirdir,
Hər qanda məskən eyləsə aşiq, əsirdir.

Mə'suqənin nəziri bilinməz cahanda, çün
Tanı onu bu vəchlə kim, binəzirdir.

Bütxanə ilə Kə'beyi-vəhdətdə fərq edən
Mə'nidə baliğ olmamış ol, gərçə pirdir.

¹ Çin - səhih və doğru mənasındadır.

Ey qanimə tə'fal edən, qürrə salan,
Döndərmə falını ki, mübarək zəmidir.

Dünya mülk-malına aldanma, ey fələk,
Kim, dünyanın mətai bəqayət həqidir.

Tozlu cəhanə silkin ətək, kim, naiminə
Hər bibəsər kim oldu müqəyyəd, əsirdir.

Tərh eylədi yolunda Nəsimi vücudini,
Gör anı kim, nə möhtəşəm olmuş fəqirdir.

2

Yarı dilbər səndən ayrı, kim dedi, aləm də var,
Qanı səndən ayrı dilbər, qanı səndən özgə yar?

Zağ ilə bir yerdə tuti gərçə yaraşmaz, vəli,
Alamaz təqdir əlindən kimsə, ey yar, ixtiyar.

Dövləti-didarə bidar uğrar, ey gərçək mühib,
Gözləri açıq gərəkdir aşiqin leylü nəhar.

Gərçə ağudur fərağın şərbəti aşiqlərə,
Eyləmöz vəslün şərəbini içənə ol ağı kar.

Mə'rifət kəsb eylə ləhvü ləbə, məşğul olma kim,
Bunca sürət göstərir hərdəm yalançı ruzigar.

Çün bəqasızdır cəhanın malü mülkü ne'məti,
Dövləti-mənsurə yapış, işte ömrə payidar.

Gül fərağından gəl, ey bülbül, səbur ol, ağlama,
Qış keçər xəndən olur, gülşən gəlir fəsli-bahar.

Doğru söz doğurar həsudun bağırını şol mə'nidən
Kafərə oldu Nəsiminin kəlamı zülfüqar.

3

Ey qılan dəvi ki, şahim, ədlü insafın qanı?
Çün səfa əhlindən oldun, məşrəbi-safın qanı?

Hər quşun olmaz səadətli hüma tək kölgəsi,
Çünki, Simurqəm, deyirsən, laməkan Qafin qanı?

Əhli-ürfanın yeri üqbədə çün əraf imiş,
Çün bu ariflərdən oldun, ürfi-ə'rafın qanı?

Möhtəsib bazarə girdi həqqi batildən seçər,
Qəlbim aridir,¹ deyən şol oğru sərrafın qanı?

4

Nari-cəhimə tə'n edər eşq odunun hərarəti,
Arif isən, gəl, ey könül, bil bu dəqiq işarəti.

Dünyadə cavidan evi kimsə üçün yapılmadı,
Keç bu keçən xərabədən, qoy bu fəna imarəti.

Süfli cahanə könlünü vermədi hər ki, bildi kim,
Möhnətü rənc imiş onun təntənəvü vizarəti.

Səltənətü imarətə eşqlə təkyələnmə kim,
Beş gün imiş bu dünyanın səltənətü imarəti.

İncədən incədir bu söz fətəbəri ki, kəndudən
Dəxl edəməz bu məntiqə hər kişinin ibarəti.

Zirqü riya təriqinə varma və nəfsə uyma kim,
Kimsəyə nəf' eyləməz şol səfərin ticarəti.

Verdi Nəsimi canını vəsli-rüxün bəhasına,
Gör bu şərari-biyi kim, yoxdur onun xəsarəti.

Azərbaycan xalqının həqiqətən parlaq və möhtəşəm bir ədəbiyyata malik olduğunu müxaliflərə sübut üçün Nəsiminin "Divan"ının Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən təb və nəşrini tövsiyə edirəm.

*"Maarif və mədəniyyət" jurn.,
1923-cü il, № 1, səh. 26-30.*

¹ Ari – "təmiz" mənasındadır. "Aydan ariyəm, gündən duru".

AZƏRİ ÇƏLƏBİ

Doğma yurdumuz Azərbaycanda bir zaman ədalətsiz hökmdarlardan və yaxud hökmdar mənzələsində olan alimlərdən fəvqəladə əziyyət çəkən bəzi təmkinli, vüqarlı ədib və şairlərimiz ümumiyyətlə ya səyahətə çıxar və ya büsbütün başqa yerlərə – Hindistana, İrana köçürək oralarda sakin olurdular. Azəri Çələbi dəxi o mühacir şüərə və üdəba qəfiləsindən sayılmaqdır. Onun hansı tarixdə və hansı səbəbdən dolayı Azərbaycanı tərk etdiyinə dair əldə hələlik heç bir məlumatım yoxdur. Azəri Çələbinin azərbaycanlı olduğunu istər-istəməz etiraf edən bəzi Osmanlı mühərrirləri nədənsə məsələnin bizdən ötrü çox əhəmiyyətli olan bu tərəfini aydınlaşdıraraq üstüörtülü buraxmışlar. Bu ana qədər toplaya bildiyim məlumatın xülasəsi budur ki, Azəri Çələbinin adı İbrahim olaraq, Yavuz Sultan Səlimin əhdində Sədrəssüdur və Müəllimzadə ünvanı ilə məşhur olan Mövlana Əhməd bin Şeyx Müslihəddin əfəndinin oğlu və Nişançı Mahmud Çələbinin qardaşıdır. Fazili-şəhİR Əbüsseud əfəndinin dərşinə davam etdiyindən Əbulsəud şagirdlərindən hesab olunur. Bir müddət nişançılığa, bir qədər sonra Anadoluda Tiro və sair yerlərdə qazılıq edərkən, ən axırda Hüma qazısı ikən vəfat etmişdir.

İntiqal eylədikdə tarixin
Dedilər köçdü Azəri Çələbi.

“Köçdü Azəri Çələbi” tərkibinin dəlalət etdiyi 993 tarixi-vəfatı olaraq Hüma şəhərinin xaricində dəfn olunmuşdur. Osmanlı təzkirələrinin yazmaqlarına görə, Azəri Çələbi alim, şair, həlim, müşfiq, xoştəb, pakmüşrib bir zat imiş. Dahi şairimiz Füzuli ilə də müasirdir.

Mərhumun mürəttəb divanı və “Nəqşi-xəyal” adında iki əsəri səlis bir mənzuməsi vardır ki, həqiqətən məqbul bir əsərdir. On iki min beytdən ibarət olan “Nəqşi-xəyal” mənzuməsi Şeyx Nizami Gəncəvi- mərhumun “Məxzənül-əsrar”ı səbkində bir çox təmsilat və hekayələr ilə təsvir olunmuş gözəl bir əxlaq kitabıdır.

Divanından bəzi nümunələrlə bir qəzəlini dərc edəlim:

Bir sərv bəslədim neçə il bağban olub,
Sərkeşlik etdi ol dəxi damənkeşan olub.

Axıtdı çox könülləri manənd cuybar,
Ol sərv-i-gülüzar könlünə vəchi var.
Nə əğyar ilə yarı ixtiyarə qabiliyyət var,
Nə pəyvənd təəllüq qətinə xatirdə rüxsət var.
Könlümə qeyrət gəlib, mütfünlə qəlbi yıxmadın,
Var ol, ey ruhi-rəvanım, xatirimdən çıxmadın.
Şeirimə qafiyə etsəm, nələ, mahi-kahi,
Bir böhanə araram anmağa Abdullahi.
Nə qəm, gər Azəri aludei-gərd günah olsa,
Olur ruzi-cəzadə lütfün izhar etməyə bais.

QƏZƏL

Süf! Təsihü əsanı meyi-gülfamə dəyiş,
Xirqei-zöhdü riyanı çıxarıb, camə dəyiş.
Arifə çünki yetər bir gül, əgər arifson,
Kövsəri-ələmi bir sərv-i-güləndamə dəyiş.
Tapmaq istərsən əgər Kəbei-məqsudə vüsal,
Çıxarıb otlasü dibanı, bir ehramə dəyiş.
Canı canana verib ol yeri binamü nişan,
Mərd isən, nəqdi-həyatı bir eyi namə dəyiş.
Zövqi-baqi bulun, dərsən əgər, Azəriya,
Aləmin zövqü sofasın qəmi-ələmə dəyiş.

Azəri Çələbinin¹ hər iki kitabını da tob və nəşr etmək vacibdir.
Bunların basılmasını Maarif Komissarlığından ümid edirəm.

*"Maarif və mədəniyyət" jurn.,
1923-cü il, № 2, səh. 23.*

¹ Bir zaman Türkiyədə və Azərbaycanda alim adamlara Çələbi deyirdilər. Sonra bu terk edilərək, əvəzinə yunan dilindən alınma "əfəndi" təbiri vəz olundu. Göyçayda, Şəkida, Şirvanda indi də Çələbi adında adamlar vardır.

EL ŞAIRİ QURBAN

Azərbaycanda, hər yerdə, hər məmləkətdə olduğu kimi, şairlərimiz iki yana bölünübür. Bunların bir parası xəvas və bir parası da elçi, xalqçı olduğundan qoşmalarını, bayatılarını və ayrı-ayrı yazılarını başdan-başa öz elinin ruhunda və xalqın anlaya biləcəyi bir dildə yazmışdılar. Bu kimi şairlərin bilikləri nə qədər çox və özləri də nə qədər dərin oxumuş və başbilən olsalar da, yenə də gecəgündüz diləkləri, arzuları ancaq o olmuşdur ki, hər bir çətinliyə qatlanıb öz doğma ellərindən ayrılmasınlar və bacardıqca ana yurtda yaşayan insanların fikirlərin, bilgi və bacarıqları ilə silib par-par parlatsınlar, ellərinin qapanmış gözlərini açsınlar, ağır yatmışlarını qəflət yuxusundan ayılsınlar; sözün qıtası, bütün elin xoşbəxtli-yinə səbəb olub ağ günlərə çıxmaları üçün hər bir tutarğaya əl atıb, hər bir işə baş qoşmuşlar.

El şairlərinin sözləri o qədər narın, o qədər incədir ki, insanın ürəyi o sözlərdən öz payını almamış sovuşa bilmir. Onların bəzisini oxuyanda adamın könlü qızılgül qönçəsi kimi çıtlayıb, dodaqlarında gülümsənmək görünüb, gözləri də şəhlələnir. Qəmli-qüssəli bir parçası söyləndikdə, qayğı oxları kimi, qulaq asanların qəlblərini dəlik-dəlik edib ilan kimi qıvrıldır.

Bu məqalədə el şairlərimizin ən yaxşılarından olan Qurbandan bəhs etmək istəyirik. Onların tarixini yazmağa böyük qüvvət, dərin bilgi, asudə vaxt və uzun səyahət lazımdır. Ancaq onda öyrənə bilərik ki, kim harda, haçan yaşamış və nə yolda çalışmışdır. Çünki el şairlərinin tarixi çox qədimdir və yazdıqları da çox çətin tapılır. Bu qədər ki, Qurbanın da bir şeiri olmasa idi, onun da haqqında bir söz deyə bilməyəcəkdik. Amma bu şeir bizə köməklik edir.

Ümid edirik ki, biz yanılmayıraq, yazımız da doğrudur. Qurbanın haralı olduğu və hansı şəhərdə dünyaya gəldiyi və haçan öldüyü bizə məlum deyildir. Yalnız bildiyimiz bir şey varsa, o da budur ki, Qurban Şah İsmayıl Səfəvi Qafqazı aldığı zamanda yaşamışdır. O şahın vəzirlərindən birinə xoş gəlmədiyindən Qurbanı qolu-bağlı Qarabağ tərəfindən Xudafərin körpüsündən keçirdərək İrana sürgün etmişdir. Qurban da bu əhvalatı şeirlə yazıb Şah İsmayıl

yolladığından, onu şah bağışlayıb azad etmişdir. Necə ki, Qurban bu barədə yazır:

Mürşidi-kamilim, Şeyx¹ oğlu şahim!
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.
Əziz başın üçün, oxu yazğumu,²
Agah ol halımdan gahbəgah mənim!

Dərin-dərin dəryaları boyladı,
Xəncər alıb qara bağırim peylədi,
Oğlu ölmüş vəzir qəza eylədi,
Getməz dəmağımdan dudi-ah mənim.

Şair olan dərsin alır pirindən,³
Baş açmadım sən rəqibin sirindən,
Qolubağlı keçdim Xudafərindən,
Üzüm gülməz, heç açılmaz, ah, mənim!

Qurban deyir, bahar olu, gülür yaz,
Göllərdə üzüşür ördək ilə qaz,
Başım təvəllədir, üzüm payəndaz,
Yoxdur bundan özgə bir mətah mənim!

Qurbanın Şah İsmayıl yazdığı şeirlərdən bunu başa düşürük ki, Şeyx oğlu Şah İsmayıl Qurbanın mürşidi-kamili və piri imiş. Habelə də başa düşmək olar ki, Şah İsmayıl Qurbanı tanırmış. Çünki “Agah ol halımdan gahbəgah mənim”, – deyə yazması ilə Qurbanın Şah İsmayıl bir növ yaxın olması görünür. Kim bilir, bəlkə, bu dostluq Şah İsmayılın şair olmağına görə imiş.⁴ Şah İsmayıl Qurbanın mürşidi-kamili və piri olmaqdan başqa, bir də şair idi. Qurban savadlı və el şairlərinin yaxşılarından idi. Onun gözəl-gözəl sözləri

¹ Şah İsmayılın atası Şeyx Heydərə işarədir.

² Yazğ u – ərizə, istida (*türk.*)

³ Şah İsmayıl işarədir.

⁴ Şah İsmayıl Azərbaycanın ən müqəddir şairlərindən biridir. Türkçə mütəəddəd divanları vardır. Şeirlərində istemal eylədiyi təxəllüs Xətəidir. El arasında Şah Xətai adı ilə şöhrət tapmış idi.

var imiş. Heyf olsun ki, onlar da başqa şairlərimizin sözləri kimi itib-batmışdır. Əlimizə keçən bir neçə dadlı, lətifətli sözləri vardır ki, onları sıra ilə aşağıya yazırıq. Qurban “dedim-dedi” sual-cavabı ilə bir şeirini belə başlayır:

Dedim: Dilbər, getmə, bir dəm danışaq,
Dedi: Sözüñ yoxdur, bəhanədir bu.
Dedim: Bir nəzər qıl aşiq halıma,
Dedi: Əcəb dəli-divanədir bu!

Uzun-uzadıya bu əsarı Qurban aşağıdakı sətirlərlə qurtarır:

Dedim: Mən qurbanam yarın adına,
Dedi: Öylə sənşən düşən yadına,
Dedim: Mən ha yandım eşqin oduna,
Dedi: Şəm'ə yanan pərvanədir bu.

Qurbanın zamanından indiyə qədər dörd yüz il keçir. Bu dörd yüz illik müddətdə onun sözləri köhnəlməyib, dəyərini itirməyibdir. Hələ çox zamanlar onun qoşmaları, şeirləri dünyada yaşayacaqdır. Çünki o, el şairlərinin ən incə düşünənlərindən biridir. Qurbanın bənövşə haqqında yazdığı şeiri özgə dillərə tərcümə edən olsa, əcnəbi məmləkətlərində də o sözləri əzbərləyib, yeri gəldikcə oxuyarlar. Qurbanın dəyərinə bu şahid ola bilər ki, dörd yüz ildən bəridir onun qoşmaları yaşayır və hələ çox zamanlar da yaşayacaqdır. “Qızıl Şərq” məcmuəsinin oxucuları Qurbanı yaxşı tanımalıarı üçün onun şeirlərindən bir parçasını dərc etməyi lazım gördük:

BƏNÖVŞƏ

Başına döndüyüm, ay qəşəng pəri,
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə bir dəstə bağla,
Tər buxağ altında düz bənövşəni.

Tanı səni xoş cəmalə yetirmiş,
Səni görən aşiq əqlin itirmiş,
Mələklərin dərmış, göydən gətirmiş,
Heyif ki, dəriblər az bənövşəni.

Qurban deyər, könlüm bundan sayındır,
Nə etmişəm, yarım məndən ayıdır,
Ayrılıqımı çəkib, boynu ayıdır,
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.

Gerçəkdən də Qurbanın sözləri şirin və dili də olduqca açıq və aydındır. Bununla belə, yenə Qurban öz elindən ayrılmamışdır. Qurbanın Molla Pənah Vaqifə də təsiri olmamış deyil, dahi şairimiz olan Füzuli ilə bir vaxtda yaşamışlar.

İDARƏDƏN:

Müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatı və onun tarixi ilə tanış olduğunu nəzərə alaraq, bu kimi başqa el şairləri haqqında, dəxi məlumat verməsini istərdik. Ancaq el ədəbiyyatının tətəbbünün hənuz ibtidası olduğu üçün bu kimi məqalələr sırf tərcümei-hal və kitabiyatdan ibarət olmalıdır. Çünki bu kimi məxəzlərin yoxluğu onların mahiyyəti sənət və məsləklərindən danışmağa müsaid deyildir. Söz yoxdur ki, ixtarımız bu kimi şairlərin ən mühüm əsərlərini dərc etməliyimizə mane olmayacaqdır.

*"Qızıl Şərq" jurn., 1923-cü il,
№2-3, səh. 108-110.*

ŞAH XƏTAİ¹

*Qəza dərkari-kah kibriyayi,
Fəkəndə tərh Əslimi² Xətai.*

Mövlana Ümidi

I

Azərbaycan ədəbiyyatı səmayi-maarifimizin beş guşəli³ şəşədar bir ulduzuna bənzətmək təbiri-cayiz isə, şəkk və şübhəsiz, o nəcmi-təbənnin işıqlı bir guşəsi də Xətai təxəllüsü ilə sadə və aşiqanə şeirlər söyləyən Şah İsmayıl Xətaidir. Xətai öz şeirləri ilə Azərbaycan dilinə, Azərbaycan ədəbiyyatına etinakar olduğunu öz həyatı-ədəbiyyəsi ilə isbat etmişdir. Azərbaycanca yaratmış olduğu qocaman “Divan” qədrdanlığı sayəsində yetirdiyi dəyərli simalar əzcümlə Həbibilər, Füzulilər, Hatifilər, Şahilər, Cahilər iddiayi-acizanəmə birər mötəbər şahiddirlər. Padşahlıq eyelədiyinə təəssüf etdiyim,⁴ bu böyük Azərbaycan şairinin çox da xoşuma gəlmədiyini tərcümei-halını, müxtəsər də olsa, yazmaq məcburiyyətindəyəm.

Şah Xətai hökmdarlığa, siyasətə sərf eyelədiyini vaxtlarını gözəl və lətif ədəbiyyatımıza sərf etmiş olsa idi, bu gün biz qayət zəngin və bitməz-tükənməz bir ədəbiyyata malik olardıq. Hər halda bu nöqtəni gənc müvərrixlərimizə mühəvvəl edərək mətələbə keçirəm.

¹ Xətai Təbrizin yaxınlığında bir fərəhəfza kəndin adıdır ki, bu gün dəyi abaddır.

² Əslimi – Yavuz Sultan Səlimə işarədir ki, Şah İsmayıl Xətai ilə müasir olduqlarından dolayı Mövlana Ümidi hər iki hökmdarın bir beytdə zikr olunmasını lazım bilmişdir. Vəzn düz gəlmək üçün Səlim “Əslim” tərzində yazılmışdır. Bəzən bir hərf artırmaq və yaxud əksiltmək, əski ədəbiyyatımızda olduğu kimi, yeni ədəbiyyatımızda da cayizdir. Mərhum Sabirin “Molla dayı” əvəzinə “Moldayı” işlətməsi də bu qəbildəndir.

³ Beş guşə - Pürhəsən, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Füzuli, Xətai şairlərimizə işarədir ki, bunların qələmləri ilə ədəbiyyatımız qol-budaq ata bilmişdir.

⁴ Müəllifin niyə belə yazdığını başa düşmək üçün onun yaşadığı dövrə diqqət yetirmək lazımdır (*red.*).

Şah İsmayıl Xətai 892 tarixi-hicridə rəcəb ayının 25-də dan atarkən Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində Şeyx Heydər Səfəvi səlbindən dünyaya gəlmişdir. Atası Şeyx Heydər, anası Ağqoyunlu hökmdarı Əbu Nəsir Həsən bəyin qızı Həlīməbəyim ağadır.¹ Şah İsmayıl İranda uzun bir müddət səltənət sürən dövləti-Səfəviyyənin müəssisi və birinci hökmdarıdır. Bu silsilə ilk əvvəl Şeyx Səfiyəddin Ərdəbili ilə şöhrət tapdığı üçün “Səfəvi”, “Səfəviyə” adları ilə məruf və məşhur olmuşdur. Şeyx Səfi yalnız Azərbaycan deyil, bütün islam aləmində zöhdü təqvası ilə məşhur və əzimi-sufiyundan mədud bir zəttir. Öz vaxtında seyti-şöhrəti İran və Turanı qaplamış xanəgahı yüz minlərlə müridlərin Kə’bei-amalı idi. Şeyx Səfiyə iradəti yetirənlər yalnız xalq olmayıb, hətta dünyanın ən böyük alimləri, hökmdarları belə ərzi-ixlas edərtilər.

Hələ kəyasəti, dühası, xüsusən “Tuzkat”² ilə məşhuri-afaq olan Əmir Teymur Şeyx Səfiyə ayrıca bir ehtiram bəslərdi. Bütün müvərrixlərin təsdiqi ilə, Əmir Teymur Ankaradakı fəthlərindən sonra xanəgaha gələrək Şeyx Səfinin hər bir xahişini yerinə yetirəcəyini ərz etmişdi. Şeyx Səfi isə “Rumdan³ götürdüyün əsirləri azad et” əmrini verdiyindən Əmir Teymur da filfövr bütün əsirləri əfv və azad etmişdi. Əsirlər dəxi tamamilə Şeyx Səfinin müridləri sırasına keçmişdilər. Şeyx Səfinin öz məsləki yolunda söylədiyi mənidar şeirlər bu gün dəxi məruf və məşhurdurlar:

Hərgəh kərəsi bəxəlvəti-yar, ey del,
Əz mən bərəsan sələmi-büsyar ey del.

¹ Həlīməbəyim ağanın ləqəbi Ələmşahbəyim ağadır. Şəmsəddin Sami boy və digər bezi müvərrixlər Ələmşahı Ələmşah yazdıqları kimi, ingilis mühərrirlərindən Ser Con Molkoli farsca yazdığı tarixində Ələmşüa yazaraq məlumatsızlığını göstərir. Şah İsmayılın cəddəsi dəxi Xədicəbəyim ağadır ki, Sultan Heydər anası və Əmiri-kəbir Həsən bəyin bacısıdır. Bu münasibətlə Şah İsmayıl iki tərəfdən də Ağqoyunlu hökmdarı olan Əbu Nəsir Əmiri-Kəbir Həsən bəyə qovuşur.

² “Tuzkat” – Əmir Teymurun özü yazdığı “Qanunname”dir ki, Çingizin yazdığı “Yasa”ya istinad edir.

³ Türklər yunanlara Rum dedikləri halda, nədənsə öz böyükələrinə də öylə xitab edirlər: “Mollayi-Rumi”, “Əlləmei-Rumi” kimi... Mərhum Ziya paşa dəxi məşhur tərkibbəndində Ruhi Bağdadiyə xitabən kəndisini Rum şairi ədd edərək iftixar edir:

Meydani-süxəndə yox ikən sən kimi bir ər.
Bir şairi-Rum oldu sənə şimdi bərəbər.

Və anki xəbər əz xərabiyi-halimi-gu,
Zinhar, ey del, həzari-zinhar, ey del.

Şah İsmayıl da qüvvei-şeyriə irsi olub, ulu babası olan Şeyx Səfidən intiqal etmişdir.

Şah İsmayılın atası Şeyx Heydər dəxi Şeyx Cüneyd kimi müridlərini toplayaraq Gürcüstanla müharibə etdikdən sonra Şirvan üzərinə dönmüş, Sultan Yaqubun valisi olan Fərrux Yassar tərəfindən qətl olunmuşdu ki, o zaman kiçik İsmayıl bir yaşında idi. Sultan Yaqub Səfəviyə nəslinin Ərdəbildə olan nüfuzundan qorxub, bütün o ailəyə mənsub olanları İstəxr fars qalasında həbs etdirmişdi. O cümlədən kiçik İsmayıl dəxi dörd il yarım məzkur İstəxr qalasında həbs olunmuşdu. Sultan Yaqubun vəfatından sonra Ağqoyunlu hökuməti Rüstəm bəyə yetişmişdi. Rüstəm bəy isə Şeyx Heydər övlad və əhfidinə ayrıca bir ədavət bəslədiyi üçün onların Gilana göndərilməsinə dair əmr verərək cümləsini qətl etmək fikrinə düşmüş və öylə də etmişdi. Kiçik İsmayılın qardaşı Sultan Rüstəm bəy tərəfindən qətl olunduğu üçün Sultan İbrahim də qaçmağa müvəffəq olmuşdu.

Kiçik İsmayıl müridlər tərəfindən Ərdəbildə qırx gün gizli saxlandıqdan sonra sufiyyə əyanından Şamlu Hüseyn bəy, xəlifətül-xüləfa Xadim bəy və Zülqədər Dədə Abdal bəy iki yüzdən artıq mürid və sufilərlə kiçik İsmayılı Gilana qaçırmışdılar. O zaman İsmayıl yeddi yaşında idi. Altı il altı ay Gilanda Lahican xittəsində qalmış “Qur’ani-Məcidi” qiraətini də öz vaxtında məşhur olan Mövlana Şəmsəddin Lahicidən öyrənmişdi. Gilanda yaşadığı zaman Gilan valisi Karkiya Mirz Əli və qardaşı Karkiya Sultan Həsəndən artıq ehtiram və nəvazişlər görürdü. Mikərrər Ağqoyunlu padşahı Rüstəm bəydən Gilana adamlar gələrək kiçik İsmayılı istəmişdisə də, vali verməmişdi. Kiçik İsmayılın yanına daim atasının, babasının müridləri gəlib-gətmədə idilər. Müridlər hələ İsmayılı kiçik ikən mürşidi-kamil şah və padşah ləqəbləri ilə adlandırırtdılar. Kiçik İsmayıl Gilanda yaşayarkən fikrində siyasi işlərə nəqşələr çəkərək, münasib bir fürsət gözləyirdi ki, 906¹ tarixində Ağqoyunlu dövlətində şuriş və ixtilal olduğunu eşidər-əşitməz meydana çıxmağa qərar verdi. Çünki artıq Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin nəvə-toronları

¹ Bu tarixi 905 də yazan var.

(nəvə törəmələri) Sultan Muradla Əlvənd mirzə məbeynində vəqə olan dava sülh ilə qurtarmış, İran məmləkəti də bu iki əmioğlularının aralarında təqsim edilmə ərəfəsində idi. Kiçik İsmayıl dəyərlidə dəqiqəni əldən çıxarmamağa səy etdi. Gilandan qalxaraq, Astara vilayətinin Ərcivan adlı kəndində qışlaq edərək, yaz fəslində Ərdəbilə, oradan Qarabağa, oradan da Ərzincana getdi. Şam, Diyarbək, Sivas, Bayburd sufiləri İsmayılın başına toplanaraq sayları dörd mindən keçmişdi. Ustacılı Məhəmməd xan dəxi böyük bir qüvvə ilə İsmayılın xidmətinə gələrək mənzuri-nəzəri oldu. Ərzincanda kənkaş və məşvərətdən sonra ilk əvvəl Şirvan üzərinə yürümək, bütün şirvanlılardan, xüsusən atası Şeyx Heydərin qatili olub o zaman hal-həyatda olaraq Şirvanda yenə valilik edən Fərrux Yassardan intiqam almağı qət etdi. Səkkiz min əqidəli sufilərlə Şirvanın üstünə gəlib, iyirmi mindən artıq olan Şirvan qoşununu məhv edərək, şəhərin bir çox böyük adamları ilə bərabər Fərrux Yassarı qət etdi. Şirvanşahın Şeyxşah ləqəbi ilə məşhur olan Şeyx İbrahim oğlu İsmayılın qorxusundan gəmiyə minərək Gilana qaçdı. Bu münasibətlə Şirvanşahların bütün xəzinə və dəfinələri İsmayılın əlinə keçdi ki, o zaman İsmayıl artıq on üç yaşında idi. Sonra Ağqoyunlu dövlətinin son hökmdarı olan Əlvənd mirzə üzərinə hücum edib onu qət etdi və 906 tarixi-hicridə “Məzhəbuna həqq” şüarı ilə Təbrizdə cülus edərək, şiiəliyi rəsmi surətdə elan edib, şeyxliyi şahlığa təbdil etdi.

“Məzhəbnəhəqq – Şah İsmayılın tarixi-cülusudur ki, əbcəd hesabı ilə hesab edildikdə 906 çıxar. O zaman sünni alimləri dəxi müqəbilə-qələmiyyədə bulunaraq “Məzhəbna həqq”dən yenə bu tarixi çıxarmışlar.

Şah İsmayıl bir azdan sonra İrana hücum edərək Əlaüddövlə Zülqədəri, Türkmən Sultan Muradı qət edib asayışı bərpa etdi, sonra özbək hökmdarı Şeybək xanı Mərv şəhərinin yaxınlığında öldürüb, Məvəraənnəhrin bir çox yerlərini təsərrüfünə keçirərək, İran hüdudunu genişlətdi.

914-də Bağdadı, 915-də Bakı Dərbəndini işğal etdi və bundan sonra, şək və şübhəsiz, Osmanlı məmləkətinə hücum edəcəkdə. Çünki mənən o yerləri tən yarıya kimi almışdı. Sivas, Bayburd, Məlatiyə, Diyarbək, Ərzincan, Şam tamamilə Şah İsmayılın nüfuzunda idi. Şahın müridləri o yerlərdə təbliğat yürütmüş, həm də

müvəffəq olmuşdular. Bu nazik nöqtəni düşünen Yavuz Sultan Səlim Şah İsmayılın nüfuzundan qorxuya düşərək, hər bə girişmək istəyirdi. Artıq ara açılmış və zəminə də hazırlanmış idi. Şah İsmayıl Xətai tərəfindən Osmanlı məmləkətinə bir çox şeirlər inşad edilib müridlər vasitəsilə yaydırılmışdı. Yavuz tərəfindən də cavablar yazılıb, İrana göndərilirdi. Şah İsmayıl Xətəinin bir şeirini və ona Yavuz tərəfindən farsca yazılan cavabı aşağıda dərc edirik:

Diyari-eşqə sultanəm, dila mən də zəmanimdə,
Vəzirimdir qəmü qüссə, oturmuş iki yanimdə.
Fərağü-atəşü dördü oləmlər bağrımı yaxdı,
İliklər qarə su oldu, əridi üstixanimdə.
Mən ol cənbazi-sərbazəm, fələk fəvqindədir darım,
Necə Həllac Mənsuri yürütdüm risimanimdə.
Mən ol şəhbazi-kuhsarəm, baş əyməm qülle-i-Qafə,
Necə ünqa kimi yavru uçurdum aşyanimdə.
Həman əl arxası yerdə, cəhanın padişahidir,
Xətai həp keçən sərdən qədəm qoyan nişanimdə.

Yavuz Sultan Səlimin cavabı:

Dər səfər gəştənü in bisərvü samaniyi-ma,
Bəhri cəmiyyəti-del-hast pərişaniyi-ma.
Kuhi-fəryadi-bər arədi-pey ahu viranədən,
Dər şikar ərşnud növbəti-sultaniyi-ma.
Kərdə dər sayei-manətli-fələk ra xürrəm.
Sanei-süni-ki mey bud bədcəqaniyi-ma.
Kişvəri-dəhri kişfətim-i-behüm-mət asan,
Gərçə düşvəri-nümayəd bəto asaniyi-ma.
Tərki-xurşidi-ki çü kani-zərəş-mahi-şodəh,
Həst layiq ki, buvəd bəndei-dərbaniyi-ma.
Cismi-ma koştı bəbikan bəla coşəni-puş,
Ki buvəd hifzi-ilahi-benigəhbaniyi-ma.
Xani-əşqət səlimi fələkü cümlə məkən,
Kaşi-ayənd həmə xəlqi-behmaniye-ma.

Xülasə, bir çox buna bənzər əşari-məktub hər iki tərəfdən yazılırdı, nəhayət, Yavuz Şah İsmayıl eləni-hərb etdi. Çaldıran müharibəsi adı ilə məşhur olan bu davada Şah İsmayıl 920 tarixində məğlub oldu və bundan sonra fəqət on il yaşayaraq düşənbə

günü rəcəb ayının 19-da tarixi-hicri 930-da Azərbaycanın Sərab mahalının Mönqutay adlı məhəlinə vəfat etdi. Nəşi Ərdəbilə nəql olaraq, babasının məqbərəsində dəfn olunmuşdur. Türbəsi əlyövün mövcuddur. Əbcəd hesabı ilə “Tabi-məzcəə”, “Xosrovdin” və “Zil” Şah İsmayılın tarixi vəfatıdır ki:

Şahi-kərdun pənah İsmayıl,
İn ki, çün mehri-dər niqab şodə.
Əz cəhan rəft Zill Şodəş tarix
Sayə tarix aftab şodə –

qitəsi onu anladır.

Şah İsmayıl alim və şairləri ziyadəsincə sevən bir zat olub, müharibə əsnasında məmləkətlər fəth etdiyi zaman bir çox alim, şair və sairərbabi-hünərlə görüşmüş və onlara fəvqəladə hüsni-təvəccöh göstərmişdir.

Əz cümlə, Bağdadı aldığı zaman dahi şairimiz Füzuli ilə görüşmüş və ona ehtiram etmişdir. Füzuli dəxi Şah İsmayıldan məmnun qaldığı üçün “Bəngü Badə” nam əsərini Xətaiyə təqdim etmişdir. “Bəngü Badə”nin başlanğıcında bu sətirləri oxuyur:

Başəd in mədhi-Şah İsmayıl,
Saqiya, sübh dəmidir, cülə şitab,
Dövrə gəlsin çü mehr cami-şərab.
İztirab içrə əm, xumarım var,
Badəyə xeyli intizarım var.
Qalib olmuş mənə məhabəti-bəng,
Vəhm edib, cülərəm hər işdə dirəng.
Cami-mey sun ki, ta dilirənə
Mədh edim padşahi-dövrənə.

Bu sürahidən olmayın xoşhal,
Dürdi-nisbət müdam olan pəmal.
Məclisəfruzi-bəzimgahi-Xəlil,
Cəmi-oyyam Şah İsmayıl.
Ondan asudədir qəniyyü gəda,
Xəllədəllahü mülkəhü əbədə.

Şah Xətəinin həyatı-ədəbiyyəsi həyatı-siyasiyyəsindən heç də geri qalmır. O, hər iki cəbhədə də coşmuş arslanlar kimi savaşımış və məqsədinə də müvəffəq olmuşdur. Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu hökmdarlarından sonra Azərbaycan ədəbiyyatının tərəqqi etməsinə var qüvvəsi ilə çalışaraq, o yolda da böyük bir ad və şöhrət qazanmışdır.

Bizim Şah Xətəini bu anadək yad və biganə zənn etməmiş təbiidir. Çünki ona dair məlumatı bu çağa kimi biganə mənbələrdən və yabançı məxəzlərdən əxz etmişik.

Əgər bizi doğru və düz yolumuzdan azdıran yazıçıların hamısı əcnəbi millətlərindən olsa idilər, bəlkə də, mən bir o qədər də acı-mazdım. Amma təəssüf olsun ki, Azərbaycan oğlu azərbaycanlı olan müvərrixlərimiz, ədiblərimiz, şairlərimiz də əksəriyyətlə həmin o zehniyyətə qapılmış və o yabançı hissələrin axıntısında özləri ilə bizi də baş aşağı axıdıb getmişlər.

Özgələrdən nə umalım, Şah Xətəinin öz oğlu olan Sam mirzə “Töhfei-Sami” adlı yazdığı təzkirəsində öz atası Şah Xətəinin tərcüməi-halını, yəni bir türk hökmdarının, bir türk şairinin sərgüzəştini və şeirlərini yazarkən ən mütəəssib bir fars kimi düşünmüş və ya da bir əcnəbi mühərriri kimi də qələm yürütmüşdür. Şah Xətəinin türkcə söylədiyi şeirlərindən nümunə üçün olsun belə göstərmədən yalnız farsı bu beytini:

Bistun nalei-zarəm çocənid əzca şod
Kərdi-fəryad ki, Fərhadi digər peyda şod –

yazaraq bu cümlə ilə bəhsinə xitam vermişdir. “Təxəllüsi-hümayuni-əşan dər türki və farsı Xətəist”. Bir az düşünəlim. Bir halda ki, oğul öz atasının və öz doğma milli ədəbiyyatının haqqında böylə soyuqqanlılıq göstərə, daha əcnəbi qələmlərindən və yaxud biganə hissi ilə cihazlanan ədiblərindən nə gözlüyəlim? Sam mirzənin yazısından nə anladıq, nə əxz etdik, – deyə öz-özümüzbə böylə bir sual versək, cavabında deyə bilərik ki, heç bir şey. Fəqət güc-bəla ilə bunu anlama bildik ki: “Təxəllüsi-hümayuni-əşan dər türki və farsı Xətəist”.

Bu qədər. Halbuki biz müfəssəl və geniş məlumatı Sam mirzədən öyrənməli idik.

İndi keçək Osmanlı türklərinin ən namidar füzəlasından olan Katib Çələbiyə. Katib Çələbi dəxi ərəbcə yazdığı “Kəşfüz-zünun ən asamil- kütüb vəl-fünun”¹ ismli kitabında ən əsl bir ərəb ədibi kimi qələm sürərək Şah Xətai haqqında bu sətirləri yazır: “Divani-Xətai türki və hüvə Şah İsmayıl əs-Səfəvi əl-mütəvəffi sənə 930 səlasin və tis’imiətə tarix... və ləhü fiz-zübbəti beytan”.

Katib Çələbi də, Sam mirzə kimi, türklüyünü unudaraq Şah Xətai “Divan”ından bir misra da olsun “Kəşfüz-zünun”una dərc etmək tənəzzülündə bulunmayı, amma eyni kitabda fars, ərəb üdəba və şüərası asarından bəhs edərəkən farsca, ərəbcə söylənilmiş şeirlərdən də bol-bol nümunələr göstərməyi vacib ədd etmişdir.

Gələlim Azərbaycana Azərbaycanda da Şah Abbas Kəbirin müvərrixi, əgər təbiri-cayiz isə, azəri türklərinin Katib Çələbisi mənzələsində olan İskəndər bəy Münşi dəxi kəndisi yazdığı “Aləmarayi-Abbasi”² adlı tarixində özündən əqdəm yanlış yol gedənlərin saliki olduğundan kəndi milli ədəbiyyatına etinasızlığını öz yazıları ilə etiraf edərək Şah Xətaiyə təxsis etdiyi səhifələri bu sətirlərlə tamamlayır: “An həzrət də nəzmi-əşəri-təbiəti-ali dəşt. Amma beşer türki bişter rəğbət mifərmud və təxəllüs Xətai mikərdənd”. Sadıq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas”ı ilə Dağıstanlı Hacı Əliqulu xan Valeh təxəllüsün “Riyazüş-şüəra”sı əlimin altında olmadığı üçün onlardan bəhsə girişməyəcəyəm. XII əsri-hicrinin əvvəllərində yaşamış və “Atəşgədə”si ilə məşhur olan Hacı Lütfuli bəy Azərdən də zikr etmədən keçməyəcəyəm. Bu türk oğlu türk olan Azər kəndi “Atəşgədə”sinə, nümunə üçün də olsa, bir türk şəri yazmadığı kimi, Şah Xətai də bir fars şairi simasında meydana çıxarmışdır.

“Nə nəhayət³ teyyimən in şəri-farsi əz işan səbt şod”, – deyər Sam mirzə töhfəsində dərc olunmuş o yetim farsı beyti “Atəşgədə”sinə köçürərək, Əfşar elinin ən əhəmiyyətsiz şairlərindən olan Dərdi Əfşardan bəhs etməyə girişir. İndi dönəlim zamanındakı qərb və şərq elmlərinin əksərilə cihazlanmış və bütün türk üdəba və ürefasınca məruf və məşhur olan Şəmsəddin Sami bəyə. Şəmsəddin Sami bəy də Şah Xətaidən bir əsr qabaq mübarizəgah həyata qədəm

¹ Katib Çələbi. “Kəşfüz-zünun ən asamil-kütüb vəl-fünun”, I c., səh. 510.

² “Aləmarayi-Abbasi”, I c., səh. 23.

³ “Atəşgədəci-Azər”, I c., səh. 17.

basmış böyük Azərbaycan şair-hökmdarı olan Qazı Bürhanəddinin haqqında məlumatsızlığını büruzo verdiyi kimi, Şah Xətəinin də həyatı-ədəbiyyəsindən büsbütün bixəbər olduğunu “Qamusül-e’lam”¹ ilə meydana çıxarır və yuxarıda adları zikr olunan ədib və tarixnəvislər kimi, ifadədə bulunur ki, eynən aşağıya köçürürəm: “Xətai Şah İsmayıl Səfəvinin şeirdə qullandığı məxləsidir. Farsi və türki əşarı vardır. Tərcümei-halı İsmayıl Səfəvi maddəsində səbq ədib burada əşarından bir beyt irad ilə iktifa olunur:

Çinan xubəst mahi-arizü çahi zənəxdanəş,
Ki Yusif mübtəla köştösü İsmail qurbanəş”.

Bunlardan başqa, əlliye kimi məxəzlər, mənbələr göstərə bilərəm ki, kəndiləri türk olduqları halda, ədəbiyyatdan bəhs edərək Şah Xətəinin türkcə şeirlər söylədiyini dərk edə bilməmişlər və yaxud mütəəssiblik ləkəsi ilə özlərini ləkələndirmişlər.

Şah Xətai barəsində az-çox əhəmiyyətli məlumatı ingilis müştəriqi olan Şarl Riyodan öyrənirik. Şarl Riyo Londonda mövcud Britiş Muzeyi üçün tərtib etdiyi bir kataloqda Şah Xətai “Divan”ından bəhs edərək onun barəsində yuxarıda sadələdiyim türkərbabi-qələmindən daha aydın, daha ətraflı məlumat verir. Şarl Riyo məzkur kataloq”unun Azərbaycan şivəsi ilə yazılmış əsərlərə təxsis etdiyi bölməsində ilk əvvəl dahi şairimiz və mayei-iftixarımız olan sultanüş-şüəra Füzulidən və ikinci, Şah Xətəidən bəhs ilə aşağıdakı üç beyti qeyd edir ki, Kataloq da ancaq bu qədər yazıla bilər:

Sığın fəzli-həqqə, ey talibi-rah,
Ki, yarı-eşq üzünqə eylə həmrah.
Nəsihətnamə yazdım dərvişanə,
Cahanda olmaq üçün bir nişanə.
Eylədim bünyad ol bəndei-öz namüxudə,
Ol yaratmış sərvəri-mərdan Əliyyül-Mürtəza.

Mən hələ altı yaşında idim ki, ikicə beyt hişf edə bilmişdim. O iki beytin birincisi, yəni ilk əvvəl hişf edə bildiyim:

Səbrlə halva bişər, ey qora səndən,
Bəsləsen ətlas olar tut yarpağından,

¹ “Qamusül-e’lam”, III c., səh. 2050.

ikincisi isə:

Şah Xətai küştə çıxdı, açdı hürrün qəbrini,
Bar ilahə əfv qıl kim, tövbəkərəm doğrusu –

beytləridir. O zamandan indi düz 32 il keçir, amma hələ birinci beytin qailini öyrənə bilməmişəm, ikinci beytin isə mətli ilə digər iki arxadaşını tapa bilmişəm. Mən bu dəyərli şeirləri yaxın qohumlarımdan olan Azərbaycan şairəsi Nurşərəf xanımdan¹ öyrənmişdim, ikinci beytin əvvəlləri belədir:

Ey müsəlmanlar, əsiri-zülfü-yarəm doğrusu,
Bu süpəhkarın əlində biqərəm doğrusu.
Derdim, ol dilbər yanında e'tibarım var mənim,
Yoxladım, etdim yoqın, bi'e'tibarəm doğrusu.
Bir quru candan, nolur, qurban edim cananıma,
Ol pəri-rüxsaridən çox şərmsarəm doğrusu.

Mətləbdən ayrılmayaq. Şah Xətəinin Britiş Muzeyində saxlanılan “Divan”ından başqa, yenə iki “Divan”ı vardır. Bu iki “Divan”ın biri İstanbulda Millət Kitabxanasındadır, digəri də Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsində məhfuzdur. Bu divanları görmədiyimdən dolayı² haqlarında da heç bir fikir yürüdə bilməyəcəyəm. Çox ola bilər ki, bu divanlar bir-birilərindən kopya edilmişlər və bu da ola bilər ki, hər biri başqa mövzuda yazılmış əsərlərdir. Katib Çələbi xəbər verdiyi “Divan” Xətai ilə Millət kitabxanasındakı “Divan” da ayrı-ayrı əsərlər olması ehtimaldır. Kitabxanei-acizanəmdə Şah Xətəinin bir kiçik “Divan”ı mövcud olduğu kimi, bir çox mövzularda yazılmış dürlü-dürlü qəzəlləri, qitələri, məsnəviləri vardır. Hər halda tədqiq etmək icab edər. Mütəfərriq qəzəllərindən bir neçəsini nümunə üçün burada dərc edəlim:

¹ Nurşərəf xanım Mirzə Fətəli Axundovun əmisi və müəbbisi olan Şəkili Hacı Ələsgər axundun qızı, həm də Mirzə-mərhumun rəfiqə-həyatı bulunan Tubu xanımın böyük bacısı, alimi-fazil bir şairə idi. Vəfatından 25 il keçir. Xorasanda məfundur. Həyatı-ədəbiyyəsinəndən sırası gəldikdə behs edəcəyik.

² Bu münasibətlədir ki, “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsinin 3-cü sayında Şah Xətəidən behs edərəkən “türkcə yaratdığı qocaman “Divan” demişdim, “Divan”lar deyə cəm etməmişdim.

1

Xaki-payın, dilbərə, bir taci-dövlətdir mana,
Arizin görmək dəxi eyni səadətdir mana.
Çün qəmi-eşqində ölməkdir həyatı-cavidan,
Həq bilir, ölmək deyil, ol istirahətdir mana.
Bunca kim, hicrində zəhmət çəkmişəm, ey bivəfa,
Çünki səndəndir bu zəhmət, sərfi-rəhmətdir mana.
Gərçi məndən dərhicab olursan, ey arami-can,
Yüzünü göstərməyin, billah, inayətdir mana.
Tuşdə¹ gördü dün Xətai, yar olubdur həmdəmi,
Ya tuşumdur, ya xəyalım, tövbə hacətdir mana.

2

Ey boyun tuba, dodağın abı-heyvan nisbəti,
Abi-heyvan deməm anı, çeşməi-can nisbəti.
Qamətü rüxsarını hər kim ki, gördü, söylədi,
Biri güldür, birisi sərv-i-xuraman nisbəti.
Dərgəhin torpağına hər kim qul oldu sidq ilə,
Padşahdır bəndəsi, məğfuru xaqan nisbəti.
Bəhri-eşq içrə sənincün necə qəvvas olmayım,
Dişlərin dür, ləblərində lə'lü mərcan nisbəti.
Bu Xətai övci-zülfün, ta ki gördü məh yüzün,
Gözlərindən yaş tökər, barani-neysan nisbəti.

3

Ey deyən kim, aqiləm, divanə xoş gəlmək gərək,
Kim qılır lafi-hünər, mərdanə xoş gəlmək gərək.
Çün Əzizi-Misri-eşq olmaq dilərsən, ey könül,
Yusif-i-Misri kimi zindanə xoş gəlmək gərək.
Aşiqəm, dərsən, könül, eşq atəşindən dönmə kim,
Şəm' oduna yanmağa pərvanə xoş gəlmək gərək.
Zahidin virdilə daim fikri-zikri ruyi-dust,
Əhli-islaməm deyən imanə xoş gəlmək gərək.
Ey könül, laf etmə kim, mə'nidə laf edən kişi,
Mə'rifət meydanına mərdanə xoş gəlmək gərək.

¹ Tuş, düş – rəya, yuxu deməkdir.

Aşiqəm, derson, könül, şorti budur aşıqlərin,
Hər nə kim cananə qılsa, canə xoş gəlmək gərək.
Ey Xətai, şcirini ol yar istər dinləyə,
Dilrübələr guşinə dürdanə xoş gəlmək gərək.

4

Ey soba, bu aşiqi-dilxəstədən dildarə var,
Bülbüli-zarın dilindən gülşönü gülzarə var.
Söylə kim, ol türkzadə öylə tirəndaz olub,
Tək mənim bağrında ondan sədhəzəran yarə var.
Çox zəmandandır bəri kim, getmiş ol şirinzəban,
Tuti tək təlx oldu ömrüm lə'li-şəkkərpərə var.
Xəstəhal oldum fəraqi-dərdi-hicrindən onun,
Ləbləri dərdə təbibim, gözləri bimarə var.
Ey Xətai, çün sənə həq fəzlidir qəmxar olan,
Qəm yemə dərdü boladən, dur yürü qəmxarə var.

5

Biz əzəldən ta əbəd meydanə gəlmişlərdəniz,
Şahi-mərdan eşqinə, mərdanə gəlmişlərdəniz.
Yazmağa həqqin kəlamüllahi-natiq şərhini,
Bu bəyanın elminə Qur'anə gəlmişlərdəniz.
Qeybi-mütləqdən tamaşayi-rüxi ziba üçün
Bu şahadət mülkünə seyrənə gəlmişlərdəniz.
Kainati-surəti rəhmanə təbdil eyləriz,
Ruhi-Qüdsin ruhsuz insanə gəlmişlərdəniz.
Bir müənbər türrenin küfrünə aməna dəyib,
Həqqə təslim olmuşuz, imanə gəlmişlərdəniz.
Saqiyi-baqi əlindən məst olub içməkdəyiz,
Qətrei-məst olmuşuz, məstanə gəlmişlərdəniz.
Ey Xətai, eydi-əkbərdir cəmalı dilbərin,
Biz bu eydi-əkbərə qurbanə gəlmişlərdəniz.

6

Mən görmədim zəmanədə hüsnün misalı tək,
Munis ola bu canıma mehrin xiyalı tək.
Zülməti-hicr içində bulunmaz su sizlərə,
Ey qönçələb dodağının abi-zülahı tək.

Çeşmi ağardı, nə fələyin qəddi oldu xəmə,
Dövri-qomər də görmədi qaşın hilalı tək.
Min il yazarsa katibi-təqdiri-xalü xətt,
Bir hərfü nöqtə yazmaz onun xəttü xalı tək.
Yusif cəhanə gəlmədi yarı-Xətai tək,
Yə'qub qüssə çəkmədi könlüm məlalı tək.

7

Bəhəmdullah, səfa buldun cəmali-nəbaharından,
Könül miratı pas tutmaz onun xətti-qübarından.
Görüb kuyində dildarın rəqibi, çəkmə qəm hərgiz,
Məsəldir, gül dərənlər ağlamaz gülşəndə xarından.
Keçib hər məsəvadən talibi-didar olan aşıq,
Əlin çəkmək gərək, ey dil, cəhanın cümlə varından.
Xəyali-yar ilə qane olub, meyli-vüsəl etməz,
Şikayət eyləməz sadıq olanlar ruzigarından.
Xətai ölməyə can verməyib meydani-eşq içrə,
Yəzid olsun, dönərsəm Mürtəzanın zülfüqarından.

Şah Xətəinin digər əşarından və bizdə olan kiçik divanından da gələn dəfə bəhs edəcəyik.

Keçən məqalələrimin birində Şah İsmayıl Xətəinin kitabxanei acizanəmdə olan kiçik bir "Divan"ından bəhs etməyi vəd etmişdim. Gecikdiyimdən dolayı hörmətli oxucularımın məni əfv edəcəkləri zənnindəyəm Güvələr, mürgənələr cəhənglərindən qurtarmağa müvəffəq olduğum bu nəfis əsərin adı "Dəhnamə"dir.¹

"Dəhnamə" əlyövüm Britiş Muzeyində mövcud Şarl Riyonun bizə xəbər verdiyi Şah Xətəinin digər əsərindən böyük və mövzu etibarını ilə də ondan qayət dəyərli və Azərbaycan ədəbiyyatı üçün çox mühüm bir əsərdir. Britiş Muzeyində hiş edilən o kitabın digər nüsxəsi də bu həqirin masası üzərində olduğundan dolayı "Dəhnamə"ni bitirdikdən sonra məcmuəmiz vasitəsilə o qiymətli əsəri də nəşr edəcəyik. Hələlik "Dəhnamə"dən bəhs edəlim. "Dəhnamə"

¹ Bu "Dəhnamə"dən qabaq, yəni 697 sənəyi-hicriyyəsində Azərbaycan əzimi-hükəmasından Mövlana Şeyx Əvhəddin Əvhədi Mərağayı "Dəhnamə" adlı farsca mənzum bir əsər yazmış və vaxtının adəti üzrə Xacə Nəsr Tusi toronlarından Ziyaəddin Yusifə ithaf etmişdir. Şah Xətəinin "Dəhnamə"si azərbaycanca olduğundan başqa, mövzusu etibarını ilə də tam mənası ilə başqadır. Yalnız hər iki əsərin adları birdir.

bu vaxta kimi heç bir kəsin, xüsusən həris və gözüac avropalıların əlinə keçməmiş nüdrətən tapılan bir xəzinei-gər-anbəhadır. Füzulinin “Leyli və Məcnun”una çox bənzər və o tərzi-nəvində rişteinəzmə çəkilmiş aşiqanə bir hekayə və yaxud gözəl bir roman adlana bilər. Şairi-şəhirimiz olan Şah Xətai bu kitabını “filtohid bari təala”-

Ba ismi-ila fərdü Yəzdan,
Rəhmən və rəhım və hi sübhan.
Hər karmıqı, ey dil, ibtida qıl,
Çün əhdə bəli dedin, vəfa qıl -

mətlə’ ilə başlayaraq sonra bu növ ilə münacat deyir. Münacatdan sonra Şah Xətai:

Ol şəm’ ki nuri-ənbiyadır,
Ol nur ki, mahi-övlüyadır -

mətlə’ ilə bir nə’t və:

Ol şah ki, məzhəri-xudadır,
Hoqdən kim edər anı cüdadır.

başlangıcı ilə Şahi-mərdan haqqında bir mənqəbət yazaraq sonra tohid, nə’t və mənqəbət hər üçü biryerdə olmaq şərti ilə olduqca digər bir rəqsan mürəbbə söyləyir. “Gözlərdə rəvak qürrətəleyin...” İçərisində bu misra ilə başlanan mürəbbə Şah Xətai “Şah qullarının ümidgahı...” misrası ilə başlayan bənd ilə tamamlayır.

Mənqəbəti bitirdikdən sonra Şah Xətai on iki imam haqqında:

Övsafi-eyi-meyi-məfaxir,
Ümmət onlarınla oldu faxir -

mətlə’li bir mədh yazaraq sonra baharı və baharın siniflərini tərif edir, tohid, nə’t, mənqəbət və mədhlərdən fəqət nümunələr göstərdiyimi söyləməklə bərabər... “Dəhnamə”ni eynən ayrıca verirəm, heç bir hərfini belə təhrif etmədiyim kimi imlasına da toxunmadım. Yalnız yanlış bir kölmə hiss etdiyim, duyduğum misranın qarşısına bir sual işarəsi qoydum...

*“Maurif və mədəniyyət” jurn., 1923-cü il,
№ 3, səh. 30-33; № 4-5, səh. 30-33; № 8-9,
səh. 9-16.*

ÇAĞIRIŞ

Bütün ədib, şair, mühərrir və bilxassə ədibə, şairə və ədəbiyyat həvəskarı yoldaşımız, hörmətli vətəndaşlar! Azərbaycan ədib və şairləri üçün bir dərnək təşkil edilməsi çox zamandan bəri arzu olunurdu. Bu arzuya müvəffəq olmayıb, həsrətlə dünyadan gedən ərbabi-qələmlərimiz də az olmamışdır. Üç əsrdən bəri ağgün¹ ədib və şairlərimizdə olan sınıq qəlb... müşahidə olunurdu. Fəqət, iki əsr bizdən qabaq yaşamış mərhum Mirzə Fətah keçmişi yad edərək əsrindən şikayət etdiyi mənzuməsində gələcəyə bir nikbinlik gözə çarpır. Şair qədrdanların bir zaman gələcəklərinə şirinzəban, nüktəpərvər Fətahın harada olduğunu soruşacaqlarına ümidvar olaraq deyirdi:

Bizdən sonra bəşanki bəharü xəzan keçər,
Nə namü nə nişan qalır bizdən, nə bir əsər,
Ə'sari-dəlmişin verə bizdən məgər xəbər,
Keçməz o qədr vəqt ki, qədrin bilən deyər,
Fətah nüktəpərvəri şirinzəban hanı?

Mərhum Hacı Seyid Əziz Şirvaninin də “Beytüs-şəfa”sı dərnək təşkil üçün atılan ilk addımdır ki, vaxtın müsaidəsizliyindən yaşaya bilməmişdir. Dərnəyin olmaması bu vaxta qədər bir çox bacarıqlı, müqtədər ədib və şairlərimizi susdurmuş, daha doğrusu, onları büsbütün möyus etmişdir. Qədrdanlıq, təşviq, tərgib olmayan bir məmləkətdə, şəxsiz, ədəbiyyat da tərəqqi edə bilməzdi. Əski ədib, şairlərimizin cahanbüha, şahkar əsərləri mürgənələr, güvələr yemi olduğunu gören mütəəxxirin heç bir vaxt öz istedadlarından istifadə etmək fikrinə düşməyirdilər. Hər kəs öz məsul fikrini ikinci dərəcəyə buraxıb, digər bir iş tutmaq xəyalına, daha doğrusu, məişətini başqa bir yol ilə təmin etməyə çalışırdı, nəzm, nəsr gah-gah təğənni üçün yazırdı. “Müştərisiz mətah zaydır” qəbilindən bu dürlü əsərlər yazılarda arada zay olub gedirdi. Dünyada “olmaz” iş yoxdur. Hər bir “olar” ancaq-ancaq məhal-mühaldır! Necə ki, adını xatırlamadığım bir şair deyir:

¹ Ağgün – xoşbəxt

Buna kim aləmi-imkan dərslər,
Bunda “olmaz” demə, “olmaz” olmaz!

Bu olmaz, qeyri-mümkün, möhal ədd edilən “Azərbaycan ədib və şairlər ittifaqı dərənəyi” də Azərbaycan Şura Cümhuriyyəti zamanında çox asanlıqla ərsei-vücuda gətirilir. Şura hökumətinin maarif və mədəniyyət cəbhəsinə əhəmiyyət verməsini, bilxassə Azərbaycanda bu yolda misli görünməmiş fədakarlıqlar göstərməsini səmimi-qəlbədən təbrik etmək sözədir.

Üç əsrədən bəri bir xəyal olaraq fikirlərdə dolayan ədiblər, şairlər dərənəyi “maarif və mətbuat” səhnei-əbəd müddətində ərzi-iğdam edirəm. Demək, dünyada “olmayan” iş yox imiş! Hər bir şey ola bilərmiş! Məhz müvəffəqiyyət üçün səmimiyyətlə çalışmağa qabiliyyət lazımdır! Çünki:

Naqabiləst an ki, bəmətləb nəmərəsəd
Vər nə zəmanə dər tələbi-mərd qabiləst¹ –

demişlər.

Biz indi bütün ərbabi-qələmi bu çağırışla çağıraraq dərək bərəsində gənəşmək, qonuşmaq istəyirik. Heyəti-mütəşəbbüsənir səyi və fəaliyyəti sayəsində artıq Azərbaycan ədib və şairlər ittifaqı dərənəyi təsis edilmiş, məramnaməsi yazılmış, adı da “İldırım” qoyulmuşdur. Bu münasibətlə bütün qələm arkadaşlarımıza müjdə verərək həmin avqust ayının on səkkizinci günü axşam saat yeddidə Darülmələumat binasına təşrif gətirərək məramnaməmizi gözədən keçirmələrinə rica edirik.

*Bakı, 15 avqust 1923-cü il.
“Kommunist” qəzeti, 17 avqust
1923-cü il, səh. 4.*

¹ Mətləbə yetməyən qabiliyyətsizdir. Doğrudur ki, zəmanə qabiliyyətli kişi axtarır.

TÜRKMƏN ŞAİRLƏRİ

Türkdilli xalqların bir özəyini təşkil edən türkmənlərin özlərinə məxsus ədəbiyyatları və avropalıları məftun edən müqtədir və fəzilətli şairləri vardır. Vambəriləri, Bartoldları maraqlandıran Əhməd Yəsəvilər, Sufi Allahyarlar, Məşrəblər, Durdu Şeyxlər, xüsusən Məxtumqulular, Zəlililər bu günə kimi nədənsə azərbaycanlıların nəzərdiqqətlərini cəlb etməyə müvəffəq olmamışlar. Bu halda keçən keçmiş, bu gün onlardan bəhs etməyimiz icab edər. Zira bunu bizdən həm zaman, həm də məkan tələb edir. Ərəbistanın qumlu səhralarında yaşamış ərəblərin minlərcə ziyarət, münacat, qəsidə, xütbə, rəcəz və mərsiyələrini hişf etməyi lazım bildiyimiz bir vaxtda öz doğma millətimizdən yetişən köçəri türkmən şairlərinin, Bakıda otura-otura, qoşmalarını, varsağılarını bilməmək, öyrənməmək bizim üçün böyük bir nöqsan ola bilər. Bakı ilə türkmənlər yurdunun ən uzaq fasilələri ancaq iki günlük yoldur. Qonşuluğumuzda Qızılsu (Krasnovodsk), Manqışlaq (Gümüş təpə), Künbədi-Kabus, Astrabad, xüsusən Mavərai-böhri-Xəzər kimi yerlər vardır ki, o yerlərdə bu gün tamamilə bizim şivəmizə yaxın ləhcədə danışan türkmənlər yaşamaqdadırlar. Türkmən ədəbiyyatı ilə azəri türklərini və Azərbaycan maarif və mədəniyyəti ilə türkmən ellərini aşına və tənvir etmək bugünkü vəzifələrimizin ən ümdələrinin biridir və bunu nəzəri-etibarə alaraq bu nömrədən etibarən türkmən şair və şairələrindən bəhs etməyə səy edəcəyik. İlk əvvəl türkmənlərin filosof şairi olan Məxtumqulu ilə Durdu Şeyxin bir-birilərinə müəmma tərzində verdikləri sorğu və qaytarğuları “Maarif və mədəniyyət” oxucularına təqdim edirəm.

SORĞU-QAYTARĞU

SUAL-CAVAB

Məxtumqulu:

Ol nəmədir, yaşıl geyib əsiyər,
Ol nəmədir, ayağı yox tosiyər,¹
Ol nəmədir, yeddi dərya kəsiyər,
Şair olsan, şundan bizə xəbər ber.²

¹ Tosiyə - ahəstə-ahəstə yerimək

² Ber - ver

Durdu Şeyx:

Ol okindir yaşıl geyib əsiyər,
Ol yilandır ayağı yox tosiyər,
Ol baltqıdır, yeddi derya kəsiyər,
Bizdən səlam olsun cavab şeylədir¹.

Məxtumqulu:

Ol nəmədir, yaxası bar,² yanı yox,
Ol nəmədir, gögdəsi³ bar, qanı yox,
Ol nəmədir, adəm yutar, canı yox,
Şair olsan, şundan bizə xəbər ber.

Durdu Şeyx:

Ol kəfəndir, yaxası bar, yanı yox,
Göbələkdir, gögdəsi bar, qanı yox,
Qarə yerdır, adəm yutar, canı yox,
Bizdən səlam olsun, cavab şeylədir.

Məxtumqulu:

Ol nəmədir, dərvasasız qaladır,
Ol nəmədir, pəncərəsiz binadır,
Ol nəmədir, bir-birindən aladır,
Şair olsan, şundan bizə xəbər ber.

Durdu Şeyx:

Ol könüldür, dərvasasız qaladır,
Ol qəbirdir, pəncərəsiz binadır,
Ol ay-gündür, bir-birindən aladır,
Bizdən səlam olsun, cavab şeylədir.

Məxtumqulu:

Ol nəmədir, yemədilər, doydular,
Ol nəmədir, uluq günə⁴ qoydular,
Ol kim idi, dabanından soydular,
Şair olsan, şundan bizə xəbər ber.

¹ Şeylədir söylədir, belədir

² Bar var

³ Gögdə – gövdə, bədən

⁴ Uluq – oluq, olacaq, qiyamət günü

Durdu Şeyx:

Ol didardır, yemədilər, doydular,
Ol nəmədir, qiyamətə qoydular,
Nəsimini dabanından soydular,
Bizdən səlam olsun, cavab şeylədir.

Məxtumqulu:

Ol nəmədir, yeddi ölkə gəziyə,
Ol nəmədir, belin bir zad əziyə,
Ol nəmədir, adam yallı seziyə,
Şair olsan, şundan bizə xəbər ber.

Durdu Şeyx:

Ol çobandır, yeddi ölkə gəziyə,
Ol qoyundur, tayaq¹ belin əziyə,
Bədö atlar adam yallı seziyə,
Bizdən səlam olsun, cavab şeylədir.

Məxtumqulu:

Ol nəmədir, torpaq üstə sürünməz,
Ol nəmədir, adamlara görünməz,
Ol nəmədir, heç bir dona bürünməz,
Şair olsan, şundan bizə xəbər ber.

Durdu Şeyx:

Ərənlərdir, zəlil bulub sürünməz,
Ol bələdir, gəlsə, gözlə görünməz,
Yalan korrun² heç bir dona bürünməz,
Bizdən səlam olsun, cavab şeylədir.

Gələcək sayımızda Məxtumqulunun filosofanə şeirlərindən bəhs edəcəyik.

*“Maarif və mədəniyyət” jurn.,
1923-cü il, № 8-9, səh. 9-10.*

¹ Tayaq - dayaq, dəyənək, çomaq

² Korrun - söz-söhbət

ŞAH BEYT VƏ BƏRCƏSTƏ MİSRALAR

Bu çağa kimi mühörrirlərimizin yazdıqları məqalələrdə və nətiqlərimizin irad etdikləri nitqlərdə yürütmək istədikləri fikirləri qüvvətləndirmək üçün əksərən ərəbcə və farsca söylənilmiş beytlər və misralar istemal edilmişdir. Azərbaycan şairlərinin cahanbəha və əbədində zərbül-məsəllər sırasına keçmiş şeirlərini işlətmək kimsənin qələminə, dilinə gəlməmişdir. Əgər bir və ya iki dəfə belə bir iş vaqə olmuşsa, o da dilin topuq vurması və yainki qələm xətası hesab edilə bilər. Bu iki səbəbdən dolayı nəşət etmişdir. Birinci səbəb budur ki, Azərbaycan şairlərinin söylədikləri abdar şeirlərin daha mühüm bir qismi hələ təb və nəşr edilmədiklərinə bəzi ərəbi-qələm onları oxumağa müvəffəq olmamışlar. İkinci səbəb də budur ki, kimliyini dərk edə bilməyən və öz doğma milli ədəbiyyatına yuxarıdan aşağıya qazbaxışı baxanlar şairlərimizin yaratdıqları layəmət şah beyt və bərcəstə misralarını bilə-bilə işlətməyə tənəzzül etməmişlər. Bizim bunlarla işimiz olmamış və bundan sonra da olmayacaqdır. Çünki bunları artıq zaman və bilxassə hökumətimiz doğma ana dilimizə və milli ədəbiyyatımıza baş əyməyi öyrətmişlər. Biz Azərbaycan və türk dilli xalqların şairlərinin vücuda gətirdikləri bütün asarı-nəfisəni bildiyimiz qədər təqdim etməkdən çəkinməyirik və jurnalın bu nömrəsindən etibarən şah beyt və bərcəstə misralarımız üçün Azərbaycan məhsulifikri olmaq şərti ilə ayrıca səhifələr açdıq və bundan sonra bu mühüm nöqtəyə ayrıca əhəmiyyət verəcəyimizi də vəd edirik.

*Cəhan bağında, ey arif, budur məqbul insi-cin,
Nə kimsə səndən incisin, nə sən bir kimsədən incin.*

Naməlum

*Əbləh odur, dünya üçün qəm yeyə,
Tanrı bilir, kim qazana, kim yeyə.*

El sözü

*Səbr ilə halva bişor, ey qora, səndən,
Bəsləsən, ətlas olar tut yarpağından.*

*Əgər nuş istər isən, nişə qatlan
Ki, nuşi nişsiz verməz bu zənbur.*

Nəsimi

Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı,
Gəh yoxsulu bay eylər, gəh yoxsul edər bayı.

Hər nə var – adəmdə var, adəmdən istərlər həqqi,
Olma iblis şəqq, adəmdə sirri-Allah var.

Xətai

Bəsirət əhli nişan istəməz ki, kövnü məkan,
Nişan ilə doludur, binişan ilə doludur.

Qövsü

Ta ibtidai-ələmə basdıq qədəm, həman
Gördük gəlir qulağımıza intihə səsi.

Mövcü

Nə qəm dustaqlıqdan, şir üçün zəncir cyb olmaz,
Qəfəsdə bülbülü tutini saxlarlar, nə kim zağı.

Sərşar

Vüsəlın şərbətin içən məhsəbə
Fəraqın ağusu çəndan kar etməz.

Nəsimi

Düşmən bir olsa, dəf'ini asandır eyləmək,
Vay ol zaman ki, üz qoya dör bir kənaridən.

Naməlum

Sən öz yamanlarını yaxşı et, nə hasil kim,
Zəmanə yaxşı ilə, ya yaman ilə doludur.

Qövsü

Ey könül, eşq əhlinə hərdəm gülərdin şəm' tək,
Bən deməzdim ki, bir gün ağlıyasıdır gülən.

Həbibü

Dövlətinə bu dünyanın olma müqəyyəd, ey könül,
Anın üçün ki, dünyanın dövləti bisebat olur.

Nəsimi

Gər ənəl-həqq söyləməkdən darə asılısam, nə qəm,
Bunca Mənsurun asılmış başı bir dar işte gör.

Nəsimi

Hər uzun boylu şücaət edə bilməz döva,
Hər ağac kim, boy ata, sərv-i-xuraman olmaz.

Füzuli

Gül fəraqından gəl, ey bülbül, səbur ol, ağlama,
Qış keçər, xəndan olur gülşən, gəlir fəsl-i-bahar.

Nəsimi

Sənin fərşin ki, zahid, buriyadır,
Həqiqət mənzilində bu riyadır.

Nişat

Mərd igidlər özünə məhbəsi meydan sanır,
Sanma hər nakəsü namərd bu meydana düşər.

Vaqif

Aşiqi-püxtə görək xirqei-töhmət geysin
Eşqdə xam idi Məcnun kim, özün ur eylədi.

Zikri

Bəxt nasazü fələk bimehr dövran kəmcidar
Əsr namərd oldu mən mərđi-nər müştəqiyəm.

Zikri

Get dolangilən, xam isən hənuz,
Püxtə olmağa çox səfər gerek.

Nəbati

Səbr qıl fəsadi-rəhm et, nəstərin ahəstə vur,
Çünkü Leylinin qanı Məcnunun ə'zasındadır.

Zikri

Gər qara daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən,
Rəngi təgyir tapar, ləli-bədəxşan olmaz.

Füzuli

Səndə yox bəzlü səxa, məndə vəfadan zorrə,
İki yoxdan nə çıxar, gər danışaq min kərrə.

Naməlum

*"Maarif və mədəniyyət" jurn.,
1923-cü il, № 10, səh. 17-18.*

DİLMAC

Doğma ana dilimizin yolunda çin ürəklə çalışanların sayı gündəngünə artmaqdadır. Hər yazıçı bu yonulmuş dadlı dilimizi özge dillərin boyunduruğundan qurtarmaq istəyir və buna irişmək üçün dürlüdürlü yollar arayır.

Böylə olduqda kimsə bu yolda öz köməyini, yardımını əsirgəməməlidir. “Varın verən utanmaz” məsələcə, biz də “Dilmac”da qaraladığımız sözləri oxucularımızın gözləri önünə sorduk. Bu sözlərimiz əgər dərin oxumuş və başbilənlərimizin qılıqlarına uyğun gəlirsə, bu işə olan sevgimiz get-gedə daha da artacaqdır.

İncə düşünən yazıçılarımız da “Dilmac”ın yanlışlarını düzəltmələri ilə bizi özlərinə borclu edə bilərlər.

Ana dilimiz olduqca varlı və zəngindir. Yalnız çalışmaq və itmişbatmış sözlərimizi aramaq və tapmaq gərəkdir. Azərbaycanlılar üçün bu unudulmuş və büsbütün yaddan çıxmış sözlər olduqca dəyərlidirlər.

Yiyəsiz əkinə çağırılmamış qonaqlar gəldiyi kimi, dilimizin də hələ gənc ikən boy atmış şivələrinə, baş çəkmiş budaqlarına, sarmaşiq sarınan kimi, yad sözlər gəlib sarınmışdır.

Güllüklərimizdə gözəl qoxulu və alabəzək çiçəklərimiz özü özbaşına bitən və kimsəyə gerek olmayan əsassız əlaqların çoxluğundan büsbütün soluxmuşdur. Bunların qurumaması və güllərimizin, çiçəklərimizin cücərib artması üçün o dəyərsiz sarmaşıqlar və o iysiz, qoxusuz əlaqlar kökündən qoparılıb atılmalıdır.

Ərəb əlağı ilə fars kol-kosun kökdən
Çəkib çıxarmalıyıq kim, çiçəkləsin ləkimiz.
Bu el işində gerek əllik ilə biz çalışaq,
Çalışmayınca açılmaz düyməli ilməgimiz.

Gerçəkdən də belədir: buyuruq ilə dil yaradılmaz. Dili öyrənmək üçün clə yanaşmalıyıq. Elin köməyi ilə itirdiyimiz sözləri tapa bilərik. Danışdığımız dilin kökü, qaynağı əllərimizin göz bəbəyi kimi qoruyub və bugünədək saxlaya bildiyi sözlərdir.

“Kommunist” qəz., 9 noyabr
1923-cü il, № 253, səh. 7.

AĞA MƏSİH

Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox nöqtələri qaranlıqda qaldığı kimi, XII əsr-hicridə də min məşəqqətlə əmələ gətirilmiş ədəbiyyatımız, demək olar ki, tamamilə qara dumanlar altında qalmışdır. Məndən qabaq gələn mühərrirlər ədəbiyyatımız üçün çox feyzli olan o əsrlərdən bizə yalnız Vaqiflə Vidadini göstərə bilmişlər. Halbuki Vaqiflə Vidadini XII əsr deyil, XII əsrin axırları ilə XIII əsrin əvvəllərini dərk etmiş şairlərimizdondirlər.¹ Məhəmməd bəy Cavanşirin hökmünə görə, başı oğlu Əli ağanın başı ilə biryerdə kəsilən bədbəxt Molla Pənah Vaqifin tarixi-qətli 1212-də olduğu kimi, Vidadinin tarixi-vəfatı da ondan çox-çox sonradır. VIII və IX əsr-hicridə ədəbiyyatımızda canı-dil ilə çalışaraq abru kəsb edən Nəsimilərin, Həbibilərin, Füzulilərin, Şah Xətəilərin unudulmuş giranbəha şeirlərini meydana-mətbuata çıxarmağa çalışdığım bir zamanda XII əsrdən də bəhs etməyim lazım, həm də vacibdir. Çünki əsrlərdən bəri Vaqiflə Nəsimi arasında sənətkarlar əlləri ilə işlənib uzadılan o zərif, nazik şair silsiləsinin artıq həlqəsi həlqəsindən ayrılmış və büsbütün qırılmışdır. O silsiləni qurmaq və o qırılan ədəbi zənciri gözəl bir surətdə bir-birinə bitişdirmək üçün iki cəbhə-alında də çalışmalıdır, yəni Vaqifdən başlayaraq Nəsimiyə doğru irəliləməli və eyni zamanda Nəsimidə də dayanmayaraq ondan qabaq gəlmiş və bizim üçün türkçə yadigarlar buraxıb gedən ustadları tapmalı və tanımalıyıq. O böyük ustadlar tapılmadıqda və əsrləri təyin edilmədikcə ədəbiyyat tariximiz meydana çıxa bilməyəcəkdir ki, bu da ədəbiyyatımıza, həm də məktəblərimizə böyük nöqsan və böyük açıqlıq təşkil edəcəkdir. İndi keçəlim bəhsimizə. Bəhsimiz də Ağa Məsihdir.

¹ Məhəmməd bəy Cavanşir rus-osmanlı müharibəsində şücaətləri ilə məşhur olaraq 1903-cü ildə vəfat edən Kəhrizli kəndinin ən böyük mülkədarı olmuş Rus Əhməd bəy Cavanşirin babasıdır ki, şirvanlı Mustafa xanın əli ilə Şəkiddə öldürülmüşdür. Məhəmməd bəy Cavanşir əmisi İbrahim xanın Cəfəriyə gətirməsindən və Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağda başı kəsildiyindən istifadə edərək, həm Ağa Məhəmməd şahın, həm də öz əmisi İbrahim xanın bütün xəzinə və cavahiratını qarət etmişdi. Molla Pənah Vaqifi də oğlu ilə bərabər öldürməkdə məqsəd Vaqifin arvadını almaq idi ki, böylə də etdi. Bədbəxt şairi və oğlunu öldürdərək arvadını da aldı. ("Tarixi-Mirzə Adıgözəl", fəsil 31, səh. 83)

XII əsrdə yaşayan ən fəhəətli, bələğətli şairlərimizin biri də Ağa Məsihdir. Ağa Məsih azərbaycanlılar üçün Şiraz mənzeləsində olan Şamaxı şəhərindəndir. Ağa Məsihin adı Məsih, atasının adı Məhəmməd, təxəllüsü də həmin öz adı olan Məsihdir. Məhəmməd İsfahandan, Kaşandan tirmə, ibrə və sair arşın malı gətirib satdığı üçün şirvanlılar arasında Sövdagər Məhəmməd ləqəbi ilə məruf idi. 1155 sənəyi-hicriyyəsində Şahzadə Nəsrulla mirzo Şirvani və Ağısu qalasını alıb şəhəri qarət etdirdiyi zaman Ağa Məsihin gənclik zamanı idi. Ağa Məsih əsrinin ən məşhur şairlərindən olan Nişat Şirvani və Zülali ilə də həməsr, həm də dost idi. Bu üç şair çox şeirlərini biryerdə söyləmişlər və əksərən bir-birilərinə nəziərə demişlər. Amma eyni zamanda bu şeirlərin hər biri ayrı bir lətafətə, xüsusi bir məlahətə malikdir. İddiamıza sənəd olmaq üçün o nəziərələrin birini eynən aşağıda verirəm:

Nişat:

Şuri-cünun aşıqinin başına rifət verir,
Hər kəsə dünyada Həqq əqlincə dövlət verir.
Qanım içərkən bular çeşminə eyni səfa,
Elo ki, meyxarələr bəzminə zinət verir.
Harda görərsən, könül, yarı, dolan başına,
Sanma ki, dövrən sənə bir dəxi fürsət verir.
Surəti-halın demək aşıqə lazım deyil,
Yüz verə iqbal əgər, bəxt özü surət verir.
Gövhəri-nəzmin, Nişat, eyləmə hər yerdə sərf,
Bir belə bazaridə kim sənə qiymət verir?

Ağa Məsih:

Aşıqə təlimi-yar feyzi-bəşarət verir,
Hər necə gül bülbülə dərsi-fəhəət verir.
Ol səhiqəd püstələb gülşənə olsa rəvan,
Qönçəni dilxun edər, sərvə xəcalət verir.
Duzəx odu söylənir, şiddəti məşhurdir,
Canda fəraq atəşi özgə hərarət verir.
Çərxə vəfa bağlama, eys edə gör vəqt ikən,
Və'də irişsə, əcəl sanma ki, möhlət verir.
Gövhəri-nəzmin, Nişat düşsə Məsih əlinə,
Rayici-bazar edib, aləmə şöhrət verir.

Zülali:

Şərmi-ərəq gül üzə özgə lətafət verir,
Hüsni-gülüstaninə abi-nəzakət verir.
Vəsləti-məhrulərin mümkün olur vəchi bu,
Kövkəbi-iqbalıma bəxt özü surət verir.
Qətlinə eşq əhlinin qaşları haşa deyir,
Gözünə qarşı durub, qəmzə şəhadət verir.
Eşqdə hər bülhəvəs lafi-gəzaf etməsin,
Canını cananına əhli-dəyanət verir
Nəzmi-Nişatü Məsih düşsə, Zülali, ələ,
Feyzi-həyati-əbəd eyşi-məsərrət verir.

*“Şərq qadını” jurn., 1924-cü il,
№ 1, səh. 7–8.*

“NƏSİHƏTNAMƏ”

Şah Xətaiyə yaxın düşmök doğrudan da çox xətalı iş imiş. Onun tarixi-həyatı ilə hənuz aşına olmaq ərəfəsində olan Azərbaycan süəra və üdəbası bu barədə bizimlə, bəlkə də, bir zaman həməqədə olurlar; bunu biz özümüz sınaдық və özümüz imtahan etdik. Şah Xətainin həyatı-siyasiyyəsi deyil, həyatı-ədəbiyyəsindən belə kiçik bir nəbzə yazarkən, nədənsə, birdən-birə böyük bir xətaya uğradıq. Yazıçılarımız bir neçə qələm arkadaşlarımızın incə hissələrini qıdıqladı və hətta bir qisminin də əfkarını təlatümə gətirərək dalğalandırdı. Şah Xətai üstündə çox böyük gurultu, patıltılar qopdu və bir çox par-par parlayan fulad qələmlər ikiyə bölündüklərindən dolayı məsələni cığırından çıxararaq mübahisədən mücadiləyə keçdilər. Nəticədə Şah Xətai bir tərəfin təqdirinə məzher olaraq, digər tərəfin də təqdirinə məruz qaldı. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi müdirinin karikaturasına məruz qalan Şah Xətai eyni zamanda, Leningrad əncümədanış əzasından müstəşriqi-şəhir professor Marin tarixi məktubu ilə təmciid olundu. Xülasə, müsadimei-əfkardan bir bariqei-həqiqət parladı və hər kəs Azərbaycan tarixi-ədəbiyyatında Şah Xətainin ali-ə’lal bir mövqei olduğuna gerçəkdən qənaət hasil etdi.

Zatən dəyərli əsərlər daim tənqiddə və bir çox qeylüqal və dediqodulara da bais olur. Çünki tənqiddə uğramayan və münəqqidlər nəzər-diqqətlərini cəlb edə bilməyən əsərlər, bizcə, heç bir əhəmiyyətə malik deyildir. Əsəri əsər edən tənqididir, məəttəəssüf ki, ədəbiyyatımız honuz bu səadətdən məhrum və bu münasibətlə də məzlumdur. Biz belə bir gurultu, patıltını ən əvvəl ilahi şairimiz olan şirvanlı Seyid Nəsimi, ikinci, məliküş-şüəra Həbibbi və üçüncü, böyük şairimiz Şah Xətəinin başları üzərində gözlöyirdik. Nədənə bu şərəfət Həbibbiyə və Nəsimiyə nəşib olmadı, bütün şairlərimizdən artıq əza və bəlayə düçar olan Nəsimi də tənqidin o feyzli rəşəhatından binəşib oldu. Qaranlıq səmayi-ədəbiyyatımızda Nəsimi, Həbibbi və Xətəilərin belə bir-birinin dahısınca bərqi-ləmi kimi parlamaları və bu parlayışlarla bərabər, dəhşətli gurultu, patıltıların qopmaları bizə müzlim gecələrdə vaqe olan göylərin müdhış gurultularını və ildırımların şaxımalarını andırır ki, təbii, bunların arxasınca tutulmuş göy üzü açılmağa və dan yeri qızarmağa başlayacaqdır. Azərbaycan ədəbiyyatı yoxdur, – deyən nəümidlər məhz o andan ctibərə biləcəklər ki, biz min iki yüz illik möhtəşəm bir ədəbiyyata malikik və tarixi-ədəbiyyatımız Vaqıfdən deyil, çox-çox irəlidən başlayır. Təbii mə'dənlərimiz aranıldıği kimi, ədəbiyyat xəzinələrimiz də aranılmalıdır. Bu isə gəncliyin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Çünki əski ədəbiyyatımızdan bixəbər olanlar yeni ədəbiyyatımızda da mühüm mövqələr tutmaqdan aciz olarlar. Bir də hər bir şeyin təkamülü tədric və qayət səmimi tədqiq və tətəbbö sayəsində əldə edilə bilər.

Məqsəddən ayrılmayalım: məqaləmizin başına iri hərflərlə "Nəsihətname" yazdığımızdan dolayı, mövzui-bəhsimiz də o olacaqdır. Çünki keçən məqalələrimizin birində bu kiçik əsərdən məlumat verəcəyimizi vəd etmişik. Şah Xətəinin "Nəsihətname"si də, digər əsəri kimi, nadir nüsxələrdəndir. Bütün İran üdəbası bu əsərdən bixəbərdir. Bu nadir əsərin bir nüsxəsi London Britiş Muzeyində məhfuz və bir nüsxəsi də acizin kitabxanasında mövcuddur. İngilislərin gözüaçıq müstəşriqlərindən olan Şarlı Riyo Britiş Muzeyi üçün tərtib etdiyi 205 nömrəli "Kataloq – Asamil-kütüb"ündə əsərin adı "Nəsihətname" olduğunu bilmədiyi üçün yalnız bu iki beyti:

Sığın fəzli-həqqə, ey talibi-rah,
Ki, yarı-çşqin özünə eylə həmrah.
Nəsihətnamə yazdım dərvişanə,
Cəhanda olmaq üçün bir nişanə.

yəni kitabçanın baş mətləi ilə son məqtəini “Türkcə yazmalar kataloqu”nda eynən dərc edir.

“Nəsihətnamə” kiçik bir kitabça və balaca bir risalədir. Təsəvvüf əhli yanında çox qiymətli olan bu əsər “vəhdəti-vücad”dan bəhs digər bir çox mətalibi və nəsaychi havi məsnəvi səbkində və 166 beytdən ibarətdir. “Nəsihətnamə”nin bir çox yerləri hənuz bəziləri üçün qiyməti-ədəbiyyəsini hişf edə bilməşdir. Onlardan bir neçəsini öz imlası ilə aşağıya köçürürəm:

Yəqin bil, doğruluq dost qapısıdır,
Həqiqət aləminin tapusudur.¹
Kəmal əhli ilə olgil müsahib
Kim, andan mərifət kəsb et əcaib.
Yükün zülm isə arxadan buragil,
Təfərrüc eyləyib didarə baxgil.
İrəsən mənzilə oynayə-gülə.
Ki, bənizin bənziyo gülşəndə gülə.
Budur sözüm sana, məndən əmanət,
Könül yıxma, vəli, eylə imarət.
Özün bilməz ilə durma-oturma,
Ömür zayc keçir, əqlin itirmə.
Hər iş kim, tutasan, eşq ilə tutgil,
İki sanmışlığı, ey can, unutgil.
Özünü məskonət bəbində xak et,
Bu cismi-mərifət abında pak et.
Keçid gözlə, sakın, keçmə bu suyu,
Deyib naməhrəmə, açma busuyu.²
Əzəldən bir məsəldir kim, demişlər,
Təriqət pirləri şəkər yemişlər.
Nə isə zahirin batini uldur,
Zahirdən batinə dəsdoğru yoldur.
Çırağı-çşqin, ey can, eylə rövşən
Ki, zülmət rəf' ola, cism ola gülşən.

¹ T a p u – qiblogah, səcdəgah

² B u s u – kəmin, xəlvət

Xəyali-eşqi sənqa həmdəm eylə,
Anınla həmsəfavü həmdəm eylə.
Olur eşqi ilə canlar həqqə vasil
Ki, eşqi olmayan candan nə hasil?
Qəmədən əfzəl oldu ədlü insaf,
Həqqin evi durur, olsa könül saf.

“Nəsihətnamə” hicrətin 1016 tarixində Dərgahqulu Kirmanı qələmi ilə tirmə kağız üzərində yazılmış və qızıl suyu ilə səhifələri cədvəllənmiş bir əsərdir. Təəssüf olsun ki, səliqəsiz saxlandığından nəfəsətini qeyb etmişdir. “Nəsihətnamə” bitdikdə Dərgahqulu Şah Xətaiyə xitabən bir rübai söyləyərək, özünün Hüseyniməzhəb, yəni Sadat Hüseynidən və Şah Səfiyəddin Ərdəbilinin dərgahı qullarından və bu münasibətlə adının Dərgahqulu qoyulduğunu sorahətən söyləyir:

Mən Hüseyniməzhəbəm, şahın qulu,
Yeni kim, mə'nidə Allahın qulu.
Ey Xətai, padişahımız kimi,
Olmayınca uş bədrəhın qulu.¹

*“Maarif və mədəniyyət” jurn.,
1924-cü il, № 4, səh. 36-38.*

SƏFİ

*Olmayan qəvvasi-siphəri-mərifət arif deyil
Kim, sədəf tərkibi-təndir, lö löi-şəhvar söz.
Artıran söz qədrini sidq ilə, qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.*

Füzuli

Hər nə qədər Azərbaycan şairlərini bəyənməyənlər və məhz dargözlülük nəticəsi olaraq o nazik qəlblə və kövrək ürəkli insanları təkdir edənlər varsa, təbii, beş o qədər də təbiətin o nadir oğullarını təmciid və təqdir edənlər də vardır.

¹ Uş bədrəhın qulu – bu dərgahın qulu

Söz yaradan ədib və şairlərimizi tarixdə öyənələr olduğu kimi, söyənələr də olmuşdur. O kimi insanlar indi də vardır və yəqindir ki, bundan sonra da olacaqlar. Çünki Bakıda nəşr edilən “Kommunist” qəzetəsi ilə Moskvada nəşr edilən “Qızıl Şərq” məcmuəsi idarələri şairlərimizi təqdir etdiklərindən dolayıdır ki, dürlü-dürlü azərbaycanca və farsca şeirlər, rəngarəng mənzumələr təb və nəşr edilir.

XI əsri-hicrinin son yarısında ədəbiyyatımızı çiçəkləndirərək doğma ana dilimizi genişləndirən mövzun təbli şairlərimizin biri də Səfidir. Səfi parlaq bir hələi-qüdsiyyətlə məhat olan Şeyx Səfiyəddin Ərdəbili xanədanına maddi və mənəvi rabitələr ilə mərbut olan Şamlı Zülfüqar xanın oğludur. Adı Səfiqulu, təxəllüsü də adından məxuz olan Səfidir. Atası Zülfüqar xan kimi, özü də Səfəviyyə ricalihökumətindən olduğu üçün əvvəl zamanlar fars tarixlərində Səfiqulu bəy, sonralar Səfiqulu xan adları ilə zikr və yad olunmaqdadır. İran Təzkirətü-şüəra yazanları bir çox şairlərin haqqında səhlənkərlilik etdikləri kimi, Səfini də büsbütün unutmuşlar. Şeir və şairlər valeh və məftunu olan hind üdəbası isə bu dəyərlə şairimiz Səfini gözədən qaçırmamaqla öz durbün və qədrdanlıqlarını isbat etmişlər: necə kim, bizim ilk məxəzimiz də indilik Hindistanda təb və nəşr olunan “Rövzi-rövşən” təzkirəsidir. “Rövzi-rövşən” müəllifi Səfiqulu bəyin çərəkəs Zülfüqar xanın oğlu olduğunu və Şah Təhmasib Səfəvi əhdində Qəndəhar hökuməti ilə sərəfraz olduğunu yazdıqdan sonra bu üç farsı beyti də Təzkirətüs - şüərasında dərc edir:

Fariqənd əz güftəqoye-ərzi-mətləbi-lalha
Çeşmi-quyayi to miy fəhməd zəbani-halha.
Minmayəd çün rəki-yaqut əzpöşt ləbəş
Səbzei-xətti ki, xahəd-rəsti-bəd əz salha.
Gərduni-pey şikəst deli-ma üftadə əst
İn şişəra besaqiyi-gövsər söpürdəim.

“Rövzi-rövşən” müəllifi Səfiqulu bəyin hansı tarixdə Qəndəhar hakimi olduğunu açıq yazmayırsa da, “Qisəsül-xaqan” müəllifi olan nisbətən daha da ətraflı məlumat verir. Onun rəvayətinə, Səfiqulu bəyin atası Zülfüqar xan Qəndəharda bəylərbəyi əmirülümərə olduğu halda vəfat etmiş və nəşi də Məşhədə göndərilərək orada dəfn olunmuşdur. Və yenə “Qisəsül-xaqan”ca, tarixi-hicri

1070 dövründə Şah Abbas tərəfindən Mənuçöhr xan Məşhəd hökumətindən əzl edilərək onun yerinə Səfiqulu xan təyin edilmişdir. “Xəzanei-amirə” müəllifi də Hacı Əliqulu xan Valeh Dağıstanidən nəqlən Səfiqulu xanın tarixi-hicrinin 1088-də Herat bəylərbəyisi olduğunu və şairi-şəhir Şövkət Buxarayinin Herat şəhərinə vüründə Səfiqulu xan Şamlının görüşünə getməsini və Səfiqulu xanın Şövkət Buxaraiyə¹ artıq dərəcədə mehribanlıq etməsini qeyd edir. Daha Səfiqulu xanın neçə il yaşadığı və hansı tarixdə və harada vəfat etdiyi barədə heç bir məlumatım yoxdur. Yalnız şuxyanə yazdığı sadə bir qəzəlin məqtəindən çox yaşamış olduğu məlum olur:

Əğyar, cövrü, el sitəmi, yar tənəsi,
Pəh, pəh! Yaxşı əppəyimiz batdı bala.
Könlüm, qocalmışam mənə çox cövr eyləmə,
Yaxma Səfini bunca sən, ey qarəxaliha.

Səfiqulu xan fars məmləkəti və fars milləti içində yaşarkən öz doğma ana dilini unutmamış və azərbaycanca şeirlər söyləmişdir. Kəlamında əmsal və iqrarına görə nazik mənalar, incə fikirlər və bakir mövzular işlətməyə səy etmişdir.

Səfiqulu xanın, ədəbiyyatımızda olduğu kimi, musiqimizdə də özünəməxsus bir mövqei vardır. Musiqidən xəbərdar və o aləmə dara və zəkavətli bir zat imiş. Səfəviyyə dövlətinin son hökmdarı olan Sultan Hüseynin əhdində milli musiqimizə dair yazılan daha mühüm bir əsərdə onun türkcə təsnifləri vardır ki, sözlərini özü söyləmiş və özü də bəstələmişdir. Bəzi şeirlərinin də şairlərimizə, xüsusən Seyid Əbülqasim Nəbatiyə qüvvətli təsiri olmuşdur. Nəbati başlıca Səfiqulu xanın peyrəvidir; onun şeirlərində bu təsir tamamilə gözə çarpmışdır. Bu qəzəl ilə müxəmməs cümlei-əşarındandır:

QƏZƏL²

Yüz qoyub könlümə qəm ləşkəri hamun-hamun,
Qara baydaqlı ələmlər ucu gülün-gülün.

¹ Şövkət Buxarainin vəfatı, Şeyx Məhəmmədəli Həzinin məlumatına görə, 1107 və “Mərhüs-səfa” sahibinin yazdığına binaən, 1111 tarixi-hicridə İsfahan şəhərində vəqə olmuş, adı Məhəmməd İshaqdır.

² Əski nüsxələrdəki imlası mühafizə edilmişdir.

Çağırırdım uca avaz ilə: Leyla, Leyla!
Dağ səs verdi cavabımda ki, Məcnun, Məcnun!

Gözlərimdən yenə od parladı duzox-duzox,
Ciyərimdən yenə qan qaynadı ceyhun-ceyhun.

Yığmışam hasili-qəm yanıma xərmən-xərmən,
Yetə bilməz mənim imkanına qarun-qarun.

Bu nə viranə könüldür, Səfi, ey vay, ey vay,
Sövlər var belə bu bağda mövzun-mövzun.

MÜXƏMMƏS

Şəbahət bərlə bax kəc bu qəm cananıma bir-bir,
Gövhərler mərdumi-çəşmim düzər müjganıma bir-bir,
Dedim, ərz eyləyim əhvalımı sultanıma bir-bir,
Nedim, qəmzən xədəngi sancılıbdır canıma bir-bir,
Sahıbdır küfr zülfün rəxnələr imanına bir-bir.

Rəhi-eşqində, ey bidəri-can, nəqdin nisar etdim,
Cəhan əsbabidin keçdim, cünunluq ixtiyar etdim,
Dağıtdım çərxi-gərdunin, büsatın tarımar etdim,
Su kuyində məni-bəs nalə çəkdim, ahü zar etdim,
Mələklər baş çıxarmış nalei-əfqanıma bir-bir.

Cünunəm, mənzilim səhra, məqamım dəşti-hamundur,
Du çəşmim həsrətindən lalə tək dəryacei-xundur,
Eşitdim, aşıqə cövr eyləmək xublərdə qanundur,
Uşaqar düşmüş ardımca deyirlər, qoyma, Məcnundur,
Atarlar tə'nə daşın bu tənə-üryanıma bir-bir.

Bona lə'lin verir can, çün mükərrər gördüm e'cazın,
Alır can dəmbədəm qəmzən tənimdən, açmadım razın,
Dəlir bağrım, tökür qanım sənin ol xəncəri-nazın,
Atır min ox mana hərdəm kamandar çəp əndazın,
Gözün navükləri huş susuyubdur qanıma bir-bir.

Qara bağrım olur qan arizuyi-lə'li-yar etsəm,
Olur xatir pərişan, zülfi-muyin tarmar etsəm,
Məni mən' etməgil gəl, sevdiyim əfqanı-zar etsəm,
Nola, dilbər, yolunda çün Səfi canım nisar etsəm,
O gün xublar gəlirlər külbəi-əxzanıma bir-bir.

Səfiqulu xanın azərbaycanca divanı tapılıb təb və nəşr edilərsə, ədəbiyyatımız üçün mühüm bir hadisə olar.

*"Maarif və mədəniyyət" jurn.,
1925-ci il, № 1 (21), səh. 30–33.*

ŞAHİ

Zəmanəmizə qədər Türkiyədə təb və nəşr edilən bütün Füzuli "Divan"larının 157-ci səhifələrində beş beytdən ibarət aşağıdakı mətə ilə başlanan:

Qönçəsin gül bülbülün qətlinə peykan eyləmiş,
Bülbül açılğan gülü üzünə qalxan eyləmiş –

bir qəzəl dərc edilmişdir ki, o qəzəl Azərbaycanda olan yazma mətəbu nüsxələr içərisində mövcud deyildir. Türkiyə basmaxanalarında basılarkən bir çox təhrifə uğrayan o şeir, əlimizdə olan vəsiqələrə görə, məliküş-şüəra Həbibü müasirlərindən Şahi Şərqiindir.

Şahi Azərbaycan məşahiri-şüərasından olaraq Hamidi, Cəlili, Süruri, Bəsiri, Xəlili, Azəri, Əsfərayini, Haşimi, Sadiqi, Hafizi-əcəm kimi səyyah və yaxud mühacir şairlərimizdəndir.

Şahinin haqqında Qəstəmonlu Əbdüllətif əfəndi öz təzkirətüş-şüərasında, bir o qədər ətraflı olmasa da, yenə bir dərəcə dəyərli məlumat verir ki, o sətirləri cyni ibarə və imlası ilə moqaləməzə nəql edirik: "Şahi Şərqi sərhədə qərib yerdən və şah yetimlərindəndir. İsmayıl Ərdəbilinin mür'isi, müqqərrəbi şüərasının əşhəri və əqləbi idi. Sultan Səlim zamanında Ruma gəlmişdi. Tərzində müxtərə şair, sahir və xoyalxassə qadir idi. Bu şeir onun əşarındandır:

QƏZƏL

Qönçei-gül bülbülün qəsdinə peykan eyləmiş,
Qönçə açılğan güli yüzünə qalxan eyləmiş.

Qönçənin peykanını tiz etmək üçün şaxi-gül,
Cismın başdan-ayağa şokli-suhan eyləmiş.

Gül ərusun sübhəmə bülbül nikah etmiş məgər
Kim, özün yaşıl dodaq altına pünhan eyləmiş.

Dəh ara hər bir buzəq divar görsən şöyə bil,
Bir Süleyman mülküdür, çərxi anı viran eyləmiş.

Mehrinə aldanma, Şahi, bu fələyin kəm günü,
Göyə yetirmiş yənə xak ilə yeksan eyləmiş.

Və dəryayi-ibrarə nəzirə bu mətləi-rafızanə dəxi ona isnad olunur:

MƏTLƏ'

Tac rəngi ki, sahibi-dövlət anra bər sərəst,
İn həmə külhan sorxi-baği-ali-heydəröst.

Bildiyimizə görə, Lətifdən sonra Şahi barəsində qeyd edən Şəmsəddin Sami bəy olmuşdur. "Qamusül-e'lām"¹in 4-cü cildində aşağıdakı sətirləri yazır: "Şahi İrən şüərasından olub, Şah İsmayıl Səfəviyə mənsubiyyəti cəhətilə bu məxləsi ixtiyar etmiş və Sultan Səlim xani-əvvəl zamanında Rumə gəlmiş idi. Bu beyt onun əşərindəndir:

Tac yekrəngi ki sahibi dövlət anra bər sərəst,
İn həmə külhai sorxi-baği-ali-heydəröst".

Bu iki məxəz biri digərinə təqviyot verərək, Şahinin mövhum olmadığını meydana çıxarırlar ki, bu da iddiamızın səhhəti və sərə-

¹ "Qamusül-e'lām", səh. 2839.

həti deməkdir. Yuxarıda Şahi qəzəlinin Füzuli “Divan”ında basılarkən təhrif edildiyini dedik. Bunu aydınlatmaq üçün Füzuli qəzələrinə qatışdırılaraq təb olunan o qəzəli də gözdən keçirməliyik ki, hansı birinin doğru və səhih olduğu ortaya çıxa bilsin. Bu nöqtə nəzərlə yuxarıda göstərdiyim qəzəli Füzuli “Divan”ından cəyni imlası ilə alaraq buraya nəql edirəm:

QƏZƏL

Qönçəsin gül bülbülün qətlinə peykan eyləmiş,
Bülbül açılğan güli yüzünə qalxan eyləmiş.

Gül ərusin sülh üçün bülbül nikah etmiş məgər,
Özünü yaşıl budağ içində pünhan eyləmiş.

Qönçə peykanını tiz etməklik üçün şaxi-gül,
Cismini başdan-ayağa misli-suhan eyləmiş.

Dəhrərə gər bir sınıq divar görşən, oylə bil,
Ol Süleyman mülküdür kim, çərxi-viran eyləmiş.

Ey Füzuli, məhrinə aldanma, çərxiin gərdişi
Göyə yetirmiş, voli, xak ilə yeksan eyləmiş.

Möhtərəm Məhəmməd Tahir bəy də aldanmış olduğundandır ki, “Müntəxəbatı-məsar və əbyat”¹ adlı risaləsinə bu qəzəlin bir beytini digər şəkildə köçürərək Füzuliyə isnad vermişdir:

Dəhr içində bir yıxıq divar görşən, oylə bil,
Bir Süleyman mülküdür kim, çərxi-viran eyləmiş.

Məlumdur ki, vaxt ikən Əmir Xosrov Dəhləvinin “Böhrül-əbrar” ünvanlı məşhur qəsidəsinə Mövlana Cami və Mir Əlişir Nəvai tərəflərindən “Ləhcətül-əsrar” və “Töhfətül-əfkar” adları ilə farsca olaraq aşağıdakı mətllər ilə gözəl nəzirələr söylənilmiş idi:

¹ “Müntəxəbatı-məsare və əbyat”, səh. 103.

Cami:

Kongori-eyvani-şah göz kaxi-keyvan¹ bər tərəst,
Rəxnə hadan kəş bədivari-həsar din dərəst.

Nəvai:

Atəşin lə'li ki taci-xosrəvan ra zivərəst,
Əxgəri bəhri-xiyal xam poxtəni dər sərəst.

Əbdüllətif əfəndinin “Dəryayi-əbrar” adlandırdığı qəsidə Əmir Xosrovun “Bəhrül-əbrar”ıdır ki, müəllif əfəndi “bəhri”, “dərya”yə tərcümə edərək tərkibin də farsca etmişdir. Cami və Nəvai ilə müasir olan Şahi də, şair qardaşları kimi, “Bəhrül-əbrar”a nəzirə söyləyərək öz gücünü sınımışdır. Məttəssüf, Şahi nəzirəsindən bu gün əlimizdə yalnız bir sərmətlə qala bilmişdir ki, o da:

Tac yek rəngi ki, sahib-i-dövlət anra bər sərəst,
İn həmə güləhi sorxi-baği-ali-heydərəst –

beytindən ibarətdir. Əmir Xosrov Dəhləvinin “Bəhrül-əbrar”ı ilə ona cavabən inşa edilən Cami, Nəvai nəzirələri bizdə mövcuddur. Əgər Şahinin əsəri də tamamilə ələ keçərsə, o zaman hansı nəzirənin gözəl söyləndiyi meydana çıxma biləcəkdir. Xülasə, Füzuli “Divan”ında səhvən basılan yuxarıdakı qəzəl Füzulinin deyil, Şahinindir.

*“Maarif və mədəniyyət” jurn.,
1925-ci il, № 3, səh. 20–21.*

¹ Keyvan – Zühöl ulduzu

KÖNÜLLƏR FATEHİ

*Saleha, bayad ki, ta yek səngi-əsli-ziafitab,
Ləl gərdəd dərri-bədəxşan ya əqiq əndər Yəmən.
Qərnha bayət ki, ta yek kudəki əz lütfi-təb,
Aqili-kamil şəvəd ya fazili-sahib suxən.¹*

Həkim Sənan

Gerçəkdən də böylədir. Bir çox qərinələr, əsrlər gərəkdir ki, bir məsum yavru, bir sevimli çocuq təbiətin iltifatından bəhrəyab olaraq düha və zəkası ilə könüllər məmləkətlərini müsəxxər etməyə qadir ola bilsin. Çünki təbiət hər bir anda hər kimsəyə o lütfdə olmaz və hər bir şəxsə də o nəzər mərhəməti ilə baxmaz. Mədrəsələrdən, darülfünunlardan minlərlə mütəəllimlər, şagirdlər təhsillərini bitirdikdən sonra şəhadətnamələr, diplomlar ilə cihazlanaraq çıxarlar. Amma ikmali-təhsil etmişləri, olsa-olsa, sakin olduqları şəhər və qəsəbənin yalnız ufaq bir qismi tanıya bilir. Dünyalara məşhur olmaq üçün təbiətin lütfü və mərhəməti gərəkdir. Təbiətin ətəf və ənamının dürlü-dürlü, qism-qism adları vardır ki, düha, zəka, qiyasət, ilham, türkcə “izgu”, rusca “dar” və “talant” təxminən o qəbildəndirlər ki, bunların xülasəsini xalq daha sadə olaraq “vergi” adlandırmışdır ki, rusca “dar” kəlməsi də eynən bu mənanı ifadə edir.

Qəribə sirdir ki, qocaman təbiətin mürşidi-əzəmi, piri-möhtəşəmi nədənsə özü övladını başdan-başa müsəvi olaraq bir əndəzdə, bir ölçüdə təltif etmək lütfündə olmur. O, ancaq sevdiklərinə, bəyəndiyi və xoşladığı simalara iltifat göstərərək, yalnız onları başıuca edir. Hətta irq, milliyyət, din, məzhəb gözləmədən, istədiklərinə növ-növ mənəvi rütbələr və cahanbəha mənəblər əta edir.

Təbiətin piri-rövşənzəmiri gah lətif əlini uzadaraq əski yunan ölkəsində Omirusu, İran məmləkətində Firdovsini, Fransada Mol-yeri, İngiltərədə Şekspiri, Türküstanda Nəvaini, Azərbaycanda Füzulini böyük şair ünvanı-cəlili ilə təltif edərək, dünya durduqca da onların namlərini baqi saxlamaq iltifatında bulunur və insaniyə-

¹ Günəş tək parlaq bir əsl daşı - inci olsun, dərri-bədəxşan olsun və ya qırmızı. Yəmən üzük qaşını əldə etmək üçün illər gərəkdirsə, ilhamlı, istedadlı uşağın ağıllı, kamil söz sahibi olmasına əsrlər gərəkdir.

yöti yaşatdıqca onları da yaşadaraq bəşəriyyətin təqdirinə məzhər edir.

Təbiətin o cahənboha rütbələrini nişan və mənşələrini heç bir vasitə və vəsilə ilə ələ gətirmək mümkün olmaz. O dövlətə, qüvvətə, sərvətə, əsələtə, nəcabətə baxmaz, kəndlini, şəhərini nəzərdə tutmaz, irq və milliyyət gözləməz. O gah Tus qəsəbəsinin ayaqları çarıqlı-patavalı adi bir kəndlisini həkim Əbülqasim Firdosvi edərək onun dühası ilə ölmüş bir qövmi dirildər, gah qəssab oğlu Şekspiri ərsei-vücuda gətirərək İngiltərənin sönük ədəbiyyatını onun dəmi ilə yenidən alovlandırır, gah yorğançı oğlu Molyeri Qərb səhnələrində gülümsündürərək, fransızları ağ günlərə çıxarar, gah adi bir dəftərdar olan Əlişiri cığatay və tatar ədəbiyyatının pişvası edər, gah Azərbaycanın heç də məruf olmayan Molla Məhəmməd Bağırını sultanuş-şüəra Füzuli¹ rütbei-alisi ilə ərzi-cəmal etdirərək, onun izgu dühası ilə azərbaycanlıların varlığını bütün dünyaya yaydırır və onların başlarını digər qardaşlarının başları ilə bərabər göylərə qədər qaldıraraq və kökslərini iftixar və mübahat hissi ilə gərdirib qabardır. Demək, dahilik rütbei-aliülali ilə təltif olanların birisi də:

Ey feyz rəsan ərəbi türki-əcəm,
Qıldın ərəbi-əfsəh əhli-ələm.
Etdin füsəhayi-əcəmi İsa dəm,
Mən türki zəbandan iltifat eyləmə kəm --

rübaisinin qaili bizim kürklü-çuxalı, sevimli babamız Molla Məhəmməd Bağır Füzulidir. Bəh-bəh, nə böyük səadət və nə böyük şərəfət!..

Bəhsimiz xaricində olsa da, böyük Füzulinin hansı türklərdən ərsei-vücuda gəldiyini aydınlaşdırıram. Bunun mübahisəli məsələ olduğu üçün burada yalnız Füzulinin öz əsərlərindən bir şahid gətirməliyəm: “Təvəqqe budur, ümumən əhaliyi-izzü ctibardən, xüsusən büləğayi-Rum və füsəhayi-tatardən ki, əgər şahidi-hüsni-ibarətində ol diyarın əlfazü ibarətlərindən ziyvər olmasa və müxəddərci-nəzmim ol mülklərin lətaifü zərbül-məsəllərindən ziyənət bul-

¹ Füzuli azərbaycanlıdır.

masa, bu iddianı məzur buyuralar. Zira hər mülkin əhlinə ariyətdən ar gəlir və hər taifədən hər nə kim var isə, tətəbböi-əğyarı mövcibi-qeyrət bilib, bu diyarın istilahatı qeyrə məqdur olmamaq üzrxahımız yetər. Bihudə təərrüzdən nə bitər”.¹

Məncə, bütün türk aləmində daha böyük şöhrətə malik olaraq və tam mənası ilə böyük şairlik ünvanı-cəlilini qazanan yalnız üç sima var ki, onlar da tarix etibarı ilə Seyid İmadəddin Nəsimi, Mir Əlişir Nəvai və Molla Məhəmməd Bağır Füzulidir. Şah Xətai də bunlar qədər şöhrətə malik olacaq idi ki, ona bir çox səbəblər, baxusus şüahi ilə gənc vəfat etməsi mane oldu.

Nədənsə bu dörd yüz ilin ərzində nə Osmanlıda, nə Türkünstanda və nə Azərbaycanda bunlar qədər qüvvətli və qüdrətli bir şair ərsə-i vücuda gəlmədi. Mövlana Lütfi Nəvaiyə müsavi olmadığı kimi, Baqi də Füzuliyə bərabər olmaz.

Yuxarıda Füzuliyə baba demişdik. Amma nə münasibətlə baba dediyimizi aydınlatmamışıq.

O öz doğma övladının gələcəyini düşünərək, onlara gün ağlamış və düşvarı asan eyləmişdir:

Ol səbəbdən farsî ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfz ilə ikən düşqar olur.

Ləhce-i türki qəbuli-nəzmi-tərkib eyləyib,
Əksərən əlfazi-namərbütü nahəmvar olur.

Məndə tlfıq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Nobahar olğac tikəndən bərgi-gül izah olur.

Füzuli böyük dahidir ki, aşib-daşib gələn sellərin önünü aldı, ruhumuzu oxşadı, qonşulara tanıtdı, qabiliyyətimizi göstərdi, ədəbiyyatımızı dirilti:

Tabi-söz sinədən əksilməsəydi göz nəmi,
Göz yumub-açınca, seylabə verərdim aləmi.

¹ Füzuli "Divanı", səh. 6-7.

Hər gözüm bir mövcsiz dəryadır, ol dərya üçün
Hər qaşımdır mövcdən bir sərnigun olmuş kimi.

Və yenə:

Təri-şeh qəbrimin daşından etmiş çeşmimin yaşı,
Xəyal eylər görən kim, lə'lidəndir qəbrimin daşı.

Övladından ötrü qəbrində də belə göz yaşı saçan babanın övladları, dörd yüz ildən sonra olsa da, babalarını yad etdilər və ona bayram saxlamaq təşəbbüsündə bulundular. Uğurlar olsun!

*"Kommunist" qəz., 18 may
1925-ci il, № 111, səh. 5.*

FÜZULİ GECƏSİ MÜNASİBƏTİLƏ

To məbəyni vəli mən piçəş mü
To əbru mən işarəthayi əbru

Mövlana Vəhşi

Dahi şairimiz böyük Füzulinin dörd yüz illik ədəbi fəaliyyəti münasibətilə tərtib edilən şənlikli çeşn gecəsində möhtərəm müəllimlərimizdən Cabbar Əfəndizadə yoldaş səhnədə ərzi-cəmal edərək böyük Füzulinin həyat və ədəbi fəaliyyəti haqqında yarım saatdan artıq məruzə etdi. Bəlkə də, bir çoxlarını məmnun salan bu təmtəraqlı, tıxətərli məruzə məni bərəks məmnun etmədiyi kimi, ruhumu da həddindən artıq sıxdı və müəzzəb etdi.

Mən bəzən "dərviş ruhu"nda olduğum üçün hər adama məhəl qoymam və hər bir şəxsin sözüne də əhəmiyyət verməm. Çünki mənim mühatibim, məsacım, tərbiyəli, elmlı, nəzakətli və yainki sadə, əvam və təvazölü olmalıdır ki, birincilərlə mübahisə edərək onlardan öyrənmək, ikincilərlə də müsahibə edib onları öyrətmək imkanı əldə edilə bilsin.

Möhtərəm müəllimimiz Cabbar Əfəndizadə yoldaş birinci sifətləri hayiz olduğundan, yoni həm tərbiyəli, elmlı, həm də nəza-

kətli olduğundan, onun irad etdiyi nitqini “sayaq-qaz” kimi dinləyərək diqqət edir və hər bir sözünə də ayrıca əhəmiyyət verirdim. Odur ki, dinlədikcə də, müəzzəb olduqca da çığırmaq və coşmaq istəyirdim. Artıq ürəyim dolmuş və ciyərlərim şişmiş idi.

Buna, arizi-dərdlərdən başqa, möhtərəm Cabbar Əfəndizadə yoldaşın nitqindən başlıca üç səbəb var idi. Birinci, Cabbar Əfəndizadə yoldaş görək bu ağır vəzifəni boynuna götürməyə idi. Çünki lisançılıq başqa olduğu kimi, ədəbiyyatçılıq da bambaşqadır. O yolda səbat edərək çalışmalı və hünərlər göstərməlidir. Ziya paşa deyir:

Manəndi-şəcər nabit olur sabit olanlar,
Hər qanğı işin əhli isən, andə dəvam et.

İkincisi də yoldaşın verdiyi məlumat, oxuduğu şeirlər yanlış idi. Bilxassə cığatay sözlərindən bəhs edərkən “Füzulinin cığatay ləhcəsindən kəlmələr aldığı və o kəlmələri havi bulunan şeirləri” oxuduğu zaman mən artıq ixtizar halında, yəni can vermədə idim. Bəzi “əazimi -üdəbə və şüəra” ləzzət alırkən, amma mən qan ağlayırdım. Çünki o dürlü yanlış məlumatların tətillər əfəsində gənclərə fəna təsir edəcəyini duyaraq, onların yanlış məlumatlarla cihazlanmasına acıyırdım. Bir də ədəbiyyata susamış gənclərimiz, müəllimlərinin nitqini huş ilə dinləyərək və blaknotlarına da qeyd edirdilər. Üçüncü səbəb həman məclisdə möhtərəm Əfəndizadə yoldaşın nitqini təshih etmək və səhnəyə çıxmaq qanundan kənar olduğu üçün əlacsız, çarəsiz qalmağım idi.

Çox ola bilər ki, möhtərəm Əfəndizadə yoldaşı dinləyən və sözlərini dəftərçələrinə sevə-sevə qeyd edən gənclər artıq evlərinə yönəlmiş və yol uzununu o yanlış məlumatı yaya-yaya getmişlər. Qoy elə olsun. Lakin mən ədəbiyyat maraqlılarına olan mənəvi borclarımı əda etmədən boyun qaçırmayacağam və əzəldən bəri Azərbaycan ədəbiyyatını qorumaq və hər daim onun keşikçisi olmağı özümə vəzifə rədd etdiyimdən, ona edilən heç bir təriz və təcavüzə də yol verməyəcəyəm. Axırda məsələ nəyə müncör olur-olsun və məhz o saiqə ilədir ki, bu sətirləri qaralamaq cəsaretində oldum. Artıq müsəmiyə vaxtı keçmiş olduğundan, səhvini təshih etmək fikrinə düşdüyüm möhtərəm Cabbar Əfəndizadə yoldaş məni artıq məzur buyursunlar.

Möhtərəm Cabbar Əfəndizadə yoldaş böyük Füzulinin şeirlərindən bezi nümunələr şərh edərək, içərisində cığatay kəlmələri olan bu aşağıdakı sətirləri də:

Can verəndə tənri üçün gəl yanmağa, ey biqəm,
Barı görmüş bulğayın bir ləhzə didarın sinin.
Çünki xublar məzhəbində yox imiş rəsmi-vəfa,
Ey könlünü yıraqaytqay nalə-zarın sinin.

Sanma cövr etsən, Füzuli inciyib tərkin qıla,
Gər cəfa qıl, gər vəfa, canım fəda sən qatilo,
Mən xod oldum şimdi, sən tiği-cəfa alub ələ,
Lütfə öldürsən, ey dilbər, cəfa tiği belə.
Andə həm bulsın mənim ruhum mədədkarın sinin –

oxuyaraq təhlil etdi və “Füzulinin cığataycadan kəlmələr aldığı varanları şeirlərində işlətdiyini” göstərdi və sözlərinə dəlil olaraq yuxarıdakı sətirlərdə gözə çarpan cığatay kəlmələrini şahid gətirdi. Əhlinə məlumdur ki, əruz vəznə ilə şeirlər söyləyən şairlər (ərəb, fars, türk) əqsami-şeyrin hansı bir şəklinə olur-olsun, şeir söylərsə, son beytin ilk misrasında öz məxləslərini qollarırlar və bu adət zamanəmizdə hala davam etmədədir. Amma möhtərəm Cabbar Əfəndizadə yoldaşın Füzuli adına oxuduğu bu müxəmməsində isə Füzulinin təxəllüsü müxəmməsin son bəndinin ilk misrasına düşmüşdür ki, bu da əruz qaydası ilə düz deyil və bunu, yəni böylə səhvi dahi şairimiz və bütün şairlərə şeir məşqi verən o böyük ustadımız etməzdi. Necə kim:

Sanma cövr etsən, Füzuli incinib tərkin qıla,
Gər cəfa qıl, gər vəfa, canım fəda sən qatilo,
Mən xod oldum şimdi, sən tiği-cəfa alub ələ,
Lütfə öldürsən, ey dilbər, cəfa tiği belə,
Anda həm bulsın mənim ruhum mədədkarın sinin.

Bu müxəmməs Füzulinin “Ta cünun rəxtin geyib, tutdum fəna mülkün vətən” mətə’ ilə başlanan və:

Xahi-səncab eyləsin fərşi-Füzuli, xah gül,
Hicrara mütləq yuxu görməz göz, əyiləməz könül,
Yarısız eşq əhlinin dillənməyi mümkün degil,
Necə dillənsin Həbibin sənsiz, ey əndamı gül,
Kim batır cisminə təndə hər tük olmuş bir tikən –

məqtəi ilə qurtaran müxəmməsinin yoldaş və arxadaşı bulunan təxmisdir. Bu təxmis Həbib qəzəli üzərinə söyləndiyi kimi, möhtərəm Cabbar Əfəndizadə yoldaşın Füzuliyə isnad verdiyi cığatay kəlmələri işlənmiş qəzəl də cığatay şüərasından məşhur Mövlana Lütfinindir ki, gənc Füzuli gənc ikən Həbib qəzəlini sevərək təxmis etdiyi kimi, Lütfinin bu qəzəlini də bəyonərək təxmis etmişdir.

İlk şeirə başlayan gənc şairlərdə də bu çox ittifaq düşmüş və bu gün yenə davam etmədədir.

Lütfə öldürsən, ey dilbər, cəfa tiği belə,
Andə həm bulsın mənim ruhum mədədkarın sinin.

İlk misradakı “lütfə” deyil, “Lütfini” oxunmalıdır.

Əmir Əlişir Nəvainin mürşidi Mövlana Lütfi də bu qəzəlini öz əsrinin sultanı və şairi-hökmdarı olan Hüseyni təxəllüs Sultan Hüseyn Bayqaranın məşhur bir qəzəlinə nəziərə söyləmişdir ki, onun da iki beytini məqələmizə köçürməyi lazım bildim.

Hüseyni “Divan”ının ilk qəzəlini təşkil edən bu şeirə belə başlanılır:

Ey səadət mətləi ol arizi-mahin sinin,
Əhli-beytin tütüyası xaki-dərgahın sinin.
Ol vəfasız könlün üçün yoxdurur rəsmi-vəfa,
Ey könlünü yırtqaytqay nalcı-ahın sinin.

Türkiyədə təb və nəşr edilən Füzuli “Divan”larında görünməyən, hətta mərhum Faiq Rəşadın “Füzulinin qeyri-mətbu oşarı” adlı risaləsinə düşməyən bu təxmis eynən aşağıya köçürürəm:

Füzuli:

Candadır sübh özəldən mehri-rüxsarın sənin,
Nola ta şami-əbəd olsam tələbkərin sənin,
Şimdi, cana, olmuşam mən aşiqi-zarın sənin.

L ü t f i :

Ey əzəldən ta əbəd canım giriftarın sənin,
Çarə qıl kim, buldu könlüm zarü əfkarın sənin.

F ü z u l i :

Tutdular təşxisi-dərd iyçün müalicilər rəgim,
Buldu bu söhbət ki, səhhətdən yaxındır ölməgim,
Çün yəqin oldu dəvasız dərd ilə can verməgim.

L ü t f i :

Can verəndə tənri üçün gəl yanmağa, ey biqəm,
Barı görmüş bulğayın bir ləhzə didarın sinin.

F ü z u l i :

Xublarını imtəhan qılmaqda çox gördüm cəfa,
Nalei-zar ilə bildim, dərdi-dil tapmaz şəfa,
Mən sənə deyim indi, son pəndim eşit, qıl iktifa.

L ü t f i :

Çünki xublar məzhəbində yox imiş rəsmi-vəfa,
Ey könlünü yıraqaytqay nalei-zarın sinin.

F ü z u l i :

Könlüm aldı ol iki əyyari-çəşmi-pürxumar,
İmdi can qəsdin həm etmişlər nə məkr ilə ki var,
Ürf içində olsa hər əyyari-qövli-üstüvar.

L ü t f i :

Şər' ilə gör tutsalar onun sözüne e'tibar,
Qanıma ver qay tanuqluq¹ iki əyyarın sinin.

¹ Tanuq - danıq, türkcə "şahid" deməkdir.

Füzuli:

Sanma cövr etsən, Füzuli inciyib tərkin qıla,
Gər cəfa qıl, gər vəfa, canım fəda sən qatılə,
Mən xod oldum imdi, sən tiği-cəfa alıb ələ.

Lütfi:

Lütfini öldürsən, ey dilbər, cəfa tiği bilə,
Onda həm bulsın mənim ruhum mədədkarın sinin.

Mövlana Lütfini Əmir Əlişir Nəvai dəxi bəyənmiş və bir çox rəna qəzəllərin də təxmisi və təsdis etmişdir. Bəhsimiz xaricində olduğundan onlardan nümunə göstərmədik. İcab edərsə, göstəririz.

Füzuli şeirlərini yazarkən kimsədən ariyət olaraq kəlmə almamış və bunu özünə ar sanmışdır. Əbədində şeirlərini Azərbaycan ləhcei-şirində, yəni öz ana və doğma dilində söyləmişdir ki, yeri gəldikdə bunları isbat edəcəyik.

Son söz olaraq bunu demək istəyirəm ki, möhtərəm Cabbar Əfəndizadə yoldaşın Füzuliyə istinad etdiyi iddia səhih deyil və onun səhnədə Füzuli naminə oxuduğu şeirlər Füzulinin yox, Mövlana Lütfininidir. Füzuli Lütfinin qəzəlini təxmisi edərkən yenə öz doğma ana dili olan Azərbaycan dilinin şərəfətini gözləmiş və qəzələ artırdığı sətirlərə cığatay kəlmələri qatmamışdır və gənc ola-ola qocaman Lütfi kimi şeir söyləmək qabiliyyət və istedadına malik olduğunu meydana qoymuşdur. Hələlik bu qədər.

*"Kommunist" qəz., 26 may
1925-ci il, № 118 (1412), səh. 2.*

ŞEYX NİZAMİ

Bütün Şərqi əzimi-şüəra fihuli-füzəlasından olan Şeyx Nizami Gəncəviyə heykəl tikilməsi və abidə qoyulması hökumətimizin asudələşdikcə çox mühüm və tarixi işlərdə göstərdiyi böyük müvəffəqiyyətlərindəndir ki, bunu da təbrik edirik.

Çoxdan gözlənilən bu gözəl aləmsümül təşəbbüs təxminən üç il olur ki, meydana atılmış və bir ay bundan əvvəl komissarlar şü-

rası tərəfindən təsdiq olmaqla bərabər, hələlik yeddi min manat da para təxsis edilmişdir. Bu xəbəri oxuyan Zinətulla Nuşirəvan nədənsə “Ölənlərdən övvəl yaşayanları düşünməlidir” sərlövhəli bir məqalə yazmışdır.

Nuşirəvan yoldaş məqaləsində mühüm xəta işləmiş və şəksiz, bu xətanı düşünmədən etmişdir. O, Qərb və Şərq alimlərinin tanıdıqları Əmir Xosrovların, Camilərin, Əlişirlərin, Füzulilərin pərəstiş etdikləri Azərbaycan dahi ədibi olan böyük Nizamini gücü çatdığı qədər ləkələmişdir. Nizamini hər bir əsrin pişvaları pişva ədd edərək təqdir etmişlər və bu günə kimi kimsə onun “Xəmsə”sinə cavab söyləməmişdir. Türk üdəbasından Ziya paşanın Nizami haqqında fikir və mütaləəsini aşağıda dərc edirik:

Təqidi buraxsa gör Nizami,
E'cazə yetər idi kəlami.
Bir dürr yenə leyk o piri-fani,
Yox “Xəmsə”sinə nəzir-i sani.
Tənzirə anı Əmiri-Xosrov
Etmiş idi ki, gərçə hümməti-nov.
Təb'ə bihudə verdi rəncə,
Qəndə Dehli, qəndə Gəncə.
Aləmdə durur ikən Nizami,
Aqil cüləməz bu iltizami.

Dahilik rütbəsinə haiz olan Nizami kimi bir nadirei-dəhri dünya bəyonərək təbcil etdiyi kimi, hökumətimiz də təqdir və təhsin etmək istəyir. Filosoflardan biri “ərbabi-hünəri tanımaq da hünərdir”, demişdir. Şeyx Nizami nə təməllüqçü və nə də yalançıdır. Bunlar böhtan, iftira və yalandır. Nizami padşahlara deyil, padşahlar daim Nizamiyə əyilərək təzim etmişlər. Bu nöqtəyə məxəz göstərmək üçün Nizamini öz layəmət əsəri olan “Xosrov və Şirin”inə müraciət edəlim. Qızıl Arslan öz qəsriyə oturaraq eyşü işrətə məşğul ikən Nizamini gəldiyini buna birdən-birə xəbər verirlər. Padşah o böyük eyşü işrət üçün sazəndə, xanəndələrlə tərtib edilən məclisi filfövr bərhəm etdirərək Nizamini istiqbalə hazırlamışdır. Heyf olsun ki, o işrəti biz tamamilə yazma bilməyəcəyik; yalnız bir neçə beytini yazmaqla iktifa edəcəyəm. Nizami yazır:

Dosto-dəstə durmuş türfə gözəllər,
Dillərdə Nizami yazan qəzəllər.
Bir şirin avazla hey oxuyurlar,
Çəngi yarasına məlhəm qoyurlar.
Saqilər əlində mey camı dolub,
Şahənşah mey içib, düşmən məst olub.
Şaha söyləyəndə: “Gəlib Nizami”,
Daha da şən oldu bu eys əyyamı.
Yalançı zahid tək mənə tutmadı,
Haqqımda hörməti heç unutmadı.
Müdara etməkçün mənimlə o gün,
Əmr etdi ortadan mey götürülsün.
Saqiləri etdi xidmətdən azad.
Çalanlar çəkildi, kəsildi büsat.
Dedi: “Aub meyi, çalğımı təmiz,
Məşğul olaq bu gün Nizamiylə biz.
Şeirinin yanında rud səsi nədir?
Hər bir sözü onun bir təranədir.
Meyi at, gəlmişdir Xızr özü, bir bax,
Dirilik suyunu onunla tapaq!”
Sonra hacib gəlib dedi: “Yubanma!
Ey bilik anası, tez gəl, dayanma!”
Girirkən özümdə duydum bir rə'sə,
Zərrə gedən kimi böyük günəşə.
Başımı, boynumu yerə əyərək,
Dedim nisar edim bunları görək.
Öpüm ayağından, dedim, yer kimi,
Şah qalxdı yerindən fələklər kimi.
Qucaqladı məni xoş təmonnayla,
Süleyman oynadı mən qarıncayla.
Coşdum o vüqarı mən görəni kimi,
Qucaqladım mən də iki aləmi.
Həykəl kimi durdum hüzurunda mən,
“Otur” buyurunca, oturdum həməni.¹

Nizaminin farsca yazması əgər eyib sayılırsa, bu da yanlışdır. Zaman, məkan, mühit nəzərə alınmalıdır. O əsrlərdə İran və Turanın yetirdiyi türk məşahirinin çoxu – Əbu Nəsr Fərabî, Əbu Əli Sina,

¹ Həmin nümunə orijinalda farscadır. Tərcüməsini verməyi faydalı saydıq (*red.*). Bax: Nizami Gəncəvi, “Xosrov və Şirin”. Bakı. “Yazıçı” nəşriyyatı, 1982, səh. 368–369.

Cəlaləddin Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri türkdilli ola-ola, farsca yazmışlar. Bunların səbəblərini aramalı və tədqiq etməlidir.

Son söz olaraq bunu deyirəm ki, Nizami təməllüq əhli, yaltaqçı deyildir və dünya durduqca da onun “Xəmsə”sinə cavab söyləmək mümkün olmayacaqdır. Bu şərəfət isə azərbaycanlılara aiddir.

Nizami haqqında ayrıca bir kitabçamız yaxında nəşr ediləcəkdir. Təfəsilat üçün oraya müraciət buyurulsun.

İdarədən: “Xəmsə-Nizami” “Kommunist” qəzeti klubu kitabxanasında vardır. Yuxarıdakı şəirlərin əslini görmək istəyənlər “Xəmsə”nin 132-ci səhifəsinə baxmalıdırlar.

*“Kommunist” qəz., 28 iyul
1925-ci il, № 222 (1516), səh. 5.*

ƏMİR ƏLİŞİR NƏVAİ

Bu gün cığatay ədəbiyyatının böyük dahisi Əmir Əlişir Nəvainin beş yüz illik bayramını edirik. Biz də bayramı beş yüz illik bayram deyil, beş əsrlik bayram hesab etmiş olursaq, oxucularımız bu dahi şairin haqqında daha da həqiqi məlumat almış olarlar. Zira miladın 1440-cı tarixində doğulmuş Əlişir Nəvainin hələlik beş yüz ili tamam olmamışdır. Hər halda tez-gec olsa da, bu şairin haqqında məlumat vermək ədəbiyyat maraqlıları üçün böyük bir vəzifədir.

Əmir Əlişir Nəvainin cığatay ədəbiyyatında böyük xidmətləri vardır. Firdovsinin fars ədəbiyyatı üçün açdığı yeni cığırlardan daha qiymətli bir cıgır Əmir Əlişir Nəvai cığatay ədəbiyyatında açmışdır.

O yalnız şairlikdə deyil, siyasi işlərdə dəxi böyük müvəffəqiyyətlər göstərərək, Teymuriyyə padşahlarından sayılan bir çox hökmdarın hüsn-rəğbətini qazanmışdı. Əmir Əlişir Nəvai bütün qiymətli vaxtlarını saray içərisində və siyasi işlərlə keçirməsinə baxmayaraq, yenə də fars və türkcə qiymətli əsərlər vücuda gətirmiş və bu xidməti üçün də Əbülqasim Baburun sarayında “zül-lisənəyn”, yeni iki dil sahibi olmaq şərəfini qazanmışdı. Teymuriyyə padşahlarının pozğun və qarışıq bir zamanda yetişən bu şair dərəcəliyin ön iyronc və nifrotli mənzərələrini görmüş, tac-təxt

mübarizəsinə qalxmış oğulların babalarına qarşı yürüyən vəhşi orduları sırasında da olmuşdur. Atanın oğulları xəxt-tac namına qurban etməsi, qadınların sürülər kimi əsir aparılması, Şərqiin müdhiş baş kəsmək, dara çəkmək, zəhər içirmək cəzalarını Əmir Əlişir Nəvai döfəllərlə görmüş, nəhayət, olduğı mənəbdən iyrenməyə başlamışdı.

Əmir Əlişir Nəvai Teymuriyyə padşahlarının idarə etdiyi məmləkətləri bir çox vaxtlar böyük təhlükələrdən qurtarmış və Sultan Hüseyn üzərinə hücum edən Mahmud Yadaarı əsir edərək sultana tapşırılmışdı. O, Sultan Babur Əbu Said və Sultan Hüseynin sarayında olmuş, əmirlikdən istefa verməklə müvəqqəti Astrabad valiliyində olmuşdur. Əmir Əlişir Nəvai həyatının bu qədər həyəcan və iğtişələr içərisində keçməsinə baxmayaraq, bir çox tarixi və təqdir ediləcək əsərlər vücuda gətirmişdir.

Türkcə “Divan”ını dörd qismə təqsim etmişdir. “Divan”ın birinci qismini çocuqluqda, ikincisini gənclikdə, üçüncüsünü yaşının kamala vardığı vaxtlarda, dördüncüsünü isə qocalığında vücuda gətirmişdir.

“Məhbubül-qülub”, “Məcalisün-nəfais”, “Heyrəti-ibraz”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Səddi-İsgəndər”, “Səb’eyi-səyyarə”, “Siracül-müslimin”, “Lisanüt-teyr”, “Mühakiməyi-lüğətəyn”, “Halati-pəhləvan-Əbu Səid”, “Halati-Seyid”, “Həsən Ərdəşir”, “Əruzü-türki”, “Təvarixi və qafiyeyi-mütredat dər tounimüəmma”, “Münşəati-türki”, “Qisseyi-Şeyx Sənan”, “Xəmsətül-mütəhəyyirin”, “Tərcümei-nəfəhatil-üns”, “Tərcümei-Nəsril-ali”, “Nəzmül-cəvahir” kimi məşhur əsərləri vardır. Axırını əsəri fars, qalanları isə tamamilə cığataycadır.

Əlişir Nəvainin farsca şeir yazması və farsli əsərlər vücuda gətirməsinin birinci səbəbi onun Xorasanda və sair farslarla məskun olan şəhərlərdə yaşamasıdır. Əlişir Nəvai hicrətin 906-cı ilində vəfat etmişdir.

*“Yeni yol” qəz., 4 mart 1926-cı il,
№ 54 (465), səh. 2.*

ƏDƏBİYYATIMIZDA NƏVAİ TƏSİRİ

Ümumtürk ədəbiyyatında dörd böyük sima vardır ki, onların haqqında kiçik-kiçik məqalələr deyil, böyük-böyük kitablar yazmaq lazımdır. Çünki onlar bir məhəllənin, bir şəhərin və yaxud bir qəzanın şairi deyil, qocaman bir türk aləminin, ucsuz-bucaqsız türk ellərinin şairi-məşhuru olmuşlar. Bunlar qazanan adı-sanı başqa şairlər qazanmamışlar.

Təbiri caiz isə, bunları nüfuz və qüdrətlərindən dolayı iqlimgir, cahangir deyil, ürəklərin, könüllərin fatehləri adlandırmalıyıq. Çünki bu təbir daha münasib və daha uyğundur. Füsunkar ilhamları sayəsində hələ bizimlə yaşayan bu ulu və böyük insanlar bundan sonra da bir neçə əsrlər yaşayacaqlar. Tarix və ölkə etibarı ilə onları böylə yan-yanaşı qeyd etməliyik: Xacə Əhməd Yəsəvi, Seyid İmadəddin Nəsimi, Mir Əlişir Nəvai, Molla Məhəmməd Bağır Füzuli.

Zənni-acizanəmə görə, türkdilli bir oymaq, ulus tapılmaz ki, bu dörd böyük dahini tanımaya və şeirlərini də bilməmiş ola. Qərbdə Omirus (Homer), Şekspir və Molyer məşhur olduğu kimi, Şərqdə də bunlar eləcə məruf və məşhurdurlar. Mən bunların yalnız üçüncüsündən, yəni bu axşam beş yüz illik bayramını keçirəcəyimiz Mir Əlişir Nəvainin ədəbiyyatımız üzərindəki təsirindən azacıq bəhs edəcəyəm.

XI əsri-hicrinin son yarısında dürlü-dürlü hökmdarların meydana çıxmaları ilə bərabər, məliküş-şüəra Həbibinin uzun müddət səyahətə çıxması Azərbaycan şairlərini rəhbərsiz qoymuşdu. Onlar Seyid Nəsimi izi ilə getməklə bərabər, həm farsca, həm də cığatayca şeirlər söyləyirdilər. Daha doğrusu, həm əcəm, həm də cığatay şairlərinə meydan oxuyurdular, nəzirəçilik də edirdilər. Bu arada idi ki, yurdumuzda cığatay ləhcəsi tərəqqi etməyə başladı. Bunu hiss edən Şah Xətai nədənsə farsca ilə bərabər, cığataycamın da qarşısını almaq istədi, Azərbaycan ləhcəsi ilə şeir söyləyən şairlər yetişdirərək özünü də bir "Divan" yaratdı, Nəvai təxəllüsünü qarşısına yenə özündə olaraq Xətai təxəllüsünü qəbul etdi. Şeirlərinin əksər mövzusu isə, tam mənası ilə olmasa da, yenə Nəsimi məsləki hürufiliyə yaxın bir propaqanda idi. Xətainin tez ölməsi ilə bərabər, Füzulinin də İraqi-ərəbə getməsi Nəvai şeirlərinin ədə-

biyyatımıza təsir göstərməsinə fəvqəladə yardım etdi. Uzun bir müddət cığatayca ədəbi dil məqamında istifadə edildi. Buyuruqlar, yarlıqlar da o dildə yazıldı. Uzun gecələr Nəvai şeirləri ilə vaxt keçirildi. Füzuli əsərlərinin meydana çıxması ilə Nəvai təsiri azalmağa başladı, amma bu birdən deyil, yavaş-yavaş oldu. Çünki cığatayca artıq məmləkətə kök salmış və qol-budaq atmış idi. Xəvas yenə cığatayca yazmada və yazışmada idi.

Sadiqi "Məcməül-xəvas"ını, Nəzərəli¹ lüğətini, yəni bir məchul müəllif "Bədayeül-lüğət"i, Nadir şahın vəq'ənəvisi Mirzə Mehdi xan "Sənglax"ını, Fətəli Qacar "Behcətül-lüğət"ini, Məhəmməd Xoyi "Xülasei-Abbasi"ni, Şeyx Məhəmməd Saleh İsfahani "Əltəğai-Nəşiri"ni cığatayca yazmada davam etdilər. İlk əvvəl Türkiyəyə Nəvai "Divan"ını Azərbaycan şairi Bəstiri aparırdı.² Niyazi "Divan"ını cığatayca yazdı. Təbrizli Mirzə Rza Bəndə, Şirvanlı Zülali, Abdulla bəy Asi və Əli Yüzbaşıoğlu Mirzə Həsən bu yolda çalışaraq gözəl əsərlər yaratdılar. İçlərindən böyük ustadlar yetişdi. Nəvai təsirində söylənilən o şeirləri yaxın zamanda ayrıca olaraq təb və nəşr edəcəyimizi söyləməklə bərabər, Nəvai yurdundan müasir nəvailərin yetişəcəklərini ümid etmədəyik.

*"Kommunist" qəz., 4 mart 1926-cı il,
№ 54 (1649), səh. 5.*

MOLLA QASIM VƏ YUNİS İMRƏ

*Dərviş Yunis, bu sözü ayri-büyrü söyləmə,
Səni siyğaya çəkər bir Molla Qasım gəlir.*

Yunis İmrə

Türkdilli xalqların ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan hər bir kəs Yunis İmrəni tanıyır və onun əski osmanlı ədəbiyyatı üzərində mühüm bir təsiri və qüvvətli nüfuzu olduğunu da bilir. Bu böyük türk sufisinə dair ətraflı və mütəəddid yazı yazanlar olmuşdur ki, biz o

¹ Yuri Yuyjev macar əncüməni-danışında oxuduğu bir mühazirəsində Nəzərəli lüğətini itmiş güman edir. Halbuki o da bizdə mövcuddur.

² Təzkirei-Lətifi, səh. 101.

söylənilməmiş sözləri bir daha təkrar etmək niyyətində deyilik. Yalnız Yunis İmrə haqqında bu günə kimi heç bir münəqqidin nəzər-diqqətini cəlb edə bilməyən Molla Qasımdan qısaca bəhs etmək fikrindəydik. Yeddi yüz yeddi tarixində yaşadığını aşağıdakı:

Tarix dəxi yeddi yüz yeddi idi,
Yunis camı bu yolda kodi idi¹ –

beyti ilə aydınladan Yunis İmrəni biz Molla Qasım adlı bir şairin təsirində görürük və bunu da başqa məxəzlərdən deyil, Yunis İmrənin öz şeirlərindən öyrənirik:

Dərviş Yunis, bu sözü əyri-büyrü söyləmə
Səni siyğəyə çəkər bir Molla Qasım gəlir.²

Deməli, Yunis İmrə əyri-büyrü söz söyləməkdən sakınmaq istəyir ki, Molla Qasım gəlib onu siyğəyə çəkməsin. Yunis İmrənin bu məqtəindən apaçıq görünür ki, Molla Qasım ərəbcə sərf, nəhv və məntiq oxumuş bir molla imiş. Çünki ümmi və elmsiz bir sufi şair siyğəni bilməz və qulaqları taqqıldar. Buradan hələ Yunis İmrənin ümmi olmamaq məsələsi də meydana çıxır. Bir çox münəqqidlərcə, Yunis İmrə bisavad və ümmi bir şair imiş. Amma bizcə, bu doğru deyildir. Yunis İmrə hər halda savadlı bir şairdir. Molla Qasımın siyğəyə çəkməsindən təşvişə düşən Yunis İmrə siyğəni bildiyindəndir ki, ehtiyatlı tərənir və şeirlərini, sözlərini əyri-büyrü deyil, düz söyləmək istəyir. Avam və ümmi bir şairi Molla Qasım yersiz siyğəyə çəkməz və abdallıq etməz.

İndi gələlim Molla Qasımın şəxsiyyətinə. Molla Qasım Həsən-oğlu və Yunis İmrənin müasiri, Azərbaycan şairidir. Müasir olmasını yuxarıdakı Yunis İmrə məqtəi də təsdiq etmədədir. Əskidən-qalma bəyaz və cünglərdə “Min kəlami-Molla Qasım Şirvani” ünvanı ilə 2-3 şeir gözə çarpmadadır. Molla Qasımdan ədəbiyyatımıza yadigar olaraq iki təcnis ilə bir şeir qala bilmişdir ki, onların birisini “Azərbaycan ədəbiyyatı”nın 12-ci sayında (“El şairləri”, 1-ci cild, səh. 204), ikisini də 17-ci sayında (“El şairləri”, 2-ci cild, səh. 118-119) təb və nəşr etmişik. Bu şeirlərin birinə Yunis İmrə-

¹ “Divani-Yunis İmrə”, İstanbul, daş basması, səh. 34.

² Yəne orada, səh. 72.

nin bir nəzirəsi də mövcuddur ki, iddiamızı tamamilə təsvib və təsdiq etmədədir. Tədqiq edilmələri üçün hər iki şeiri yan-yanaşı olaraq aşağıda dərc edirik.

Molla Qasım deyir:

Məqabirdən güzər etdim,
Əcayib mərdüman gördüm.
Qaranqu torpaq altında
Yatır cismiylə can gördüm.

Yoluxdum bir günahkarə,
Günahından üzü qarə,
Mötəndən ziyanvarə,
• Bəqayət peşiman gördüm.

Sınıx saxsı kimi başlar,
Çürümüş ol qələm qaşlar,
Tökülmüş inci tək dişlər,
Yanır pirü cavan gördüm.

Yumulmuş şol ala gözlər,
Qiyamət yolunu gözlər,
Hamı şirin-şəkər sözlər?
Dəhani bizəban gördüm.

Çürümüş şol gül əndamı,
Tanımaz sübh ilə şamı,
Alıbdır çöhrəsin hamı
Yılan gördüm, çayan¹ gördüm.

Kimi eyş ilə işrətdə,
Kimi zövq ilə söhbətdə,
Kimi rənc ilə möhnətdə,
Qatı halın yaman gördüm.

Qübur əhli sifətini,
Bəyan etdin sən, ey Qasim!
Oturma yol qırağında,
Dəxi sindür² haman gördüm.

¹ Çayan – ojdüm, əqrəb

² Sin – qəbir, gor, məzar, meqbərə

Yunis İmrə deyir:

Təfərrüc¹ eyelüyu vardım
Bu gün mən sinliyo,² gördüm
Qarışmış qarə torpağa
Şu nazik tənleri³ gördüm.

Təfərrüc eyeləməz olmuş,
Bağçalar yapılmış olmuş,
Pas tutmuş, söyləməz olmuş
Ağızda dilləri gördüm.

Yıxılmış sinləri dolmuş,
Bölürsüz evləri olmuş,
Qamu əndiyşədən qalmış,
Nə düşvar halları gördüm.

Çürümüş, torpaq olmuş tən,
Sin içində yatır pünhan,
Boşalmış dammar, axmış qan,
Pozulmuş kəfləri⁴ gördüm.

Kimi boyunun əyib yatmış,
Tənini toprağa qatmış,
Analara küsüb getmiş,
Boyun əyonləri gördüm.

Kimi zari qılıb, ağlar,
Zəbanilər canın dağlar,
Tutuşmuş sinləri yanar,
Çıxan tütünləri gördüm.

Soğulmuş (?) şol ala gözlər,
Pozulmuş ay kimi üzler,
Qarışmış qara toprağə
Gül dərən əlləri gördüm.

Kimi zövq ilə işrətdə,
Kimi eyşü bəşarətdə,

¹ Təfərrüc – gəzinmək, seyr

² Sinliyə – sinliyə, qəbiristana

³ Tən – bədən, gövdə

⁴ Kəf – olayası, öl içi, rahə

Kimi əzabü möhnətdə,
Dün¹ olmuş günləri gördüm.

Yunis İmrə bunu gördü,
Bizo andan xəbər verdi,
Ağlım, uşum² qamu getdi,
Qaçan kim,³ bunları gördüm.⁴

Hər iki şeiri yan–yanaşı tutub, diqqətlə oxuduqda apaçıq görünür ki, Yunis İmrənin şeiri mövzu, şəkil, rədif, toxunuş və quruluş etibarı ilə Molla Qasımın şeirinə nəzirə olaraq söylənmiş bir şeirdir. Hələ aşağıdakı bondləri gözədən keçirsək, daha danışmağa yer qalmaz.

Molla Qasım:

Yumulmuş şol ala gözlər,
Qiyamət yolunu gözlər,
Hamı şirin-şəkər sözlər?
Dəhani bizəban gördüm.

Yunis İmrə:

Soğulmuş şol ala gözlər,
Pozulmuş ay kimi üzülər,
Qarışmış qara toprağa
Gül dərən əlləri gördüm.

Molla Qasım:

Kimi eys ilə işrətdə,
Kimi zövq ilə söhbətdə,
Kimi rənc ilə möhnətdə,
Qatı halım yaman gördüm.

Yunis İmrə:

Kimi zövq ilə işrətdə,
Kimi cəşü bəşarətdə,
Kimi əzabü möhnətdə,
Dün olmuş günləri gördüm.

¹ Dün – gecə, şəb

² Uş – ağıl, xirəd

³ Qaçan – haçan

⁴ “Divani-Yunis İmrə”, İstanbul, daş basması, səh. 105.

Demək Sultan Vələd, Yunis İmrə və Həsənoğlu ilə müasir bir də bir Şirvanlı Molla Qasım var imiş ki, Yunis İmrə kimi böyük bir türk suffisinə pişvalıq və ustalıq etmişdir. Bizcə, Molla Qasımın şeirlərini o əsrlərdə və ya bir az sonra yazılmış cümlələrdə aramalıyıq. Divanı və yaxud digər bəzi parçaları əldə edilərsə, Yunis İmrə üzərindəki təsiri daha aydın görüncə biləcəkdir.

*“İnqilab və mədəniyyət” jurn.,
1929-cu il, № 1, səh. 43–44.*

ƏNBƏROĞLU

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mürəkkəblərindən biri də bu günə kimi hafizələrdən silinmiş və yadlardan tamamilə çıxmış Ənbəroğludur. Bu əhlişair hicri VIII əsrin ilk yarısında Şirvanlı Molla Qasım, İsfərayinli Həsənoğlu və digər bəzi Azərbaycan şairləri ilə müasir və yaxud bir az sonra yaşamış mühüm bir simadır. Təəssüf olsun ki, Ənbəroğlu kimi böyük bir şairdən bu gün bizə min dürlü məşəqqət ilə yetişən ədəbi miras eynən Həsənoğlundan qalma miras qədərincədir. Bu iki şairin hər birindən yadigar olaraq, ancaq birər azərbaycanca qəzəl qala bilmişdir. Həsənoğlu qəzəli Leydən kitabxanasından, Ənbəroğlu qəzəli isə Şəki məscidindən tapılmışdır. 1919-cu ildə Şəkinin Gəncəli məhəlləsində vəqə uçmuş, dağılmış Şeyx məscidinin çardağından tapdığımız bir qopmuş və rəq Ənbəroğlu qəzəli ilə digər bəzi şeirləri həvidir. Dəfələrlə yağışdan, damcıdan islanmış və qurumuş, qalın və rəngi sarımtıl olan bu və rəqdə Mirzə Məhəmməd Muqima, Ərəşli Kəsbi, Qarqucaqlı Kaman İsmayıl, Ərəşli Həsən, Elçiyi Gilək, Koroğlu Əli, Şamaxı İmamı Molla Nemətulla, Dostumoğlu Molla Əli, Şah Abbas, Cami, Rum xunkarı Soltan Hüseyn mirzə, Nəvai və Mövlana Nuruddin kimi məşhur və qeyri-məşhur şairlərin türki və fars qeyri-mətbu şeirləri və müsairələri vardır. Bu şairlərin yaşadıkları əsrləri ötürü gözdən keçirsək belə, yeddi yüz ildən tutmuş üç yüz il bundan əvvələ kimi yaşamış olduqları meydana çıxar. Hələ bu vəsiqədə Koroğlu Əlinin məşhur Koroğlu olub, adının da Əli olub-olmaması

bəhsə dəyər bir mübahisədir. Hələlik bunlardan sərfi-nəzər edərək Ənbəroğlu qəzəlini tamamilə eyni ilə veririk ki, VII əsrin sonu ilə VIII əsrin əvvəllərindəki ədəbiyyatımızın qaranlıqda qalmış nöqtələri bir qədər işıqlana bilsin:

Apərdi əqlimi məndən bu gün bir sərfi-siminbər,
Saçı sünbül, bəni filfil, yanağı gül, boyu ərər.
Bu dörd nəsnə rəvan olmuş yarın şirin dodağından,
Biri heyvan, biri mənqub, biri zəməzəm, biri kövsər.
Bu dörd nəsnə tulu etmiş yarın görklü cəmalından,
Biri ayü biri gündür, biri Zöhrə, biri Ürkər.
Bu dörd pirin duasilə dilərəm yarımı Həqdən,
Biri İsa, biri Musa, biri Zünun, biri Cəfər.
Bu dörd nəsnə ilə olsam, ollam bu dünyada beş gün,
Biri saqi, biri şahid, biri şəm'ü biri peykər.
Bu dörd nəsnəni sevmişdir şikəstə Ənbərin oğlu,
Biri izzət, biri işrət, biri ne'mət, biri dilbər.

Ənbəroğlu qəzəlinin mətləi Həsənoğlu qəzəlindəki mətlələrin eynidir. Hankısı hankısına nəzirə olaraq söyləndiyini qəti surətdə göstərmək hələlik çətindir.

Həsənoğlu:

Apərdi könlümü bir xoş qəmeryüz canfəza dilbər,
Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, şahidi-sərvər.

Ənbəroğlu:

Apərdi əqlimi məndən bu gün bir sərfi-siminbər,
Saçı sünbül, bəni filfil, yanağı gül, boyu ərər.

Əruz ilə yazılan bu qəzəllərin bəhrləri bir olduğu kimi, qafiyələri də bir vəznədir. Yalnız səbkləri ilə mövzularında bir fərq və bir ayrılıq vardır.

Ənbəroğlu da, Həsənoğlu kimi, həm sufi, həm də şiədir:

Bu dörd pirin duasilə dilərəm yarımı Həqdən,
Biri İsa, biri Musa, biri Zünun, biri Cə'fər –

deyən Ənbəroğlu özü öz tərcümei-halını, seyri-sülukini bir qədər aydınlatmağa xidmət etmişdir. Qəzəlin içərisində yuxarıdakı dördüncü beyt olmasaydı, birdən-birə onun sufiliyini iddia etmək də müşkül olacaqdı. Doğrudur, beşinci beytdə saqi və şahid kəlmələri vardır. Amma onlara söykənərək dava başlamaq yersiz olardı. Çünki sufi olmayan şairlərin şeirlərində də o kəlmələr mövcuddur. Dördüncü beytdəki İsa və Musa məlum olduğu kimi, Cəfər də Cəfəri məzhəbinin pişvası Cəfəri-Sadiqdır. Bizcə, bir qədər şərh olunmağa ehtiyac hiss edən kəlmə isə ancaq Zünnun kəlməsi və yaxud adı ola bilər.

Əhlinə məlumdur ki, hicri III əsrin ilk yarısında Əbülfəzl ibn İbrahim adlı bir məşhur sufi var idi ki, sufiyyun təriqətini Misirdə ilk əvvəl o icad etmişdi. Bu icadından dolayı əslən bəsrelili olduğu halda, Zünnuni Misri adı ilə məruf və məşhur olmuşdur. Qəzəldə adları çəkilən Zünnun ilə Cəfərdən Ənbəroğlunun təriqəti, sufiliyi bəliirdiyi kimi, məzhəbi-şəliyi də meydana çıxarmaqdadır. Ənbəroğlunun bu qəzəldə işlətdiyi kəlmələrin bəzisi də əski və qədim bir şair olduğuna dəlil ola bilər. Əzümle: mən-xal, nəsnə-şey, ürker-sürəyya-pərvin ulduzu, ülkər, görüklü-hüsnü, gözəl. Hələ bu son kəlmə tamamilə unudulduğundan belə əsl mənasını müəyyən edə bilməyirlər. Doğru məna edən yalnız Mahmud Kaşğaridir (“Lügətüt-türk”, cild I, səh. 295). Şairin atasının adı olan Ənbər də əski adlardandır. Ənbəroğlu təsirində, şəksiz, şeir söyləyən şairlər olmuşdur. Bu gün o təsirdə inşad edilən şeirlərdən əlimizdə yalnız Zəhireddin Babur şahın tək bir cığatayca yazılmış qəzəli vardır ki, bu qəzəldən Ənbəroğlunun Əfqanıstanda, Hindistanda da məşhur olduğu anlaşılır.

B a b i r ş a h :

Xətin bilə yüzünü-kakilin sənin, ey can,
Biri bəncfşə, biri yasomən, biri reyhan.

Təkəllüm elarida tili vü tişi vü ləbi
Biri əqiq, biri incu vü biri mərcan.

Könlünü zarü-meni xarü-tənni tar etkan
Biri cəfavü-biri qürbətü-biri hicran.

Tənü-könül bilə göz vəslü-nazü-hüsnü üçün
Biri xarabü-biri valöhü-biri heyran.

Tamam ömrüdə Babirgö üç söz aytıbdur
Biri söğüncü-biri qatıqü-biri yalğan.

Bizcə, Xətai ilə müasir olan Babur şah nəzirəsində müvəffə-
qiyyət göstərməmişdir. Baburdan üç yüz il qabaq yaşamış Ənbər-
oğlu qəzəlini daha abidar, daha mövzun söyləmişdir.

*“İnqilab və mədəniyyət” jurn.,
1929-cu il, № 3 4, səh. 49.*

HƏLƏK

Ələklər, ha ələklər,
Çırmansın ağ biləklər.
Düşmana xəbər olsun
Həsəl olub diləklər.¹

El ədəbiyyatının məruf və məşhur parçalarından olan bu ağıni ilk əvvəl miladi 1915-ci ildə Mirzə Abbaszadə qələt çap etdirdiyi kimi, 1918-ci ildə ikinci dəfə olaraq, yenə o təb və təmsil etdirmişdir. Üçüncü dəfə sabiq Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti,² dördüncü dəfə “Molla Nəsrəddin”,³ beşinci dəfə “Maarif işçisi”⁴ məcmuələri, yenə yuxarıda göstərdiyimiz kimi, qələt olaraq təb və nəşr etmişdirlər. Biz bu mühüm yanlış da digər bir çox yanlışlar kimi on beş ildən bəri görməkdə və sezməkdə idik. Lakin bəzi mülahizələrə, görə sükut edirdik. Həm də tənqido adət etməyən mühərrirləri də narahat etmək istəmirdik. Təəssüf olsun ki, bu yanlış, hüdudumuz xaricinə çıxaraq, qonşularımızın mətbuatına keçmiş və lüğətlərinə də düşmüşdür. Bu yaxın zamanda İstanbulda⁵

¹ “Arvad ağısı”, Bakı, 1918-ci il, təb 2, səh. 12.

² “Bayatılar”, Bakı, 1926-cı il, II c., səh. 11.

³ “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi, Bakı, 1927-ci il, № 18.

⁴ “Maarif işçisi” məcmuəsi, Bakı, 1927-ci il, № 5, səh. 62.

⁵ Hüseyin Kazım Qədiri bəy. “Böyük türk lüğəti”, I c., İstanbul, səh. 280.

təb və nəşr edilən Hüseyn Kazım Qədri bəyin “Böyük türk lüğəti” sözümlərini tamamilə doğruldu. Yuxarıda ağı göstərdiyimiz qələt şəkildə, təshih olunmadan o lüğətə də keçirilmişdir. Hüseyn Kazım Qədri bəyin lüğətindəki yalnız bir bu olsaydı, biz yenə də sükut edərdik. Amma təəssüf olsun ki, lüğətdə Azərbaycan ləhcəsinə, ədəbiyyatına aid yüzlərcə səhvlər, yanlışlar gözə çarpmaqdadır. Mövzui-bəhsimiz olan ağına qələt şəkildə yazılıb qələt basılması əhlinə məlumdur ki, heç bir mənanı ifadə etmir. Bizdə bəzi ədəbi parçaların şəni-nüzulu olduğu kimi, bayatılarımızın, ağılarımızın da şəni-nüzulu vardır. Ağına ruhunu mənimsəmədən və şəni-nüzulunu öyrənmədən onu lüğətə keçirməyin nə faydası ola bilər. “Ələk” canlı bir şey deyil ki, ona böylə bir mövqedə xitab olsun. Ağıdakı:

Ələklər, ha ələklər,
Çırmansın ağı biləklər.
Xəbər olsun dostlara (?)
Həsəl oldu diləklər.

Bu kəlmənin səhihi, doğrusu “ələk” olmayıb, “hələk”dir ki, bunun mənası dərk olunmamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox dəyərli kəlmələr vardır ki, başqa türk xalqlarında onların müqabili yoxdur. “Hələk” kəlməsi yəndəmli olmaqla bərabər özünəməxsus gözəlliyə, zərifliyə də malikdir. Yuxarıda işarə etdiyimiz kimi, bu kəlməni həvi olan ağı da şəni-nüzulu olan parçalardandır. Əski adət və ənənəyə görə, cavan oğlan öləndə qadınlar yığışib yas mərasimi icra edərlər. Bu mərasim indi də cümhuriyyətimizin bəzi nöqtələrində xalq arasında mütdəvildir. Mərasim isə ölünün pal-tarını ortaya töküüb, onu dürlü-dürlü mövzularda söylənilmiş ağılar ilə oxşamaqdan ibarət olurdu. Gənc ikən dul qalmış qadının çevrəsində öz yaşında olan digər qadınlar yığışaraq, özlərindən daha yaşlı ağıcı qadının bir münasib ağı söyləyəcəyinə müntəzir olurlar. Ağıcı qadın yasa yığışanları üz verən müsibətdən duyuc -xəbərdar etmək üçün aşağıdakı ağına həzin bir halda söyləməyə başlar:

Hələklər, ha hələklər,
Çırmansın ağı biləklər.
Düşmana xəbər olsun,
Həsəl olub diləklər.

Bunu dinləyən qadınlar bir anda qollarını çirməyərək ağıçı qadın ilə səs-səsə qoşub, ağını təkrar etməklə bərabər, özlərini döyməyə və üz-gözlərini didməyə başlarlar. Azərbaycan dilində və digər türkdilli xalqlarda bir çox qiymətli sözlər mövcuddur ki, “hələk” də o cümlədənədir. Türküstan və baxüsus Türkmənistanda otuz il yaşadığım üçün türkmən dilinə, türkmən ədəbiyyatına da bir əndazəyə qədər aşınayam. “Hələk” türkməncədə gənc qadın, cavan qadın, daha doğrusu, “gəlin” deməkdir. “Çırmansın ağ biləklər” misrası da ağının gənc qadınlara xitabən söyləndiyini isbat edir. “Hələk” kəlməsini türkmən şairləri çox işlətməmişlər. Məxtumqulu şairin şeirlərində də “hələk” kəlməsi mövcuddur:

Dik təpədən olmaz böyük minarə,
Yaman hələk düşsə bir yaxşı ərə,
Başın kəsib, qanın töküb kənarə
Ya öldürüb, ya da satmaq olmayır.¹

Və yenə:

Hələgin yamanı şirini gizlər,
Doğrunu yaşərib yalanı sözlər.²

Əliyev ilə Borsov ortaqlı çıxardıqları “Lügət”də də “hələk” kəlməsini “gənc qadın, cavan qadın” mənə etmişlər ki, bu çox doğrudur.³ Hələ Azərbaycan savlarında da bu kəlmə işlənmişdir:

Son mənə hələk elədin;
Hələk, kələk eləmə.

Bu kəlmələri ərəbcə zənn eləyib “hələk” mənəsinə işlətmək doğru deyildir. Uzağa nə üçün gedək, mən özüm də vəqt ikən fars, ərəb kəlmələri işlətməyib, cılığa azərbaycanca söylədiyim şeirlərin birində münasibət ilə “hələk” kəlməsini işlətməmişdim:

Sanma bacarıqsız yaradılmış bu kəsiklər,
Birdir bacarıq xələqin ərəndə, hələgində.

¹ Məxtumqulu “Divan”ı, I c., səh. 74.

² Yenə orada

³ “Rusca-türkməncə sözlük”, I c., səh. 64.

Hüseyn Kazım Qədri bəyin lüğətini ilk əvvəl prof. Məhəmməd Əli Eyni bəyin məqaləsindən¹ öyrənmişdik. Lüğətinin birinci cildini də bir neçə ay əvvəl görməyə müvəffəq olduq. Heyf olsun ki, bu cild bir çox yanlışlar və nöqsanlar ilə doludur. Bədbəxtlikdən nöqsanların çoxu Azərbaycan ədəbiyyatından alınan parçalarda gözə çarpır. Hamımız vaxtımız müsaid olduqca, o qələtləri təshih etməyə səy edəcəyik. Azərbaycan ədəbiyyatından bol-bol istifadə edən Hüseyn Kazım Qədri böyüq qəttət etməli idi. Çünki belə qocaman əsərlər əlli ildə, yüz ildə bir dəfə təb və nəşr edilirlər. Nədənə bu nöqtə ehmal edilmişdir.

“Hələk” kəlməsi ehya olunmağa layiq kəlmələrdəndir. Gözəl söz köşkü, söz qəsri fəqət gözəl kəlmələr, gözəl sözlər ilə deyilə, qurula bilər. Bunu unutmamalıdır.

*“Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurn.,
1930-cu il, № 8, səh. 46–47.*

DÜNYA ŞAİRİ FİRDOVSI

*Artıran söz qədrini sidq ilə, qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyqudan bidar söz.*

Füzuli

İnsanlara təbiət tərəfindən bağışlanan talant nə dərəcədə olur-olsun, çox böyük şərəfdir. Amma xariqülədə bir talanta malik olmaq şərəfi isə başqa bir dövletdir. Bu xariqülədə talanta, zəkavətə, istedadə malik olanlara dahi adı verilmişdir. Bu xoşbəxtliyə ancaq-ancaq bezi bəxtiyarlar nail olurlar. Şairlik sahəsində min il əvvəl təbiətin ən yüksək, ən ali rütbəsi olan dahilik ilə təltif edilən dahiyyə-özəm bu gün bayramı saxlanılan həkim Əbülqasım Firdovsidir.

¹ “İntiqad və mülahizələr”, I c., səh. 212.

Bənnatün-nə's tək təpronso bu gəhvarei-mina,
Və yaxud müştəri təhtində olsa Zöhrei-Zəhra,
Ənasir imtizacı birlə sə'yin etsə həftaba,
Səna bənzər dəxi bir dahini dəhr cyləməz peyda,
Viladətdən ərusi-çərx qalmış pırə zənlenmiş.

Min il əvvəl qüvvətli bir səltənəti-ədəbiyyə quran böyük Firdovsi və yenə o tarixdən etibarən ədəbiyyat səltənətində hökmdarlıq edən "Şahnamə" şairi, şübhəsiz, cahan şairi adlanmalıdır ki, dünya durduqca ölməz. "Şahnamə"sinə heç bir zaval ola bilməz.

Bir şair ki, bütün dünya ədəbiyyatına təsir etmiş və edir, bir şair ki, bütün dünya tanımış və tanıyır, bütün cahan bəyənmiş və bəyənir və hər millət, hər bir xalq onun əzəmətinə etiraf edir, bu kimi xarüqülədə qüvvəyə, dühaya, nüfuzə malik olan adam, danışıqsız dünya şairidir. Odur ki, mən də qaraladığım bu məqalənin adını dünya şairi Firdovsi yazıram. Dünya şairi böyük Firdovsinin min illik yubileyi münasibətilədir ki, bu gün hər bir millətin və hər bir xalqın müdəqqiq və mütəfəkkirləri, ədib və şairləri "Şahnamə" şairinə aid öz alimlərinin yürütdüyü fikirləri, öz şairlərinin söylədikləri şeirləri arayıb ortaya çıxarırlar və bununla da öz milli və doğma ədəbiyyatlarına "Şahnamə"nin nə ölçüdə təsiri olduğunu müəyyən edirlər.

Amma hər bir ölkədən və hər bir məmləkətdən artıq bu böyük bayram Şuralar Cümhuriyyətlərində saxlanmadadır. Güman etməm ki, bu böyük bayram başqa bir ölkədə, bu səmimiyyət və həmiyyət ilə saxlanıla bilsin. Şuralar Cümhuriyyəti bu bayramda ayrıca bir şövq və zövq ilə iştirak etməkdədir.

İyun ayından bəri Moskva ilə Bakı arasında səyahət etmədəyəm. Hər bir kəslə görüşərkən onun bu bayramı səbirsizcəsinə gözlədiyini yəqin etdim. Bu hiss ilə hər bir kəsi cihazlanmış gördüm. Xüsusilə bu hiss Birinci Şura Yazıçıları Qurultayında daha hərarətli və daha geniş müşahidə edilirdi. Hər nümayəndənin dilində Firdovsi adı və hər bir nümayəndənin arzusu dünya şairinin yubileyində iştirak etmək idi. Ümum Şuralar Cümhuriyyətində böyük bir dəbdəbə və təntənə ilə keçirilən bu böyük yubiley Azərbaycanımızda da xüsusi bir təmtəraq, ayrıca bir səliqə ilə keçirildi. Bu belə olmalı idi. Çünki böyük dahiləri, filosofları, ədib və şairləri təqdir etmək və tənqidi surətdə onlardan istifadə etmək əməkçilərin

birinci vəzifələrindəndir. Böyük ölkəmizin hər bir yerində, xüsusilə Bakıda keçirilən bu böyük yubileyi hər kəs gördü və eşitdi. Mənim təsvirimə heç bir kəsin ehtiyacı yoxdur. Dünyada elə sözlər vardır ki, onu hər adi kəlmə ilə demək olmur. Onu hər kəs özü şəxsən görməli və yaxud hal ilə anlamalıdır.

Cahan şairinin, başqa xalqların ədəbiyyatına olduğu kimi, Azərbaycan xalq və klassik ədəbiyyatına olan təsiri, bizcə, çox qədimdir. Bu böyük təsiri göstərməyə, bu ağır vəzifəni ifa etməyə biz iqdam etdik. Bu barədə ətraflı yazı yazmaq üçün mötəbər mənəbə və məxəzlərlə bərabər, asudə vaxt lazımdır ki, nəticədə layiq bir əsər meydana çıxa bilsin. Yoxsa bu təsir üç-beş məqalə ilə yazılıb qurtarası deyildir. Biz bu mühüm məsələlərlə illər uzununu məşğul olacağıq. Dünya şairi Azərbaycanda iki dəfə təqdir edilmişdir. Biri inqilabdan qabaq və biri də inqilabdan sonra.

Ancaq bu son təqdir əvvəlkinə bənzəməz fəvqəladə bir təqdir-dir. Eys-ışrətdən başqa bir iş bilməyən Müsavat hökuməti də xüsusi ticarət ilə məşğul idi. Hər bir nazir öz gələcəyini təmin etmədə idi. Hər kəs özünə gün ağlayırdı. Daha Firdovsini kim düşünəcək idi? Bakı milyonçuları, Azərbaycan varlıları anlasaydılar, böyük xalq şairi olan Sabirimiz 2-3 min manatdan ötrü tələf olmazdı, vaxtsız ölməzdi. “Səyavuş” dastanını gözəl bir surətdə tərcümə edən Sabir, bütün Firdovsini də tərcümə edə bilərdi və edəcəkdi də.¹

¹ Salman Mümtazın bu abzasda məcburən yazdıqlarının süniliyi diqqəti cəlb etməyə bilməz. Məsələn, ideoloji mövqeyinə görə qatı millətçi-pantürkist olan, bəzi şeirlərini “Turxan” təxəllüsü ilə yazan müəllif möhkəm təəssübkeşi olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nazirlərinin əslində nə ilə məşğul olduğunu 1934-cü ilin sonlarında unuda bilməzdi. Nazirlərin dövlətlə deyil, Müsavatla əlaqələndirməsində də incə bir mətləb var idi. Bir tərəfdən, stalinizmin cövlan etdiyi illərdə artıq süqut etmiş müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyini xatırlatmaq belə, mütləq senzuranın diqqətini cəlb edəcəkdi, digər tərəfdən isə, zamanə Müsavatı hər addımda yamanlamağı tələb edirdi ki, bu da həmin partiyanın yaddaşlarda həkk olunmasına yol açırdı. Salman Mümtaz kimi qüvvələrin milli hökumət haqqında boğazdan yuxarı dedikləri səmimi qəbul edilməməlidir. Nəhayət, belə suallar da doğur: Firdovsinin 1000 illik yubileyi “Müsavat nazirləri” deyil, sovet dövrünə düşmüşdü, bunda Müsavatı “günahkar” idi, ya bəlkə, “Müsavat hökuməti” qabağa düşüb yubileyi keçirməli idi? Bəlkə, “Müsavat hökuməti” Firdovsini düşünməyi, nəşr və tərcümə etməyi qadağan etmişdi? 1911-ci ildə vəfat etmiş böyük Sabirin Müsavata nə dəxli vardı? Belə yöndəmsiz və məntiqsiz fikirləri qəsdən yazan müəllif gələcəkdə bu cür sualların meydana çıxacağına əmin idi. O bilirdi ki, bununla gələcəkdə onu başa düşəcəklər (*red.*).

Hazır və mövcud mənbələrə görə, doğma yurdumuz olan Azərbaycanda cahən şairindən ilk mütəəssir olan və onu ilk əvvəl təqdir edən Azərbaycanın ən böyük, həm də nəş şairlərindən gəncəli və yaxud təbrizli olan həkim Qətrandır. Firdovsidən təqribən bir əsr sonra yaşamış bu nəş şairimizin yazmış olduğu “Qövsnamə” çox qüvvətli ehtimala görə, bu təsirdə yazılmış ilk əsərlərdəndir. “Qövsnamə”, bu gün məfqud olsa da, hər halda həkim Qətranın cahən şairi haqqında təqdirkarənə farsca söyləmiş olduğu qitə məşhur, həm də mövcuddur:

Sikkei-kandər süxən Firdosi-ye-Tusi nişand,
Kafərəm gər hiç kəs əzcümle-i-farsi nişand.
Əvvəl əz bəlayi-kürsü bərzəmin ayod süxən,
U digər dəstəş giriftə bərsəri-kürsü nişand.¹

Həkim Qətrandan sonra “Xəmsə”si və yaxud “Pənc gənci” ilə məşhuri-afaq olan Nizami Gəncəvi Firdovsini tərif və tövsif etməkdədir. “İsgəndərnamə”sində:

Süxən guye pişinə danaye Tus,
Ki arast ruyə suxən çün ərus –

beytilə cahən şairi olan Danayi-Tusi bəyanən Nizami aşağıdakı qiteyi-qürrası ilə ona ayrıca bir məqam verərək mütəəssir olduğunu da izhar edir:

Afərin bər rəvane Firdovsi,
An süxən afərine fərxənde.
U nə ustad bud ma şagerd,
O xudavənd bud ma bənde.²

Nizami Gəncəvidən sonra növbə həkim Xaqani Şirvaniyə gəlir. Xaqani məşhur və ölməyən qəsidəsində aşağıdakı beytlər ilə cahən şairindən ilham aldığını göstərir:

¹ Dövlətşahın və ondan nəqlən “Səfirətüs-şüəra” sahibi olan Süleyman Fəhimin adsız dərc etdikləri bu qitə həkim Qətranındır. Tiflis arxivində mövcud yazma Mənuçöhr xan əsərində də həkim Qətranın adına yazılmışdır.

² Hüseyn Daniş bəy yanlış olaraq “Səramədani-süxən”də bu qitəni Ənveriyə isnad etmişdir. “Xəzənci-amirə” kitabının mütəbəhhir müəllifi Nizaminin olduğu qəbul ilə əsərinin 366-cı səhifəsində təb və nəş etmişdir.

Xunc dili řirinöft in mey ki zirez nuři,
Zi abi gülü Pərvizəft in xəm ki nə həd dehqan.
Möft əft-zəmin zira xurdəft böca ye mey,
Dərkəfi sərft, ürüz, xunc dili Nořirovan.

Yenə ayrıca olaraq müftəqil bir qitə ilə də Firdovsini tövsif edir:

Şəm, cəmi hüřvəndanəft dərđi cüri ğəm,
Nöqtei ğəz xatire Firdovsiyi-Tusi həvəd.
Zadəqanə təbi pakeş cümləqi hürə vəşənd,
Zadə hürəvoş bəvəd çün mərđ Firdovsi bəvəd.¹

Hicri VIII əsrin axırlarında yařayan Qazı Bürhanəddinin bəzi osorlərində bu təsir ğörünmədədir:

Eşq adəmi yar yoluna mostanə ğərəkđir,
Sevdiginin eyşini yəstanə ğərəkđir.
Canani üçün oynaya öl canini şöyle
Ki, tənə ura, Rüstəmi dəstanə ğərəkđir.

Böyük řairimiz Seyid Nəsimidə də bu təsir mövcuddur.

Eşq meydanında hər kim olmadı İsfəndiyar,
Bil ki, Söhrab olmadı şol Rüstəmi dəstan üçün...
Nəfsini öldürməyən ğər Bizənü Söhrab isə,
Pəhləvan olmaz adı, həm Rüstəmi dəstan deyil...
Şol arifin kim, oldu ayinəsi cəmalin,
Aləmdə şək deyil kim, İřğəndörü Cəm öldür.

Dahi řairimiz Füzulinin bəzi qəsidələrində bu təsir ğözə çarp-
madadır:

Ēəlib hüzuruna ğörsoydi pak müřribini,
Çalardı xiclət ilə camii tövbə daşına Cəm.

¹ Xüsusi kitabxanamızda əlyazması olan "Həft-iqlim"-i-Əhməd Razi Xaqani məbhəsi, zənbil Hacı Fərham Mirzə, səh. 110.

Girib süpahına olsaydı vaqifi-rəzmin,
Təfaxür etməz idi zərbi-tiğ ilə Rüstəm.
Xaki-cəm üzrə çıxıb lalə, tutub camini,
Ki, kimin var isə bir cami, bu gün oldır Cəm.
Nəhri-eşari üburi-ləşkər üçün doldurub,
Mari Zöhhako Fəriduni-zaman buldu zəfər.
Sərvəri Cəmşid şə'n, Darayi İsgəndər nişan,
Xosrovi sahib qəran, Keyxosrovi nüsrət qərin.
Dərgəhi-qəsrinə min Daravü İsgəndər gəda,
Xirməni lütfinə dür fəğfurü xaqan xoşa çin.

Ağqoyunlu hökmdarlarından Sultan Yəqubun vəfatı münasibə-tilə deyilən bu maddəi-tarix dəxi Firdovsi təsirindədir:

Şah Yəq'ub an ke şahəniş,
Həmə çəkər şodənd u Xosrov.
Bud Keyxosrove zəmanei-xiş,
Rəfti tarix manəd Keyxosrov.

Ruhi Bağdadidə də bu təsir görünməkdədir. Şirvan-Dağıstan müharibələrində Özdəmiroğlu Osman paşanı öyörkən mütəəssir olduğunu göstərir:

Rüstəmi-dövrən olan Osmani asəf rifətin,
Vadiyi-mədhində Firdovsi kimi dastanzən ol.
Xeyli rəzmin Rüstəmisən əhli-bəzmin hatəmi,
Haq sənə qılmış müsəlləm rəzmü bəzmi-ələmi.

İkinci Şah Abbasın müasiri olan Təbrizi Qövsinin də aşağıdakı qitəsi Firdovsi təsirindədir:

Bu bağırm qana döndü hier əlindən, saqi meyi qanı (hanı),
Tutuşdu istixanım, qandadır, nayü ney qanı,
Nə Rüstəm qaldı dünyədə, nə Zalü zər, nə Keyxosrov,
Süleymanın büsatı qandadır, Kavusu Key qanı?

Fətəli şah dövrü şairlərindən Xəlifə Məhəmməd Aciz də mütə-əssir olmuşdur:

Mənə bir navüki müjgan urubdur ol kəmanəbru
Ki, hər iz Eşğəbusu urmuyub bu şəkkilən Rüstəm.
Sinə Söhrab sifət xəncəri müjgan ilə çak,
Didə Rüstəm kimi cari edə eşqi gülrəng.
Səbri Bijun kimidir, çah zənəxdan içrə,
Oql biçərə urar başə Münijə kimi səng.

Kərbəlayi Allahi Arifin də şirvanlı Mustafə xana yazdığı qəsi-
dəsində aşağıdakı beyt mövcuddur:

Noldu Kavus ilə Keyxosrovü Cəmişlə Cəm,
Hikməti dəbdəbəyi, tənəneyi Nuşirəvan.

Knyaz Tarxanova yazdığı həcvinə tamamilə təqarüb vəznində
yazan Zakir başqa əsərlərində də bu təsiri göstərir:

Səri ədadə fırlıdar çomağı bərq asa
Necə ki, mərəkədə şəspəri Rüstəm qazı,
Yar deyirlər ki, gedib Zakirinə çarə edə
Nuş darını öləndən sora Söhrab aparır.
Ləmət elə qalibdi o bidinü dil azarə
Səyavuş qanıdır yanində bir fincan çay knyaz.
Elə dövlət deyil dövləti-rus,
Hər nakəs cələyə üstünə cülus.
Paşaları bir-bir misli-Əşqəbus,
Yox edə Rüstəmi dastan gərək.

Marağalı Hacı Mehdi Şükuhi də bu təsirdədir:

Cami-Cəmişidi sərnigun etdi,
Qoydu viranə taqi-Kəsrani.
Necə oldu o Xosrovan Kəyan,
O cəlalü o mənzilət hanı?
Neçin axır İsgəndərü Dara
Etdilər tərək Rumü İrani?

Böyük mütəfəkkirimiz, reformatorumuz olan Mirzə Fətəli Axund-
zadədə bu təsir görünür. Mirzə Türkiyədən naümid qayıdarkən
sərgüzəştini, təəssüratını təqarüb vəznində nəzmə çəkmişdir ki,

bunu oxuduqda cahan şairinin Sultan Mahmudun barigahından məyus olmasını və yazdığı həcvinə yadə gətirir:

Benaçar bərgüştəm öz xak Rum,
Ki mandən dər anca mərə bud şum.
Fərestadəm anke be Tehran xəbər,
Əz in rəftənü aməndən bi səmər.
Nəviştəm yeki namei-del pəzir,
Benamə vəzire ülum öz əbir.
Əlifbai novra nişan dadməş,
Darc nəv be Firdos bekuşadəm eş
Nədanəm məgər həümmətəş pəst bud,
Nədanəm məgər ruzu şəb məst bud.
Ke nadad bərnən cəvab in vəzir,
Nəşüd bər muradəm mərə dəst gir...

Mərasinəvis şairlərimizdən dərbəndli Qumridə də bu təsir bol-
dur...

Hacı Mirzə Həməzə əfəndi Nigaridə də bu təsirin mövcud
olduğu bəllidir.

Mirzə Nəsrulla Didə təxəllüsün də bəzi əsərlərində bu təsir
gözə çarpmadadır.

Hacı Seyid Əzim Şirvanidə də bu təsir vardır. Hüməyiyo və
Nəsreddin şah Şamaxıya gələrkən ona yazdığı şeirlərdə aşağıdakı
sətirlər mövcuddur:

Sadiqin vəsfini dastanə gətirdin sən özün,
Gedibən güşvəri Şirvanə gətirdin sən özün,
Təhfə tək bəzmi-Süleymanə gətirdin sən özün,
Mindirib Rəxşini meydanə gətirdin sən özün,
Vəsfini aləmə Firdovsi kimi car elədin.

Haçan görmüşdü İrən belə rahat, belə asayış,
Oxu "Şahnamə"ni, gör qissei-Samü Nərimanı.
Hanı Firdovsi, gəlsin tazədən "Şahnamə"lər yazsın,
Əbəs nəzmilə məşhur eləyib dəstani-dəstani.

Bakılı Mirzə Həsib Qüdsidə də bu təsir mövcuddur.

Abbas Səhhətin də bu təsirdə olduğu mətbu və qeyri-mətbu əsərlərindən məlumdur. Səhhət vaxtilə Səyavuşu Avropa üsulunda tərcümə edərək, dram şəklinə salmışdır. Bu əsər, həm də mənzum “Volqa səyahətnaməsi” adlandırdığı digər bir əsəri, təəssüf olsun ki, özü ilə bərabər məhv oldu. Səttar xan ilə Eynüddövlə müharibəsini təsvir etdiyi bir əsərində Firdovsi təsirinin izi görünməkdir:

Həqq Mədədkar oldu Azərbaycan ətrakına,
Ali-Qacarın protest etdilər Zöhhakına...

Böyük xalq şairimiz Sabir “Səyavuş” dastanını təqarüb, daha doğrusu, “Şahnamə” vəznində tərcümə etmişdir. Natamam olan bu əsər “Hop-hopnamə”də mətbudur:

Təmam oldu bir həftə, ömr etdi şah,
Səfəralıq etdi dübarə süpəh.
Açıldı dəri-gəncü bəbi-kərəm,
Gühər saçıdı eyzən səhabi-kərəm.
Zərü simü mehrü külahü kəmə, r,
Əmudü Sənanü xədəngü sipər.
Tila kisə-kisə, göhər övc-övc,
Xədəm dəstə-dəstə, həşəm fəvc-fəvc.
Dürü lə’lü yaqutü zər keyl-keyl,
Süturani-tazinosəb xeyl-xeyl.
Libasü qumaşi-zəri dəst-dəst,
Xəzü tirmoi-pür bəha bəst-bəst.
Edib bəxş verdi rəvac oğluna,
Fəqət vermədi xəttü tac oğluna...

Sabir Səttar xan ilə Eynüddövlə arasında vaxt olən müharibəni də “Şahnamə” vəznində nəzmə çəkərək, adını da “Şahnamə” qoymuşdur. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində dərc olən bu əsər “Hop-hopnamə”də də mətbudur:

Şəhim, tacidarim, qəvi şövkətim,
Mələk ehtişamım, fələk rıfətım,
Əyər lütfilə sorsan əhvalımı,
Bu naməm sana bildirər halımı,

Ogünkü hüzurundan ötvü onan
Edib sətmi Təbrizə oldum rəvan,
Bu əzm ilə kim, şir tək cəng edəm,
Mücahidlərə ərəni təng edəm...

Abbas ağa Nazir də “Rüstəm və Söhrab” dastanını tərcümə edərək, kitab şəklində, həm də müsəvvər olaraq təb və nəşr etdirmişdir. Nazirin bundan başqa, “İki qardaş” adlı yenə bu təsirdə yazılmış kiçik bir əsəri də vardır ki, bu mətə ilə başlanır:

Var idi bir ölkədə bir padşah,
Sahibi-şövkət əzəmət dəstgah.

Dini mövzularda yazılmış və cahan şairindən ilham almış bəzi şairlərimizin əsərlərindən biri də həli-həyatda olan və az-çox “Şahnamə”dən tərcümə etmiş müasir şairlərimizdən bəhsə lüzum görmədik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan şairlərinin mühüm bir qismi “Şahnamə” şairi Firdovsinin təsirindən xali qalmamışlar. Bu qafiləi-şüəra iki hissəyə bölünür. “Şahnamə”dən bir qismi az, bir qismi də fəvqəladə mütəəssir olanlardır. Birinci qism şairlərimizin əsərlərindən yuxarıda az-çox nümunə göstərdik ki, azacıq da olsa, sərreştə ələ gələ bilsin və nəticədə də onların nə miqyasda və nə əndazədə mütəəssir olduqları meydana çıxsın. İndi də onların ikinci qismindən söhbətə girişəcəyik ki, bunlar müstəqil şahnamələr vücuda gətirən şahnaməçi şairlərimizdir.

Əldə olan məxəz və mənbələrə görə, hicri IV əsrin son yarısında ilk Şahnamə yazan şahnaməçi məqaləmizin əvvəllərində nişan verdiyimiz həkim Qətrandır.

Qətranın yazmış olduğu Şahnamə isə “Qövsnamə”dir. “Qövsnamə”nin bu günə kimi nə tamamı və nə də nümunəsi görünməmişdir. Bizcə, bu əsər bu gün məfquddur. Əsl mövzusunda və nə bəhrədə yazıldığından xəbərdar olmadığımız bu əsəri, bəzi əlamətlərə istinadən Şahnamə ədd etməyə haqlıyıq. Yəni “Qövsnamə” də bir müharibəni, ya mənaqibi-hərbi və yaxud alati-hərbi tərif və tövsifi həvi bir əsərdir. Buna da əldə bir-iki tutarğamız vardır. Birinci tutarğamız əsərin adı olan “Qövsnamə”dir. Məlumdur ki,

“Qövsnamə” iki sözdən əmələ gəlmiş bir tərkibdir; buradan farsca olan “namə” sözünü ayırısaq, yerdə yalnız “Qövs” kəlməsi qalır ki, ərəbcə “kaman”, türkcə (azərbaycanca) “yay” deməkdir. Görünür ki, hökim Qətranın “Qövsnamə”si keçmişdə hərbi alətlərinin ən mühümlərindən sayılan yayı və ya ümumiyyətlə, hərbdə onun tutduğu mövqei tərif və tövsif edən bir Şahnamədir. Doğrudur, bu mövzu ilk əvvəl bizə bir azca qərribə gəlir. Lakin gəlməməlidir. Çünki fars ədəbiyyatında bu mövzuda və yaxud buna bənzər mövzularda əsərlər vardır. “Fərəsnamə”, “Cəngnamə”, “Rübabnamə”, “Tiğnamə”, “Şəmşirnamə” tamamilə bu qəbildəndir. “Şahnamə”nin içindən oxa, yaya aid beytləri toplayıb çıxarsaq, ayrıca bir kitab bağlana bilər. Bir də “Qövsnamə”dən sonra “Tiğnamə”, “Şəmşirnamə” adlı şahnamələr də yazılmışdır. Onların biri hicri XI əsrdə Əkbər şahın zamanında Təvəkkül münşinin yazmış olduğu “Şahnamə-i-şəmşirxani” və yaxud “Şəmşirnamə”dir. “Şəmşirnamə”nin səlasətinə görə urdu dilinə tərcümə olduğu məlumumuzdur. İkinci tutarğamız Qətranın əsərinin adı olan “Qövsnamə”nin “Şahnamə” vəznində olmasıdır. Doğrudur, Firdovsinin “Şahnamə”sindən qabaq İranda “Cəmasibnamə”, “Darabnamə”, “Bastannamə”, “Danışvərnəmə”, “Xiradnamə” və sair mövcud idi. Firdovsi də “Şahnamə”nin mövzusunu bu əsərlərdən aldığı kimi, “Şahnamə”sinin adını da bu adlarla bir vəzndə, bir ağırıda olaraq intixab etmişdir. Bu əsərlərin nüsxələri nadir, özləri də yazma və qeyri-mətbu olduqları üçün Azərbaycanda məruf və məşhur deyildilər. Öz zamanında məşhur olan əsər ancaq “Şahnamə”dir ki, bundan bir qisim şairlərimiz mütəəssir olmuşlar.

İkinci şahnaməçi hicri VI əsrin son yarısında yaşayan “İsgəndərnəmə” sahibi məşhur Nizami Gəncavidir ki, “İsgəndərnəmə”sini “Şahnamə” təsirində və təqarib bəhrində yazmışdır. Bu əsər Nizaminin digər dörd əsəri ilə bir cildə mətbu “Xəmsə” və ya “Pənc gənc” adı ilə məruf və məşhurdur.

Üçüncü şahnaməçi VI əsrin axırlarında yaşamış və Xarəzm şahlarından Soltan Məhəmməd bin Təkişin mülazimətində olmuş Seyid Zülfüqar Şirvanidir. Fövqəladə şeir və şair dostu olan Soltan Seyid Zülfüqardan xahiş etdi ki, onun tarixini “Şahnamə” vəznində nəzmə çəksin:

“Tarixi-əhval xud bedu formud ke ta bərvəzn “Şahnamə” bə-nəzm avərd”. Bu əsər bu gün məfquddur.¹

Dördüncü şahnaməçi Marağalı Əvhədəddin Əvhədidir.

Hicri VII əsrin axırlarında yaşamış Əvhədi Qazan xanın dövründə vəfat etmişdir. Bunun da Xacə Nəsirəddin Tusinin nəvəsi olan Xacə Ziyaəddin Yusif adına “Dəhnamə” adlı bir əsəri vardır. Dövlətşahın yazdığına görə, Əvhədi bu əsəri qayət lətif və incə yazmışdır. Hülakunun vəziri olan Xacə Nəsirinin nəvəsi Xacə Ziyaüddin çox ehtimala görə, mühüm bir dövlət mövqeyində imiş ki, Əvhədi öz əsərini onun adına yazmış və ona ithaf etmişdir. Əsərin “Şahnamə” təsirində yazıldığını “Şahnamə” ilə həmvəzn olan “Dəhnamə” kəlməsindən, həm də məmduhundan anlamaq olar.²

Beşinci şahnaməçi hicri IX əsrin ilk yarısında yaşamış Azəri İsfərayinidir (Əsfərayinidir). Məlumdur ki, Azəri həc səfərindən qayıdarkən ilk əvvəl Hindistana və bir az sonra Dehli şəhərindən qalxıb Dəkan (Dəkkə) şəhərinə getmişdi və oranın valisi olan Əhməd şah Bəhməni ilə görüşərək, onun hüsn-təvəccühünü qazanmışdı. Əhməd şah Azəridən öz fütuhatına aid “Bəhmənnamə” adlı bir şahnamə yazmasını xahiş etdi. Azəri bu xahişi qəbul ilə “Bəhmənnamə”ni başladı və üzərində ömrünün axırına kimi çalışdı, amma qurtarmağa müvəffəq olmayıb vəfat etdi. “Bəhmənnamə”nin Humayun padşahın dastanına kimi olan hissəsi Azərinin, məbədi isə Nəziri, Samin və sair şairlərinindir ki, bunlar Azəri “Bəhmənnamə”sinin axırına ilhaq edilmişdir.³

Altıncı şahnaməçi məşhur qissəxan Xəlildir. Hicri IX əsrin son yarısında yaşamış olan Xəlil Təbrizi Molla Hamidi və Seyid Nəsiminin şagirdi olan Məhəmməd Katibi ilə müasirdir. Xəlilin bərsində Katibinin qeyri-mətbu, fars divanının axırlarında onun şahnamə yazmağına və türkcə (azərbaycanca) şeirlər söyləməyinə aid bəzi məlumat vardır. Təəssüf olsun ki, bu məqaləni yazarkən bu divan məsəmin üzərində deyildir. Amma o divandan Xəlil haqqında Katibi tərəfindən söylənilmiş bir rübəi nədənsə yadımda qalmışdır. Xəlili həcv edən Katibi onu “qoyun” ilə “yun” kəlmələrini qafiyə edərək yan-yana işlətdiyi üçün çoban adlandırır:

¹ Xüsusi kitabxanamızda yazma “Həft-iqlim”i-Əhməd Razi, Seyid Zülfüqar məbhəsi

² “Təzkirəi-Dövlətşah Səmərqəndi”, Bombey çapı, I c., səh. 95.

³ “Xəzanəi Amiro”, Bombey çapı, I c., səh. 21–22.

Mikonəd fikri Xəlil İcku? ke əzərbəbe nəzm,
Şeir türkira çüu cayı-süxən dani nə koft.
Dərsüxən ke mişo gahi pəşm sazəd qaftiyə,
İn əşar hərgiz hiç çubani nə koft.

Yeddinci şahnaməçi hicri X əsrin ilk yarısında yaşamış azərbaycanlı Fətulla Arifidir... Ali-Osman tarixini ibtidasından başlayaraq nəzmə çəkmiş və Şahnaməni 60 min beytdə qurtarmışdır.

Hələ bundan başqa ayrıca 200 min beyti havi bir dastanı vardır. Hicri 969 tarixində vəfat etmişdir.¹

Səkkizinci şahnaməçi X əsrin son yarısında yaşamış Əflatun-Əcəmidir. Əflatun şirvanlı olub Şeyx Dərviş Məhəmmədin oğludur. Şeirdə toxəllüsü həm Əsiri, həm də Xəzanidir. Şah İsmayılın oğlu Alxas mirzənin kitabdarı, katibi, həm də şairi idi.²

Doqquzuncu şahnaməçi hicri X əsrin yarısında və XI əsrin əvvəllərində yaşamış Seyid Loğmandır. Seyid Loğman urumlu Seyid Hüseyn Aşurinin oğludur. Dörd cildən ibarət "Sələfnamə", "Xələfnamə", "Müasirnamə", "Moğllnamə" adlı şahnamələr yazmışdır. Bunlardan başqa... iki cildən ibarət "Zəfərnəmə" və "Səlimşahnamə", dörd cild "Hünərnamə" şahnaməsini yazmışdır. On bir cild şahnamə yazan Seyid Loğmanın "Oğuznamə" adlı bir də bir şahnaməsi vardır. Bu əsər Vyana İmperator Kitabxanasındadır. "Hünərnamə"nin müsəvvər və ən nəfis bir nüsxəsi İstanbulda Yıldız Kitabxanasında, "Səlimşahnamə"si də yenə orada Rəvan otağındadır. Bu şahnamələrdən başqa, Seyid Loğmanın bir çox farsca və türkcə əsərləri var. "Risalei-şəmayilül-səlatini-osmaniyyə" və "Tumari-Nəsbinamei-himayun" da o cümlədən. "Tumar Nəsbinamei-himayun"un bir nüsxəsi tərəfimizdən vaxtilə Azərbaycan Dövlət Muzeyinə təqdim edilmişdir və orada durur.

Onuncu şahnaməçi hicri X əsrin son yarısında yaşamış Nitqi Şirvanidir Həsən Çələbi qissexanlıq və şahnaməçilikdə məşhur olan Nitqinin qissexanlıqda "nadirei-zaman və şörei-dövrən olduğunu" qeyd edir. On birinci şahnaməçi hicri X əsrin son yarısında yaşamış şairlərimizdən Mirzə Məhəmməd Qasim Hüseynidir ki, Şah İsmayılın tarixinə aid bir şahnamə yazmışdır.³

¹ "Gülşoni-şüəra", Əhdi, səh. 398 və Ali "Günhül əxbari".

² Yenə orada, səh. 171-172.

³ "Занис. восточного отд.", 1915 г., стр. 309.

On ikinci şahnaməçi yenə hicri X əsrin ilk yarısında məşhur olan Fərzdağlıdır. “Mustafanamə” adlı şahnamə vəznində 104 min beytdən ibarət şahnamə yazan Fərzdağlı əsərini Şah Təhmasibin adına yazmışdır...¹

On üçüncü şahnaməçi hicri X əsrdə yaşamış Nigahidir. Haqqında çox az məlumata malik olduğumuz bu Nigahinin Firdovsi “Şahnamə”si vəznində 30 min beyti havi bir “Muxtarnamə”si vardır. Vilyam Del və ondan nəqlən Şəmsəddin Sami bəy nədənsə bunun doğma yurdunu qarışdırırlar. Nigahi Kaşandan deyil, Azərbaycan-dakı Aran elindəndir.

On dördüncü şahnaməçi Şah Abbas Kəbirin kitabdarı olan Sadiq bəy Sadiqidir. Əslən Xüdəbəndəli elindən olan Sadiqi, sənayei-nəfisəmizin heç bir sahəsində geri qalmadığı kimi, şahnaməçilikdə də qəflət etməmişdir. Sadiqi şahnamə yazaraq adını “Fəthnamei-Abbasi” qoymuşdur. Bu əsərin bəzi parçaları “Aləmara” ilə “Fütuhati-Firidunijyo”də mövcuddur (Bunun əlyazması xüsusi kitabxanamızdadır).

On beşinci şahnaməçi XI əsri-hicri şairlərimizdən təbrizli Həşridir. Həşri I Şah Abbasın qəzəvatı haqqında şahnamə yazmışdır.²

On altıncı şahnaməçi Şirvanlı Ağa Məsihdir. Ağa Məsih hicri XII əsrdə Azərbaycanda şəxsən şahidi olduğu müharibələri təqarüb vəznində nəzmə çəkərək, “Şahnamə” adlandırmışdır. Ağa Məsih bu əsərini Quba, Dərbənd, Bakı, Şirvan hakimi olan Fətəli xana ithaf etmişdir. Bu əsərin bir nüsxəsini mən vaxtilə görmüşdüm. Yıpramış və çürümüş olan o nüsxədən yalnız aşağıdakı bir beyti çıxarmağa müvəffəq oldum:

O səhdən ki, şahim mənim kəm deyil,
Yazam “Şahinamə”, mənə qəm deyil.

Bir çox şahnamə yazmış şairlərimizin, xüsusilə Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu hökumətlərinin vaxtında yaşamış şahnaməçilərimizin haqqında, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, məlumatım olmadığından, Firdovsinin Azərbaycan şairlərinə olan təsirini də könlüm istədiyi kimi yazmağa müvəffəq olmadım. Doğrudur, Hatifinin Əliqulu bəy

¹ Ş. Sami. “Qamusül-ə’lam”, V c., səh. 3391.

² “Xəzanei-Amirə”, Bombay çapı, səh. 193.

Ənisinin əsərlərindən, Beyxüdinin şahnaməsindən, Bağdadlı Zehninin “Yusif Züleyxa”sından, “Atəşgədə” sahibi Lütfəli bəyin “Yusif Züleyxa” adlı məsnəvisindən və daha bir çoxlarından xəbərım vardır. Amma bu xəbərlər, bu vəsiqələr kafi deyildir.

Bu məqaləmizdən sonra “Şahnamə”nin xalq ədəbiyyatımızla əlaqəsi haqqında iki məqalə də verəcəyik.

*“İnqilab və mədəniyyət” jurn.,
1934-cü il, № 9–10, səh. 30–35.*

YÜZ İL BUNDAN ƏVVƏL AZƏRBAYCAN NASİRİ

(Hekayənin əldə edilmək tarixçəsi)

Mədəniyyət və ədəbiyyatımız tarixinə canlı və şərəfli səhifələr bəxş edən “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsini tapıb meydana çıxarmaq şərəfini tarix bizə nəsib etdi ki, bu bizdən ötrü çox böyük bir şərəfdir. Bu kiçik hekayənin tapılıb meydana çıxmasının özünəməxsus çox böyük, həm də qayət maraqlı bir hekayəsi vardır ki, əgər tamamilə yazılsa, nəticədə əslindən çox böyük bir əsər zahirə çıxar ki, xülasəsi aşağıdakı sətirlərdən ibarətdir.

Miladi 1907-ci ilə kimi mən belə bir əsərin mövcud olub-olmadığından tamamilə bixəbər idim. O tarixdə yolum Sibirin Barnaul şəhərinə düşdü. Təsədüfən bir orta yaşlı müəllimlə tanış oldum. Bu adam əslən varşavalı olaraq neçə ildən bəri Barnaulda yaşayırdı və fəmiliası da Voyuxovski idi. Ədəbiyyatla da yaxından əlaqədar olan bu şəxs ana tərəfindən Polşa müsəlmanlarından idi. O müna-sibətlədir ki, ondan vaxt ikən Varşavada yaşayan və ora mətbuatına xidmət etmiş Bürhanski ailəsinə aid bəzi sözlər soruşdum.

Verdiyim suallardan mənim ədəbiyyat həvəskarı olduğumu dərk etdi. Söz arasında Qafqazlı bir tatar ədibinin keçənlərdə Varşavada fransızca maraqlı bir hekayə yazmış olduğunu da ağzından qaçırdı. Mən bu yeni məlumatdan hədsiz maraqlandım. Əsərin adını, müəllifin kim olduğunu soruşduqda Voyuxovski əsəri şəxsən oxumadı-

ğını və müəllifi haqqında da məlumatı olmadığını qeyd etdi. Ancaq bir-iki dəfə o əsərin tərif və tövsifini öz dostu polyak zadəganından olan varşavalı Pervin–Kvintodan eşitdiyini söylədi. Cavabı ilə məni qane edə bilmədiyini hiss edən Voyuxovski bu barədə dostundan məlumat toplayıb mənə göndərəcəyini ayrıca vəd etdi. Təəssüf olsun ki, o, vədəsinə vəfa etmədi və yaxud edə bilmədi. O tarixdən iki il sonra miladi 1909–cu ildə mən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini Türkünstan, Buxara, Xivə, Orenburq, Qazaxıstan, Zabaykal, Semireç, Sibir ölkələrində öz xərcimlə yaymaq üçün geniş bir plan tərtib etmişdim. O planı həyata keçirmək üçün bir il o yerləri gəzib-dolaşmağım lazım idi. Səyahətimdə Semireç vilayətinin mərkəzi olan Verni şəhərinə uğradım. Təsədüfən orada bir möhtərəm tatar doktoru ilə tanış oldum. Bu gözəl tərbiyəli, gözəl xasiyyətli doktor həqiqətən sevimli bir baba idi. Fitrətən xoşəxlaq, həm də insan dostu olan bu gümüşsəçli, saqqallı doktorun qəlbində hələ qafqazlılara qarşı ayrıca bir məhəbbət vardı. Familiası isə Batırşin idi. Batırşin səyahətimni alqışladı. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə də abunə yazıldı. Bir aralıq ədəbiyyat və mətbuatdan söz açdı. “Din və məişət” məcmuəsinin müdiri olan Vəli mollanı söydü, “Şura” məcmuəsinin müdiri Razələddin Qazını öydü. Bütün ömründə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsindən gözəl bir məcmua görmədiyini söylədi. Keçənlərdə də Qafqaziyada böyük alim kişilər olmuş və indi də vardır, – dedi.

İsmayıl bəyi, Mirzə Fətəlini, Həsən bəy Məlikovu tərif və tövsif etdi. İsmayıl bəyin romanından, Mirzə Fətəlinin komediyalarından aldığı zövqü təsəvvür edə bilmərəm, – dedi. Mən Batırşinin sözlərindən İsmayıl bəyi “Tərcüman” qəzetəsinin müdiri Qasprinski İsmayıl bəy zənn etdim və Voyuxovskinin bağçasaraylı İsmayıl bəyi səhvən qafqazlı zənn etdiyi xəyalma gəldi və güman etdim ki, o, Kırım tatarlarında olan İsmayıl bəy Qasprinski qafqazlı sanmış və mənə də yanlış məlumat vermişdir. Məsələni bir az daha aydınlatmaq üçün Batırşindən Qafqaz ədiblərinin əsərlərini harda və haçan oxuduqlarını sordum və İsmayıl bəyin də hansı İsmayıl bəy olduğunu ayrıca sual etdim. Cavabında Batırşin: – Mən söylədiyim İsmayıl bəy sizin Qafqaz tatarlarından olan İsmayıl bəy Qüdrətşindir. Mən bu əsərlərin hamısını vaxt ikən Vladiqafqazda sakin olan kapitan

Teymur Polad Dodarov kitabxanasında görüb oxumuşdum”, – dedi. Məsələ bir az da çətinləşdi. Romanın müəllifi mən zənn etdiyim Qasprinski İsmayıl bəy olmayıb, İsmayıl bəy Qüdrətşin oldu. Mən, bu roman hər halda Qasprinskiyə olacaqdır, – deyə fikrimdə sabit qaldım. Qüdrətşinin də tatar adı və фамиliyası olduğunu bilirdim. Səyahətim uzun çəkdi. Evə də gec qayıtdım. Bir müddətdən sonra, yəni 1913-cü ildə yenə bu məqsədlə Vladiqafqaza getdim və xüsusi bir ciddiyyətlə məsələni həll etmək istədim. Dodarov familiyasının böyüklüyü və ailələrinin ayrı-ayrı yaşamaları işə böyük əngəl çıxartdı. Nəhayət, bir çox zəhmətdən sonra qarabağlı Abbas Hacıyevlə Muxtarov məscidinin imamı dağstanlı Yusif əfəndinin kömək və müavinətləri sayəsində Dodarov ailəsini müəyyən etməyə müvəffəq olduq. Məlum oldu ki, kapitan Teymur Polad generallıq rütbəsinə qədər yüksəlmiş və rus-yapon müharibəsində də tələf olmuşdur. Yalnız Kə'bəxan adlı bir arvadı qalmışdır ki, o da kənddə yaşayaraq, gah-gah şəhərə gəlir. Məsələni həll etmək üçün Kə'bəxanı gözləməyə məcbur idim. Kəndə getməyimiz nə mənə və nə də yoldaşlarıma mümkün deyildi. On beş gündən sonra Kə'bəxan gəldi və Torçin familiarı bir adamın evinə düşdü. Mən də yuxarıdakı yoldaşlarımla bərabər onun düşdüyü evə getdim. Xanım bizi Yusif əfəndinin xatirinə hörmətlə qəbul etdi. İndi hal-həyatda olub-olmadığından xəbərim olmayan Kə'bəxan o zamanlar təxminən altmış yaşlarında idi. Söz açdıq, mətləbə yanaşdıq, cəvabında Teymur Poladdan sonra kitabxanalarının tələf olduğunu və oğurlandığını söylədi. İsmayıl bəyin romanının da xatirində qaldığını qeyd etdi. Ancaq Teymur Poladın o əsərlə digər bir neçə əsəri öz dostu Mehdiqulu xan Usmiyevdən əmanət aldığını və sonra da qaytardığını söylədi. Mən İsmayıl bəyin kim olduğunu, əsərin adını soruşduqda İsmayıl bəyin Qafqaz tatarı olduğunu, romanın da fransızca “Şamil bəy və Səadət xanım” adlı bir hekayədən ibarət olduğunu dedi. Təşəkkür edib evə qayıtdıq. Kə'bəxanın verdiyi məlumat da mənə məmnun etmədi. Bəlkə də, belə bir əsərin Şeyx Şamil haqqında yazıldığı xəyalıma gəldi. Daha da maraqlandım. Haman il yay fəslini Şuşada keçirmək fikrinə düşdüm və bu niyyətlə Tiflisə getdim ki, həm “Hatif İsfahanlı” adlı kitabçamı təb etdirim, həm də Mirzə Cəlillə Qarabağa gedib yay fəslini Şuşada qalım.

Mehdiqulu xan Usmiyevin vəfatından dolayı, doktor Kərim bəy Mehmandarovun kiçik vasitəsilə Xasay xan Usmiyevlə tanış olmaq istəyirdim, çünki o mənim tanış-bilişlərimdən deyildi. Tiflisə gəlir-kən Mirzə Cəlilin Hindarxına getdiyini, Xasay xanın da Rusiyaya səfər etdiyini öyrəndim. Şuşa səfərindən vaz keçib, Tiflisdə Hatifin təbinə şüru etdim. Tiflisdə qaldığım müddətdə hər bir əhli xibərdən İsmayıl bəy və onun yazmış olduğu “Şamil bəy və Səadət xanım” adlı əsərə dair məlumat istədim sə də, bilən olmadı. Məcdəs-səltənei-Əfşar, Mirzə Fətəlinin yeznəsi Xanbaba bəy, Eynəli bəy Soltanov və o zamanlar mətbuat senzoru olan Şərif Mirzəyev və sair bu barədə məlumatları olmadığını etiraf etdilər. Məcdəs-səltənei-Əfşar asitəsilə və Vəronsov-Daşkovun müavini general Qazanalıpov¹ və Şərif Mirzəyev müavinətilə gürcü mühərrirlərinin görkəmli simalarına müraciət etdik sə də, bir nəticə hasil olmadı. O çağa kimi göz-dən keçirdiyimiz qamus və ensiklopediyalardan başqa, bəzi nadir nüsxələri və o cümlədən kitabı da oxuduq. İsmayıl bəyi müəyyən edə bilmədik.

Bəlkə, Firidun bəy Köçərli bilər, – deyə Tiflisdən Qoriyə getdim. Köçərli ilə üç gün görüşməyimiz münasib deyildi, çünki seminariyanın adını xatırladığım müəllimlərinin biri öldürüldüyünə görə, bir tərəfdən, silisçilər istintaq və təhqiqat aparırdı, digər tərəfdən də, müəllimlər və tələbələr dəfn mərasimində hazırlaşırıdılar. Nəhayət, Köçərli ilə görüşdük. Belə bir müəllifdən və əsərdən məlumatı olmadığını təəssüf etdi. Mən də əliboş məyus Aşqabada qayıtdım.

Doqquz ildən sonra 1922-ci ildə kiçik Xasay xan Usmiyevlə Bakıda görüşdük və nigarançılıqdan qurtarmaq üçün tez mətləbə yanaşdım. Gözləmədiyim və ümid etmədiyim halda Xasay xan tam mənası ilə məni qane etdi.

İsmayıl bəyin Qüdrətşin olmayıb, Qutqaşınlı Hacı İsmayıl bəy, hekayənin adı da “Şamil bəy və Səadət xanım” olmayıb, “Rəşid bəy və Səadət xanım”dır, – deyə qeyd və təshih etdi. Məlum oldu ki, doktor Batırşin “Qutqaşın” kəlməsini Qüdrətşin zənn edərək və buna görə də onu azərbaycanlı deyil, tatar hesab etmişdir, çünki Tataristanda Batırşin, Əhmədşin, Mahmudşin, Dövlətşin, Qüdrətşin və bunlara bənzər bir çox adlar və fəmilialar mövcud və mütədavil-

¹ Bu general tatar idi, fəmiliası da Qazanalıpov idi.

dür. Mən Qutqaşınlı İsmayıl bəyin general isə nə üçün Hacı olduğunu, Hacı isə nə səbəbə general olduğuna etiraz etdim.

Xasay xan mənə Hacı Abbasqulu Ağanı, öz babası olan Hacı Xasay xanı, Hacı Zeynalabdin Tağıyevi və sözlərinə dəlil olmaq üçün kitabın bu gün belə əldə həm Bakıda mövcud olduğunu söyləyib, sabah mənə göstərəcəyini vəd etdi. Arada 24 saatlıq bir müddət vardı. Amma bu müddət məndən ötrü yüz ildən də artıq idi. Xülasə, o uzun qaranlıq gecə işıqlı sabaha təbdil oldu. Xasay xan da əhdinə vəfa etdi. Kitab mənə yetişdi. Nəticədə əsərin mühərriri olan İsmayıl bəyin azərbaycanlı, həm qutqaşınlı olduğu tamamilə sabit oldu. Kitabı Xasaydan əmanət aldım və mövzusunə bələd oldum və bir an əvvəl tərcümə və təb etdirmək fikrinə düşdüm. O zaman Azərənşrdə Mühiddin bəy adlı bir mühərrir hökmran idi. Bunca məşəqqətlə əldə edilə bilən bu yeganə nüsxənin qəzavü qədəri Mühiddin bəyin keyfi-kifayətinə tapşırıldı. O da öz arşını ilə ölçüb, təb olunmasına razı olmadı.

Bədbaxlıqdan o günlər səpmə yatalaq xəstəliyinə tutulduğum üçün Xasay xanı evə çağırtdıraraq əmanətini qaytardım və kitabı möhkəm saxlamağın da ayrıca tövsiyə etdim. Xəstəliyim altı ay çəkdi. Mən yatağımdan qalxana qədər Xasay xan da Vladiqafqazda vəfat etdi. Bir müddət keçəndən sonra evlərinə dəfələrlə müraciət etdimsə də, kitab tapılmadı. Lakin naümid olmadım. Bəlkə ayrı bir nüsxəsi başqa bir yerdən tapılar, ümidilə “Qasım bəy Zakir” kitabına yazdığım indeksdə həm İsmayıl bəyə, həm də yazmış olduğu həmin bu hekayəsinə aid müxtəsər məlumat verdim.

1932-ci ilə kimi kitabın heç bir yerdən izi görünüb soragı eşidilmədi. O ilin axırlarında Azərbaycan Dövlət Muzeyinə elmi işçi təyin edildim. Muzeydəki mətbu, qeyri-mətbu əsərləri tədqiq edərkən birdən-birə kartoçkaların birində Qutqaşınlı kəlməsi gözüme sataşdı. Bu kartoçkanın nömrəsi 3814 idi. O nömrə ilə şkafları ararkən kitab öz yerində tapılmadı. Belə izahat verdilər ki, bir zaman Dövlət Muzeyi Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətinə bir çox kitab vermişdir ki, bu nüsxə də onların biridir. Bir müddət də oranı axtarmağa məcbur olduqsa da, nəticəsiz qaldı. Yenə Dövlət Muzeyini aramaqdan özgə bir çarəməz qalmadı. Nəhayət, dörd günlük axtarışın nəticəsində əhəmiyyətsiz kitablar içərisindən bu nadir

nüsxəni tapmağa müvəffəq olduq. Məlum oldu ki, mən xəstə olduğum aylar Xasay xan Dövlət Muzeyində vəzifəyə təyin edilmiş və bu əsəri də digər bəzi adi əsərlərlə bərabər muzeyə satmışdır. Dövlət Muzeyində mövcud mühüm nüsxələr haqqında həm muzey direktoruna, həm də Qlavnaukya bir məlumat yazaraq, bu əsərin əhəmiyyətini də ayrıca qeyd etdim. Təəssüf olsun ki, əhəmiyyət verən olmadı. 1933-cü ilin axırlarında Azərnəşrin “Ədəbi irs” şöbəsinə dəvət edilərək müdir təyin edildim. Bu əsəri də muzeydən əmanət alaraq o zaman Azərnəşr direktoru olan Məmməd Cüvarlı yoldaşa təqdim etdim. Əsər Cüvarlı yoldaşın nəzər-diqqətini cəlb edərək dərhal tərcümə və təbinə icazə verildi. Mənim tövsiyəmə görə hekayənin tərcüməsi Səlim Behbudov yoldaşa və sətirləri qaralamaq da mənə mühəvvəl edildi. Kiçik hekayənin böyük hekayəsi bundan ibarətdir.

“Roşid boy və Səadət xanım” adlanan bu kitab böyük, həm də qalın bir kitab deyildir, kiçik həm də nazik bir kitabçadır. Əsərdə yazılı-yazısız 60 səhifə vardır ki, bunların 52 səhifəsi nömrəli, 8 səhifəsi isə nömrəsizdir. Hekayənin hər bir səhifəsinə 25 sətir dərc edilmişdir. Yalnız ilk səhifədə 17 və son səhifədə isə 15 sətir vardır ki, bunların yekunu 2532 sətir edir. Kağızı ağ, cildi kardon, həm də sarı rənglidir. Eni 11,7 sm, boyu isə 19 sm-dir. Fransızca yazılan bu nüsxədə nə müqəddimə və nə də müəllifə dair xüsusi bir məlumat vardır. Hələ Varşavanın hansı mətbəəsində təb olunduğu da qeyd edilməmişdir. Bundan istixrac etmək olar ki, İsmayıl bəyin bu hekayədən başqa, yenə əsərləri olmuşdur ki, onları təb edərkən idarə və ya mətbəə tərəfindən İsmayıl bəy haqqında az-çox məlumat verilmişdir. Əldə etdiyimiz bu nüsxə İsmayıl adlı bir adam tərəfindən Xasay adlı digər bir şəxsə yadigar verilmişdir. Bu qeyd¹ rusca olaraq, aşağıdakı xətt və ibarə ilə yazılmışdır: “Знак память Хасая от Исмаила”.

Bu sətirlər nömrəsiz səhifələrin birincisində qeyd olunmuşdur ki, qərinə ilə müəllifin xətt-dəsti olduğu xəyala gəlir. Hekayənin 31-ci səhifəsində isə yenə eyni xətt ilə digər üç sətir yazılmışdır ki, bu sətirlərdən zənn deyil, yəqinlik hasil olur. Həm də müəllif bir əndazəyə qədər tanınır:

¹ Burada da klişə övozinə sözlər, hərflərlə verilmişdir.

“Знак память от Исмаила бека Нухинского князю Хасаю Узмиеву.”

Məlum olur ki, mətbəənin qeyd etdiyi kimi, müəllifin adı İsmayıl, özü də bəy sinfindən imiş. Əsərinin bir nüsxəsini dostu və yoldaşı knyaz Xasay Usmiyevə bağışlarkən qeydini adi bir surətdə yazmışdır. Daha nə özünün bəyliyi, nə də dostunun knyaz olduğunu aydınlatmamışdır. Amma 31-ci səhifəyə yazdığı sətirlərdə o nöqtəni açıq və aydın yazaraq şəkk və şübhəyə yer qoymamışdır. Hekayədə müəllif idarə və ya mətbəə tərəfindən Qutqaşınlı göstəriləndiyi halda, öz xətt-dəstində Nuxalı qeyd edilmişdir. Bu da aydın məsələ olduğu üçün bəhs etməyə ehtiyac qalmır, çünki Qutqaşın Şəkinin məruf köndlərinin biridir. Müəllif isə eyni zamanda həm şəkili, həm də qutqaşınlıdır və Qutqaşında da anadan olmuşdur. Necə ki, Zakir həm xıncırıştanlı, həm də qarabağlıdır, Qüdsi əmirhacıyanlı, həm də bakılıdır.

Halbuki bunlar öz əsərlərində bəzən anadan olan yeri qeyd etməyərək o nöqtədən daha artıq məşhur olan mərkəzi qeyd etmişlər. O cümlədən:

Zakir:

O ləzgi, mən qarabağlı, mənimlə yox sorkari.

Qüdsi:

Qüdsi-Bakuyi mən Bakuyi xoş əst

deyə birincisi özünü qarabağlı, ikincisi isə bakılı hesab edir. Nömrəsiz səhifələrin birində də Mirzə Fətəlinin rusca bir məktubu vardır ki, altında tarix və mirzənin imzası mövcuddur. Doğrudur, məktubu kimə yazdığını Mirzə Fətəli işarə etmirsə də, amma qərinə knyaz Xasaya yazdığı hiss olunur. Kiçik Xasay xan da şəxsən mənə etiraf edirdi ki, Mirzə Fətəli bu məktubu babam Hacı Xasay xana yazmışdır və bunu mənə atam şəxsən söyləmişdir. Məktubun tarixi, hekayənin tarixi- təbindən 11 il sonradır.

O tarixdən indiyə kimi qalmış kitab 1936-cı ildə Azərənşr tərəfindən tıb edilməkdədir. Kitabın redaktorluğunu Əsəd Axundov yoldaş qəbul etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatına ərəb, fars ədəbiyyatının bol-bol təsiri olduğu kimi, Avropa ədəbiyyatının da bir əndazəyə qədər təsiri olmuşdur. Bu təsir çar hökuməti Qafqazı istila etdikdən sonra bəliməyə və görünməyə başlamışdır. Odur ki, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ölkəmizdə mütərcimlər, dilmanclar meydana gələrək, yavaş-yavaş ana dilimizə də bir miqdar Avropa sözləri daxil ola bilmişdir və tədriclə Azərbaycan türklərindən rus, polyak, alman və fransızca əsərlər yarada bilən bacarıqlı mühərrir, qabil müəllif və müqəddir şairlər zühurə çıxmışdır. Təbii, bu tarixdən əvvəl, siyasət mövcubincə, tək-tük qərb dillərində səthi və ya kamil aşına şahzadələr və mirzələr istisna olunmalıdırlar.

İsmayıl bəyin mövzui-bəhsimiz olan bu “Rəşid bəy və Səadət xanım” adlı fransızca yazmış olduğu hekayə, “Varşavnamə” nazimi kapitan Molla Abdullanın polyak dilinə inşa etdiyi təhid, nə't və münacatlar, təbrizli Fərəcullanın fransızca söylədiyi nəşidələr, şeirlər, bakılı Molla Əlinin türk və rus dilində yazdığı mənzum lüğət, Mirzə Şəfi Vazehin Qriqoryevlə ortaqlı yazdığı lüğət və xrestomatiya almancaya tərcümə etdiyi “Gülüstani-İrəm”, Mirzə Fətəlinin Soloqub ilə ortaqlı rusca tərcümə etdiyi “Kəmalüddövlə” və komediyalar, üç Kazım bəylərin elmi və fənni əsərləri və sair tamamilə Avropa təsiri ilə qələmə alınmış əsərlərdir. “Əkinçi” qəzetəsindən başlayaraq zəmanəmizdəki məruf şair və mühərrirlərimiz belə Mirzə Fətəlinin “Aldanmış kəvakib”¹ adlı hekayəsini Avropa üsul və təsirində ilk hekayə yazan ədibimiz zənn etmişlər ki, bu da doğru deyildir.

Onlar öz etinasızlıqları nəticəsində oxucuları yanıltmaqla bərabər, özlərini də yanıltmışlar. Acınacaqlı bir hal varsa, o da onların peyrəviləri olan gənc qələmlərin də bu gün belə o etiqadda olmalarıdır. Hələ 1925-ci ildə tərəfimizdən tıb və nəşr etdirilən “Qasım bəy Zakir” kitabının axırına yazdığımız indeksdə İsmayıl bəyin həm özünün, həm də bu hekayəsinin haqqında, müxtəsər də olsa, məlumat verilmişdir. Bunu heç olmasa Mirzə Fətəlidən uzun-uzun-

¹ “Aldanmış kəvakib” miladi 1857-ci ildə yazılmışdır.

dıya bəhs edən mühərrirlərimiz hamıdan əvvəl oxumalı və dərk etməli idilər. Çox hayıf ki, bu olmamışdır. Əldə edilən mənbə və məxəzlərə görə, Avropa üsul və təsirində ilk hekayə yazan ədibimiz İsmayıl bəy olduğu kimi, yenə o təsirdə yazılan ilk hekayəmiz də onun həyatımızdan götürərək ədibanə və şairanə bir surətdə yazmış olduğu “Rəşid bəy və Səadət xanım” adlı hekayəsidir. Bu orijinal əsər 1835-ci ildə Varşava şəhərində fransızca olaraq təb və təmsil edilmişdir.

Mirzə Fətəlinin o tarixdə 23 yaşlarında olduğunu və Gəncədə Molla Hüseyn axunddan fiqh, məntiq oxuduğunu və o tarixdə ərəb və fars dillərini oxumaqdan başqa bir şey bilmədiyini, mollalığa hazırlanmış və dünyadan tamamilə bixəbər yaşadığını nəzəri-eti-barə alsaq, məsələ tam mənası ilə meydana çıxar.

Bunu Mirzə Fətəli avtobiografiyasında öz əlilə yazaraq şəxsən etiraf etmədədir. Mirzənin bu etirafından sonra daha bizə danışmağa yer qalmır və məsələ də özü-özlüyündə aydınlaşıb meydana çıxır və tam mənası ilə sabit olur ki, bizim ilk və birinci olaraq Avropa təsirində yazılan hekayəmiz “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi və bugünkü məlumatımıza görə, ikinci hekayəmiz “Aldanmış kəvakib”dir. Birinci əsərin ikinci əsərdən 24 il qabaq yazılmış olduğu da nəzərə alındıqda, şəkk və şübhəsiz, birincilik şərəfinə İsmayıl bəyin həm özü, həm də “Rəşid bəy və Səadət xanım”ı nail olur. Bu kiçik bir hekayədir. Amma bunun mədəniyyətimiz və ədəbiyyatımız tarixi üçün olan əhəmiyyət və qiyməti özündən çox-çox böyükdür.

Əsər nəşr edildikdən sonra onun haqqında ətraflı bəhs ediləcəkdir.

*“Ədəbiyyat qəzetəsi”, 11, 24 mart
1936-cı il, № 5, səh. 3–4, № 6, səh. 3.*

“RƏŞİD BƏY VƏ SƏADƏT XANIM” HEKAYƏSİ MÜHƏRRİRİ QUTQAŞINLI İSMAYIL BƏYİN HƏYATI

İsmayıl bəyin haqqında aşağıdakı vəsiqələrdən başqa, bu gün əldə heç bir yazılı mənbə və məxəz yoxdur.

Şamaxı, Şəki, Qəbələ və Qutqaşın yaşlı-başlı, ayıq-sayıq, bilici kişilərindən bizim yığıb toplaya bildiyimiz bu qısa məlumat azacıq da olsa, doğru məlumatdır. Onları əldə mövcud olan iki mühüm vəsiqə və sənəd də təsdiq etmədədir. O sənədlərin biri bir qoşma, biri də bir mənzumədən ibarətdir. İsmayıl bəyin həyatı və tərcümehalı haqqında bu gün əldə bunlardan mötəbər tutarğa yoxdur. Bu qiymətli vəsiqələrin nazimi isə İsmayıl bəyin və Mirzə Fətəlinin müasiri və yaxın dostu olan məşhur şairlərimizdən Qasım bəy Zakirdir. Toplaya bildiyim rəvayətlərə bu iki ədəbi vəsiqəni ilk əvvəl bir-birinə müqayisə etdim. Nəticədə hər ikisi də hər bir cəhətcə aktual və mütabiq çıxdı və bu yoxlama, sınımadan da ən doğru və ən gerçək bir nəticə əldə edilmiş oldu.

Bizim şəxsən eşitdiyimiz və ağızlarda gəzən nağıl və rəvayətlərə görə, İsmayıl bəy Qutqaşının ən böyük və ən varlı bəylərindən olan məşhur Nəsrulla Soltanın nəticəsi və Kəlbəli Soltanın da oğludur. Doğma yurdu isə Şəkinin məşhur kəndlərindən olan Qutqaşın kəndidir və Qutqaşında da dünyaya gəlmişdir. Çar hökuməti Qafqazı istila etdikdən sonra, guya, bir mərhəməti-şahanə olaraq nücobazadələri Peterburqa apardırdı və bunların qoçaq və əlli-ayaqlılarını da sarayda, çarın qapısında nökr saxlatdırdı. Kiçik yaşlılarını da münasib gördüyü məktəblərə verdirərək keyfi istədiyi təlim və tərbiyəyə alışdırdı. Əsl məqsəd isə bu adamları ev-eşiklərindən, doğma yurdlarından ayıraraq öz əlində girov saxlamaq idi ki, bununla da Qafqazdakı hakimiyyətini bərkitmək, həm də baş qaldıra biləcək üsyan və dönüklüyün qabağını almaq istəyirdi. Məlumdur ki, oğulları girov olan atalar, öz balalarının xatirəsi üçün ayrı fikrə düşə bilməzdilər və düşəni də qoymazdılar. İsmayıl bəyin atası Kəlbəli Soltan isə çar hökumətinə inanmayan və ona nifrət edərək siyasətindən narazı olan, sufiməslək və qayət dindar bir bəy idi. Böyük oğlu¹ Hacı Abdulla bəyi də vaxt ikən bu məqsədlə

¹ Hacı Abdulla el arasında Hacı Abdulla Paşa adı ilə məşhurdur. Buna səbəb Soltanın yavəri olması idi. Sonralar mənəbini buraxaraq sufi məsləkini qəbul etdiyindən xalqı irşad edirdi. Hacı Abdulla Məkkədə vəfat etmişdir.

İstanbula köçürmüşdü. Eyni zamanda çar hökuməti də Kəlbəli Soltandan narazı və şübhəli idi. Odur ki, nə növ olur-olsun, Kəlbəli Soltanın, heç olmazsa, bir oğlu Peterburqa aparılmalı və orada saxlanılmalı idi. Kiçik yaşlı İsmayıl bəy də o zamanlar atasının nəzərində o biri qardaşlarına nisbətən fərsiz hesab olunurdu.

Kəlbəli Soltan özünün böyük və görkəmli oğullarını dürlü-dürlü bəhanələrlə evdə saxlayaraq, aciz və panpaq zənn etdiyi kiçik yaşlı İsmayıldan çar-naçar əl çəkməyə məcbur oldu. Kəlbəli Soltan İsmayıl bəyi verməklə Peterburqdan gələn məmurları başından savadı və bununla da hər iki tərəf razı və məmnun qaldı. Amma nədənsə iş tərsinə çıxdı. Fərsiz nəzərə gələn İsmayıl təhsilini ikmal etdikdən sonra elə bir kəmallı, qabiliyyətli igid oldu ki, əqilli və bacarıqlı, hünərli sayılan qohum və qardaşları onun yanında hər bir cəhətdən heç mənzələsində qaldılar və az zaman içrə fəvqəladə tərəqqi edərək, böyük hörmət və izzətə malik oldu. İsmayıl bəy öz ad və sanılı tək Qutqaşında deyil, bütün Qafqazda belə məşhur oldu.

İsmayıl bəyin Peterburq ali və rəsmi dairələrində, xüsusən sarayda xatiri əziz, sözü ötkün idi. Onun mülkü, malı, kəndi-kəşəyi, əkini-biçini, varı-dövləti, xülasə hər bir tənxağı həddindən çox idisə də, amma alicənablığı var-dövlətinin hamısından artıq idi. Ürəyi rəhmli, özü hümmətli və kölgəli kişi idi. Qəbələ mahalında yaşayan əhalinin yerləri əllərindən alınmaq istənilədikdə, İsmayıl bəy bu fəvqəladə çətin və çıxılmaz vəziyyətdən əhalini çox asanlıqla qurtardı və bu yolda görünməyən və eşidilməyən həmiyyət və mərdənəlik göstərdi. Əl-ayağını itirərək çaşmış və donub qalmış əhaliyə tapşırırdı ki, onlar öz yerlərindən, mülklərindən əl çəkərək və gələn məmurlara da bu yerlərin tamamilə İsmayılın olduğunu desinlər. Əhali də bu tapşırığa əməl etdi. Paytaxtdan gələn məmurlara əhali tərəfindən İsmayıl bəyin tapşırığı cavab verildi. Xalqın yeri-yurdu tamamilə İsmayıl bəyin adına yazıldı, çünki o zamanlar nücəbazadələrlə mənsəb və rütbə sahibləri olanların yerinə, mülkünə deyilməyib, ancaq əhalinin yeri əlindən alınır. Rəsmiyyətə keçəndən sonra İsmayıl bəy tədriclə hərədən bir bəhanə əldə edərək hər kəsin yerini-mülkünü yenidən özünə qaytardı və öz tərəfindən də əlinə bir təliqə yazıb verdi ki, filan kəndlinin mənə etdiyi filan xidmətin müqabilində özümə məxsus olan filan yeri nəşildən-nəslə olaraq ona bağışladım. Bu mühüm hadisədən sonra İsmayıl bəyin tərifi ağız-

lardan düşmədi, adı da dillərdə əzbər oldu. Hamı onun başına and içdi.

İsmayıl bəy rusca da dərin oxumuş, ağırtaxtalı, başlı bir adam idi. Rus qanununu da beş barmağı kimi bilirdi. Fars, türk dillərində də yaxşı savadı vardı. İlk təhsilini Qutqaşın mədrəsələrində almışdı. Özü də Dağıstandan, Usmiyevlərdən evlənmişdi. Xanımının adı da Bikə xanım idi. Şamaxıda bunun adına bir ev tikdirərək orada otururdu. İlin doqquz ayını Şamaxıda, ancaq üç ay yayı Qutqaşın yaylağında yaylayırdı. Bir müddətdən sonra arvadını götürüb Məkkəyə getdi. O tarixdən etibarən özünə Yaranal Hacı İsmayıl bəy, arvadına da Hacı Bikə xanım deyirdilər. Hacı İsmayıl bəyin haqqında xalq şairləri, el aşığı bir çox qoşmalar qoşmuşdur. Onları vaxtikən toylarda–düyünlərdə, bayramlarda, yığıncaqlarda aşığılar, suvcalar¹ oxuyaraq pul, xələt və bayramlıq alardılar.

İndi mənşum vəsiqələrdəki bəhsimizə aid olan parçalara gələlim. Qasım bəy Zakirin özü və oğlanları sürgün edildikdə, yaxın və nüfuzlu dost-aşınlarına müraciətlə özünə kömək, arxa və düşdüyü dərddə də dərman və çarə axtarırdı. İmdadına çağırdığı tanış-biliş tamamilə öz vaxtının başbilən, adlı-sanlı və sözükeçən adamları idi. Hələ bunların çoxu rütbə və mənəb sahibi idi. İvarra bəy, knyaz İliko, Cəmşid bəy, knyaz Behbudov, general Qolubyakin, general Həsən bəy Ağalarov, general Hacı İsmayıl bəy, mayor Rəhim bəy Uğurlubəyov, polkovnik Mirzə Fətəli Axundov, şeyxülislam Molla Əhməd və sair idi.

Bu adamların hər birinə Zakir tərəfindən müstəqil bir və yaxud bir neçə qoşma və ya mənşumələr yazılmışdır ki, onların bəzisi itib-batmış, bəzisi isə zəmanəmizə qədər hişz edilə bilməşdir. Əldə mövcud olan o əsərlərin ikisi mövzui–bəhsimiz olan general Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınliya xitabən söylənmiş şeirləridir ki, cənən aşığıya bənd–bənd köçürürük.

Zakir yazır:

Bu əhldən mehribanlıq görmədim,
Məgər bizə ola o yandan mədəd.
Qutqaşın tərənı, Şəki şəhbazi,
Sakini–biladi–Şirvandan mədəd.

¹ Suvca – savcı sözünün müxəffəfidir, təbib və şair deməkdir.

Bu sətirlərdən məlum olur ki, Zakirin müxatəbi bir tərəfdən şəkili və bir tərəfdən də qutqaşınıdır; öz yurdunda oturmayaq, Şirvanda sakin imiş.

Nüçəba qədrini bilər nüçəba,
Əxlaqına, ətvarına mərhəbə!
Daş-daş üstə durmaz aləmdə əsla,
Dəyməsə insana insandan mədəd.

Bu bənddən də mədh olunanın xoşəxlaq, xoşətvar, həm də nüçəbazadə, bəyzadə olduğu aydınlaşır ki, Qarabağ bəylərindən və nüçəbasından olan Zakir Qutqaşın nüçəbası və bəyzadə olan bir şəxsdən kömək istəyir:

Fəzayi-möhnətdə qalmışam möhtac,
Uşaqlarım olub vətəndən ixrac,
Təbibi-haziqson, elə bir əlac,
Yoxdur mənə özgə dərmandan mədəd.

Yığılsa bir yerə yüz alinəsəb,
Danışığın mənat, sözün müntəxəb,
Aləm bilir, bivasito, bisəbəb
Müşgüldür arizə divandan mədəd.

Bu səkkiz misrada şair öz müxatəbini düçar olduğu bələnin “haziqətəbibi” və mübtəla olduğu dərdin dərmanı hesab edir və istəyir ki, sözü müntəxəb olan bu zatın vasitəsilə şairin məhkəməyə vermiş olduğu ərizələrinə etimad və etibar etsinlər və bununla da o qalib çıxsın.

Həzrəti-İsmail olsun dəlilin,
Yetiş imdadına pirü əlilin,
Necə forzəndinə ol dəm Xəlilin
Cəbrayıl gətirdi qurbandan mədəd.

Bu bənddən Zakirin xitab etdiyi və köməyinə çağırdığı şəxsin adı İsmayıl olduğu müəyyən olur.

Çərxi-fələk salmış mənə bu halə,
Malü mülküm tamam getdi zəvalə,
Qaidədir, şorməndei-öyalo
Yetişir sahibi-ehsandan mədəd.

Malü mülkü zavala getmiş Zakir ehsan sahibi olan İsmayıldan yardım istəyir.

Namərd ətoyindən tutasan yüz il,
Etibarım yoxdur həll ola müşkül,
Olsa, olacaqdır dərdino, ey dil,
Xələfi-Nəsrullah Soltandan mədəd!

Yuxarıdakı sətirlərdən Zakirin müxatəbi və dostu olan İsmayılın Nəsrulla Soltanın xələfi olduğu aydın olur.

Zakirin homişə sən tək sərvərə,
Xoş göstərsin sənə Xaliq nəzərə,
Eyb etməz alışan ümərələrə
İstəməm duayi-pirandan mədəd.

Bu məqtədən də İsmayıl bəyin böyük mənşəb sahiblərindən olduğu apaçıq görünür.

Zakirin uşaqları göndərilərkən, özü də Bakıya sürgün edildikdən sonra Bakıda İsmayıl bəyə ikinci olaraq bu mənşuməni yazmışdır ki, böhsimizə aid olan bəzi sətirləri burada qeyd etməliyik:

Sənə aləmdə, ey arami-can, hər kim zəlil istər,
Anı zillətdə bu qəmdar könlüm ayü il istər.

Şərabi-cami-bəzmi-iltifatın nuş edən bir kəs
Nə Kövsər arizu eylər, nə abi-səlsəbil istər.

Deyil asan qürbi-padişahi-əsrə yol bulmaq,
Sifati-nikü ətvəri-xoşü xülqi-cəmil istər.

Son beytin məzmununa görə, İsmayıl bəy gözəl sifətlərə və yaxşı xasiyyətə malik olduğu üçün əsrin padşahına da yaxın bir şəxs imiş

və bu xoşbəxtlik də o zamanlar asan olmayaraq hər bir adama mü-yəssər olan işlərdən deyilmiş.

Nəhayət, şərh-hal etmək yetən namərdə müşküldür,
Sənin tək bir əmri-pakizadi-biodil istər.

Zakirin bu beytindən də İsmayıl bəyin təmiz, pak, doğru və tayt-bərabəri olmayan bir əmir və sahibmənsəb bir şəxs olduğu aydın olur.

Süxən meydanı qibləm, təngidi söz müxtəsər keçdi,
Sənin övsafını nəzm etməyə bəhri-təvil istər.

Bu sətirlərindən Zakir özünə qiblə hesab etdiyi İsmayıl bəydən söz meydanının və qafiyənin təng olduğundan üzr istəyir. Onun vəsflərini nəzmə çəkmək üçün bəhri-təvil üzrə şeir söyləmək lazım gəldiyini söyləyir.

Yetən tək şəhrə Hacı¹ bəndəyə bir taxt bəxş etdi,
Bilir ki, bazdosti olsa hər qanda, tifi istər.

Bu beytin ilk sətirindən məlum olur ki, Zakir Qarabağdan sürgün edilərkən, Bakıya Şamaxıdan köçüb gəlmişdir. Başqa bir şeirində də Zakir bunu qeyd etmişdir:

Songi-sitəmdən olmadın ey mən bu Şişədə,
Eylə səfər Şamaxıya, şəhri-lətifə bax.

Zakir oraya yetişən kimi İsmayıl bəyin qohumlarından Hacı adlı bir şəxs də ona bir taxt bağışlamışdır.

Səxavət, ya vəsatət zat iləndir, mərdi-biəslə
Muradı hasil olmaz, yüz düşə bir kəs dəxil istər.

Bu beytindən də İsmayıl bəyin əsilzadə, nücəbazadə olduğu anlaşılır və bunun üçün də Zakir onun vasitəsilə azad olmasına ümid bağlayır.

¹ Çox ehtimal bu Hacı İsmayıl bəyin o biri qardaşdır ki, o da sufi idi.

O yerdən azimi-Tiflis çoxdur, yaz ki mirzayə,
Filani bir dopu pərvərdə səndən zəncəfil istər.

Zakir İsmayıl bəyə tapşır ki, onun sakin olduğu yerdən Tiflisə gedən çoxdur. Mirzə Fətəliyə yazsın ki, Zakir səndən bir dopu zəncəfilpərvərdə istəyir. Zakirin Mirzə Fətəlinin adını qısaldaraq, öz adını da gizlətməsi Mirzə Fətəli ilə olan dostluğunu düşmənlərinə bildirməmək üçündür. Həm də Zakirlə Mirzə Fətəlinin və İsmayıl bəyin aralarında olan dostluq və xüsusiyyət tamamilə aydınlaşır. Yoxsa sürgün edilmiş fələkzədə bir şair xüsusiyyəti olmayan nüfuzlu, böyük bir əmirə cəsarət edib yazmaz ki, sən Tiflisə yaz, mənə halva göndərsinlər.

Əgərçi var dağistani kürkü Zakirin, əmma
Cənabından dəxi bir sarı kürki-Ərdəbil istər.

Bununla da Zakir İsmayıl bəydən bir sarı Ərdəbil kürkü istəyir. Bu da aralarında olan yaxınlığı daha da aydın bir surətdə göz önünə gətirir.

Deyildi sabiqən əhli-təvəqqe, şimdi Bakıda
Əlaci-kəsretili-sərma üçün çizi-qəlil istər.

Zakir öz dostuna keçənlərdə möhtac və əhli-təvəqqe olmadığını işarə edir, həm də Zakir bu şeirini Bakıdan yazıb göndərdiyi sabit olur.

Dağılmış xanımını incimin əxzi sualından,
Tikəndə quş yuva çör-çöp yığıban zir-zibil istər.

Bu beytlə də dostlarından üzr istəyir ki, onun şey istəməsindən inciməsinlər, çünki onun ev-əşiyi, xanımını dağılmışdır və Bakıda yenidən yuva tikməkdədir.

Zakirin hər iki şeirindən də anlaşılır ki, İsmayıl bəy Şamaxıda sakin olmuş, amma Zakir Şamaxıdan köçüb Bakıya gələrkən İsmayıl bəy orada deyilmiş. Yalnız qohumlarından Hacı adlı bir şəxs orada imiş ki, Zakir yetişən kimi ehtiramən Zakirə bir xətt bağışlamışdır. Bu da İsmayıl bəylə Zakirin arasında dostluğun səmimiyyətinə

və əskiliyinə bir dəlidir. Bir də İsmayıl bəy Şamaxıda sakin olmayıb Qutqaşında otursaydı, Zakir ona: “O yerdən azimi-Tiflis çoxdur, yaz ki Mirzayə...” deyə yazmazdı.

Qutqaşın kəndinin Tiflislə nə əlaqəsi? O zamanlar Tiflisə, Qutqaşın kənardə qalsın, Bakının özü də tərəf-müqabil oña bilməzdi. Tiflis ilə əlaqəli, rəhbərli fəqət bir Şamaxı ola bilərdi ki, mərkəz və işlək bir şəhərdir. Bir də Qutqaşın kəndində sarı Ərdəbil kürkü tapılmazdı ki, İsmayıl bəy alıb Zakirə göndərə bilsin?

Bu sadaladığım faktlar sabit edir ki, İsmayıl bəy Şamaxıda sakin olurdu. İsmayıl bəyin Şamaxı şəhərinin gözəl bir yerində böyük bir evi vardır ki, bu gün belə xərəbəsi mövcuddur. Ev yuxarı Qala məscidilə üz-üzədir. Bir tərəfi də Piraşirvan küçəsinə baxır. Son zamanlar o evin yarısı Hacı Məcid və Hacı Əli abbas Məhərrəmovların, o biri yarısı da məşhur ciciş Hacı Əliəkbərin malı olmuşdur. Bیکə xanıma gəldikdə, o da bəy qızıdır, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Us-miyevlərdəndir.

Hacı İsmayıl bəy və Hacı Bیکə xanım o zaman mərkəz olan Şamaxı şəhərində oturmuşdular və yay fəsillərində Qutqaşına gedirlərmiş. Hacı İsmayıl bəy Qutqaşın meşəsinin tən ortasında, meşənin müəyyən bir hissəsini qırdıraraq böyük bir meydança saldırmış və yanında da bir gözəl bulaq asdırmışdır. Meydançada üstü kirəmitlərlə örtülü talvarlar və yantaylar da tikdirmişdir ki, bu günə kimi bütün gəzməyə və seyrə gedənlər oraya getmədodirlər. Bulağın da əhali arasında adı Hacı İsmayıl bəy bulağıdır.

Hacı İsmayıl bəy özü də yay fəslini burada keçirirmiş. Əlimizdə mövcud olan mətbu və nadir nüsxənin “Rəşid bəy və Səadət xanım” cildində, haşiyəsində, mətnində elə nişanələr, bəlgələr vardır ki, onlar özü də məsələyə kömək edərək iddiamızı və dəhillerimizi təsdiq etmək qüvvəsinə malikdirlər. “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsinin mövzusunun İsmayıl bəy Qəbələ, Tikanlıkənd, Ərəş və Qutqaşın kəndlilərinin həyatından almışdır ki, bu kəndlər Hacı İsmayıl bəyə ata-babasından irsən çatmışdır.

Bu kəndlər bir-birilə yanaşı, mərz-mərzə olaraq bu gün belə mövcud və abaddırlar. Bunların sırasından, olsa-olsa, yalnız Ərəşi istisna etmək olar ki, bu kəndlərlə onun arasına bir neçə saatlıq at yoldur. Qəbələ, daha doğrusu Çuxur Qəbələ 100, Tikanlıkənd 200,

Qutqaşın isə 400 evdən ibarətdir. Bu kəndlərin hər üçü də Nuxa kəndlərindəndir. Bunlardan başqa, hekayə Varşavada təb və təmsil edilərkən müəllifinin adı İsmayıl bəy, doğulduğu yer də Qutqaşın göstərilmişdir. Qutqaşında da heç bir tarixdə bəhs etdiyimiz İsmayıl bəydən ayrı və bu əndazədə məruf və məşhur və bu adda–sanda, rütbədə digər bir İsmayıl bəy olmamışdır ki, bizdə bir şübhə oyada bilsin. Bəhs etdiyimiz İsmayıl bəy hekayənin müəllifi olan İsmayıl bəylə müasirdir ki, bu da qüvvətli bir dəlildir. Hacı İsmayıl bəy 1278-ci ildə rəbiələvvəl ayında vəfat etmiş və rəfiqəsi olan Hacı Bikə xanımın da vəfatı haman ildə, Şəban ayında vəqə olmuşdur.

Hacı İsmayıl bəyin bir dünya var–dövlətindən, rütbə və mənsebindən bu gün göz qabağında yalnız beş yadigarı və əsəri qala bilmişdir:

1. Şamaxıdakı yaşadığı evinin xərabəsi; 2. Qutqaşın meşəsindəki meydança; 3. Qutqaşın meşəsinin kənarında asdırdığı bulaq; 4. Ağdaşın Xusröv kəndinin yaxınlığında qazdığı arx; 5. “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi.

Bu beş əsərin dörd əvvəlkiləri gec-tez məhv olub gedəcəkdir və yalnız beşincisi olan hekayə baqi qalacaqdır. İsmayıl bəy bu əsəri sayəsində ədəbiyyat tariximizdə yaşamağa haqq qazana bilmişdir.

İsmayıl bəy məsləkdaşı olan Mirzə Fətəli ilə bir cərgədədir. Avropa təsirində hekayə yazmaq birinciliyi, şübhəsiz, İsmayıl bəy məxsusdur. Mirzə Fətəlinin “Aldanmış kəvakib”indən bəhs etmək istəyənlər ilk əvvəl İsmayıl bəydən başlayaraq məsələyə girişməlidir. Xülasə, “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsinin mühərriri Nəsrulla Soltan oğullarından Kəlbəli Soltan oğlu Qutqaşın İsmayıl bəydir ki, Məkkəyə getdiyindən və rütbə sahibi olduğundan xalq arasında, keçmişdə olduğu kimi, bu gün böylə Yaranal Hacı İsmayıl bəy adı ilə məruf və məşhurdur.

*“Ədəbiyyat qəzetəsi”, 8 iyun
1936-cı il, № 14 (64), səh. 3.*

ƏBÜLQASIM NƏBATİ HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİM¹

1

XIX əsrdə Azərbaycanın yetirmiş olduğu böyük şairlərimizin, nadir sənətkarlarımızın biri də Əbülqasım Nəbatidir. Türk, fars, ərəb dillərini mükəmməl bilən, Şərqi tarixinə, Şərqi musiqisinə müfəssəl və ətraflı bələd olan Nəbatini öz zamanının dərin bilikli, alim şairlərindəndir.

Bu bilici və kamil sənətkar ərəb və fars dillərində almış olduğu qüvvətli təhsilə baxmayaraq, türkdilli ədəbiyyatların heca vəzninə diqqətlə yanaşmışdır. Əruz bəhrlərində gözəl-gözəl bəhri-təhvil, müstəzad, qəzəl, tərkibbənd, tərcibənd, qəsidə, müxəmməs və rü-bailər yazdığı kimi, heca vəznlərində də qəşəng-qəşəng qoşmalar və dəyərli gəraylılar yaratmışdır.

Nəbatinin türk və fars dillərində dediyi şeirlərin nümunələri ilk dəfə hicri 1262-ci ildə Təbrizdə milanlı xəttat Yusif Ələvinin qələmilə yazılaraq Füzuli divanı ilə bir yerdə təbrizli Ağa Məhəmmədin mətbəəsində daşbasması ilə basılmışdır. Bu parçalar 800 misradan ibarətdir. Bu şeirlərin başına milanlı xəttat Yusif Ələvi sərlovhə əvəzinə, aşağıdakı: “İn çənd vərəq əz xəyalat cənabi-sülaləti-sadat Ağa Mir Əbülqasım məşhur və Məcnunşah mütəxəllis bə Nəbatist”² ibarətini yazmışdır. Bu divanın basılmış tarixi bir yerdə hicri 1262 və bir yerdə də 1272 göstərilmişdir. Məncə, bu tarixlərin birincisi olan 1262 doğru, ikincisi isə yanlışdır. Bunları aşağıda şərh edəcəyəm.

Nəbatinin bu Füzuli divanında gedən şeirləri də, yenə xəttat Yusif öz xətti-dəstilə yazmışdır ki, buna heç bir şəkk-şübhə ola bilməz. Çünki divanın başdan-başa bir adam, bir xətt və bir qələm ilə yazıldığı hər bir sətirdən gözə çarpır.

Nəbatinin Füzuli divanında gedən bu şeirlərini və bir də bu gün əllərdə gəzən və Təbrizdə dəfələrlə basılmış mötbu bir divançası vardır ki, 7500 misralı türk və fars şeirlərindən ibarətdir.

¹ Müzakirə tə'riqili

² Bu bir neçə vərəq şeirlər Məcnunşah və Nəbatini təxəllüsləri ilə məşhur olan Nəbatinin şeirlərindəndir.

Təqribən 50–60 il yaşamış Nəbati üçün bu şeirlər fəvqəladə qüvvətli və dəyərli olmaqla bərabər, həcmcə bir o qədər də böyük əsər deyildir.

Nəbatinin türk və fars dillərində ayrı-ayrı olaraq iki böyük divanı olmuşdur.

Bugünkü mətbu divançaya isə qeyri-mətbu Nəbati divanlarında olan farsı və türki şeirlərin nümunələrindən ibarət bir məcmuədir ki, bunu Nəbati şəxsən özü düzəldərək, özü də tərtibə salmışdır. Məncə mətbu divançanın belə kiçildilməsi və bu şəkllə salınması, görünür, müəyyən bir məcburiyyət nəticəsində olmuşdur. Nəbati mükəmməl divanını zamanın, mühitin qorxusundan meydana çıxara bilməmişdir ki,

Kərd cəhanra xərab, fitnei-Əfrasiyab,
Xizü bikiş tiğü tiz, Rüstəmi-dəstani-mən.
Əz xəteri rəh zənan, gəşt qədəm çün kəman,
Belkə şevəd lütfi-həq Hafizi-divanı-mən¹ –

sətirləri buna bir dəlildir.

Keçənlərdə şairlər öz divanlarının üzünü yazdıraraq istədiyi adamlara təqdim edərdi.

Bu ənənəvi bir adət olmuşdu. Bu adətə Nəbati də riayət edərək iki divanından bir divançaya düzəlmiş və lazım bildiyi adamlara da təqdim etmişdir.

Divançada dərc olunan şeirlər isə Nəbati tərəfindən düşünüldü-düşünülə intixab olunmuş şeirlərdir. Nəbati buraya ancaq vaxta mü-nasib və mötədil mövzularda yazmış olduğu parçaları daxil etmişdir. Zaman da ancaq bu qədərə müsaid idi. Bu divançaya Nəbati divan-larının kiçik bir cüzi və müxtəsər bir hissəsi hesab olunmalıdır. Çün-ki Nəbati yaratmış olduğu türki və farsı divanlarını öz zamanında cənən və özü yazdığı kimi meydana çıxara bilməzdi; buna nə zaman və nə də mühit müsaid deyildi.

Sədri-əzəm Hacı Mirzə Ağası və sədrül-məmalik Mirzə Nəs-rullah kimi arxası, dayağı olan Nəbati yenə düşmənləri tərəfindən öz zamanında təkfir edilmişdi:

¹ Əfrasiyabın fitnəsi dünyanı xərab etdi.

Ey mənim Rüstəmi-dəstanım, qalx da iti qılıncını çək.

Oğruların, yolvuranların qorxusundan qəddim yay kimi əyildi.

Belkə, həqqin lütfü mənim divanımın hifz edəni, saxlayıcısı olar.

(*Nəbati, divanı, səh. 99*)

Meyxanələr abad olsun,
Sakinləri dilşad olsun,
Məscid gördüm, bərbad olsun,
Saldı məni qeyli qalə...

(*Nəbati, divanı, səh. 128*)

Nəbati öz fikrini türki və farsı divanları ilə təmənən meydana qoysa idi, başı olmazın bəllələr çəkərək həmməsləklərinin yanına göndərilərdi. Nəticədə özü də, əqidəsi də, şeirləri də batıb gedərdi. Odur ki, uzaqgörən və gələcəyini mülahizə edən Nəbati bunların həmməsini gözü önünə alaraq etidal ilə hərəkət etməyə lüzum görmüşdür. Hələ divançasına intixab etdiyi parçalarda, bir çox götür-qoydan sonra, yenidən bəzi sətirlər əlavə etmişdir. Bununla da darda qalanda, bərkə düşəndə özünü müdafiə üçün bir qaçaq yeri qoymuşdur. Nəbatinin aşağıdakı rübaisi də bu fikrə qüvvət verməyədir:

Öz gərdişi ruzigar devr-gərdun,
Divanı-mənə öz rədif gərdid birun,
Aşüftətar əz şikənc zülfi-Leyli,
Julidətar əz məqal həli-Məcnun.

(*Nəbati, divançası, səh. 6*)

Nəbati yuxarıdakı qitəsilə iki divan yazdığını öz mühitindən gizlətməmişdir. Həm də vaxta görə bunu etməli idi. O öz dil ilə düşmənlərinə xitabən: “Mən divanlarımı gizlətdim, sizə ancaq pərişan və qarmaqarışq bir divançaya tərtib edib verdim”, – deyə bilməzdi. Bu rübainin ilk sətiri ilə fələyin dolanmasını, ruzgarın, zəmanın dönüşünün nəticəsində divanın məcburən rədifdən, qafiyədən çıxarılaraq bərhad hala salındığını, Leylinin zülfündəki qıvrımlardan pərişan və Məcnunun halından, sözündən, danışığından da dolaşq və bir divan düzəltdiyini, Nəbati öz oxucularına həli-dili ilə əmə və işarə etməyədir.

Nəbati bizə təqdim etdiyi divanını biz divan deyil, divançaya adı ilə qəbul etməliyik. Bu belə də olmalıdır. Çox ola bilsin ki, Nəbati divançasının ilk təbi Nəbatinin vəfatından bir-iki il sonra çap olunmuşdur. Lakin o, birinci təbi nüsxələrindən bizə gəlib çatmamışdır. Təxminən 40–50 dəfə Təbrizdə və bir-iki dəfə Gilanda basılmış nüsxələri isə Nəbatinin özü tərtib etdiyi divançanın birer kopyasıdır. Əldə mövcud mətbu divançanı diqqətlə oxuduqda nəşir və

mətbəçilər tərəfindən şəriətə, dinə, etiqada müvafiq gəlməyən bəzi parçaların, sətirlərin çıxarılıb atılması da gözə çarpır ki, bunu da divançanın içindəki qırıq parçalardan və bir-birilə heç bir rəbətəsi olmayan sətirlərdən başa düşmək olur. Ümumiyyətlə, divan yalnız qəzəliyyatdan ibarət olan şeir məcmuəsinə verilən addır. Divana daxil olacaq qəzəllər əlifba sırası ilə tərtib olunmalıdır. Divanda gədcək ilk qəzəllərin ikinci misralarının axırı qəfiyə və ya rədifi, A hərfilə, son qəzəllərin ikinci misralarının son hərfi isə Y hərfi ilə qurtarmalıdır.¹ Bu üsulda tərtib edilən şeir məcmuələrinin böyüklərinə “divan”, kiçiklərinə “divança” deyilir.

XIV əsrin sonlarına qədər yazılan divanlar tamamilə bu şəkildə tərtib olunmuşdur. Sonralar divanların başına dibaçə və sonuna rübai, qitə və s. əlavə etmək adət düşdü.

Nəbatinin mətbu divançasına da yuxarıda göstərilən divan üsuluna riayət olunmamışdır. Divançanın başında bəhri-təvil, tərcibənd, qəsidə, sonunda müsəddəs, içərisində rübai, qoşma, gəraylı və müstəzad getmişdir. Halbuki Nəbatinin zamanında heç bir vəchlə heca vəznində qoşulan qoşmalar divana daxil olunmurdu.

Nəbati özünü qorumağa və divanlarını belə bərbad bir hala salmağa məcbur idi. O, çox ehtiyatla dolanmalı və təbliğatına da olduqca ehtiyatla davam etməli idi. Çünki Nəbati islam dinində olmayıb, mülhid idi. Allahı danan, Məhəmmədin dinini, şəriətini inkar edən allahsız bir şairdir. O öz zamanında olan mühlidlərin bayraqdarı və mülhidliyin müqtədir və aktiv təbliğatçısı idi.

Onun şeirləri başdan-baş mülhidliyin propaqandası ilə doludur. Ədəbiyyatımızın tarixində də mühüm məqamı vardır. Çox təəssüf ki, bu günə kimi onu bizə tanıdan olmamışdır.

Doğrudur, Nəbatini layiqincə tədqiq etməyə və onu dərinləndirən anlamağa bəzi şərait, həm də uzun vaxt lazımdır, o asanlıq ilə tədqiq oluna biləcək şairlərdən deyildir. Əgər əksinə olsaydı, bu çağa kimi onun ədəbi və şəxsi mahiyyətini bizə anlayanlar olardı. Amma olmamışdır. Məncə, Nəsimini tədqiq etmək Nəbatini tədqiq etməkdən daha asandır. Çünki hürufiliyə dair əldə az-çox mənbə və məxəzlər vardır. Həm də altı əsrin müddətində Nəsimidən tək-tük bəhs edən olmuşdur və onun haqqında doğru və ya yanlış fikirlər

¹ Əski əlifba nəzərdə tutulur: “A” yəni “əlif”, həmin əlifbanın birinci, “Y” yəni sonuncu “ya” hərfi (*red.*).

yürüdülmüşdür. Nəbatiyə gəldikdə isə, məsələ tam mənası ilə başqa bir şəkildədir. Çünki Nəbatidən bəhs edənlər və onun kim və nə əqidənin sahibi olduğunu anlayanlar olmamışdır. Zətən Nəbati şeirlərinin mənasını anlamaq, onlardan baş çıxarmaq, doğrudan da, *müsküldür. O, mətləbini, sözünü müəyyən dərəcədə, ölçüdə söyləmiş, amma təkid ilə düyümləyə-düyümləyə söyləmişdir.*

Nəbati müsəlmanları, dindarları hürkütməmək üçün şeirlərinin mənasını bir para sözlərlə ört-basdır edərək üstünə də dürlü-dürlü ədviyə səpmişdir. Vaxtın və zamanın müsaidsizliyindən əqidəsini söyləməyə soy etməklə bərabər, başını güdməyə və səlamət saxlamağa da çalışmışdır. Nəbati öz əqidəsini elə məharətlə meydana qoya bilmişdir ki, o məharətə heyrat və təəccüb eyləməmək mümkün deyil. Odur ki, canını qorumağa müvəffəq olaraq təbii əcəli ilə də ölmüşdür.

Nəbati bu gün əlimizdə mövcud və mətbu divançasının yazma nüsxələrini öz zamanında yaşayanlara, zamanının hökmdarına və onun hökumət orlarına, eyni zamanda sədri-əzəm məşhur Hacı Mirzə Ağasıya və sədrül-məmalik Mirzə Nəsrullaha da təqdim etmişdir.

Nəbatidən ölkəmizdə bu günə kimi iki adam bəhs etmişdir. Bunların birincisi Köçərli Firidun bəy, ikincisi də Bəhlul Behcətdir.

Köçərli 1906-cı ildə nəşrə başlayan “Rəhbər” məcmuəsində Nəbati haqqında bir məqalə nəşr edərək, şeirlərindən də bəzi parçalar göstərmişdir. Sonralar bir az təğyir və təbdil ilə bu məqaləni öz kitabına köçürmüşdür (“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”, 1-ci cild, II hissə, səh. 533).

Bəhlul Behcət isə keçən 1935-ci ildə Nəbati şeirlərindən ibarət 129 səhifəlik bir məcmuə tərtib edərək “Nəbati” adlandırmış və başına da 180 sətirlik bir tərcümei-hal yazıb əlavə etmişdir (“Nəbati”, toplayanı Bəhlul Behcət, redaktoru Əhməd Cavad, Azərbaycan, 1935).

Nəbati haqqında bunların ikisinin də fikirləri bir-birinə ziddir. Məsələn, Köçərli yazır: “Bəzi vaxtlarda ondan kəramət sadir olmuş. Belə ki, bir para xariqülədə əlamətlərin ondan zühur etməyini görənlər olubdur. Etikafdan çıxan zaman onun simasında başqa bir parlaqlıq və nuraniyyət cülvə edərmiş və özgə bir halətə düşərmiş”. (Eyni əsər, səh. 535.)

Bəhlul Behcət isə yazır: “Nəbati artıq xan çobanı deyil. Onun mal-qarası vergilərdə qurtarıb getmişdir, hətta onun çox istədiyi iti də mal-qara olmadığından baş alıb qaçmış idi. Nəbati bu hala qarşı demişdir:

Basar it ha yana gctdi,
Hanı fiştıriq sədəsi?
Nə olubdu, xan çobanı
Ki, bu il Muğanə gəlməz.

(*Bəhlul Behcət, “Nəbati”, səh. 13*)

Mən əvvəlcə hər iki mühərririn yazılarını cərh edərək axırda Nəbatinin tərcümei-halını və onun haqqında olan fikrini də yazacağam. Bəhluldan başlayaraq:

Bəhlul Behcətin “Nəbati” adı ilə çıxardığı kitabça və yazdığı tərcümei-hal mənə çox qəribə gəlir.

Bəhlul Bəhcət Nəbatiyə yazmış olduğu tərcümei-hal ilə kitabda müqəddimə yazan Mir Cəlal və Araslı yoldaşları tamamilə şaşırmışdır.

Mir Cəlalla Araslı yoldaşların yazmış olduğu kollektiv müqəddimə, Bəhlul Behcətin yazdığı tərcümei-hala əsasən yazılmışdır.

Behcət təkcə bunları deyil, bütün Nəbati oxucularını da aldatmışdır. Buna da kifayət etməyərək Azərnəşrin bədii ədəbiyyat şöbəsini də aldatmışdır. Bəhlul Behcət Nəbati şeirlərini qeyri-mətbu deyə, özünü də “toplayan” və “avtor” qələmə vermişdir. Nəbatinin 7500 misradan ibarət mətbu divançasını qabağına qoyaraq kopya etmiş, üzünü yazmışdır və nəticədə 2242 sətirdən ibarət bir kitabça tərtib etmişdir ki, bu da mətbu divançasının 1/3 hissəsini təşkil edir.

Behcət Nəbati şeirlərini kitabçasına daxil edərkən anlamadığı və başa düşmədiyi bəndləri, sətirləri də qırıb atmışdır və şeirlərin, qoşmaların başlarına da öz tərəfindən sərlövhələr qondarmışdır. İşinin üstü açılmamaq üçün mətbu divançanın başda getmiş şeirlərini ayağa və ayaqda olanları da başa köçürərək divançanı alt-üst etməklə iz itirməyə səy etmişdir.

Bəhlul Behcət bu kitaba müqəddiməsində yazır: “Əbülqasım Nəbati 1812-ci ildə Muğan səhrasında elat ailədə anadan olmuşdur”.

Lakin hansı vəsiqəyə, sənədə istinadən bu sətirləri yazdığını göstərməmişdir. Nəbatinin 1812-ci ildə anadan olması harada yazılmışdır? Ölüm tarixini də 1873–1874-cü illərdə göstərir ki, bu da tamamilə uydurmadır. Nəbati, bir ailədə doğulmuşsa, səhra nə de-

məkdir? Səhrada anadan olmuşsa, ailə sözü yersizdir. Bir də ata-babası belə qaradağlı olan Nəbatinin Muğan səhrası ilə nə işi olardı? Əskidən bəri ümumiyyətlə Şərq şairlərinin yalnız ölüm tarixlərini qeyd etmək adətdir.

Nəbatinin isə nə anadan olması və nə də ölməsi tarixi hələ heç yerdə qeyd olunmamışdır. Olunmuşsa da, biz görməmişik. Bəhlül görmüşsə, bizə də yerini nişan versin.

Köçərli yazır: “Seyid Əbülqasım təvəllüd edibdir tarixi-hicriyənin XIII əsrinin ibtidasında Nəsrəddin şahın atası Məhəmməd şahın zamanında” (Eyni əsər, səh. 553).

Köçərlinin yazmış olduğu bu iki sətirdə bir təzad və səhv vardır. XIII əsrin ibtidası başqa, Məhəmməd şahın zamanı başqadır. Məhəmməd şah Fətəli şahdan sonra hicri 1250-ci ildə taxta çıxmış, 1264-cü ildə ölmüşdür. Əsrin ibtidası ilə Məhəmməd şahın vəfatı tarixinin 64 il fərqi vardır.

Köçərli Nəbatinin ölüm tarixini müəyyən edə bilməmişdir.

Köçərli yazır: “Ögərçi şair sali-vəfatı dürüst məlum deyil, amma mötəbər rəvayətə görə, haman XIII əsrin axırlarında, yəni 1270-ci illərin əvaxirində və 80-ci illərin əvəlinə vəfat edibdir” (Eyni əsər, səh. 534) deyir...

Nəbatinin Muğan səhrasında anadan olmasına gəldikdə, hər halda Nəbatinin özünü, öz tərcümei-halını Bəhlül Behcətdən yaxşı tanıdığını, bildiyini qəbul etməliyik. Belə bir şey olsaydı, bunu üstüörtülü buraxmazdı. Şeirlərinin içərisində də qeyd edərdi. Təbrizin sabiq hakimi və bəylərbəyisi olan məşhur Məcdüs-səltənei-Əfşar da Nəbatini qaradağlı tanıyır.

O, “İranda türk sənayei-nəfisəsi əşardır” sərəlvəsi altında yazdığı məqaləsində: “Nəbatini Qərəcədağ əhalisindən olub, Təbrizdə mətbu divanı vardır” deyir (İstanbul, “Türk yurdu”, il 7, say 8, səh. 257).

Məcdüs-səltənei-Əfşar elindən olaraq Təbrizdə uzun müddət hakim olduğu üçün Nəbatini yaxından tanıdığına şübhə etməməliyik, Məcdüs-səltənə hakimliyindən başqa, bir də ədəbiyyatçı idi. Çox nəfis əlyazmalarından ibarət qiymətli bir kitabxanaya malik idi. O hər halda, başqa şairlərimizlə olduğu kimi, Nəbatini ilə də maraqlanmışdır. Onun Nəbatini haqqında verdiyi məlumatı mötəbər saymalıyıq. Nəbatini özü də oxucularına özünü muğanlı deyil, qaradağlı

olaraq nişan verir. Divançasında mətbu olan aşağıdakı sətirlər iddiamıza birər şahiddir:

1. Hərçənd qaradağlıyamı yoxdu kəmalım (Divan, səh. 37).
2. Ey qaradağlıyam ver mənə xurma-xurma (Divan, səh. 6).
3. Məcnun Qaradaği, guyənd Nəbatıra (Divan, səh. 71).
4. Bu mülk Qaradağıda bir aşıqi-üryan (Divan, səh. 39).
5. Mən Nəbatiyi rağəm¹ bülbüli-Qaradağəm (Divan, səh. 91).
6. Əz Qaradağ mərə cani bi kəşmi-kəşid (Divan, səh. 101).
7. Fayda verməz ki, qaradağlısan (Divan, səh. 45).

Bunlardan başqa, bu günə kimi təb nə nəşr edilən bütün divançaların ilk səhifəsində “Məcnunşah Qaradaği əl-mütəxəllis bi-Nəbati” ibarəsi qeyd edilmişdir ki, bunlar da dediklərimizi bir qat daha isbat edir. Nəbati Qaradağın hansı tərəfində və hansı kəndində yaşadığını da və yaşadığı kəndin adını da öz şeirləri ilə bütöyün aydınlatmışdır. Onun yaşadığı kəndin adı Üştibindir:

1. Bisütun dağına get ordadı şirin Şirin.
2. Üştibin bağına gəl burdadı səlma-səlma (Divan, səh. 6).
3. Təftiş edə bir kimse ki, bu aşıqi-üryan
Sakindi nə yerdə.
Gəl Üştibinə, tıx üzümü, narü doşabı,
At tağçaya qabı (Divan, səh. 41).
4. Üştibin tənğtər öz məhbəsi Zülqərneynəst (Divan, səh. 88).
5. Gözəl çox ruyi-zəmində,
Xüsüsən Çinü Maçində,
Səni də bu Uştibində
Bir məhi-təban yaradıb (Divan, səh. 58).
6. Üştibində genə iqbali-şəhi-dövrənə
Bir duaguyi-kəmin bisərü bipa görünür (Divan, səh. 94).

¹ Rağ – “dağ ətəyi” deməkdir.

Nəbatinin Üştibin kəndi haqqında bir də 16 beytdən ibarət bir müstəqil qəzəli vardır ki, mətbu divançasında basılmışdır. Bu qəzəl Nəbatinin yurdumuzda bələd olduğu yerləri tamamilə aydınlaşdırmaqla bərabər, Üştibində də oturaq salaraq sakin olduğunu da təsdiq etməkdir. Nəbati bu qəzəli ilə həm Üştibin kəndinin xüsusiyyətlərini, həm də digər bözi nöqtələri tərif və təsvir etmişdir:

Səfəci-aləmdə bir dürri-nihandır Üştibin,
Vəznə gəlməz, çəkmək olmaz, çox girandır Üştibin.

Baş çəkib orşi-bərinə dörd tərəfdən dağları,
Fihəqiqə ləngəri-kövni-məkandır Üştibin.

Xoş səlhiqə hər yeri, xəlqi sorasər mehriban,
Dilləri tati, vəli, şirinzəbandır Üştibin.

Allah abad eylesin abühəvası canfəza,
Qalibi insana bir ruhi-rəvandır Üştibin.

Hakim olmuş onda ta Mirzə Səlimi-kamigör,
Ol səbəbdən xəlqə bir darül-amandır Üştibin.

Maşallah, gör nə yaxşı boy çəkibdir sorvlər,
Cənnəti-şəddad, ya baği-cinandır Üştibin.

Narının hər dənəsi yaqut ya lə'li-Yəmən,
Müxtəsər bir gənc, ya bir bəllükandır Üştibin.

Suyini hər kimsə içsə, istəməz abü həyat,
Ondan ötrü Xizr tək gözdən nihandır Üştibin.

Görmüşəm mən Əskarını, Qırçını, Ağdamı həm,
Onların yanında bir soltan, xandır Üştibin.

Gözmişəm Hindarxını, həm Bərdəni seyr etmişəm,
Hər biri bir çöl, vəli, bir gülüstandır Üştibin.

Vermərəm külli-cihane bir Hərəsin seyrini,
Qıl tamaşa, gör nə göyçək xoşməkandır Üştibin.

Doğrusu, yaylağının vəsfində aciz qalmışam,
Bilmirəm, bağı-İrəm, ya gülüstandır Üştibin.

Bir-biri üstündə damlar, yaxşı ali köşklər,
Bəs deyirsən, Lənkəran, ya Salyandır Üştibin.

Verginən dildarımı, et ahü zarımdan həzər,
Rəhmə gəl, insafa gəl, bəsdir amandır, Üştibin.

Bir qonaqnisbət Nəbati səndə beş gün əyləşib,
Hörmətin saxla ki, o bir xan çobandır, Üştibin.

Nəbatinin bu qəzəli bizə bir çox dəyərli məlumat verir. Biz bu şeirdən ilk əvvəl Üştibinin çox gözəl abühavalı, güllü-çiçəkli və səfalı bir kənd olduğunu öyrənirik. Şair bu fərəhli, səfalı kəndlilərin ölüşgəmiş bədəninə və düşkün qalibinə ruhi-rovan əvəzinə və can mənzələsində görür.

Bundan başqa, Nəbati öz yurdu olan Üştibin kəndinin uca dağlara, allı-yaşılı yaylaqlara, Səddi-İsgəndər kimi möhkəm bürclərə, qalalara malik bir kənd olduğunu da qeyd edir.

Hələ Üştibin kəndinin yüksək və ali köşklərini, iki mərtəbəli evşiklərini, şirin sulu sərin bulaqlarını, səfalı bağ-bağçalarını da açıq göstərir və danələri qıpqırmızı ləl və yaqut danələrinə bənzəyən ola nar yetirdiyini də ayrıca olaraq yazır.

Bu şeirin bəzi sətirləri bizə Nəbatinin yurdumuzun hansı şəhər və kəndlərini gəzib dolaşdığını və şəxsən öz gözü ilə o yerləri gördüyünü öyrədir, o qaranlıqda qalmış nöqtələri də tamamilə açaraq parıl-parıl parladır. Nəbati bu şeirində Əskəran, Qırçın, Ağdam, Bərdə, Lənkəran, Salyan və Hindarxı kimi kənd, qəsəbə və şəhərlərimizi şəxsən görərək seyr-tamaşa etdiyini də qeyd və etiraf edir.

Şair öz doğma yurdu olan Üştibin kəndini fəvqəladə istədiyindən olmalıdır ki, onu dürri-nihan, ruhi-rovan, cənnəti-bağı-cinan, Gülistani-İrəm, bəllü kan, gənci-nihan, bağı-İrəm və sair deyə təsvir edir. Lakin Nəbati Üştibini bu adlarla da adlandırdığı bir halda,

yenə öz tərif və tövsifindən razı və məmnun qalmır. Üstibini bu qə-
dər mədh və vəsf etdikdən sonra şairin yenə ürəyi dincəlmir və aşı-
ğıdakı:

Doğrusu, yaylağının vəsfində aciz qalmışam,
Bilmirəm bağı-İrəm, ya gülüstandır Üstibin.

Vermərəm külli-cəhanə bir Herasın seyrini,
Qıl təmaşa, gör nə göyçək xoşməkandır Üstibin –

sətirləri ilə Üstibin vəsfində aciz qaldığını izhar edir. Nəbatı bütün
gəzdiyi və gördüyü yerlərdən Üstibinin hər bir cəhətcə gözəl-
göyçək və üstün olduğunu yuxarıdakı şeiri ilə təsdiq və təsbit edir.

Lakin Nəbatinin mətbu divançasını həm də yuxarıdakı şerini
zərrəbinlə də belə diqqətlə oxusaq, yenə heç bir yerdə. Muğan səh-
rasının adı gözümüze ilişməz. Nəbatı, Bəhlul Behcətin uydurduğu
kimi, “Muğan səhrasında elat bir ailədə anadan olmuş” olsaydı, di-
vançasının, heç olmasa, tək bircə yerində, xüsusən bu şerində Mu-
ğanın adını çəkərək onu da yad edərdi. Həm də Üstibini bu zövq,
şövq ilə tərif və tövsif etməzdi. Nəbatinin Üstibin kəndini ürəkdən,
həm də bu səmimiyyətlə öyərək mədh etməsi Üstibində anadan ol-
masına, xüsusi olaraq ən möhkəm tutarğa və ən mütəbər bir sənəddir.

İndi bir neçə sətir də “Muğan” kəlməsinin həm özündən, həm
də mənasından bəhs edəlim.

Muğan “müğ” kəlməsinin cəmidir. Bu kəlmənin bir neçə başqa
mənası da vardır. Mətləbdən uzaqlaşmamaq üçün yalnız ikisindən
bəhs edəcəyəm:

1. **Müğ** – Zərdüşt dininin peyrəvi və o dini qəbul edən adam.
2. Meyvə ağaclarını yaxşı becərən və gözəl şərab hazırlaya
bilən adam.

Muğlar əskidən bəri şərabçılıqla, meyxanaçılıqla məşğul
olduqları üçün şeir dilində bunların uşaqlarına, balalarına müğbeçə,
müğzadə, böyüklərinə, ağsaqqallarına piri-muğan deyilmişdir. İstər
fars ədəbiyyatı, istər Azərbaycan ədəbiyyatı ibtidadan bəri “muğ”,
“muğan”, “müğzadə”, “müğbeçə” və “piri-muğan” kəlmələri ilə
doludur. Məqaləmi böyütməmək üçün bir çox dəlil gətirməyə lü-
zum görmürəm. Bu kəlmələri işlədən Şərq şairlərinin həddi-hesabı
yoxdur. Onların biri Hafizi Şirazi, biri də Nəbatidir. “Müğ” kəlmə-

sini böyük CəlaləddinRumi də özünün məşhur məsnəvisində bizim dediyimiz və göstərdiyimiz mənada işlətmişdir:

Kafəri tərsa, yahudü gəbrü müğ
Cümlərə ru, suyi an soltan uluğ.

Tərcüməsi: Bütün kafər, gəbr, müğ, yəhud və tərsaların üzü o ulu böyük soltana tərəf yönəlmişdir.

Uluğ – cığatay sözüdür. Bu kəlmə doğma dilimizdə və ədəbiyyatımızda isə “ulu” şəklində işlənmiş və bu gün belə işlənəməkdədir. El arasında olan məşhur məsəllərimizin bir neçəsində də bu kəlmə göstərdiyim mənani ifadə edir. O cümlədən: “Uluların sözüne baxmayan, ulaya-ulaya gedər”. Sabir də bu kəlməni bəyəndiyindəndir ki, şeirinə daxil etməklə əhya etmişdir:

Ağrın alım, Məşədi Sijimqulu,
Altmışa çatdım, demə oldum ulu.

“Ulu baba”, “ulu nənə” tərkibləri canlı dilimizdə də vardır. Bir də Muğan Azərbaycanın məruf və məşhur bir qəzasının, rayonunun adıdır. Bu yerin tarixindən bəhs etmək mövzumuzun xaricində olduğu üçün bəhsə girişməyəcəyəm. Lakin Nəbatinin zamanında Muğan qəzası, Muğan səhrası nə halda və nə şəkildə olduğunu bir mühüm və mötəbər vəsiqə ilə aydınlaşdırmağa çalışacağam. Nəbatinin vəfatında təxminən 9–10 yaşlarında olan Hacı Seyid Əzim böyüyəndən və şairliyi ilə şöhrətlənəndən sonra bir çox məsələ üstündə bəzi şairlərimizlə mübahisə və mühakiməyə girişmişdir. Əsassız iddialarına görə Hacı Seyid Əzimin saldırsına, hücumuna məruz qalan bədbəxt şairlərin birisi də muğanlı Məcruh təxəllüs Məhəmmədəli bəydir ki, Hacı Seyid Əzimin doğru və kəskin sözlərinin qarşısında susmağa və sükut etməyə məcbur olmuşdur. Hacı Seyid Əzim:

Mənəm ol padşəhi-oqli-süxən varisi-cəm
Ki, oxurlar mənə hissani-ərəb fəzli-əcəm.
Şahibazi-hünərəm balü pərim izzü kəmal,
Aşiyanimdi mənəm qübbəi-çərxi-o'zəm –

mətlə'li, Məcruhun şeirinə cavabən yazmış olduğu “Nəfi” kəlməsinə fəxriyyəsinə Muğanı və Muğan səhrasını aşağıdakı sətirlərlə təsvir edir:

Hacı Seyid Əzim yazır:

Mənə tə'riz qılıb şairi-xaki-Məcruh,
Eyləyibdir neçə əbyati-səfəhanə rəqəm.

Eyləyibdir özünü şeirdə sərtafi-süxən,
Ba vücudi ki, şaxisi ənvari-zülən.

Hanı Məcruhi- bədəndişdə o cür'ət ki,
Ta qoya şir yatağınə diliranə qədəm.

Bir də Şirvanə verib dəşti-Muğanı tərcih,
Heç gör anlamayıb qübhini bu talei kəm.

Heç kəs nuri-qaranlıq deməyir, zülməti-nur,
Zəhri-şəkkər deməyib kimsənə, ya şəkkəri-səm.

Gər desən, abü ələf mə'dəndir, həqdi sözü, n,
Cinsi-heyvan olub abu ələfdən xürrəm.

Çoxdu Şirvan ilə, əlbəttə, Muğanın fərqi,
Bu gülistani-məsərrətdi, Muğan vadiyiqəm.

Nə Muğan, əhfəzənəllah, misali-bərəhut,¹
Nə Muğan fəsli-əsəd², kürreyi-həddadi³-şiyəm.

Haq Muğanı sizə qılsın, bizə Şirvani nəsib,
Heyifdir səfhei-gülzarə basa zaği-qədəm.

Əhli-niranə nə layiqdir ola daxil xıld,
Nə münasib ola şeytana mögər baği-İrəm.

(Hacı Seyid Əzim külliyyatı,
Təbriz basması, səh. 250).

¹ Bərəhut – cəhənnəm

² Fəsli-əsəd – yayın orta ayı

³ Kürreyi-həddad – dəmirçi kürəsi

Söz yox ki, Hacı Seyid Əzimin bizə təsvir etdiyi Muğan Azərbaycanın bu gün abad və məşhur rayonlarından olan pambıq mədəni Muğandır. Amma Bəhlul Behcətin Nəbatiyə “doğum yeri”, – deyə uydurduğu Muğan deyildir.

Bəhlul Behcət yazır: “Nəbati əsas etibarilə maldarlıq həyatı keçirirdi. Qışda mal-qara üçün daha əlverişli olan Muğanda olur, yayda isə Araz çayının hər iki tərəfində olan yaylaqlara köçürdü” (Eyni əsər, səh 12).

Bu iddianın özü də kökündən yanlışdır. Buna dair əldə heç bir vəsiqə də yoxdur. Çünki Nəbati nə çodar, nə maldar, nə də çoban olmuşdur.

Bəhlul Behcət yazır: “Nəbatinin Xan çobanı ləqəbi də ömrünün əvvəl çağlarında “əlat” həyatı keçirib, mal-qara ilə məşğul olduğundan irəli gəlmişdir” (Eyni əsər, səh 12).

Yuxarıdakı şərtlərdən məlum olur ki, Bəhlul Behcət Xan çobanı kəlməsinin nə mənə ifadə etdiyinə də anlamamışdır. İlk əvvəl bunu aydınlaşdırmalıyam ki, Nəbati heç bir zaman mal-davar, qoyun-keçi saxlamamışdır, naxırçılıq da etməmişdir. “Xan çoban” kəlməsindən Nəbatinin özünün, ya da xanların birisinin çobanı olduğunu çıxarmaq uydurmadır. Xan çobanı Nəbatinin mənsub olduğu elin, tayfanın, qəbilənin adıdır. Bu qüvvətli və tarixi qəbilə, çox məşhur və Azərbaycanda yaşamış, bu gün belə yaşamaqda olan məşhur el-lərin birincilərindəndir. Nəbati müasirlərindən olan şirvanlı Hacı Zeynalabdin “Bustanüs-səyahə” adlı farsca yazmış olduğu mətbu səyahətnaməsində Şirvan vilayətindən və Şamaxı şəhərindən bəhs edərkən bir çox qaranlıq məsələləri də aydınlaşdırmışdır ki, “Xan çobanı” məsələsi də onların birisidir.

Hacı Zeynalabdin öz tərtibində “Şirvani” maddəsində yazır: “Nadir şahın dövləti keçən kimi Şirvan diyarı uzun müddət “mülüküttəvaif” oldu. Bu məmləkətin bir çox hissəsi qubalı Hüseyn xan oğlu Fətəli xanın əlində qaldı, bir müddət də Xançobanı mülükləri özlərinin iqtidar bayraqlarını Şamaxı şəhərinin həm özündə, həm də nahiyələrində ucaldılar (“Bustanüs-səyahə”, Tehran çapı, səh. 325).

Hacı Zeynalabdin yuxarıdakı sətirlərdən bir az aşağıda – Şirvan vilayətində o tarixdə olan ellərin, qəbilələrin adlarını və təxminən saylarını göstərir ki, onların bəzilərini qeyd etmək lazımdır: “Ərəb

əşirətləri, qızılbaş, xançobanlı və sair qəbilələr də yüz min evliyə yaxındırlar” (Eyni əsər, eyni səhifə).

Yenə Hacı Zeynalabdin Şamaxı şəhərindən bəhs edərkən “Şamaxı” maddəsində yazır: “Abad nahiyələr və məşhur köndlər ona əlavə olunmuşdur və təqribən 30.000 evli sünniməzhəb xançobanlı eli və 6.000 evlidən ibarət qızılbaşlar da o diyarda sakindirler” (Eyni əsər, səh. 315).

Bunlardan başqa Vaqifdən bir az əvvəl yaşamış və yuxarıda adı Hacı Zeynalabdin tərəfindən çəkilən Fətəli xanın adına Şirvan və sair vilayətlərdə olan davalara dair “Şahnamə” yazan şirvanlı Ağa Məsih də tarixi bir mənzuməsinin bir neçə yerində Xançobanlı elini qeyd etmişdir Ağa Məsih hicri 1162-ci ildə 12.000 Muğan və Şahsevən atlıları ilə Şirvan üstünə hücum keçən Əhməd xanın haqqında yazdığı bir müxəmməsində yazır:

Gəldi Hacı Çələbi xan, Cavanşir dəxi Zud,
Ərəş, Ağdaşü Quba, Xançobanı, Sədarud,
Lahicü Hozi, Qəsani Bilükat an çiki, vud,
Daxili qəl’ə yanında olan elər mövcud,
Şeyx Məziddən aşağı basdı üzün səhranın.

(Ağa Məsih Şirvani, Bakı, 1925, səh. 21)

Ycnə:

Buyuran tək Hacı Xan, çərəxçilər etdi savaş,
Dəstei-Xançobanı əvvəli cəng etdi təlaş.

(Eyni əsər, səh. 22)

Yenə:

Dəstei-Xançobanı müttəfiq etdi hərəkət,
Ki, yayaq eylədi şenlik bu ki, həq verdi nicat.

(Eyni əsər, səh. 23)

Göstərdiyim əsərlərin sahibləri məşhur və tanınmış simalardır. Hələ Hacı Zeynalabdin böyük və mötəbər əsərlərlə yalnız Azər-

baycan deyil, bütün dünya belə tanıyır. Bunların hər ikisinin də şamaxılı olmaları məsələyə daha da qüvvət verir. Bir də bir hadisəni eşidib yazmaq başqa olduğu kimi, şəxsən görüb yazmaq da bambaşqadır. Odur ki, mən də ayrı əsərlərə, tarixlərə əl vurmaya-raq yalnız bunlardan sitatlar göstərdim. Ağa Məsih Zeynalabdindən bir əsr qabaq yaşamış doğruçu və dərin savadlı bir şairdir.

Odur ki, onun Xançobanı eli haqqında vermiş olduğu məlumat Hacı Zeynalabdinin yazısı ilə də dümdüz çıxır. Bunların hər ikisi də bir ağız ilə etiraf edirlər ki, Xançobanı və yaxud Xançobanlı böyük bir eldir.

Ağa Məsihin yuxarıdakı şeirindən apaçıq görünür ki, şamaxılıların köməyinə tək-tək adamlar deyil, ellər bölüklər, böyük-böyük dəstələr təşkil edərək gəlmişlər. 12.000 nəfərlik qoşunu olan Şahsevən Əhməd xanın qabağına tək-tük adamların çıxması ilə iş bitməzdi. Ağa Məsihin şeirlərindəki el və adam adları məruf və real adlardır. Hacı Çələbi xan Şəkixanovların babası olaraq Şəkinin birinci xanı, həm də məşhur Nadir şah ilə müasirdir. Cavanşir də Hacı Çələbi xan ilə çağdaş, müasir olaraq Qarabağ xanı idi ki, Cavanşir eli tamamilə ona tabe idi. Ərəş, Ağdaş, Quba, Lahıc rayonları bu gün belə mövcud və hamımıza da məlumdur. Ağa Məsihin çox müfəssəl, həm də tarixi olan şeirindəki Xançobanı, Sə'darud, Hoz, Qəsani böyükələrinin, ellərinin bir müxtəsər şərhe ehtiyacları vardır. Sə'daruddan başlayalım:

1. **Sə'darud** – Göyçay şəhərinin həm özü, həm də dörd bir tərəfində olan kəndlilərdir ki, bu gün dillərdə Sədreylər adlanırlar. “Sə'drey” isə “Sə'darud”un kiçildilmişidir.

2. **Qəsani** – bu da İsmayılı ətrafında sakin olan əhaliyə verilən addır. İsmayılı, Diyallı, Talıstan, Mican, Qaliça və s. bu rayonda olan kəndlərin məşhurlarındandır. Bu gün belə hamının tanıdığı, bildiyi Qəsani dağı da Şahdağı kimi məşhur bir dağdır ki, Talıstan kəndi də onun ətəyindədir.

3. **Hoz** – bu da Şamaxının şimal-qərbində mövcud və bir neçə məşhur kəndlərdən ibarət bir rayondur. Bu rayonda sakin olan əhaliyə “hoz” adı verilir ki, bu gün o ad əhalinin özündən yaşadıkları mahala keçmişdir. Məşhur Basqal kəndi də bu elin, bu rayonun məruf və tanınmış bir kəndidir.

4. **Xançobani** – mövzui-bəhsimiz olan Xançobanı eli də Şamaxının ən məşhur rayonlarından. Keçmişlərini tarixdən götürərək, yuxarıda qeyd etmişdim. İrənin bir çox nöqtələrində də yaşamaqda olan bu ağır, həm də böyük el, hal-hazırda Şamaxının cənubunda Ağsu çayından başlayaraq Kürdəmirə qədər uzanmış böyük-böyük kəndlərdə sakindirlər. Bunların oturaq saldıqları bu yerlər başdan-başa Xançobanı mahalı adlanır. Əkin-biçin və mal-davarla yaşayan bu Xançobanı eli özlərinin mal-davar, qoyun-quzu sürülərini ildən-ildən Muğan səhrasına sürərək, digər ellər kimi, 6–7 ay qışlayırlar.¹

Bu münasibətlə də Nəbatî özünün mənsub olduğu eli, qəbiləni və onların ənənəvi adətlərini bir şeirində:

Basaraq it hayanda qaldı,
Hamı fişdırıq sodayı?
Nə olubdu Xançobanı
Ki, bu il Muğana gəlməz? –

sətirlərilə xatırlatmışdır ki, bunu uşaq da anlaya bilər. Ağa Məsih bu elin adını yuxarıda göstərdiyim şicirlərində üç dəfə, həm də “Xançobanı” şəklində qeyd edir. Hacı Zeynalabdin isə “Xançobanlı” surətində yazır ki, hər ikisi də doğrudur. Birinci tərkib ərəbcə, ikinci isə azərbaycancadır. Monaları da birdir. Şirvani–şirvanlı, İrani–iranlı, Qarabağlı–qarabağlı və s.

Təəssüf olsun ki, Nəbatini tanımayan Bəhlul Behçət, kim bilir, hansı mövhum bir əsərdən istifadə edərək, yanlış iddialara yol vermişdir. (Bitmədi).

*“Ədəbiyyat qəzeti”, 20 avqust, 3,
28 sentyabr 1936-cı il, № 21 (71).
22/72/, 23/73, səh. 2, 3-4, 4.*

¹ Redaksiya Salman Mümtazın bu dörd izahatı ilə razı deyil. Bunu başqa yoldaşların da fikrini öyrənmək üçün buraxdıq.

VIDADİNİN BİOQRAFIYASI

Molla Vəli Vədadi XVII əsrdə yetişən Azərbaycan şairlərinin mühüm simalarındandır. Vaqifi və Vaqif dövrünü ətraflı öyrənmək üçün mütləq Vədadini oxumamız, öyrənməmiz lazımdır.

Vədadi Vaqifdən təxminən 20–30 il əvvəl türkcə şeirlər söyləməyə başlamışdır. Hələ Vaqif gənc ikən bir müddət ona pişvalıq etmişdir. Vaqif ilə bir yerlidir, Vaqif Salahlı, Vədadi isə Şıxlı kəndindəndir (Qazax).

Vədadi Şəki, Gürcüstan, Gülüstan və Qarabağ xanlarının siyasətlərinə bələd bir şairdir. Məhəmməd Hüseyn Müştəqın öldürülməsi haqqında yazmış olduğu “Müsibətnamə” və İraklinin oğlu Levan haqqında söylədiyi mərsiyə sözümlə dəlildir.

Vədadi Vaqifin yaxın qohumu, həm də qudası, birinci dostu və sirdaşdır.

Vaqifə təsiri olan şairlərin biri də Vədadidir. Onun şeirləri ilə Vaqifə aid bir çox qaranlıq nöqtələr aydınlaşa bilər. Vədadi Vaqifdən 12 il sonra öldüyü üçün o, bir çox hadisələrin şahidi ola bilmişdir ki, biz o qaranlıq dövrə yalnız Vədadi əsərləri ilə aşına ola biləcəyik.

Təəssüf olsun ki, bu günə kimi bu ağır, təmkinli və vüqarlı şairimizin nə bir doğru bioqrafiyası yazılmış və nə də şeirləri toplanmışdır. Vaqifin şeirlərini ilk əvvəl toplayan Mirzə Səhəng Vədadinin yalnız bir qoşmasını, Nersesov isə beş qoşması ilə bir müsəddəsini meydana çıxara bilmişdir. Nersesov Vədadinin bioqrafiyasını (tanımadığı və ya material tapa bilmədiyi üçün) yazmamışdır. O tarixdən bu günə kimi, yeni yüz ildən bəri heç kəs Vədadi ilə məşğul olmamış və bir sətir də olsa, yeni bir şeiri meydana çıxarılmamışdır. Odur ki, Vədadinin bu günə nə bir girami müxəmməsi, nə bir bayatısı və nə də Vaqifə söyləmiş olduğu mərsiyəsi meydana vardır. Lakin Vaqif ilə etmiş olduğu deyişmələrdən açıq və aydın görünür ki, Vədadi şeirin növlərindən müxəmməs ilə bayatını çox sevirmiş; sonralar nədənsə arabir müxəmməs deyərək bayatıya artıq fikir verərmiş. Vaqif:

Yavuz çox qocalan bayatı sevir,
Gah öyünü, tək-tək özündən deyir,
Sən də yetişibsen o həddə mægər,
Beyninə bayatı uyar, ağlarsan.

Müxəmməs deməyin seyrəklənibdir,
Bayatıda zehnin zirəklənibdir,
Qocalıbsan, qəlbin kövrəklənibdir,
İşdən-gücdən olub bikar, ağılarsan.

Yuxarıdakı şeirlər ədəbiyyatımızın və şerimizin görkəmli mü-məssillərindən olan Vaqifindir. O, Vidadiyə yazdığı şeirləri ilə təs-diq edir ki, Vidadinin yaşı artdıqca bayatıya daha da meyli, rəğbəti artmışdır. Bu nöqtəni Vidadinin özü də Vaqifə xitabən yazmış ol-duğu aşağıdakı cavabı ilə etiraf edir. Vidadinin yuxarıdakı sətirlə-rindən məlum olur ki, bayatı o zaman məclislərdə çox oxunar və sevilərmiş.

Vidadinin şeirləri toplanmadığı kimi, bioqrafiyası da doğru-dürüst yazılmamışdır. Vidadi haqqında bu günə kimi xeyli uydurma yazılmışdır. Bu uydurmaçıların birincisi Vaqifin və oğlunun qatili Məhəmməd bəyin nəvəsi Əhməd bəy Cavanşirdir. Əhməd bəydən nəqlən Köçərli yazır: “Özgə bir qövlə görə, əzoncümlə mərhum Əhməd bəy Cavanşirin yazmağına binaən ki, onun Qarabağ tarixinə dair artıq bələdiyyəti var idi, Molla Pənah Vaqif, mərhum İbrahim xanın müqərrəbi-hüzuru olan zamanı öz dostu Molla Vəlini yazıb Qazaxdan Qarabağa gətiribdir və burada onun xana yavuş olmağına səbəb düşübdür və xan Molla Vəlinin əql və kəlamını dərk edib, xüsusən mömün və müttəqqi bir şəxs görüb ona lütf və mərhəmət göstərərmiş. Və hər qismi rəya görse, Molla Vəliyə söylərmiş, Molla Vəli dəxi onları xeyli münasib təbir edərmiş” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, 1-ci cild, 1-ci hissə, səh. 139).

Qarabağlı Mir Möhsin Nəvvab yazır: “Mirzə Vəli Vidadi Ba-harlı Bayram xanın oğludur. Əslən tərəkəmə olub, Molla Pənah Vaqif ilə həməsr idi. İbrahim xana yaxın, yavuş adamlardan idi. Məlum olduğuna görə, xan mühüm bir işdən ötrü Vidadini İran padşahı Fətəli şahın yanına göndərdi. Vidadi şahın yanında nahəmvar danışdığı üçün qəzəbə uğradı. Topun ağzına qoydurulub, bədəni tikə-tikə edildi. Özü sünni idi, nəslə isə tamamilə şiədir. Vaqif ilə gah-gah şeirləşərdi. Di-vanı olmayıb, şeirləri pərişan haldadır” (“Təzkirei-Nəvvab”, səh. 18).

Bu iki məxəzin verdiyi məlumatı təhlil etsək, çox qəribə hallara təsadüf edərək. Əhməd bəy Cavanşirin yazdığından məlum olur ki, Vidadi adi falçılar kimi yuxu yozan, təbir edən bir molla imiş və

İbrahim xanın yuxusunu münasib, yəni xanın istədiyi kimi yozduğu üçün hörmət sahibi imiş. Vidadinin qabiliyyəti və məharəti də yalnız yuxu yozmadan ibarət imiş.

Əhməd bəy Cavanşirin bu iddiası əsassızdır, çünki ayda-ildə yalan-doğru bir yuxu gören xan üçün heç bir vaxt xüsusi yuxuyozan lazım olmazdı ki, ondan ötrü Qazaxdan yuxuyozan dəvət ediləydi.

Əgər Əhməd bəyin “Qarabağın tarixinə artıq bələdiyyəti” bu cür məlumatdan ibarət imişsə, Köçərli nahaq yerə onu öyüb tərif edir. Qazax elində Vidadi kimi təmkinli, vüqarlı, elmi bir şair falçılıq eləməz və o cür aşağı iş də tənəzzül etməzdi.

Mir Möhsin Nəvvabın verdiyi məlumata göz yetirdikdə insan heyrətdə qalır. Bu uydurma sözləri tarixi vəsiqələr ilə darmadağın etmək çox asandır: •

1. Vidadi Mirzə Vəli deyil, Molla Vəli adı ilə məşhurdur, Mirzə başqa, Molla da bambaşqadır.

2. Vidadi baharlı elindən olmayıb, Qazağın Şıxlı kəndindəndir.

3. Fətəli şahın İbrahim xan ilə dostluğu və qohumluğu var idi. İbrahim xanın qızı Ağabəyim ağa Fətəli şahın hərəmxanasında olduğu kimi, oğlu Əbülfəth ağa da şah yanında olan əmirlərin mötəbərlərindən idi. İşin vəsfi belə olduğu halda, Fətəli şah İbrahim xanın elçisini topa bağlatmazdı.

4. Vidadi bütün ömründə İranın üzünü görməmişdir ki, şah da onu topa bağlatsın.

Onun qəbri Qazağın Şıxlı kəndində və “Gəmi qayası” adlı qəbiristanlıqda bu gün mövcud olaraq, üstündə bir şeir madde-tarixi vardır.

Biz mənasız, çürük, uydurma sözlərə deyil, əsaslı, mötəbər sənədlərə istinadən Vidadini öyrənməliyik. Bizcə, ən doğru vəsiqə Vidadinin öz əsərləridir. İlk əvvəl bunu qeyd etməliyəm ki, Vidadi İbrahim xan ilə tanış və əlaqədar olduğu halda, nə onun sarayında olmuş və nə də ona xidmət etmişdir. Əgər olsa idi, o zaman Vaqif ilə bir yerdə, bir məkanda olmalı idi. Çünki Vaqif İbrahim xanın vəziri olduğu üçün daima sarayda və xanın yanında idi. Bir də Vidadi sarayda yaşasaydı, heç bir zaman cürət edib sünniliyi müdafiə edə bilməzdi. Çünki saray əhli başdan-başa İbrahim xanla bərabər şiə məzhəbində idilər. Bu iki şairin şiə məzhəbləri haqqında etdikləri müşairə, zərafət və məzah təriqilə olsa da, sarayda söylənə bilməzdi.

“Vidadidən gələn kağız məni fəxrəndəhal etdi” və “Ey Vidadi, gərdişi-dövrani-kəcrəftarə bax” mətlələrini həvi mənzum məktublar da yazıla bilməzdi. Madam ki, hər iki şair bir şəhərdə, bir sarayda yaşayaraq gündə bir-biriləri ilə üz-üzə gəlirlər, daha məktublaşmağa nə ehtiyac? Gətirdiyim bu dəlillər tamamilə sübut edir ki, Vidadi Qarabağda yaşamayaraq, ayrı bir yerdə yaşayırmış. Vidadi Qafqaz xanlarının birinin yanında xidmətdə, vəzifədə imiş.

Buna dair Vidadi müasirlərindən olan Ağqız oğlu Pirinin Vaqifə qəhmar çıxaraq Vidadiyə xitabən yazdığı bir qoşmasında bəzi bəlgələr, işarələr vardır. Ağqız oğlu Piri yazır:

Ey Vidadi, gənə xan qulluğunda
Qayim olub nə qiyamət elərsən?
Yaman gözdən Allah özü saxlasın,
İxlas ilə yaxşı xidmət elərsən.

Yenə:

Belə dursan o qapıda qış və yaz,
Yetişərsən bir çərəyə sərəfraz.
Xanın məhəbbəti könlündə yatır.

Yenə:

Evini, malını yadına salma,
Xan izin versə də, boynuna alma.

Yenə:

Xanı qoyub əgər evə getməsən.

Yenə:

Dövrü bərinde bəndəgani-alinin,
Təpik vur gözüne dünya malının,
Al əbrəsin xanın, tirmə şalının
Apar, uşaqlara xəl'ət elərsən.

Bu sözlərdən də məlum olur ki, Vidadi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Qafqaz xanlarının birinin yanında vəzifə sahibi imiş. Lakin hansı xan olduğu yenə məlum olmayır. Qərinə ilə bu xan Gülüstan

xanlığının xanıdır. Çünki bunu Vidadi özü Vaqifə yazdığı bir qoşmasında aydınlaşdırmış kimidir:

Dov tələb olub, gedibsən xandan,
Ölincə çıxmanam ta Gülüstandan,
Sən Allah, çalış habelə candan,
Hər nə desən, bil, aqibət elərsən.

Yuxarıdakı parçanın ikinci misrasından bəllidir ki, Vidadi Gülüstana xanlığında olarmış. Gülüstana xanlığına dair nə tarixlərdə, nə də ayrı vəsiqələrdə dəyərli bir məlumat gözümə ilişmədiyindən hələlik o bəhsdən vaz keçdim.

Yuxarıda Vidadinin Vaqif ilə qohum, həm də quda olduğunu qeyd etmişdim. İndi onu da mövcud vəsiqələrlə təsbit edəlim. Mərhum Abbas ağa Nazir vaxtı ilə mənə demişdi ki, Vaqifin iki qızı var imiş, böyüyünün adı Pərisoltan, kiçiyinin adı isə Mələkcəhan. Vidadinin böyük oğlu Məhəmmədəğa Pərisoltan ilə, kiçik oğlu Molla Ömər isə Mələkcəhan ilə evlənmişdi.

Pərisoltandan Yəhya bəy dünyaya gəlmişdir ki, şairdir. Bu məlumat Qazağın ağsaqqal kişilərindən olan Əli ağa Şıxlinski tərəfindən də təsdiq olunmaqdadır. Bu iki rəvayətə bir də bir mötəbər sənəd lazımdır ki, o da mövcuddur.

Hicri 1257-ci ildə, təqribən yüz il əvvəl Kazım Ağa Salik bu nöqtəni Yəhya bəyin qəbir daşına yazmış olduğu madde-tarixi ilə aydınlaşdırmışdır: “Bu məzarın sahibi Yəhya bəyi-rövşənzəmir, şairi-kövnüsüxən, hüsnü kəfəmi-binəzir ol Vidadi xəstənin fərzəndinin fərzəndidir. Vaqif ol kim, Vaqifin həm bintinin peyvəndidir. Çünki getdi bu cəhandan boyi rəsmi məğfirət, oldu tarixi-vəfatı, Salika, “nov axirət”.

“Nov axirət” Yəhya bəyin vəfat tarixidir. Əbcəd hesabı ilə hesab edildikdə 1257 edir.

Nu əzirət 1257
Nov axirət

Vidadi Nazirin ana babasıdır ki, öz əsərində qeyd edir:

Ana cəddim mənim Vidadidir,
Nəzm və şeirin o ustadidir.

Şairi-həqq süxən, riyadən uzaq,
Məsləki-təb'i ilticadən uzaq.

Etməmiş mədh kimsəni bica,
Yazmamış həcv bir kəsə əsla.

Şeirinin cümləsi dürrü gövhər,
Hər kəlami müzəyyənü xoşr.

*Abbas ağa Nazir. "Bəyan-hal",
xüsusi kitabxanamızdakı əlyazmasından.*

Vidadinin yaşı yüzdən çox yuxarı olsa da, bu gün əldə olan sənəd ancaq yüz yaşadığını təsdiq etməkdədir. Buna baxmayaraq, çox qıvraq imiş, hələ ata da minərmiş. Ağqız oğlu Piri yazır:

Üzdən iraq yaşım yetişib yüzə,
Nə layıq, atlanıb çıxırsan düzə,
Məfrəşin üstündən min bir öküzə,
Arana-dağa ki, rəhlət elərsən.

Yüzdən yuxarı yaşayan Vidadi hicri 1224-cü ildə vəfat etmiş, qəbri Qazağın Şıxlı kəndi qəbiristanlığındakı "Gəmi qayası" adlı yerdə vaqedir. Qəbir daşının üstündə aşağıdakı beyt həkk edilmişdir:

Kim Vidadi xəstənin qəbrin görüb etsə dua,
Edə Həq rəhmət, şəfi ola Məhəmməd Müstəfa.

Vaxtı ilə şairimiz Məhəmməd Səid Ordubadi tərəfindən "Maarif işçisi" məcmuəsində dərc edilən "Vidadinin şəkli" də doğru deyildir. Vidadinin zamanında fotoqraf yox idi, rəssam var idi. Təəssüf olsun ki, rəssamlar tərəfindən çəkilən Vidadi şəkli bu günə kimi bir yerdə görünməmişdir.

*Molla Vəli Vidadi. Şeirlər (toplayıb tərtib
edəni: Salman Mümtaz), II çapı. Bakı,
Azərnaşr, 1936, səh. 11-18.*

ABBAS SƏHHƏT HAQQINDA XATİRƏ

Abbas Səhhətin atası Əlabbasın təxəllüsü Ətşandır, pıxod mol-lası idi. Səhhətin Məhəmmədrza adlı qardaşı vardı, saatsazlıq edir, həm də xırda alış-veriş ilə məşğul olurdu.

Səhhətin 7, ya 8 yaşında Ruqiyyə adlı bir qızı vardı. Xanımının adı Soltannisə idi. Mərhum Səhhət Gəncə şəhərində may ayının ortasında yatalaq naxoşluğundan vəfat etmişdir. Səhhət dəfn edil-dikdən sonra atası qəbir üstündən qayıtdığı zaman gözləri görmə-diyindən quyuya düşüb mərhum olmuşdur. Səhhətin vəfatından bir-iki gün sonra qardaşı Məhəmmədrza dəxi naxoşlayıb Gəncədə vəfat etmişdir.

Rusca bir azacıq Şamaxı şəhərinin ibtidai məktəbində təhsil edib, həman uşkolanı itməmə yetirməmiş oradan çıxıb ərəbcə və fars-canı Hacı Molla Cabbar Sabit təxəllüsdən təhsil etmişdir. Səhhət 16 yaşında İrana əzimet edib, Tehranda köhnə üsul ilə tibb elmini oxuyubdur. Sonra orada Mirzə Abdulla adlı Firəngistanda təhsil etmiş bir professorla təsadüf edib, onun təşviqi ilə Tehranda olan Nasiriyyə məktəbinə daxil olub, orada təhsil etmişdir. Səhhəti məzkur mədrəsinin klinikasında işlədiyi vaxt oraya Hülaku nəslin-dən bir cavan xan gəlib öz gözlərini müalicə etdirir. Sonra həmin cavan xan Parisə getməli olur. Çünki həmin xan bir çox başqa naxoş-luqlara mübtəla imiş. O da Parisə gedəndə gözlərinə qulluq etmək üçün öz yanınca bir nəfər aparmalı imiş. Professor Mirzə Abdulla-nın müərrifçiliyi ilə həmin xan Səhhəti özü ilə bərabər Parisə aparır. Xan orda bir iləcən müalicə etdirməklə məşğul olur. Mərhum Səhhət də Paris xəstəxanalarının birində təcrübəsi artmaq üçün çalışmağa davam edir. Həmin xan qayıtdığı vaxtda Səhhət dəxi qayıdıb gəlir İrana və oradan da öz vətəni olan Şamaxıya.

Səhhət Şamaxıya varid olandan sonra diplomsuzluqdan yənə məşəqqət çəkdiyindən Bakıya gəlmək fikrinə düşür ki, gəlib Bakı-da attestat zrelostliyinə dair şəhadətnamə alsın və oradan da gedib darülfünunda imtahan versin. Məətəəssüf, bu mümkün olmur. Odur ki, Səhhət Lalayovun mülkündə müvəqqəti bir kabinet açıb, naxoş-ları tədavi etməyə məşğul olur. O zamanlar bakılılar qoçubazlığa fəvqələdə rağib olduqlarından, mərhum Bakıdan diksinib Şamaxıya əzimet edir və orada yənə öz həkimliyini işlətməyə davam edir.

Şamaxıda 1906-cı ildə realni uçiliş açıldığında binaən həman uşkolada uçitel təyin olunur. Hər ayda 35 manata o zamandan axırınıc iğtişəşə qədər həman müəllimliyində dəvəm edirdi.

Səhhət təbib olduğı üçün təxəllüsünü Səhhət qoymuşdur. Səhhətin dostları şüəradan Ağəli bəy Nəseh, Məşədi Məhəmməd Tərrah, Məşədi Ələkbər Sabir idi. Sabir çox vaxt şeirini Səhhətəgildə yazardı. Səhhəti digər naxoşluqlardan artıq göz xəstəliklərini tədavi etməyə aparırdılar. Hacı Mirzə Məhəmməddən sonra Səhhət hesab olunurdu. Səhhətin maarifpərvərlər arasında çox nüfuzu var idi. Milli ərzaq və icrayyə komitələrinə intixab olunmuşdu. Səhhət xan ilə Şiraz, İsfahan və bir çox İranın başqa şəhərlərini səyahət etmişdir. Səhhət şair yoldaşlarından axırda vəfat etmişdir.

Səhhətin vəliyyüt-tamı Hacı İsmayıl Veysov cənabları idi. Məzkur hacının bütün familiyası Səhhəti sevib ona ehtiram edərdilər. Mərhum Səhhət Volqa səyahətinə 1913-cü tarixdə gedib iki aya qədər oraları İsmayıl Həqqi bəy Veysov və Ələvsət Əfəndizadə ilə səyahət etmişdir. İsmayıl Həqqi bəy türkcəni mərhum Səhhətdən oxumuşdur. Mərhum Səhhət İsmayıl Həqqi bəylə bərabər həman ilin iyul ayının axırında Şamaxıya varid olur. Avqust ayının əvvəllərində dayısının gözləri şikəst olduğundan onu Tiflisə götürüb gəlmişdi. Mən də o zaman birinci olaraq Səhhət ilə Tiflisdə aşına oldum.

“Sınıq saz”, “Məğrib günəşləri” (I-II hissə), “Yeni məktəb” kitabında Mahmudbəy Mahmud bəyov ilə iştirak etmiş bir teatrosu vardır. Bunlar Bakıda Orucov bəradərlərinin mətbəəsində təb və nəşr edilmişdir. Təb olunmamış əsərləri mənzum olaraq “Volqa səyahəti” adlı əsəridir. Bir də “Əli və Aişə” adlı gözəl bir romandır. Səhhət bütün Azərbaycanda çıxan qəzetə və məcmuələrdə istər məqalə, istər şcir ilə iştirak edib. Abbas Səhhət “Kəlniyət” məcmuəsində “Şeyx Şeypur” imzalı bir çox məzhəkə yazmışdır. Müəllim olduğu üçün maarif nəzarəti pasobiya olaraq bir min manat pul verib. Səhhət Şamaxı şəhərinin Sarıtorpaq məhəlləsində öz məxsusi evində otururdu.

*AMEA Əlyazmalar İnstitutu,
fond 24, s/v 492.*

SABİR HAQQINDA XATİRƏLƏR

Hicri 1311-ci (miladi 1893-cü) ildə Sabir Aşqabada gələrək şamaxılı Məşədi Teymur Səmədovun karvansarasına düşmüşdü. Bu gəliş Sabirin Xorasan tərəflərinə olan ikinci gəliş i idi.

O tarixdə mən yalnız 11 yaşlarımda idim və xalxallı Mirzə Əsədullanın məktəbində dərs oxuyurdum. Yaxın dərs yoldaşlarımdan biri Əmiraslan idi. Əmiraslan Şirvan şairlərindən Mirzə Nəsrulla Didə təxəllüsün nəvəsi və Əşrəf bəyin oğludur. Əmiraslan hafizəsi qüvvətli, özü məndən iki yaş böyük, zirək bir uşaq idi.

O zamanlar məktəblərdə adına¹ günləri hafizədən şeirləşmək adət idi. Biz bu adətə riayət edirdik. Növbəti həftələrin birində məktəbin bütün şagirdləri ikiye bölünmüşdü. Bir dəstənin başında Əmiraslan, birində də mən dururdum.

Mollamız Mirzə Əsədulla da bitərəf qalaraq, deyişənləri dinləyirdi. Əmiraslan çox bərkə düşmüşdü, nə qədər çırpınırdısa da, əlindən bir şey gəlmirdi. O, cavab olaraq “S” (sin) hərfi ilə başlayan bir beyt söyləməli idi. Lakin özünün və nə də yoldaşlarının hafizəsində belə bir beyt yox idi. Son möhlət olaraq vermiş olduğum üç dəqiqəlik vaxt artıq bitmişdi. Bizim qalib və onların məğlub olacağına yalnız bir neçə saniyə qaldığından ürəkləri döyünürdü. Birdən-birə heç gözənilməyən halda Əmiraslan ruhlanaraq uca səslə “tapdim, tapdim”, – dedi və ayrıca bir zövqlə mənə cavab olaraq aşağıdakı:

Söylədim, Müştəqa, ver ağ kürkünü bir gün geyim,
Dedi, get-get vermərəm, bu ityatanımdır mənim –

beytini söylədi.

Əmiraslanın yoldaşları sevindi. Mənim yoldaşlarım isə cığallandıq. “Bu heç şərə oxşamır. Biz bunu qəbul etmirik”, – deyənlər də oldu. Mən əksinə olaraq qəbul etdimsə də, yenə narazı qalanlar oldu. Nəhayət, Mirzə Əsədulla mənə qüvvət verərək: “bu həcvi-məlihdür, çox da gözəldir”, – dedikdən sonra ara sayxaşdı.

Doğrudan da, bu beyt mənim xoşuma gələrək, diqqətimi cəlb etmişdi. Çünki o tarixə kimi mənim bildiyim və eşitdiyim şeirlərin

¹ Cümə axşamı (*red.*)

hamısı dovşan balaları kimi bir-birinə oxşayan şeirlərdən ibarət idi. Bunda həm satira, həm də bir yenilik var idi. Mövzu gözəl idi. Lakin nə münasibətli və kimə dediyi anlaşılmırdı. Xülasə, yarım saatdan sonra Əmiraslan və yoldaşları məğlub və biz qalib çıxdıq.

Mən məktəbdən azad olarkən Əmiraslandan yuxarıdakı beytin kimin və mənasının nədən ibarət olduğunu soruşdum. Əmiraslan mənasında baş-ayaq vurdu, cavab verə bilmədi, lakin qailini-sahibini dedi.

– Bu, bir neçə beytdir. Söyləyəni də bizim şamaxılı Ələkbərdir. Bu halda da Aşqabaddadır. İstəyirsən, mənasını soruşum, sənə deyim. Mən ancaq tək bir beytini atama oxuyanda öyrəndim.

Əmiraslanın cavabından mən daha da maraqlandım və şəxsən Ələkbəri görmək istədim. Bunu Əmiraslana bildirəndə dedi:

– Bu asandır. Atam onu tez-tez evə gətirir. Bizə gətirəndə sənə xəbər verərəm, gedib görüşərik.

Mən də razı oldum. Əmiraslan 3–4 gündən sonra xəbər gətirdi ki, Ələkbər dünən atamın yanına gəlmişdi, şamaxılı bir kərbəlayı ilə ortaq olduğunu və Məşədi Teymur Səmədovun karvansarasında sabun bişirməyə başladığını söylədi.

Məşədi Teymurun karvansarası Təkcə meydanında, bizim dərş oxuduğumuz karvansara da Atamanski küçədə vəqə idi. Daha uzağa qoymayıb o gün dərşdən çıxarkən Əmiraslanla bərabər Ələkbəri görməyə getdik.

Karvansara böyük və geniş bir həyəətə və dörd bir tərəfində yerdən bir arşın hündür, qabağı balkonlu tək-tək hücrələrə malik idi. Bu hücrələrin birində Ələkbər otururdu. Sayı yüzdən çox olan hücrələrin qapılarında yazı və ya başqa bir əlamət yox idi. Hansı hücrə Ələkbərin olduğunu tanıya bilmirdik və bir adamdan soruşmağa da utanırdıq. Duruxa-duruxa o yan-bu yana göz gəzdirərkən həyətin bir küncündə ikiqulplu bir qara çuqun tiyan gözümüzə sataşdı. Tiyana sarı yönələrkən ocaqdan bir az qıraq, divarın dibində odun kötüyünün üstündə bir arıq, qaraşın oğlan oturmuş idi ki, bu Ələkbər idi.

Salam verdik, cavab aldığımız. Ələkbər Əmiraslanın xatirinə mənə də ərklədi, əzizlədi. Əmiraslan mətləbi açdı və yuxarıdakı beytin mənasını öyrənmək üçün gəldiyimizi də söylədi. Ələkbər gülərək bizə belə cavab verdi:

– Müştəq şamaxılı bir şairdir. Sənəti qəssablıq, yeni baş kəsməkdir. Həm də çox kifir, tənbel və pinti bir adamdır. Kömür rəngində bir kürkü vardır ki, başdan-ayağa çim yağdır. Mən bir neçə sətir ilə Müştəqin üzünü, kürkünü loğaza qoydum ki, bəlkə, bu sənətdən əl çəkə. Hümmətinin azlığından qəssablıqdan əl çəkə bilməyib, ancaq kürkünü dəyişdi. Doğrudur, mənim sənətim olan sabunçuluq da çox kəşif sənətdir. Elə mənim özüm də bundan narazıyam. Amma sabunçuluğun qəssablıqdan fərqi vardır. Əvvəla, baş kəsmək, qan tökmək yoxdur. İkinci də hər bir kəsafəti sabun yuyub aparır.

Bu halda Ələkbər birdən əlini qoltuq cibinə uzatdı. Mən güman elədim ki, o beytin tamam nüsxəsini çıxardır. Təəssüf olsun ki, mənim arzumun əksinə olaraq, qoltuğundan saatını çıxarıb baxdı və qurmağa başladı. Sabirin saati dəyirmi və açarla qurulan bir gümüş saat idi. Üstündə Nəsrəddin şahın şəkli vardı. Saatin üzərindəki şəkil mənə aşina idi, çünki bizim evimizdəki podnosların və məcmələrin üstündəki şəkillərin eyni idi.

Mən Əmiraslana him-ışarə elədim ki, gedək. Ələkbər duydu, himi qandı və üzünü mənə çevirib dedi:

– Saata baxmağım yaxşı düşmədi. Ürəyinizə başqa şey gəlməsin. Yadımdan çıxıb qurmamışdım. Bir də tiyanın altından odunları çəkmək vaxtının yetişib-yetişmədiyini bilmək istəyirdim. Gördüm hələ 20 dəqiqə vardır, xatircəm oldum.

Axşamçağı idi, qaş qaralmağa az qalmışdı. Evimiz də uzaq idi. Bunların hamısını nəzərə alaraq, qayıtmağa izn istədik. Ələkbər də razı olaraq izn verdi. Biz də ayrı bir vaxt gələcəyimizi vəd etdik.

Amma bədbəxtlikdən bu mümkün olmadı.

Ələkbərin mərsiyələrdə işlətdiyi təxəllüs “Sabir” idi. Xalq uzaqdan onu bir-birilərinə göstərdikdə “Sabir Ələkbər”, – deyə göstərirdi. O tarixdən etibarən Zakaspi tərəflərində Ələkbər “Sabir Ələkbər” adı ilə məruf və məşhur oldu.

Sabirin ortağı olan kərbəlayi fürsətdən istifadə edərək, Sabirin sabunçuluğa qoyduğu cüzi mayaya belə göz dikdi və onu alabaş aşıq udan kimi uddu. “Zərər eləmişik, yanda yatdı, palçığa batdı”, – dedi.

Sabir qoynunun saati ilə altına saldığı təkə xalçasını təcili sataraq Mərv şəhərinə hərəkət etdi və orada da çox qalmayaraq, Xorasana getdi. O tarixdə Sabirlə ikinci dəfə görüşməyə imkan tapmadım.

* * *

1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi çıxmağa başlarkən bir oxucu sifəti ilə mənim də diqqətimi cəlb etdi. Çünki xalqımızın belə bir məcmuəyə çox-çoxdan ehtiyacı var idi.

Xüsusən “Hophop” imzası ilə məcmuədə dərc olunan şeirlərə tam mənası ilə vurularaq valeh və məftun oldum. Çünki o şeirlərin mövzusu, stili o zamanlar hal-həyatda olan şairlərimizin heç birinin üslubuna bənzəməyirdi. Mən o şeirləri sevə-sevə oxuyarkən yiyəsini, sahibini də tanımaq istəyirdim. Güman edirdim ki, o şeirlər ya Mirzə Səməndərin və ya da Lə'linindir. Çünki o tarixdə bu iki şair qədər bişkin və həcvə şairimiz yox idi. Birdən-birə bunlarda da böylə bir dəyişiklik əmələ gəldiyinə də ağım kəsmirdi.

Mirzə Səməndər Dərbənddə, Lə'li də Tiflisdə yaşayırdı. Nəhayət, nigarançılıqdan qurtarmaq üçün idarədən yazıb soruşmaq istəyirdim ki, Hacı Kazım bəy Qabil Aşqabada gəldi. Hacı Kazım bəy şamaxılı bir tacir olub Mərvdə, Bayraməliddə ticarət edirdi, həm də şair idi.

Sabirin dostu olan Qabil mənim sualıma cavab olaraq “Hophop” imzası ilə çap olan şeirlərin Sabirin olduğunu söylədi və mənə də bu sirri gizli saxlamağımı tövsiyə etdi. Mən də artıq şəkəndən çıxaraq böyük Sabirimizi tanıdım.

Başqa yoldaşlarıma olduğu kimi, Sabirin mənə də böyük təsiri olmuşdur. Onun şeirlərini oxuyandan sonra o tarixə kimi əski üsulda söylədiyim bütün şeirlərimi atdım və onun səbkişində satira yazmağa başladım. Buna görə də 1906-cı ildən etibarən vəzifəm ağırlaşdı. Çünki mənim çalışdığım sahə başqa idi.

Mən 1903-cü ilin son yarısından etibarən Azərbaycanın müstəqil dil və ədəbiyyatını meydana çıxarmaq üçün material və məlumat toplayırdım. 1905-ci il inqilabı da məni yuxudan oyatdı və işə daha da ciddi başladım.

1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin nəşrə başlaması və böyük Sabirin zühura çıxması mənim vəzifələrimi daha da ağırlaşdırdı. Çünki mənim işlədiyim əsas sahə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı idi. “Molla Nəsrəddin” və Sabir sahələri başqa bir sahə idi. Bunlar bir-biriləri ilə tutmurdu. Qarşımda, bir tərəfdən, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, bir tərəfdən də, “Molla Nəsrəddin” məcmu-

əsinin maddi və mənəvi təmini, digər tərəfdən də, xalqımıza xeyir yetirmək üçün Sabir üsul və mövzularında yazı yaza bilmək və şeirlər söyləmək vəzifələri dururdu. Mən bunların heç birisindən ayrılmaq və qəflət etməyə razı deyildim. Odur ki, hər üç cəbhədə də işləməyə və ürəklə çalışmağa başladım. Nə qədər müvəffəq olub-olmadığımı tarix və oldə mövcud vəsiqələr müəyyən edə bilər.

Odur ki, 1906-cı ilin son yarısından etibarən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə yazdığım əhəmiyyətsiz yazılar, xırda-xırda xəbər, məqalə, məktub, həm də bəzi imzasız şeirlərdən ibarətdir.

Yalnız 1910-cu ildən etibarən Sabir üsulunu az-çox mənimsəməyə imkan və diqqət tapa bildim. O zaman mən 26–27 yaşlarındadır idim. Buna da şəxsən Sabir səbəb oldu.

1910-cu ilin iyun ayında mən Bakıya gəlmişdim və Bakıdan da Tiflisə gedəcəkdim. Burada təsadüfi olaraq ikinci dəfə Sabirlə görüşə bildim. Bu da Aşqabadda 1893-cü ildə ilk dəfə Sabirlə görüşdüyümüz tarixdən 17 il sonra idi.

Bir il yarım səfərdə olduğum üçün Sabirin Bakıya köçməsinə xəbərim yox idi. Mən onu Şamaxıda bilirdim. Bakıda qalmağımdan məqsəd Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyov ilə görüşmək idi. Süleyman bəy o zamanın məşhur müəllimlərindən olaraq qutqaşınlı idi. Həmin Süleyman bəydən Hacı İsmayıl bəy Qutqaşınlıya dair məlumat toplayacqdım.

Bakıda mən “Metropol” mehmanxanasına düşmüşdüm. Süleyman bəy də İsmayıl Mahmudzadənin “İslamiyyə” adlı mehmanxanasında qalırdı. Süleyman bəy ilə görüşmək üçün “İslamiyyə”yə getmişdim. Koridorda birdən-birə Sabirlə üz-üzə çıxdıq. Mən onu tanımadım, o mənə tanıdı. Sabir: “Əfv ediniz, gözümə tanış gəlirsiniz”, – deyə mənə saxladı. Mən də: “çox ola bilər”, – deyib dayandım.

Sabir 17 il qabaq Aşqabadda olan ilk görüşümüzü xatırladı və onu yerli-yataqlı söyləməyə başladı. Mən də “doğrudur”, – deyə sözlərini təsdiq etdim. Əl verdi, salamlaşdıq.

Mən Sabiri göydə axtarırdım, yerdə əlimə düşmüşdü. Çünki Tiflisdə görüşə bilməyəcəyim mənə yəqin idi. Şamaxıya da getse idim, Sabirin daha da başı ağrıyacaq idi. Heç belə gözəl təsadüf olmazdı ki, mənə müyəssər oldu. Sabirlə bərabər “İslamiyyə”nin zalına girdik. Qırmızı fəslə bir bakılı ilə tanımadığım bir müəllim bil-yard oynayırdı.

Biz zalın uzaq bir guşəsinə çəkilib oturuq. Bir az söhbət etmişdik ki, söz şeirdən, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsindən düşdü və bir neçə dəqiqədən sonra mənim “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi ilə sıxı əlaqədə olduğuma mültəfit oldu və təəccüblə mənə üzün tutaraq: “Siz Salmansınız?” – deyərək sual etdi. Mən də “hə”, – dedim. Lütfən ayağa duraraq əl verdi və ikinci dəfə tanış oldu. Haqqımda fəvqəladə ehtiramlar göstərdi.

Mən də axşamçağı “Metropol”dan “İslamiyyə”yə köçdüm. Danışılası sözlər çox-çox idi. Buna asudə vaxt və asudə məqam lazım idi. Sabir məni o axşam Əhməd Kamal, şamaxılı Məmmədağa Gülüyev və Məhəmməd Hadi ilə tanış etdi.

Bilyard oynayanların nahamvar danışmaları, ayaqlarının tappılması, şarların tıqqılması söhbətimizə mane olaraq məni çox narahat edirdi.

Bəha Səid adlı bir türk bizə yanaşaraq salam verdi. Əhməd Kamalın təklifinə görə mənimlə tanış oldu. Bu türkün əlində “Mirat” məcmuəsinin birinci nömrəsi üçün çəkilmiş bir karikatura var idi, bizə göstərdi, bəyənən və bəyənməyən oldu. Sabir isə bəyənmedi və dedi: – Rəssam deyəndə “Molla Nəsrəddin”in rəssamıdır.

Bəha Səid bu sözdən pərt olsa, üzə vurmadı və bir-iki dəqiqədən sonra Məhəmməd Hadini də götürüb getdi və məlum oldu ki, karikaturanı Bəha Səid özü çəkmiş imiş. Bir az sonra biz də dağıldıq.

Gecə keçmiş olduğu üçün mən də Sabiri öz nömrəmə gətirdim və qalmasını təklif etdim. Sabir razı oldu. Əlahiddə krovat qoymaq mümkün olmadığından krovatımı ona verərək, özüm kuşetkanın üstündə uzandım.

Sabir yarım saatdan çox o böyrü və bu böyrü üstündə çevrildi. Səbəbini soruşduqda krovatdan şikayət edərək: “Məni atıb-tutur”, – dedi. Yerimizi dəyişdik. Kuşetkanın üstünə uzanan kimi: “Ox, buna nə demişəm, mən prujinli krovatı harada görmüşəm”, – deyərək yatdı.

Məlum oldu ki, Sabir o çağacan prujinli krovatda yatmamışdır. Gecə gec yatmağımıza görə səhər bir az gec durmalı idik. Lakin konkaların zənginin səsi və bazar əhlinin hay-küyü buna mane oldu və o gün Sabirlə aşağıdakı müsahibəmiz oldu:

S¹. – Sizin ilk təxəllüsünüz olan “Hophop” sözünün mənası nədir və nə səbəbə bunu qəbul etmişiniz?

¹ S. – sual

C¹. – Bu təxəllüsü mənə əziz dostum Məşədi Həbib vermişdir. Hophop quş adıdır. Bu quşun bu addan başqa, el arasında yenə bir neçə adı vardır ki, fatmabacı, bubbu, öp-öp və şanapipik o cümləndədir. Məşədi Həbib mənə “Fatmabacı” deyə xitab etmək üçün bu adı intixab etmişdir. Mən də bunun əvəzində onun təxəllüsünü “Qızdırmalı” qoymuşam ki, mənasını hələ bu günə kimi anlaya bilməmişdir.

S. – Nə səbəbə təxəllüsünüzü tez-tez dəyişdirirsiniz?

C. – Bunu şirvanlılardan və mühitdən soruşmalısınız.

S. – Abbas Səhhətın neçə yaşı vardır? Siz böyüksünüz, yoxsa o?

C. – Başda o böyükdür, yaşda mən.

S. – Səhhət dərin savadlıdır mı?

C. – Mən onun şagirdiyəm, o mənə ustadır.

S. – Osmanlıların klassik şairlərindən kimləri bəyənirsiniz?

C. – Ziya paşa ilə Namiq Kamal bəyi.

S. – Tofiq Fikrəti bəyənirsiniz, düzdür mü?

C. – Siz, osmanlı şairlərini soruşdunuz, mən də fikrimi dedim. Fikrət ərəb şairidir.² Bu adda türk şairi yoxdur. Yaxşı olardı ki, bunu Məhəmməd Hadi əfəndidən soruşaydınız. Yaxşısını o bilər.

S. – “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 18-ci nömrəsindəki “Gözəl” ünvanlı şeirinizin 3-cü və 5-ci bəndləri ayrı bəhrədir. Bunun səbəbi və hikməti nədir?

C. – Hikməti və səbəbi mürgüləməkdir. Mən gecələr “Səda” qəzetəsində korrektorluq edirəm. İdarə xüsusi teleqramlar almır. O qədər gözləyir ki, “Kaspi”, “Həqiqət” və sair qəzetlər çap olub çıxır. Onlar çıxandan sonra teleqramlar tərcümə olunur, düzülür, basılır, mən də korrekturasına baxıram. Mən o şəri Haşım bəyin mətbəəsində gecə yarısı yazmışam və yazarkən mürgüləyib sonra da yuxulamışam. Yuxudan ayıldandan sonra da məbədini yazmışam. Şeir təb olub gələndən sonra səhvimi başa düşmüşəm ki, bu da çox gec idi.

S. – Mətbu şeirlərinizin hansını çox bəyənirsiniz?

C. – Heç birini. Bəyənilişi şeirləri sonralar yazacağam.

S. – Sonra, yəni nə vaxt?

C. – Mürgüləməyəndə.

¹ C. – cavab

² M.Ə.Sabir T.Fikrətin əsərlərində ərəb sözlərinin çox işlədildiyini nəzərdə tutur.

S. – Nə üçün şeirlərinizi heca vəznində deyil, əruz bəhrində yazırsınız və şeirin əski formalarını, şəkillərini şiddətli surətdə müha-fizə edirsiniz?

C. – Bu çox mühüm məsələdir. Görüm öz fikrimi deyə biləcəyəm-mi. Məncə yeni fikirləri və yeni mövzuları mütləq əski formada və əruz bəhrlərində vermək və yazmaq lazım, həm də vacibdir. Bunları birdən-birə dəyişib oxucunu ədəbiyyatdan yadırgatmaq və soyutmaq olmaz. İri-iri toplar ilə hücumla keçən düşmənin qabağına sədəf dəstəli və qızıl suyu ilə yazılı gümüşlü xəncəl ilə çıxmaq ağilsizliqdir.

Əruz bizim deyildir. Bunu hamı bilir. Lakin 13 əsrdir ədəbiyya-tımızı mühasirəyə almışdır. Bu mühasirə də böyük-böyük ustadların planı, nəqşəsi və əlləri ilə olmuşdur. Bu mühasirəni yarıb ədəbiyyatımızı xilas etmək yenə yuxarıdakı ustadlar kimi böyük ustadla-rın əlləri ilə mümkün olacaqdır.

Böyük şairləri də, ustadları da ancaq bilik və xalq yetirə bilər. Şair elin, xalqın hökmranı və gözünün işığı olmalıdır ki, o nə desə, xalq ona baxsın və nə yazsa, el oxusun. Bu hökmranlıq da yalnız elin ruhunu bilməklə və tələblərini ödəməklə olar. Elin halına yanma-yıb güclə hökmranlıq edənlər “dostum” Əbdülhəmid və Məmmə-dəlinin gününə düşürlər.

Şeir ilə musiqi birdir. Bunların hər ikisi də insanların ruhu ilə olaqəddir. Lakin şeir yüksəkdir və onun məqamı ucadır. Şeir mu-siqisiz olar, musiqi şeirsiz olmaz. Elin ürəyindən deyilən şeirlər başdan-başa musiqidir. Çünki hər bir kəs onu öz ahənginə uydurub oxuyacaqdır.

Musiqimizdə segah, çahargah, şur, rast və sair muğamlar vardır. Bunlar bizim deyil, gəlmədir, amma bizindir, ruhumuza kök sal-mışdır, ruhumuzun qidasıdır. Bu muğamlar əruz bəhrləri ilə bir tarixdə yurdumuza gəlmişdir və bir tarixdə də gedəcəkdir. Bunların həyatı bir-birinə bağlıdır.

Dörd yüz ildən bəridir Füzulinin şeirlərinin şöhrəti bütün Şərqi qapsamışdır. Hamı o şeirləri əzbər bilir və istədiyi zaman sevə-sevə oxuyur. Halbuki bu şeirlər başdan-başa əruz bəhrlərində yazılmışdır.

Sədinin, Hafizin qəzəllərinin qabağına ancaq qəzəl ilə çıxmaq olardı ki, Füzuli bunu duymuş, çıxmış və onların nüfuzlarını qırmışdır.

Mən Füzuli “Divan”ına, Füzuli qəzəllərinə başdan-başa nəzirə yazmaq fikrindəyəm, yəni o formada və o bəhrlərdə olmaq şerti ilə

yeni-yeni mövzularda qezəllər yazacağam. Hələ bir neçə nəzirə də yazmışam:

Ah eylədiyim nəşei-qəlyanın üçündür,
Qan ağladığım qəhvei-fincanın üçündür...

Könlüm bulanır kuçədə cövlanını görcək,
Nitqim tutulur hərzəvü hədyanını görcək –

mətlə'ləri ilə başlanan qezəllər də o cümlədən olaraq Füzulinin aşağıdakı:

Ah eylədiyim sərv-i-xuramanın üçündür,
Qan ağladığım qönçei-xəndanın üçündür.

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görcək,
Nitqim tutulur qönçei-xəndanını görcək.–

mətlə'li qezəllərinə nəzirədir.

Şeir odur ki, mövzusu həyatdan götürülüb, özü də açıq və aydın yazılsın, həm də xalqın ruhuna uyğun yazılsın. Beş gün-üç gün ömür eyləyib yaşayan şeirlərə seir deyilməz. Xalqın oxumadığı, əzbərləmədiyi seir seir deyildir. Çünki onların əsası və bünövrəsi yoxdur, onlar hübab¹ gəmişi kimi tez çıxıb, tez də batırlar.

Elin ruhundan, ürəyindən qopmayan şeirlər xalqın ruhunda heç bir zaman həyəcan əmələ gətirə bilməz.

Bir adamı rahat oturduğu yerdə yerindən durğuzub oynatmaq üçün ona onun könlü istədiyi və sümüyünə düşdüyü hava çalınmalıdır. Belə olmasa, o, qollarını açıb süzə bilməyəcəkdir.

Əziz dostum və ustadım olan Səhhət mənim fikrimin bəzi nöqtələri ilə şorik olursa da, eybi yoxdur. Bunu gələcək göstərəcəkdir.

Sabir mənim “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində seyrək-seyrək seir yazmağımın səbəbini soruşdu. Mən də bacarıqsızlığımı və vaxtımın az olduğunu söylədim. “Bunlar bəhanədir”, – dedi. Ziya paşanın məşhur tərkiyəndinin iki parçasına iki saata kimi nəzirə yazmağımı tapşırırdı.

Mən də itaət edərək yazdım. Sabir bəyendi və bir sətrini də təsəhhət etdi. O şeirlərin mətlələri aşağıdakı:

¹ Köpük

Məsciddə görüb bizləri, sanma üləmayız,
Qafqazda qəzetxanlığa rəğbət yeni çıxdı –

sətirlərdir ki, 1910-cu ildə çıxan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 37-ci nömrəsində “Xortdan bəy” imzası ilə nəşr olunmuşdur. Sabirin göstərişinə görə mən də 10-cu ildən etibarən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə hərdənbir şeirlərimdən göndərirdim.

Xülasə, iki həftə Bakıda qaldım. Sabirlə də tez-tez görüşürdüm. Tiflisə gedərkən Sabir mənə bir şeirini verdi ki, Mirzə Cəlilə verim.

“Mürtəcə xadimlərim, ha indi xidmət vaxtıdır” – mətəli ilə başlayan o şeir 10-cu ilin 26-cı nömrəsində nəşr edilmişdir.

Sabir vəfat edəndə mən Aşqabadda xəstə idim. Ustadım Ağa Məmməd İsmayıl Münir təxəllüs də Sabirin xəstəliyindən iztiraba düşərək bizə gəlmişdi. Bir az keçmədən Səhhətdən teleqramma gəldi və Sabirin vəfatı xəbərini gətirdi. Ağa Məmməd İsmayıl qələmi əlinə alaraq Sabirə bir şeir yazdı ki, onun ilk beyti aşağıdakı:

Ədibi-namvər Sabir ki, bud Xaqaniyi-sani,
Əz u şod moftəxər Qafqaz çün Şirvan zi Xaqani –

sətirlərdən ibarətdir. Mən bu şeiri Bakıya Hacı İbrahim Qasımova göndərdim. O da yalnız ikicə beytini, yanılmıramsa, “Məlumat” qəzetəsində, həm də qələt olaraq nəşr etmişdir.

Sabirin vəfatı günü mən özüm də Sabirə bir şeir yazmışdım. Xatirimdə qalan parçalar aşağıdakı:

Zəbani-xamə yazan dəm sənə bu mərsiyəni,
Lisan hal ilə səsləndi, heyf Əli Əkbər!
Şüai-şeyrin ilə şeirlər işıqlandı,
Ziyai-təbin ilə oldu təblər ənvər –

sətirlərdən ibarətdir.

Sabir ilə müasir iki həcvgu, satirayazan şair var idi. Onun biri Türkiyədə, biri də İranda idi. Türkiyədəkinin adı Əşrəf bəy, İrandağının adı Seyid Əşrəfdir. Hər ikisindən də Sabir qat-qat yüksək və böyükdür.

Əşrəf bəyi bilmirəm, Seyid Əşrəf böyük Sabirin otuza qədər şeirini farscaya tərcümə edərək, “Nəsimi-şimal”da dərc etmişdir. O şeirlərin biri “Fəhlə”, biri “Xanbacı”, biri də “Babı” şeirləridir.

1913-cü ildə mən Tiflisdə “Seyid Əhməd Hatif” adlı kitabçanı nəşr etdirdim. Səhhət Volqa soyahətinə getmişdi. Samaradan “Molla Nəsrəddin” idarəsinə məktub yazıb, Tiflisdə az dayanmağımı xahiş etdi. Mən də dayandım.

Tiflisdə Səhhətlə etdiyimiz söhbətlərin biri, həm də ön ümdəsi Sabirin “Divan”ının çap olunmaq məsələsi idi. Lakin bir məsələdə sözümlə düz gəlmirdi. O da Sabirin Səhhətə vermiş olduğu qeyri-mətbu şeirlərinin divana salınmaq məsələsi idi.

Sabir vəfatına bir gün qalmış Səhhətə ağzı bağlı bir paket içində bir neçə şeir verərək, lakin vəfatından yalnız on il sonra açılıb nəşr edilməsini tapşırırmışdı və ona qəliz andlar verərək vəsiyyətinə əməl edəcəyinə söz almışdı. Mən nə qədər səy etdimə, Səhhət sözündən dönmədi: “Bu mənim tərəfimdən Sabirə qarşı xəyanət olar”, – dedi.

1913-cü ildən sonra daha Səhhət ilə görüşə bilmədim. O şeirlər Səhhətdə qaldı. Səhhətin qeyri-mətbu əsərləri “Səyavuş”, “Volqa səyahətnaməsi”, “Əli və Aişə” romanı, “Demon” tərcüməsi və sairədən ibarətdir. Güman edirəm ki, bu əsərlər Səhhətin Şamaxıdakı evində və yəni Qalabazardakı qohumlarında qalmışdır.

Xülasə, Səhhətin əsərləri harada isə, Sabirin qeyri-mətbu şeiri də orada olmalıdır. Bunları axtarmaq və axtarmaq lazımdır.

Böyük Sabir zamanında təqdir olunmadı, oluna da bilməzdi. Çünki hər bir göz böyük adamı tanıya bilməz. Yalnız Sovet hakimiyyəti inqilabçı olan öz böyük şairini əvvəl gündən tanıyaraq təqdir etdi və onun haqqında əlindən gələni əsirgəmədi. Tək Azərbaycan deyil, bütün Şərqdə böyük Sabirimiz məşhurdur, hələ bundan sonra daha da məşhur olacaqdır.

Tarix etibarı ilə Sabirə qoyulan heykəl bütün Şərqdə birinci heykəldir ki, o heykəli də Azərbaycanın böyük şairi olan Sabirə qədr-dan Sovet hökuməti qoymuşdur.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz.,
23 may 1970-ci il, səh. 8–9.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

<i>Görkəmli tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas</i>	5
---	---

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Başlanğıc	23
Ağa Məsih Şirvani	25
Molla Pənah Vaqif	31
Nişat Şirvani	74
Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq	82
Qövsü	106
Kərbəlayi Allahi Arif	112
Nitqi Şirvani	114
Qasım bəy Zakir	116
Mirzə Şəfi Vəzəh	150
Seyid İmadəddin Nəsimi	153
Baba bəy Şakir	160
Bir-iki söz	165
Aşıq Abdulla	167
Mehdi bəy Şəqaqi	181
Ağa Bağır Şirvani	186
Mirzə Nəsrulla bəy Didə	189

UNUDULMUŞ YARPAQLAR

Unudulmuş yarpaqlar	197
Mirzə Fətəli (Səbuhi) və Cəfərqulu xan Nəva	223
Mirzə Fətəli Səbuhi və Osmanlı sədri-əzəmi Fuad paşa	227
Rəddül-əcz ələs-sədr sənəti və o sənətlə yazılmış ədəbi parçalar	231
Mirzə Fətəli Səbuhi, Mirzə Şəfi Vəzəh və Molla Abbas Aşüftə	239
Lüğəz, çistan, bilməcə	244
Mirzə Fətəli Səbuhi və Mirzə Məhəmməd Katib	252
Qasım bəy Zakir və İliko Çavçavadze	264

MƏQALƏLƏR, MÜLAHİZƏLƏR VƏ XATİROLƏR

Mirzə Şəfi	267
Zövqi	270
Nəş'ə	272
Rudəki və Molla Pənah Vaqif	276
Sultanüş-şüəra Həbibbi	283
Nəsimi	291
Azəri Çələbi	303
El şairi Qurban	305
Şah Xətai	309
Çağırış	323
Türkmən şairləri	325
Şah beyt və bərcəstə misralar	328
Dilmac	331
Ağa Məsih	332
"Nəsihətnamə"	334
Səfi	337
Şahi	341
Könüllər fətəhi	345
Füzuli gecəsi münasibətə ilə	348
Şeyx Nizami	353
Ömir Əlişir Nəvai	356
Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri	358
Molla Qasım və Yunis İmro	359
Önbəroğlu	364
Hələk	367
Dünya şairi Firdovsi	370
Yüz il bundan əvvəl Azərbaycan nasiri	384
"Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsi mühərriri	
Qutqaşınlı İsmayıl bəyin həyatı	393
Əbülqasım Nəbati haqqında mülahizələrim	402
Vidadinin biografiyası	419
Abbas Səhhət haqqında xatirə	425
Sabir haqqında xatirələr	427

Buraxılışa məsul:	<i>Umud Rəhimoğlu</i>
Texniki redaktor:	<i>Mübariz Piri</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Allahverdi Kərimov</i>
Kompyuter operatoru:	<i>Ruhəngiz Arazqızı</i>
Korrektor:	<i>Elman Başirli</i>

Yığılmağa verilmişdir 10.10.2006. Çapa imzalanmışdır 18.12.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 27,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 10000. Sifariş 188.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.